

पञ्च क	श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथसंस्कार-
१	कोस्तमस्थाः तुक्रमणिकाप्रारंभोऽयं
१	यते ॥
१	मंगलाचरणम्
१	रजोदर्शनस्वरूपम्
१	प्रथमस्जोदर्शनेमासफलम्
१	अथतिथिफलम्
१	अथपूर्वाण्हादीनांफलम्
१	अथवारफलम्
१	अथनक्षत्रफलम्
२	अथलग्नफलम्

२	अथयोगफलम्
२	अथसंवत्सरफलानि
२	अथवस्त्रफलम्
२	अथस्थानफलम्
२	अथप्रथमस्जोदर्शनेशिष्टाचारः
२	अथसर्वसुसाधारणनियमाः
३	अथदेशाचारव्यवस्था
३	अथरजस्वलासुद्धिप्रकारः
४	अथदुष्टरजोदर्शनशान्तिः
५	अभिषेकमंत्राः
५	रजोदर्शनशान्तिप्रयोगः

१३	अन्वेषांप्रकारांतरम्
१४	अथबौधासुनोक्तस्जोदर्शनशान्तिः
१५	अथगर्भाधानम्
१६	अथविवाहोत्तरदंपत्योर्निषेधकर्तव्यंवाह
१७	अथगर्भाधानहोमः
१८	अथपुनःसंधानम्
१९	अथपुनःसंधानहोमः
२०	अथगर्भाधानप्रयोगः
२०	स्वस्तिपुण्याहवाचनम्
२१	प्रयोगः
२१	शौनकोक्तस्वस्तिवाचनम्

२३ अतइत्यं प्रयोगः
 २४ अथ हृदि श्चाह विषयनिर्णयः
 २५ अथ स्फुटसंस्कारेषु पार्वणनिर्णयः
 २६ अथ स्फुटसंस्कारेषु प्रवासादिनापितृकर्तृ-
 कसंभवनिमित्तकर्त्रंतरं प्रतिनां दीश्वरात्थदे-
 वतानिर्णयः
 २७ श्रोतस्मार्ताधानातिरिक्तविषयः
 २८ अथ स्नातृकापूजनादिनां दीश्वराह प्रयोगः
 २९ गर्भिणीधिर्माः
 ३० गर्भिणीपतिधर्माः
 ३१ अथ नारायणबलिः

३२ अथ नागबलिः
 ३३ अथ नागबलिसंस्कारप्रयोगः
 ३४ महार्णवोक्तवंध्यात्वहरविधिः
 ३५ कृच्छ्रलक्षणानि
 ३६ पादकृच्छ्रः
 ३७ प्राजापत्यकृच्छ्रः
 ३८ अथ प्रत्यास्नायाः
 ३९ अथ प्रायश्चित्तस्वीकारः
 ४० प्रायश्चित्तसंकल्पः
 ४१ अथ दंतधावनम्
 ४२ अथ स्नादिस्नानम्

४३ विश्वेश्वरस्तोत्रम्
 ४४ अथ दत्तके ग्राह्याग्रह्यनिर्णयः
 ४५ अत्र प्रमाणं भवतुः
 ४६ कथं ग्राह्य इत्यपेक्षायामाह शौनकः
 ४७ यजुर्वेदिनां तु पुत्रप्रतिग्रहमाह बौधायनः
 ४८ शौनकोक्तरीत्या पुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः
 ४९ अथ दत्तकस्य विवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनि-
 र्णयः
 ५० अथ दत्तकाशौचनिर्णयः
 ५१ अथ गर्भिण्या गर्भस्नावहरणम्
 ५२ अथानपत्यत्वहरणम्

सं. की.
२

- ५१ पुत्रकामेष्टिप्रयोगः
५२ अथपुंसवनकालः
५३ अथसीमंतोन्नयनकालः
५४ अथप्रयोगः
५५ अत्रफक्तवतःप्रायश्चित्तम्
५६ अथसूतिकागृहम्
५७ अथपुत्रजन्मनिकर्तव्यम्
५८ अथजातकर्मप्रयोगः
५९ अथजन्मदेवतानांपूजनादिनिर्णयः
५९ तत्पूजाप्रयोगः
५९ अथाशौचेकर्तव्यनिर्णयः

- ४- २ अथयोगफलम्
२ अथसंवत्सरफलादि
२ अथवस्त्रफलकाशुद्धिः
२ अथस्नानजननशांतयः तत्रादौगोप्रसवउच्यते
६१ अथप्रयोगः
६२ अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिः
६३ अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिप्रयोगः
६४ अथसिनीवालीकुहूशांतिः
६४ अथप्रयोगः
६५ अथदर्शशांतिः
६६ अथप्रयोगः
६७ अथनक्षत्रशांतयस्तत्रादौमूलशांतिविधिः
६९ अथैतदनुसारीप्रयोगः

- ७५ अथाश्लेषाशांतिविधिः
७५ अथप्रयोगः
७७ अथज्येष्ठाशांतिविधिः
७८ अथप्रयोगः
८० अथव्यतीपातवैधिसंक्रमणशांतिविधिः
८१ अथप्रयोगः
८२ अथैकनक्षत्रजननशांतिः
८३ अथप्रयोगः
८४ अथग्रहणजननशांतिः
८४ अथप्रयोगः
८६ अथनक्षत्रगंडांतशांतिप्रयोगः

अ. क्र.

२

८७ अथतिथ्यादिगण्डान्तशांतिः
 ८७ अथप्रयोगः
 ८८ अथदिनक्षयादिशांतयः
 ८९ विषनाडीजननशांतिः
 ८९ विषनाडीस्तिथिवारसंबंधिनीराह
 ९० अथप्रयोगः
 ९१ अथयमलशांतिः
 ९२ अथप्रयोगः
 ९२ अथत्रिकप्रसवशांतिः
 ९२ अथप्रयोगः
 ९३ अथसदंतजननशांतिः

९४ अथप्रयोगः
 ९४ अथप्रसववैकृतशांतिः
 ९५ अथस्वरवप्रसवकरम्
 ९५ अथनामकरणम्
 ९९ अथनामकरणप्रयोगः
 १०० अथस्त्रीणांनामकरणम्
 १०० अथदोलारोहणम्
 १०१ अथदुग्धपानम्
 १०१ अथाचारप्राप्तंजलपूजनम्
 १०१ अथशि शोस्तांबूलभक्षणम्
 १०१ अथसूर्यावलोकनसंस्कारः

१०१ अथनिष्क्रमणकालः
 १०२ अथभूमावुपवेशनकालः
 १०३ अथान्नप्राशनकालः
 १०४ अथनिष्क्रमणम्
 १०५ अथोपवेशनम्
 १०५ अथान्नप्राशनम्
 १०५ अथकर्णवेधः
 १०६ बालस्यदुष्टदृष्टिदोषादोरक्षाविधिः
 १०६ अथाऽब्दात्रेजन्मतिथिकृत्यम्
 १०७ अथप्रयोगः
 १०८ अथचौलनिर्णयः

संकी-

३

१०९ अथप्रयोगः
११२ अथाक्षरस्वीकारः
११२ अथानुपनीतधर्माः
११३ अथबालपितृधर्माः
११३ अथोपनयनम्
११४ अथोपनयनाधिकारिणः
११४ अथोपनयनकालः
११५ अथोपनयनं अयनादिनिर्णयः
११९ अथोपकल्पनम्
१२१ अथजयंतोक्ताचमनप्रकारः
१२३ अथोपसंग्रहणम्

१२३ अथप्रत्यभिवादनम्
१२४ अथविनायकशान्तिप्रयोगः
१२७ अथपरिशिष्टोक्तविधिनाग्रहमरवउत्थते
१२८ अथप्रयोगः
१३७ अभिषेकादौविशेषः
१४२ अथबृहस्पतिशान्तिः
१४३ अथोपनयनप्रयोगः
१४८ गर्जितनिमित्तकशान्तिप्रयोगः
१४९ अथमेधाजननप्रयोगः
१५० अथमंडपोद्भासनम्
१५१ अथपुनःसंस्कारः

१५३ अथद्वितीयोपनयनप्रकारः
१५७ अथयजुःशाखिनां
१५८ अथब्रह्मचरिधर्माः
१५९ अथतदतिक्रमेप्रायश्चित्तम्
१५९ अथानध्यायाः
१६० अथाध्ययनधर्माः
१६१ अथव्रतानि
१६१ अथमहानाम्नीव्रतम्
१६३ अथोपनिषद्भूतम्
१६४ अथगोदानव्रतम्
१६४ अथसमावर्तनम्

अ.क्र.

३

१६६ अथैतन्कालनिर्णयः
 १६७ अथप्रयोगः
 १६८ अथसमावर्त्तनप्रयोगः
 १७२ अथविवाहः
 १७३ सापिंड्यनिर्णयः
 १७९ अथगोत्रप्रवरनिर्णयः
 १८२ अथप्रवरलक्षणम्
 १९७ अथविवाहकालः
 १९८ अथतिथिनिर्णयः
 १९९ अथनक्षत्राणि
 १९९ अथवासरादि

२०० एवंक्षयपक्षादिनिषेधः
 २०२ अथप्रतिकूलविधिः
 २०६ अथविवाहभेदाः
 २०८ अथपरिवेत्त्रादिनिर्णयः
 २०९ अथमंडपादिनिर्माणप्रकारः
 २०९ अथकन्यायाजन्मकालीनग्रहादिसू-
 चितवैधव्यपरिहारोपायः
 २१० अथप्रयोगः
 २१० अथकुंभविवाहः
 २१० अथवरस्यजन्मकालीनग्रहादिसूचि-
 तमृतभार्यात्वपरिहारोपायः

२११ हरिवंशश्रवणविधिः
 २११ अथकन्यादानप्रशंसा
 २१२ अथवाग्दानप्रयोगः
 २१३ नांदिश्रात्थदेवतानिर्णयः
 २१६ अथकन्यादातावरगृहगतः
 २१६ अथमधुपर्कः
 २१७ अथापस्तंबोक्तमधुपर्कः
 २१८ अथकन्यादानम्
 २१९ अथतत्प्रयोगः
 २२१ अथयथाज्ञारं प्रयोगः
 २२४ अक्षतारोपणम्

सं.को.
४

२२५ विवाहहोमसंकल्पः

२२६ अथौपासनम्

२२७ अथैरिणीदानप्रयोगः

२२८ अथद्विभार्याग्निसंयोगप्रयोगः

२२९ अथार्कविवाहः

२३० अथाग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः

२३१ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः


२३२ अथदर्शस्थालीपाकप्रयोगः

२३३ अथपिंडपितृयज्ञः

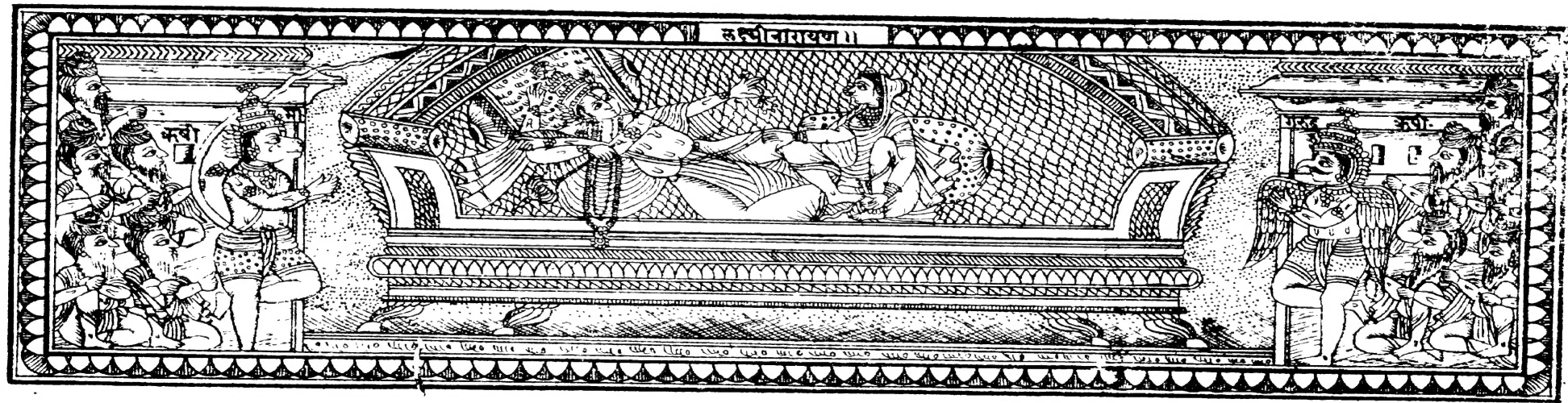
२३४ अथव्यतिषेगप्रयोगः

इतिसंस्कारकौस्तुभस्यानुक्रमणिकासमा





अथसंस्कारकोस्तुभप्रारंभः



श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुचरणारविंदाभ्यांनमः श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः अथसंस्कारकौस्तुभप्रारंभः गर्भा-
 धानप्रभृतिविहितानेकसंस्कारस्तु चित्तादर्शसकलमुनयोयंप्रपश्यन्तिदेवम् चंद्रादित्यानलमतडितांभाप्रवाहेनिदानवंदेवेदैः शिरसिनिहितं पा-
 लकंपांडवानाम् १ नत्वाहरिगुरुचरणौवादिरणौघेजयप्रदंविदुषाम् मधुनाशनमोदावहमधुनासंस्कारकौस्तुभंतनुमः २ अथषोडशसंस्काराः
 तत्रगर्भाधानंप्रथममुच्यते इतरसंस्कारान्प्रतिउपजीव्यत्वेनतस्यैवस्मृतिकर्तृभिः गृह्यसूत्रकारैश्चगर्भाधानमृतावितिउपनिषदिगर्भलंभनमि-
 तिचप्रथमनिर्देशात् तदुपयोगितयादुष्टरजोदर्शनशांतिंक्तुंप्रथमरजोदर्शनेतत्स्वरूपमुक्तंविधानपारिजाते नाभिमूलेस्थितंपुष्पंचतुर्दलस-
 मन्वितम् तस्मिन्सर्वाश्चदधतेगर्भसंभवकारणम् अधोमुखस्थितंस्त्रीणांवात्येतुमुकुलाकृतम् बाल्यात्परवयःप्राप्तौमुकुलंविकसद्भवेत्
 उत्फुल्लेकुसुमेस्त्रीणांस्वभावेनस्त्रवेद्रजः तदाप्रभृतिसर्वासांमासिमासिकृतुर्भवेत् रजोदर्शनेशुभाशुभसूचकानिकथ्यन्ते तत्रप्रथम-
 रजोदर्शनेमासफलंभृगुः चैत्रेस्यात्प्रथमतोतिनारीवैधव्यभागिनी वैशारंवेधनपुत्राद्याज्येष्ठेरोगान्वितानथा शुचौमृतप्रजाप्रोक्तश्चाव-
 णोधनधान्यभाक् नभस्येदुर्भगाक्लिष्टाप्याग्निनेचपयस्विनी ऊर्जेप्यायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रस्त्रवा-
 न्विता फाल्गुनेश्रीमतीनारीरजोमासफलंक्रमात्इति अथतिथिफलम् श्रीधरीयेगुरुः प्रथमायांपतिंहंतिद्वितीयायांस्त्रवंभवेत् तृ-
 तीयायांभियैस्याच्चतुर्थ्यांरुषलीभवेत् पंचम्यांपुत्रलाभश्चषष्ठ्यांचारित्रविक्रया सप्तम्यांपुत्रवृद्धिः स्यादष्टम्यांपुत्रनाशनम् नवम्यारुद-

सं-कौ-
१

नीनित्यंदशम्यांधर्मशालिनी एकादश्यांपतिस्निग्धाद्वादश्यांकंदिनीभवेत् त्रयोदश्यांगानधनात्वपराबहुदोषकृत् पर्वण्यन्यगृहीतास्याद्वि-
द्यादेवंतिथेःफलम्इति कश्यपोपि अष्टमीषष्ठ्यमारिक्ताद्वादशीसंक्रमेपिच वैधृतौचव्यतीपातेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः विष्ट्यांसंध्यासुनिद्रायांदु-
र्भगाप्रथमार्तवइति अथपूर्वाणहादीनांफलम् स्मृतिस्त्वे शुभंचैवतुपूर्वाणहेमध्यान्हेमध्यमंफलम् अपराणहेतुवैधव्यंपूर्वरात्रेशुभंभवेत् मध्य-
रात्रेमध्यमंस्यात्पररात्रेशुभान्वितेति स्मृतौ प्रातःकालेस्तधनासायान्हेसर्वभोगिनी मध्यान्हेतुभवेद्देश्यानिशीथेविधवाभवेदिति अथवा
रफलम् रुग्णापतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभगभागिनी पतिप्रियाक्लेशभागासूर्यवारादिषुक्रमात् भानुवारेभवेद्वाधिःसोमवारेपतिव्रता दुः-
खिताभौमवारेतुबुधेसौभाग्यसंयुता श्रीसंयुतागुरोर्वारेपतिभक्ताभृगोर्दिने मंदवारेनिराशास्यात्प्रथमतोःरजस्वलेति अथनक्षत्रफलम्
गर्गः सभगाचैवदुःशीलावंध्यापुत्रसमन्विता धर्मयुक्ताव्रतधीचपरसंतानमोदिनी सपुत्राचैवदुष्टपुत्रापितृवेश्मरतासदा दीनाप्रजावती-
चैवपुत्राद्याचित्रकारिणी सार्धपतिव्रतानित्यंसपुत्राकसुचारिणी स्वकर्मनिरताहिंसापुण्यापुत्रादिसंयुता नित्यंधनव्ययासक्तापुत्रीधा-
न्यसमन्विता मूर्खाचारापुण्यवतीदस्वर्क्षादेःक्रमात्फलम् पतिवत्याश्चदुष्टेषुप्रथमंस्याद्रजोयदि पत्यस्तस्याभवेन्मृत्युस्त्रिपूर्वादिषुभेषुच
मघाशक्रादित्यदित्यवह्निभेषुचवां भवेत् तत्रापिस्यान्महाशोकादारिद्र्यंचानपत्यता तद्दोषपरिहारार्थंकुर्याच्छांतियथाविधि तोषयेज्ज
पहोमाभ्यांतत्तन्नक्षत्रदेवताः आचार्यादीन्समभ्यर्च्यभोजयेच्छक्तितोद्विजान् तद्दुष्टेषुकृतेनाशुसर्वारिष्टंप्रणश्यतीत्याश्वलायनस्मृतौ

अथलग्नफलम् मेघेसव्यभिचारस्याहृषमेपरमोगिनी मिथुनेधनमोगाद्याकर्केदेव्यभिचारिणी पुत्राद्यासिंहराशौतुकन्यायांश्रीम
तीभवेत् विचक्षणातुलायांतुष्ट्रिकेतुपतिव्रता मकरंत्वन्हीनातुकुंभेनिर्धनयुक्तता मीनेविचक्षणालग्नेग्रहसंस्थाविवाहवदिति अथ-
योगफलानि दैवज्ञमनोहरे आद्यर्तौर्दुर्मगानारीविष्कंभेचेद्रजस्वला वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् गंडेतुपुंश्चलीनारीव्याघानेचा
त्माघातिनी वज्रैचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी परिघेमृतबंध्याचैवैधृतौपतिमारिणी शेषाःशुभावहायोगायथानामफलप्रदाः
अन्यत्रापिनृसिंहः परिघस्यतुपूर्वार्धेव्यतीपातेचैवैधृतौ संध्यासूपप्लुवेविष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवम् व्याघानेनवशूलेतुनाड्यःपंचचतुर्दशो
ति अत्रसंख्ययोर्विकल्पः अथलग्नसंस्थग्रहफलानि वसिष्ठः वैधव्यमष्टमस्थेःकैचंद्रेक्षीणारुचिर्भवेत् अंगारकेभर्तृहीनाबुधेचेद
नपत्यता दौर्भाग्यमिंद्रसचिवेसापत्न्यभार्गवेभवेत् प्रव्रज्यासूर्यपुत्रेतुराहौतुकलहःसदा अशुभंचैवकेतोस्याज्जामित्रेशुभदाशुभाः
अष्टमस्थइत्यस्यसप्तम्यंतेषुप्रत्येकमनुषंगः जामित्रेसप्तमस्थाने नरसिंहोपि लग्नस्यसप्तमस्थानेसूर्योवैधव्यकारकः पुत्रहानिक
रस्त्वारोबुधःसत्पुत्रदोभवेत् बृहस्पतिर्धनायुष्यंशुक्रःसाफल्यमेवच शनैश्चरेतुबंध्यास्याद्राहौतुमरणंध्रुवम् चंद्रेसदुणसंयुक्तादेवरा
तमनाच्छुभमिति अथवरुणफलम् गर्गः सप्तगाश्वेतवरुणास्याहृदवरुणापतिव्रता क्षौमवरुणाक्षितीशास्यान्ववरुणास्तरवान्विता
दुर्मगाजीर्णवरुणास्याद्रोगिणीरक्तवाससा नीलांबरधरानारीविधवापुष्पितानतः मलिनांबरधरानारीदरिद्रास्याद्रजस्वला वरुणे-

सं-को-
२

सुर्विषमारक्तबिंदवः पुत्रमाप्नुयात् समाश्वेतकल्पकाचेति फलं स्यात् अथ स्थानफलम् ग्रामाद्बहिः परग्रामे नारी स्याद्ग्रामिच-
रिणी पतिव्रता शुभस्थाने सप्तगा गृहमध्यतः ग्राममध्ये तु दृष्टिश्च विधवा च दिगंबरा उपरागे च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ धनमध्ये तु क-
न्याया धनधान्यसमृद्धिर्देति देवरातः संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान् हस्ते दधाना कुलदातृदास्यात् तल्लोपभोगे तपसि स्थिता चेद्दृष्टं रजोभाग्य-
वती तदा स्यादिति अथ प्रथमरजोदर्शने शिष्टाचारः कश्यपः प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवती स्त्रियः अक्षतैरासनं कुर्युस्तस्मिंस्तामुप-
वेशयेत् हरिद्रापुष्पगंधादीन् दद्यात्तंबूलकं स्रजम् आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव दीपैर्निराजनं कुर्यात्सदीपे वा सयेद्गृहे ताः सर्वाः
पूजयेत्पश्चाद्गंधपुष्पाक्षतादिभिः लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तित इति इदं सर्वं शुभाशुभनिरीक्षणं प्रथमर्तौ द्वितीये वा शुभाशुभ-
निरीक्षणं कर्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानत इति अथ सर्वर्तुसाधारणनियममाह वसिष्ठः त्रिरात्रं रजस्वलाः शुचिर्भवति स्नानं
ज्यान्नाभ्यं ज्यान्नाप्सस्तायादधः शयीत न दिवा स्वप्यान्नाग्निं स्पृशेन्न रज्जुं सृजेन्न दंतान्धावयेन्न मांसमश्रीयान्न गृहानिरीक्षेत्तनाश्लीलं किंचि-
दाचरेत् नरवर्षेणपि बेदं जलिना वापि चेह्लोहेनायसेन वा विज्ञायत इति लोहेन ताम्रेण तथा यानरवानि निहंत तैस्तस्यैकुनस्वीया प्रलिरवते तस्यै-
वरवलतिर्यापणेनपि बतितस्या उन्मादक इति तैतिरीयश्रुतौ नरवनिहंतनं भूमौ रेखाकरणं पणोनपानं च निषिद्धम् बौधायनेपि अथ यदा मलव-
द्वासास्यान्नेन यासह संवदेत न सह सीतना स्यान्न मद्याद्ब्रह्महत्यायै त्दैरवावर्णं प्रतिमुच्यास्तेथोकात्यान्याहुरभ्यंजनं वा स्त्रिया अभ्यंजनमेवम्

तिग्राह्यकाममन्यादिति नैनामुपनयेन्नारण्येन पराचीनां नस्नानीति वास्येत्तेन प्रतिलिखतेनास्येत्तेन दंतान्धावते न नस्वानि निहंतते न कृण्वति-
नरज्जुं सृजति न पर्णेन पिबति न खर्वेणेति अनया संभाषणे प्रतिप्रसवो धर्मप्रश्ने ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वासस्थान संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य-
तया संभाषेत संभाष्यतु ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीते वेतस्याः प्रजानिः श्रेयसमिति वचनाद्विधवाभिसंभाषणेनैव कार्यमिति हरदत्तः शौचगा-
नरीदनहसनपाननारीयुतानुलेपनदिवास्वप्नदंतधावनमौन कायिकवाचिकमानसिकदेवतार्चननमस्काररजस्वलांगनास्पर्शतत्संभाषणरजो-
वस्त्राणां संत्यागं न कुर्यादिति विशेषः यद्यपि दक्षेण अंजनास्यं जने स्नानं प्रवासं दंतधावनं न कुर्यात्सार्त्तवानारीगृहाणार्माक्षणांतथेति न स्ना-
नमात्रं निषिद्धम् तथाप्युपरागादिनिमित्तकस्नाने प्रसक्ते वसिष्ठेन नाप्सस्नायादिति मज्जनो निषिध्यते अतएव पराशरेण नियमः स्मर्यते स्ना-
नेनैव मितिके प्राप्तेनारीयदिरजस्वला पात्रांतरिततो येन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् रिक्तगात्रा भवेदद्भिः सांगोपांगकथंचन न वस्त्रपीडनं कुर्यान्ना-
न्यद्वासश्चधारयेदिति रजस्वलायाः प्रथमदिननिर्णयस्तु पारिजाते चतुर्विंशतिमते पूर्वोशयोक्तुरात्रौ चेज्जननं मरणं रजः दृष्टं पूर्वेदिना-
दित्वं तृतीयेतूत्तरेहनि केचिद्विवादिते सूर्ये जननं मरणं तथा रजोवाद्दृश्यते स्त्रीणां यस्याहस्तस्य शर्वरी अपरे त्वर्धरात्रात्प्राक् सृतोरजसि सूत-
के पूर्वमेव दिनं प्राहुर्द्वेदुत्तरेहनीति अत्र देशाचारतो व्यवस्था स्नातायाः कालांतरे पुनः रजोदर्शने त्रिरात्रव्रताभावे व्यवस्थोक्ता तत्रैव सं-
ग्रहे ऋतुस्नाता तु या प्रौढा पुनरेव रजस्वला स्नाता तप्तदशाहे च शौचेनैव शुचिर्भवेत् अष्टादशाहे त्वेकाहं द्व्यहमेकं न विंशतो विंशत्यभृत्युत्त

सं-को-
३

रेषुत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् एतद्यस्याः किंचिदूने पूर्णे मांसिरजो नियमस्तद्विषयम् कश्यपस्तु एकादशाहेत्वे काहं द्विरात्रं द्वादशे हनि ऊर्ध्वं त्रिरात्रं वि-
ज्ञेयमिति कुंडलिनोदितमिति एतत्पक्षादूर्ध्वं यस्या रजो नियमस्तद्विषयम् अथ रजस्वला शुद्धिप्रकारः स्मृत्यर्थसारे रजस्वला षष्टिस्मृतिकाभिः
शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य दंतधावनपूर्वकं संगवे स्नायादिति स्नानोत्तरं विशेषः स्नात्वान्यं पुरुषं नारी न स्पृशेत्तुरजस्वला यदि स्पर्शेत्तदा प्रायश्चित्त-
तमाह ईक्षयेद्वास्करं देवं ब्रह्म कूर्चेततः पिबेत् केवलं पंचगव्यं च क्षीरं वा चात्मशुद्धय इति तैत्तिरीयं ज्वरितायाः शुद्धिस्तु संग्रहं आतुरा चेदुत्तमतीत-
स्याः स्नानं कथं भवेत् स्पृष्ट्वा तु तां परास्नायाद्दशकृत्वोत्थना तुरा वा सोमिर्दशभिश्चैव परिधाय्य यथाक्रमं ब्राह्मणान् भोजयित्वा यपुण्याहेन
विशुध्यति आतुराणां तु सर्वेषामेवं शुद्धिर्विधीयत इति रजस्वल्योः परस्परसंसर्गेषु त्र्युपायः स्मृतिमंजरी उदक्ये हेतुसंस्पृष्टे सवर्णैश्चैक-
मर्तुके तयोः स्नानमिथः स्पर्शो पंचगव्यंततः पिबेत् सवर्णयोः निसंबंधे संगोत्रे च रजस्वले मिथः स्पृशेदमत्यातु स्नानमात्रेण शुध्यति मत्येक-
संज्ञानां श्रीयात्पंचगव्यं पिबेत्ततः उदक्ययोर्यदान्योन्यमसंबंधः सवर्णयोः स्पृशेदमत्यातु स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् मत्यातुनाद्यादास्तु
द्धेर्भक्त्वा चेत्प्रतिवासरम् उपोषणंतदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया उपवासेन शक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यो च
रजस्वले आस्नानकालान्नाश्रीतमुभे मत्यामिथः क्वचित् स्नात्वोपवासं कुर्यातां पंचगव्येन शुध्यतः एव मभ्यासतस्तु त्र्ये प्रायश्चित्तं समाच-
रेत् मत्यारजस्वलान्योन्यं हृषली ब्राह्मणी भवेत् इत्यतः पूर्वस्पृष्टेति विशेषः ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकं तु शूद्रापादेन शुध्यति कश्यपः रजस्व-

लासूतिकावाचांडालंयदिसंस्पृशेत् आस्नानकलान्नाम्नीयादतिक्लृप्तं समाचरेत् ज्ञानतः स्पृशेच्चैतत् चांडालं सार्त्तवानारीसंस्पृशेद्रोजनान्तरे वा
 ग्यताबहिरासीतास्नानकालादुपोषिणी प्राजापत्यंचरेत्पश्चात्पंचगव्यंततः पिबेत् विप्रान्द्वादशसंख्याकान् सोजयित्वा तु शुल्यति पुषिणीसं-
 स्पृशेत् मोहादशुल्यं वानरं स्पृशेत् स्नानादवर्द्धिः फंजीत भक्त्या कृच्छ्रं समाचरेत् मोहादज्ञानतः स्पृष्ट्वोदक्यापंचनरवान्द्वादशपैकशफान् पशून्
 अंडजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् पराशरः रजस्वलाय दादृष्टाशुनाजंबूकरासभैः पंचरात्रं निराहारापंचगव्यं न शुल्यति ऊर्ध्वं तु
 द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा चतुर्गुणं स्पृतं मूर्ध्नि देशेन्यत्र व्रती भवेदिति अथ दुष्टरजोदर्शनं शांतिमाह शौनकः आर्त्तवानां तु नारी-
 णां शांतिं वक्ष्यामि शौनकः अन्नपुत्रादिलाभाय दंपत्योरभितृह्ये पंचमेहं चतुर्थे ह्यह्नि ग्रहातिथ्यपुरःसरम् तस्मिन् न हनिकर्तव्यं क्रतुहोमो वि-
 धानतः आचार्यं वरयेत्प्राज्ञो भुवनेश्वरितुष्टये होमार्थं च नृपार्थं च वरयेदृत्विजो बहून् यजमानो द्विजैः सात्थ्यं शांतिहोमं समाचरेत् गृहादीषां
 नदिग्भागे देवतापूजनाय च द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशिचयं भवेत् कुंभत्रयं न्यसेद्राशौ तंतुवस्त्रादिवेष्टयेत् पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रति
 कुंभं पृथक् पृथक् सूक्तेनाथनवर्चनप्रसूत आप इत्यथ ऋचायाः प्रवतस्तद्द्वयाय च ततः क्रमात् मध्यकुंभे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम
 च ततश्च पंचरत्नानि गंधपुष्पाक्षतादिकान् औषधानि च वक्ष्यंते मुनिभिः शांतिकारणात् औदुंबरः कुशादूर्वा राजीवचंपबिल्वकाः विष्णु
 क्रांताथतुलसी बर्हिषः शंखपुषिका शतावर्यश्वगंधाचनिर्गुडी सर्षपद्वयम् अपामार्गः यलाशश्च पनसो जीवकस्तथा प्रियंगवश्च गोधू

सं-को

४

मात्रीहयोश्वत्थाएव च क्षीरंचदधिसर्पिश्चपद्मपत्रंतथोत्पलम् कुरंतकत्रयंगुंजावचाभद्रकमुस्तकादिति द्वात्रिंशदौषधानीहयथासंभवमाह
रेत् गजाम्बरथवल्मीकसंगमात्प्रदगोकुलात् राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् कुंभस्थापनइत्येतत्तन्मंत्रेणकारयेत् मूर्तिकोचौषधा
दीनिमंत्रेणप्रक्षिपेत्क्रमात् कुंभोपरिन्यसेत्पात्रंकोस्यंवाताम्रमेव वा मृन्मयंनवपात्रंवास्वस्यवित्तानुसारतः पात्रोपरिन्यसेद्वस्त्रंप्रतिमांभवने
श्वरीम् तन्मूल्यंवान्यसेत्तत्रइंद्राणींचपुरंदरम् आचार्यःपूजयेद्देवीमंगाद्यावराणानिच अन्योवापूजनंकुर्याद्गायत्र्यामंत्रसारया इंद्राणीं
पूजयेद्देवीमिंद्राणीमासुनारिषु क्रमेणपूजयेदिंद्रमिंद्रत्वावृषभंवयं अनेनविधिनाचार्यःपूजयेद्देवतान्वयम् आवाहनादिसकलैरुपचा-
रैःपृथक्पृथक् तन्मध्यमंसृशन्कुंभमंत्रेणभवनेश्वरीं जपेदाचार्यआहोमाच्छ्रीसूक्तंचजपेत्ततः सृशन्चैदक्षिणंकुंभंक्रत्विगेकोजपेत्पृथ-
क्त्वारिरुद्रसूक्तानिचतुर्मेत्रोत्तराणिच संसृशन्तुत्तरंकुंभंश्रीरुद्रंरुद्रसंख्यया शन्नइंद्राग्रीसूक्तंचतत्रचैवसृशन्जपेत् कुंभस्यपश्चिमेदे-
शेशांतिहोमंसमाचरेत् अन्वाधानंततःकुर्याद्धोमतंत्रंसमाचरेत् पूर्णपात्रनिधानांतत्कृत्वाचार्योद्दिजैःसह दूर्वाभिस्तिलगोधूमैःपायसेन
घृतेनच पायसंश्रपयेत्तत्रसावित्रंचहविश्चतत् कृत्वाज्य भागपर्यंतहविरुद्रासनादिकम् तिसृभिश्चैवदूर्वाभिरेकैकाचाहुतिर्भवेत् अग्नि
मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्याजुहुयात्क्रमात् अष्टोत्तरसहस्रंतुशतमष्टोत्तरंतुवा तिलभिश्चैवगोधूमैर्द्रव्येणाज्याहुतीर्हुनेत् जुहुयात्पायसेनै-
व आज्येनचहुनेत्क्रमात् हविश्चतुष्टयेनैवप्रत्येकंसमसंख्यया गायत्र्यैवचहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयं ततःस्विष्टकृतंहुत्वारज्जुप्रहर

णंतथा अयाश्चेत्यादिभिर्हुत्वासमुद्रादूर्मिसूक्ततः संततामाज्यधारांतांपूर्णाहुतिमथाचरेत् परिषेचनपर्यंतहामशषसमापयत् सहाष
 धिस्थितैस्तत्रप्रतिकुंभस्थितोदकेः ऋतुमल्यांस्थिताशांतिर्दपतीष्यांस्तरवायच शांतिरभिषेकः अथाभिषेकमंत्राश्चप्रोच्यंते शौनका
 दिभिः आपोहिष्ठोतिनवभिः सूक्तैश्चततः परम् इन्द्रो अंगतृचेनैव पावमानैः क्रमेण तु उभयं शृणवच्च न स्वस्तिदाविश एकया त्र्यंबकेणाः
 थमंत्रेण जातवेदस एकया संसुद्रज्येष्ठा इत्यादि चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः त्रायंतामिति मंत्रैश्च त्रिभिश्चैभिर्यथाक्रमं इमा आपस्तृचेनैव देव
 स्य त्वेति मंत्रतः मंत्रेणाथ तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ तमुष्टुहीति मंत्रेण भुवनस्य पितरं तथा याते रुद्रेति मंत्रेण शिवसंकल्पमंत्रतः इन्द्र-
 त्वाष्टषभं वयं मंत्रैश्चैवाभिषिचयेत् साच वस्त्रांतरं धृत्वा पुनश्चोपवसेत्सती उपवासोत्रसमीपावस्थानं विप्रान् विधिवदभ्यर्च्य गंधपुष्पा
 क्षतादिभिः धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणैः सदक्षिणमनङ्गाहं प्रदद्याद्भुद्रजापिने ऋत्विष्यश्चापि सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणांततः
 महाशांतिं प्रजप्याथ विप्राशीर्वचनंततः ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्भुज्जीतस्वजनैः सह स्मृतौ ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु देवज्ञं भोजयेत्ततः
 एवं यः कुरुते शांतिं शौनकोक्तप्रकारतः तदनिष्टं तु सकलं सद्य एव विनश्यतीति जपेदाचार्य इति अन्वाधानात्मकहोम तंत्रारंभपर्यंत-
 मित्यर्थः अनेनैवाशयेनान्वाधानंततः कुर्यादिति श्लोके आचार्यग्रहणम् ततश्चाग्निस्थापनादिग्रहपूजांतं यजमानेन कर्तुं सुचितम्
 अपयेत्तत्रेति गृहसिद्धान्तग्रहणं व्यावर्त्यते सावित्रं च हविश्च तदित्यत्र तच्छब्देन हविश्चतुष्टयकाले सावित्र इति चतुर्थ्यं तेन देवतोद्देशः

सं-को-
५

कार्यइतिज्ञाप्यते लभ्यतेचात्रमंत्रसंवादः पार्वणेष्वितितद्धितविसंवादिनोमंत्रात्पूर्णमासायेत्युद्देशोङीक्रियतेयाज्ञिकैः संवादेतुर्कैमुति-
कन्यायेनेवतत्सिद्धिः नचैवेष्टुवनेश्वरीदेवत्यहोमाभावापत्तिः वाचनिकत्वेनइष्टत्वात् वस्तुतस्तपुज्जपाणिप्रसवइतिधातोर्व्यत्यन्वःसवि-
तृशब्दःप्रकृतफलदातृत्वेनप्रथमप्रयाजेसमिच्छद्भोग्नेरिवलिंगानादरेणष्टुवनेश्वरीप्रतिपादकइतिवविरोधः मुरत्यादक्षिणाशक्तानिप्र-
योदक्षिणादेया तमाहकात्यायनः दशकार्षापणाधेनावितिअष्टावनडुहिस्मृताइतिच कार्षापणमाहनारदः कार्षापणोदक्षिणास्यांदिशि
रौप्यःप्रवर्तते पणोर्निबद्धःपूर्वस्यांषोडशैवपणासत्विति अथरजोदर्शनशांतिप्रयोगः बहुतरदोषदुष्टेप्रथमरजोदर्शनेद्वितीयादिर-
जोदर्शनोत्तरंस्वल्पदोषदुष्टेतुतदनंतरमेवगर्भाधानप्रत्यासन्नदिनेसाकार्या कर्त्तापत्न्यासहकृतस्नानादिनित्यक्रियःपवित्रपाणिराचम्य
प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्याममभार्यायाः प्रथमरजोदर्शनेइदृशदुष्टमासादिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थसग्र
हमखांशौनकोक्तांशांतिकरिष्यन्तीततःअप्यगणपतिपूजनादिआचार्यत्वेकवरणोत्कुर्यात् आचार्यस्तयथास्वर्गेशाकादीनांहहस्पतिः
तथात्वंममयज्ञैःस्मिन्नाचार्योपचंचहविष्ट्रेचार्यस्य अस्ययागस्यनिष्पन्नोभवंतोभ्यर्थितामया सप्रसन्नैःप्रकर्तव्यंशांतिकंविधिपूर्वक
मित्यृत्विजाम् ततोगंधवस्त्रादिनिष्क्रमात् अंतेतेषांपूजनं ततआचार्यःपवित्रपाणिःदेशकालौसंकीर्त्यजमानानुज्ञया आचार्यकर्मकरि
भ्योइतिसंकल्प्ययदत्रसंस्थितमिष्टतुष्ट्येदिदिक्ष्वादिदक्षिणयेनसर्वपात्रिकीयंशुचीवइति ऋचापंचगव्येनतथैवप्रोक्ष्य आपोहिष्टेतिच

शब्दाभिरद्विस्तथैव प्रोक्ष्य कृतांजलिः स्वस्त्ययनं ताक्ष्यमिति मंत्रद्वयेन देवतां संप्रार्थ्य भवनेश्वर्यादिप्रतिमात्रयस्य अग्न्युत्तारणं कुर्यात् अग्निः
 सप्तिमिति सूक्तस्य वैश्वानरोऽग्निश्चिष्टुष अग्न्युत्तारणे विनियोगः अग्निपदरहितेन अग्निः सप्तिमिति सूक्तेनापि विच्य पुनरग्निपदयुक्तेन तैने
 वापि विच्येत् इत्यग्न्युत्तारणम् ततो गृहादीशान्यां मध्ये तद्दक्षिणोत्तरतश्च महीद्यौरिति मंत्रावृत्त्या भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः सप्तिमिद्रोणप्रमा
 णव्रीहिभिः तेषु देशेषु राशित्रयं कुर्यात् पलं स्रवणं श्वत्वारः कुडवं ग्रस्थमादकम् द्रोणं चरवारिकाचेति पूर्वपूर्वाच्चतुर्गुणम् इति षोडशप्रस्थात्यको
 द्रोणः ततः आकलशेष्विति मध्यदक्षिणोत्तरक्रमेण प्रक्षालितमव्रणमकालककुम्भत्रयं सादयेत् प्रस्रव आप इत्यस्य सूक्तस्य सिंधुक्षित्वाय्यमे
 धोनद्योजगती कलशेषूदकपूरणे विनियोगः याः प्रवत इत्यस्य वसिष्ठो नद्यः शक्ती कलशेषूदकपूरणे विनियोगः याः प्रवत इति क्रक्
 प्रतिकलशपूरणादि मंत्राणामावृत्तिः ततो गंधद्वारामिति गंधं याज्जोषधीरिति सवौषधीः ओषधयः सप्तिमियवांश्च त्रिषुकलशेषूक्तक्र
 मेण क्षिपेत् हेमपंचरत्नप्रक्षेपोत्तरं वागंधादिप्रक्षेप इति वक्ष्यामः ततो मध्यकुम्भे गायत्र्या यवव्रीहितिलमाषकंगुश्यामाकमुद्गान् क्षिप्त्वा स
 मद्रव्यप्रक्षेपो न गायत्र्येति वृद्धाः तथैव उदुंबरकुशद्वारक्तोत्पलचंपकबिल्वविष्णुक्रांतानुलसीबर्हिः शंखपुष्पीशतावर्यश्वगंधानिर्गुंडा
 रक्तपीतसर्षपा मार्गपलाशपन्सजीवकप्रियंगुगोधूमव्रीह्यश्वत्थदधिदुग्धघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीत कुरंतकगुंजावचाभद्रमु
 त्तकारव्यानि द्वाविंशदोषधानियथा संभवं वा प्रक्षिप्य त्रिष्वपि कलशेषु हिरण्यरूप इति हिरण्यं सहित्वानीति पंचरत्नानि गंधद्वारामिति गंधं याज्जोषधीः

सं-को-

६

नीरिति पुष्पफलानि गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमहदगोष्ठमृदः स्योनापृथिवीति प्रक्षिप्यया ओषधीरितिसवोषधीः ओषधयः समितियवान्
कांडात्कांडादिति दूर्वाः अश्वत्थैव इति पंचपल्लवान् निक्षिप्य युवास्तवासा इति सूत्रेण वाससावावेष्टितान्कलशकंठान्कृत्वा पुष्पमालादिभिः कल
शान्पूषयेत् ततः कलशानामुपरिधातुमयं वैष्णवं मृन्मयं वा पूर्णपात्रत्रयं स्वशक्त्यनुसारेण पूणादर्वीति मंत्राहृत्यानिधाय तदुपरि श्वेतवस्त्रत्रयं
चंदनादिकृताष्टदलयुक्तं त्यजेत् मध्यमे स्थापितप्रतिमायां भुवनेश्वरीमावाहयेत् अथ भवनेश्वरी ध्यानम् उद्यद्दिनद्युतिमिंदुकिरीटांतुंगकु
चोनयनत्रययुक्ताम् स्मरन्मुखीं वरदां कुशपाशाशर्मातिकरां प्रभजे भवनेश्वरीं गायत्र्या विश्वामित्रो भुवनेश्वरी गायत्री भवनेश्वरी पूजने विनि
योगः ० भुवनेश्वरीमावाहयामि एवं दक्षिणकलशे इन्द्राणीमास्तृषाकपिरिन्द्राणीपंक्तिः इन्द्राणीपूजने विनियोगः इन्द्राणीमास्विति क्रंक् १
एवमुत्तरकलशे इन्द्रत्वा विश्वामित्र इन्द्रो गायत्री इन्द्रपूजने वि० इन्द्रत्वा इति क्रंक् १ ततो मध्यमकलशे अंगाद्यावरणदेवताभ्यां नमः अंगाद्या
वरणदेता आवाहयामीत्यावाह्य सप्रणवगायत्र्यं ते अंगाद्यावरणसहितायै भुवनेश्वर्यै आसनं समर्पयामीत्येवं षोडशोपचारैर्भवनेश्वरीं सं
पूज्य उक्तमंत्राभ्यां कांडानुसमयेन इन्द्राणी द्वयोः षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात् अशक्तो भुवनेश्वर्यासं हेव पदार्थानुसमयेन नाममंत्राभ्यां वा तयोः पूज
नम् ततो मध्यमकुंभं स्पृष्ट्वा आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जिह्वास्थीं सूक्तं जपेत् हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य कर्तृमानंद
श्चिह्नं तैदिरासनादयः कृषयः श्रीदेवता आद्यास्ति स्मोऽनुष्टुभः तत एकाग्रस्तारपंक्तिः ततो द्वे त्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभौ त्याग्रस्तारपंक्तिः

६

जपेवि० ओं हिरण्यवर्णामिति सूक्तम् तत एकऋत्विक् दक्षिणकुंभे रुद्रसूक्तानि जपेत् यथा कद्रुदायेति नवर्चस्य धौरः कण्वोरुद्रो गायत्री जपे
वि० कद्रुदायेति सूक्तम् इमारुद्राय तव स इत्येकादशर्चस्य सूक्तस्य कुत्सोरुद्राद्यानवजगत्योत्येद्विष्टुभो जपेवि० इमारुद्रायेति सूक्तं आते
पितरिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समद्रोरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० आते पितरं रुतां रुक्ममेत्विति सूक्तम् इमारुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृणां वसि
ष्ठोरुद्राद्यास्तिस्रो जगत्योत्यात्रिष्टुप् जपेविनि० इमारुद्राय स्थिरधन्वने ०४ आवोराजानं वामदेवोरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० आवोराजानमध्व०
तमुष्टुहीत्यस्य भौमो वीरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेवि० तमष्टुहियः स्विष्टुः ० ऋक् नस्य पितरं मृजिश्वा रुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० ऋक् नस्य पितरं ऋक् अं-
बकं वसिष्ठोरुद्रो नुष्टुप् जपेविनि० अंबकं ऋक् अन्यऋत्विगुत्तरकलशं स्मृशान् एकादशाहति भीरुद्रं जपेत् ततः शनइंद्राग्नीति पंचदश
र्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् जपेविनियोगः शनइंद्राग्नीति सूक्तम् ३ मध्यकुंभपश्चिमं स्थंडिले अग्निस्थापनाग्निध्याने कृते स्था
पितकुंभे शान्धावेद्यादौ नवग्रहाणां तदंगदेवतानां च तत्तन्नामैरावाहनं कुर्यात् सौकर्यार्थं ग्रहपीठसंग्रहस्तोत्रां कोलिरव्यते पंचास्त्रेकविमिंदुमच
तुरस्त्रिंशारकं त्र्यस्त्रिंशे राहुं शूर्पनिसेधनुष्यथ शनिके तु ध्वजाभे तथा दीर्घकोष्ठे चतुष्टये सरगुरुं बाणोपमेचंदजं प्राचीतः क्रमतो लिरवेद्ग्रहणं
मध्ये रविं वतुलमिति शुक्राको प्राङ्मुखो ज्येष्ठो गुरुसौम्या बुधश्चरुवौ प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषादक्षिणतो मुखवा इति मत्स्यपुराणे आदित्या
भिसुरवाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः स्थापनीया सुनिश्चेष्टानां तरेण पराशुरवा इति महार्णवे तद्यथा प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता देवा

गायत्रीछंदः व्याहृतीनांक्रमेणजमदग्निर्भरद्वाजभृगवऋषयः अग्निर्वायुः सूर्यो देवताः देवीगायत्रीदिव्युष्णिकुदेवी ब्रह्महृत्पुंड्रांसि सूर्या
 यावाहनेविनियोगः तत्रग्रहपीठस्यमध्येवर्तुलेद्वादशांगुलेमंडलेप्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः आकृष्टो न हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् सूर्या
 वाहनेविनियोगः ओं आकृष्टो न ० ॐ भूर्भुवःस्वः कलिंगदेशोद्भवकाश्यपसगोत्रसूर्येहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् तत आग्नेयेचतुरस्रे
 चतुर्विंशांगुलेमंडलेप्रत्यङ्मुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः आप्यायस्व सोमं सौमो गायत्री सोमावाहनेवि ० ॐ आप्यायस्व सोमं ० ॐ भू
 र्भुवःस्वः यमुनातीरोद्भवा त्र्यसगोत्रसौमिहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् ततो दक्षिणे त्रिकोणे त्र्यंगुलेमंडले दक्षिणा सुखं भौमं रक्तपुष्पाक्ष
 तैः अग्निर्मूर्धा विस्वो गार्गा गायत्री अंगारकावाहने ० ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककु ० ॐ भूर्भुवःस्वः अवन्ति देशोद्भवभारद्वाजसगोत्रसौमे
 हागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् तत ईशान्ये बाणाकारे चतुरंगुलेमंडले उदङ्मुखं बुधं पीतपुष्पाक्षतैः उद्ध्यध्वं बुधः सौम्यो बुधस्त्रिष्टुप् बुधा
 वाहनेवि ० ॐ उद्ध्यध्वं समनसः सरस्वायः ० ॐ भूर्भुवःस्वः मगधदेशोद्भवा त्र्यसगोत्रबुधेहागच्छेहतिष्ठेति ० तत उत्तरे दीर्घचतुरस्रेमंडले
 उदङ्मुखं बृहस्पतिं पीतपुष्पाक्षतैः बृहस्पते गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पत्यावाहनेवि ० ॐ बृहस्पते अतियदर्यो अर्हाद्यु ० ॐ भूर्भुवः
 सिंधुदेशोद्भवा गिरसगोत्रबृहस्पते इहागच्छेहतिष्ठेति ० ततः पूर्वपंचकोणे नवांगुलेमंडले प्राङ्मुखं शुक्रं शुक्रपुष्पाक्षतैः शुक्रः पाराशरः
 शुक्रो द्विपदाविराट् शुक्रावाहनेवि ० ॐ शुक्रः शुशुक्लां उषोन ० ॐ भूर्भुवःस्वः भोजकटदेशोद्भवभार्गवसगोत्रशुकेहागच्छेहतिष्ठेति ०

ततः पश्चिमेधतुराकारे द्वांगुले मंडले प्रत्यङ्मुखं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः शमग्निरिरिं विरिः शनिरुष्णिक् शत्यावाहने ॐ शमग्निरग्निः
 ॐ भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रदेशोद्भवकृष्णपसंगोत्रशनिं श्वरे हागच्छे हतिष्ठेति ० १ ततो नैर्ऋत्ये शूर्पाकारे द्वादशांगुले मंडले दक्षिणाभिमुखं
 राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः कयानो वामदेवो राहुर्गायत्री राह्यावाहने ॐ कयानश्चित्रआश्रवः ॐ भूर्भुवः स्वः राहीनापुरोद्भवपैरीनसंगोत्रराहो
 इहागच्छे हतिष्ठेति ० ८ ततो वायव्ये ध्वजाकारे षडंगुले मंडले दक्षिणाभिमुखं केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैः केतुं मधुच्छंदाः केतुर्गायत्री केत्वावा
 ॐ केतुं कृष्णवन्धकेतवे ॐ भूर्भुवः स्वः अंतर्वेदिसमुद्भवजैमिनि संगोत्रकेतो इहागच्छे हतिष्ठेति ० ९ यथोक्तकुसुमतंडुलाभावे यथा-
 लाभसुपपन्नैः कुसुमतंडुलैः स्थापयेत् त्र्यंबकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् रुद्रावाहने ॐ त्र्यंबकं यजामहे ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यदक्षिणपा-
 शर्वे ईश्वरे हागच्छे हतिष्ठेति ० गोरीर्मिमायदीर्घतमा उमा जगती उभावाहने ॐ गोरीर्मिमायसलिला ॐ भूर्भुवः स्वः उमे इहागच्छेत्या-
 वात्ये हतिष्ठेति सोमदक्षिणपाशर्वे उमा ० यदक्रंदो दीर्घतमानारायणस्त्रिष्टुप् स्कंदावाहने ॐ यदक्रंदः प्रथमं ॐ भूर्भुवः स्वः स्कंदे-
 हागच्छे हतिष्ठेति सोमदक्षिणपाशर्वे स्कंदं ० विष्णोर्नुकं दीर्घतमानारायणस्त्रिष्टुप् नारायणावा ॐ विष्णोर्नुकं वीर्याणि ॐ भूर्भुवः
 स्वः नारायणे हागच्छेत्यावात्ये हतिष्ठेति बुधदक्षिणपाशर्वे नारायणम् ब्रह्मजज्ञानं वामदेवो ब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मावाहने वि ॐ ब्र-
 ह्मजज्ञानं प्रथमं ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मन्निहागच्छेत्यावात्ये हतिष्ठेति बृहस्पतिदक्षिणपाशर्वे ब्रह्माणं इन्द्रो मधुच्छंदा इंदो गायत्री-

सं.को.

८

इंद्रावाहने० ओं इंद्रवो विश्वतस्परि० ॐ भूर्भुवः स्वः इंद्रहागच्छे हतिष्ठेति० शुक्रदक्षिणार्धे इंद्रं ६ यमाय सोमं वैवस्वतो यमो यमो नु-
ष्टुप् यमावाहने० ॐ यमाय सोमं सनुत० ॐ भूर्भु० यमैहागच्छे हतिष्ठेति० शनैश्चरदक्षिणार्धे यमं० ७ मोषुणो योरः कण्वः कालो ग-
यत्री कालावाह० ॐ मोषुणः परा परा० भूर्भुवः स्वः कालेहागच्छे हतिष्ठेति राहुदक्षिणार्धे कालं० उषोवाजं प्रस्कण्वश्चित्रगुप्तो बृह-
ती चित्रगुप्तावा० ॐ उषोवाजं हिवं स्वय० ॐ भूर्भुवः स्वः चित्रगुप्तेहागच्छे हतिष्ठेति केतुदक्षिणार्धे चित्रगुप्तं ९ ततः शुक्लपुष्पाक्ष-
तैः सर्वाः प्रत्यधिदेवताः स्थापयेत् अग्निदूतं काण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाह० ॐ अग्निदूतं वृणीमहे० ॐ भूर्भु० अग्ने इहागच्छे
हतिष्ठेति सूर्यवामपार्श्वेऽग्निं १ अप्स्रमे मेधातिथिरापो नुष्टुप् अवावा० ॐ अप्स्रमे सोमो० ॐ भूर्भुवः स्वः आप इहागच्छते हतिष्ठेति सो-
मवामपार्श्वे अपः २ स्योना मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूम्यावाह० ॐ स्योना पृथिवि० ॐ भूर्भु० भूमे इहागच्छे हतिष्ठेति भौमवामपार्श्वे-
भूमिं ३ इदं विष्णुं मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवावाह० ॐ इदं विष्णुर्वि० ॐ भूर्भु० विष्णाविहागच्छे हतिष्ठेति बुधवामपार्श्वे विष्णुं ४
इंद्रः श्रेष्ठानि गृत्समद इंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रावाहने० ॐ इंद्रश्चेष्टानि० भूर्भु० इंद्रेहागच्छे हतिष्ठेति बृहस्पतिवामपार्श्वे इंद्रं ५ इंद्राणीत्यथा क-
पिरिंद्राणीयेतिः इंद्राण्यावा० ॐ इंद्राणीमासु नारिषु० ॐ भूर्भु० इंद्राणीहागच्छे हतिष्ठेति शुक्रवामपार्श्वे इंद्राणीं ६ प्रजापते हिरण्यग-
र्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्यावाह० ॐ प्रजापतेन० ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापते इहागच्छे हतिष्ठेति शनिवामपार्श्वे प्रजापतिं ७ आयंगोः

सार्पराज्ञीसर्पागायत्री सर्पावाहने० ॐ आयंगोः एभि० ॐ भूर्भुवः स्वः सर्पा इहागच्छे हतिष्ठेति धर्ममिति राहुवामपार्श्वे सपोन् ८ ब्रह्मज
 ज्ञानं वामदेवो ब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मावाह० ॐ ब्रह्मजज्ञानं० ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मन्निहागच्छे हतिष्ठेति केतुवामपार्श्वे ब्रह्माणं ९ ततः शुक्लपुष्पा
 क्षतैर्विनायकादिपंचदेवताः स्थापयेत् गणानां त्वाशोनको गृत्समदो गणपतिर्जंगती गणपत्यावाह० ॐ गणानां त्वागणपति० ॐ भूर्भुवः स्वः
 गणपते इहागच्छे हतिष्ठेति साहो रुत्तरतो विनायकं १ जातवेदसे कश्यपो दुर्गात्रिष्टुप् दुर्गावाहने० ॐ जातवेदसे० ॐ भूर्भुवः स्वः
 दुर्गे इहागच्छे हतिष्ठेति शानेरुत्तरतो दुर्गो २ तव वायो व्यश्वंगिरसो वायुर्गायत्री वाय्वावाहने० ॐ तव वायव्यं तस्यते० ॐ भूर्भुवः स्वः
 यविहागच्छे हतिष्ठेति रवेरुत्तरतो वायुं० आदिद्वत्स आकाशो गायत्री आकाशावाहने० ॐ आदित्यस्तस्य रेतसो० ॐ भूर्भुवः स्वः
 आकाशे हागच्छे हतिष्ठेति राहोर्दक्षिणे आकाशं ४ एषोऽनुषाः प्रस्कण्वोऽश्विनो गायत्री अश्व्यावाहने० ॐ एषोऽनुषाः अपूर्या० ॐ भूर्भुवः स्वः
 अश्विना विहागच्छे हतिष्ठेति तमिहागच्छे हतिष्ठेति केतोर्दक्षिणेऽश्विनो ५ यद्वा विनायकादीन् पंचोत्तरतः स्थापयेत् ततो ग्रहपीठायां गतया वक्ष्यमाणदेवताः—
 ॐ भूर्भुवः स्वः क्षेत्रपाले हागच्छे हतिष्ठेति क्षेत्रपालं ६ वास्तोष्पते वसिष्ठो वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् वास्तोष्पत्यावाह० ॐ वास्तोष्पते० ॐ भूर्भुवः स्वः
 वास्तोष्पते इहागच्छे हतिष्ठेति तदुत्तरे वास्तोष्पतिं ७ तत इन्द्रादिलोकपालान् सूर्याभिमुखान्वाहयेत् तत्र मंत्राश्च इदं विश्वाजेतामधुच्छे

सं० को०

९

दाइंद्रोऽनुष्टुप् पूर्वे इंद्रावाहने० ॐ इंद्रविश्वअवीहधन्० ॐ भूर्भुवःस्वः इंद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिपूर्ववत् १ एवमुत्तरत्रापि अग्निंकाण्वेभे
धातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाहने० ॐ अग्निंदूतं वृणीमहे० २ यमायसोमं यमोयमोनुष्टुप् यमावाह० ॐ यमायसोमं० ३ मोषुणोयोरःक
ण्वीनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋत्यावाह० ॐ मोषुणः परापरा० ४ तत्त्वायामिश्रुनः शोपोवरुणास्त्रिष्टुप् वरुणावा० ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा० ५
तववायोव्यश्वांगिरसोवायुर्गायत्री वाय्वावाह० ॐ तववायवृतस्पते० ६ सोमो धेनुर्गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमावाह० ॐ सोमो धेनुर्गौतमः० ७ त
मीशानं गौतमर्इशानोजगती ईशानावाह० ॐ तमीशानं जगत० ८ एवमीशानांतादेवता आवाह्य तदस्तु मित्रावरुणा गृहावै प्रतिष्ठा
एवं प्रतिष्ठाप्योक्ततन्मंत्रैरादित्यायनमइति एवमादिभिर्नाममंत्रैर्वाषोडशोपचारैः संपूज्यमंत्रहीनं क्रियाहीनमिति क्षमाप्यग्रहवेदी
शानभागे महीद्यौः पृथिवीचनइत्यादिविधिना कलशस्थापनं कृत्वा तदुपरितत्त्वायामीति मंत्रेण वरुणं संपूज्य तत्र कलशे समुद्रनद्यावा
हनं कुर्यात् सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदानदाः आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ततः कलशाभिमंत्रणं कलशस्थमुरवेवि
मूले तत्रस्थितो० कुक्षौ तु सागराः० ऋग्वेदोथ० अंगेष्वसहिताः० अत्र गायत्री सावित्री० आयांतु मम० कारका इत्यंतं ततः कलशप्रा
र्थना देवदानवसंवादे मथ्यमाने महीदयोः उरान्नोसितदाकुंभविध्नो विष्णुना स्वयं त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः त्वयि
तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च मजापतिः आदित्यावसवोरुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः त्वयि तिष्ठन्ति स

९

वेंपियतःकामफलप्रदाः त्वत्पुसादादिमंयज्ञंकर्तुमीहेजलोद्भव सान्निध्यंकुरुदेवेशप्रसन्नोभवसर्वदा ततःआचार्योऽन्वाधानंकुर्यात्
तत्रप्रधानकीर्तनेविशेषः सूर्यसोमंभौमंबुधंबृहस्पतिंशुक्रंशनिंराहुंकेतुं एताःप्रधानदेवताःएतत्संख्याकाभिःअर्कादिजातीयसमिदाहु
तिभिःतावतीभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिश्चएतदित्येतत्स्थानेष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिंवाकीर्तयेत् ईश्वरंउमांस्कंदंनारायणंब्रह्माणंदंद्रंयमंकालंचि
त्रगुप्तंअग्निंअपःभूमिंविष्णुंइंद्रंइंद्राणींप्रजापतिंसर्पान्ब्रह्माणं एताःदेवताःएतत्संख्याकाभिस्तदाहुतिभिःअत्रएतदित्यस्यस्थानेपूर्व
संख्यान्यूनंअष्टाविंशतिसंख्यामष्टसंख्यांवाकीर्तयेत् विनायकंदुर्गांवायुमाकाशंअश्विनौक्षेत्रपालंवास्तोष्यतिं इंद्रमग्निंयमंनिर्ऋतिंवसु-
णंवायुंसोममीशानं एतादेवताःएतत्संख्याकाभिःसमिदाहुतिभिःआज्याहुतिभिश्चर्वाहुतिभिश्च एतदित्यस्यस्थानेअष्टसंख्यांचतुःसं-
ख्यांवाकीर्तयेत् भुवनेश्वरीमष्टोत्तरसहस्रसंख्याकाभिर्दूर्वाहुतिभिःतिलमिश्रगोधूमाहुतिभिःपायसाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च तावतीनाम
संभवेष्टोत्तरशतंवा भवनेश्वरीमित्येतत्स्थानेसवितारमितिवाइंद्राणीमिंद्रंएतत्संख्याभिर्दूर्वादिचतुर्विधाहुतिभिःअत्रएतदित्यस्य
स्थानेपूर्वसंख्यान्यूनसंख्यांवाकीर्तयेत् देवताद्वयमुद्दिश्यनान्वाधानं शेषेणास्विष्टकृतमित्यादि० ततःपात्रासादनकालेस्थालीद्वयंप्रोक्ष
णीर्दूर्वास्त्रुवमित्यादि युगपदनेककर्तृकज्यहोमप्रसक्तौअनेकस्त्रुवासादनंकार्यम् निर्वापकालेभवनेश्वर्यादिदेवतात्रयमुद्दिश्यतूष्णींनिर्वा
पप्रोक्षणेच ततआज्यसंस्कारः ग्रहहोमार्थंकर्तव्यामंत्रवंतश्चरवःप्रतिदेवतमितियाज्ञवल्क्यवचनात् ग्रहार्थंग्रहसिद्धान्तचरु ग्रीत्य

इति केचनगृहपाकोदनमुत्पत्यग्रहानुद्दिश्यजुहति तत्रशिष्टान्वारणवप्रमाणमितिमहार्णवे तत्रायंप्रयोगः सूर्यायत्ताजुष्टं निर्वपामीतिच-
तुरोमुष्टीनिरूप्येवंसोमायमंगलायत्वेत्यादित्वाकारेणग्रहेभ्यश्चतुरोमुष्टीनिरूप्यइतरासां देवतानां कृतै देवेभ्योजुष्टं निर्वपामीतिचतुरोमुष्टी-
निर्वपेत् इत्यपितत्रैवेतिदिक् आज्येनसहपायसादिहविस्त्रयस्यगृहसिद्धान्नस्यचपर्यग्निकरणम् दूर्वास्त्रवसंमार्गानेगृहसिद्धान्नमासा-
दितस्थाल्यामादायअग्नावधिश्रित्याभिधारणादिबर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् ततःपायसमभिधार्यबर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् अर्कादिसमिधः
दूर्वातिलमिश्रगोधूमांश्चतत्रैवासाद्य अग्न्यर्चनमद्याज्यभागांतेयजमानोन्वाधानानुसारेणएतत्संख्याहुतिपर्याप्तं अर्कादिजातीयसमिच्चर्वा-
ज्यात्मकंहविस्त्रयसूर्यायासोमायेत्यादिनममेत्वेवंत्यागपूर्वकंतदंगदेवताभ्योपित्यत्काएतत्संख्याकाहुतिपर्याप्तंदूर्वादिहविश्चतुष्टयंभवने
श्वर्येनममेतित्यजेत् तथा इद्राण्येइंद्रायेतिचभुवनेश्वर्यो इत्यस्यस्थानेसवित्रइतिवा इंद्राणींद्रयोहोमाभावपक्षेनतदुद्देश्यकत्यागः एवं
त्यागेकृतेसर्त्विगाचार्योऽर्कादिसमिधोऽधिमध्वाक्ताश्चर्वाहुतीराज्याहुतीश्चसंकल्पानुसारिसंख्याकाजुहुयात् तारुशसंख्याएवदूर्वादिह-
विश्चतुष्टयाहुतीर्जुहुयात् तत्रदधिमधुघृताक्ताभिस्तिष्ठमिदूर्वाभिरैकैकाहुतिःकाया तन्यूनसंकल्पानुसारिसंख्याचतुर्विधाहुतीरिंद्रा-
णींद्रमंत्राभ्यांतद्होमपक्षेपूर्वोक्तसंख्याहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमांतंकृत्वादिक्यालादिभ्यःसदीपमाषभक्तबलिसंकल्पंयज-
मानद्वाराकारयेत् सपत्नीकोयजमानःप्रतिबलिसंकल्प्यसाक्षतजलंत्यजेत् तद्यथा अग्न्यायतनस्यसमंतादिक्षमाषभक्तबलीन्दि

कृपालेभ्योदद्यात् त्रानारमिदं गर्ग इन्द्रस्त्रिष्टुप् इन्द्रप्रीत्यर्थे बलिदाने विनियोगः ॐ त्रानारमिदं ० इन्द्राय सांगाय सपरिवाराय सायुधाय सश-
 क्तिकाय एष माषमक्तबलिर्नमः ॥ भो इन्द्र दिशोरक्ष बलिं भक्ष मम यजमानस्य सह कुटुंबस्थायुः कर्त्ता क्षेमकर्त्ता शान्तिकर्त्ता पुष्टिकर्त्ता तुष्टिकर्त्ता
 भवेति पुष्टास्तजलानि पूर्वाभिमुखस्त्यजेत् १ एवमग्न्यादिसप्तभ्यो दिक्पालेभ्यस्तत्तच्च त्रैर्वलिदद्यात् तद्यथा अग्निं काण्वो मेधातिथिर-
 ग्निर्गायत्री अग्निप्रत्यर्थे बलिदाने वि ॥ ॐ अग्निं दूतं वृणी ० अग्नये सांगाय ० २ यमाय सोमं वैवस्वतो यमो यमो नुष्टुप् यमप्रीत्यर्थे बलिदा ॥
 ॐ यमाय सोमं ० यमाय सांगाय ० ३ मोषुणो धौरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋतिप्रीत्यर्थे बलि ॥ ॐ मोषुणः परापरा ० निर्ऋतये सांगाय ० ४
 तत्त्वायामिश्रुनः शोषो वरुणस्त्रिष्टुप् वरुणप्रीत्यर्थे ॥ ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा ० वरुणाय सांगाय ० ५ तव वायो व्यश्वांगिरसो वायुर्गायत्री वायु-
 प्रीत्यर्थे बलि ॥ ॐ तव वाय हतस्पते ० वायवे सांगाय ० ६ सोमो धेनुं गोतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थे ॥ ॐ सोमो धेनुं सोमो अर्वत ० सोमाय-
 सांगाय ० ७ तमीशानं गौतम इशानो जगती इशानप्रीत्यर्थे ॥ ॐ तमीशानं जगतः ० इशानाय सांगाय ० ८ ततो ग्रहबलयो देयाः तत्र पूर्व आ-
 कृष्णं नीहरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् सूर्यप्रीत्यर्थे ॥ ॐ आकृष्णो नरं जसा ० आदित्याय सांगाय सपरिवाराय ईश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधि-
 देवतासहिताये मे सदी पंमाषमक्तबलिं समर्पयामि इति पुष्पं क्षिपेत् ॥ भो आदित्ये मं बलिं गृहाण मम यजमानस्य ० १ आप्याय स्वगोतमः सो-
 मोगायत्री सोमप्रीत्यर्थे ॥ ॐ आप्याय स्वसमेतु ० सोमाय सांगाय ० उमा ब्रूषाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ० २ अग्निर्मूर्धा विरूपो ग-

रको गायत्री भौमप्रीत्यर्थे बलिदा० ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः० भौमाय सांगाय० स्कंदभूमिरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहितायेत्यादि० ३ उद्बुध्य-
 ध्वं बुधो बुधस्त्रिष्टुप् बुधप्रीत्यर्थे० ॐ उद्बुध्य ध्वं समनसः० बुधाय सांगाय० नारायणविष्णुरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवतायेत्यादि० ४ बृहस्पते
 गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पतिप्रीत्यर्थे बलि० ॐ बृहस्पते अति० बृहस्पतये सांगाय० ब्रह्मद्रूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहितायेत्या-
 दि० ५ शुक्रः पाराशरः शुक्रो द्विपदा विराट् शुक्रप्रीत्यर्थे बलि० ॐ शुक्रः शुश्रुक् उषान् शुक्राय सांगाय० इंद्रेन्द्राणीरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेव-
 ता सहितायेत्यादि० ६ शमग्निरिं बितिः शनिरुष्णिक् शनिप्रत्यर्थे० ॐ शमग्निरग्निभिः० शनैश्चराय सांगाय० यमप्रजापतिरूपाधिदेवता प्र-
 त्यधिदेवता सहितायेत्यादि० ७ कयानो वामदेवो राहुर्गायत्री राहुप्रीत्यर्थे बलि० ॐ कयानश्चिव० राहवे सांगाय० कालसर्प रूपाधिदेवता प्रत्य-
 धिदेवता सहितायेत्यादि० ८ केतुं कृण्वन् धुच्छाः केतुर्गायत्री केतुप्रीत्यर्थे० ॐ केतुं कृण्वन्० केतवे सांगाय० चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवता प्र-
 त्यधिदेवता सहितायेत्यादि० ९ ततः गणानां त्वा गृत्समदो गणपतिर्जगती गणपतिप्रीत्यर्थे बलिदाने० ॐ गणानां त्वा गण० गणपतये सां-
 गाय सपरिवाराय कद्भिबुद्धिसहितायेत्यादि० १ जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् दुर्गाप्रीत्यर्थे० ॐ जातवेदसे स्तनवाम० दुर्गायै सांगायै सपरि-
 वारायै सायुधायै सशक्तिकायै इमं बलिं० भो दुर्गे मम यजमानस्यायुः कवीषुष्टिकर्त्री तुष्टिकर्त्री क्रिद्विकर्त्री भव २ तव वायो व्यश्वागिर सो वायु
 र्गायत्री वायुप्रीत्यर्थे० ॐ तव वायवृत० वायवे सांगायैत्यादि० ३ आदित्यत्नस्य वत्स आकाशो गायत्री आकाशप्रीत्यर्थे० ॐ आदित्यत्नस्य रेत०

आकाशायसांगयेत्यादि ४ एषोऽष्टाः प्रस्कण्वोऽश्विनौ गायत्री अश्विप्रीत्यर्थे बलि ० ॐ एषोऽष्टा अपूर्व्या ० अश्वभ्यासागाभ्यासपारवाराभ्या-
 सायुधाभ्यासशक्तिकाभ्यामेषमावभक्तबलि ० भो अश्विनो अमुं बलिं गृहीतं मम यजमानस्या आयुः कर्तारो क्षेमकर्तारो भवत ५ वास्तोष्मतेव
 सिधो वास्तोष्मतिस्त्रिष्टुप् वास्तोष्मते सांगयेत्यादि ६ ततो गायत्र्या विश्वामित्रो भुवनेश्वरी गायत्री सविता गायत्रीति वा भुवनेश्वरिप्रीत्यर्थे
 ॐ ० भुवनेश्वर्ये सांगयेत्यादि सवित्रे इत्यादि वा १ तत इन्द्राणीन्द्रमंत्राभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां क्रमेण तदुभयोद्देशेन बलिंदत्वा क्षेत्रपालाय बलिंदद्या-
 त् क्षेत्रस्य वामदेवः क्षेत्रपालो नृक्ष क्षेत्रपालप्रीत्य ० ॐ क्षेत्रस्य पतिना ० क्षेत्रपालाय सांगाय सपरिवाराय भूतप्रेतपिशाचराक्षसडाकिनीशा-
 किनीवैतालपरिवारयुताय इममित्यादि ० ततः श्रुदादिना तद्वलिनयने कृतेशांता पृथिवीति भवंप्रोक्ष्य स यजमान आचार्यः प्रक्षालितपाणिपा-
 दआचांतः सुचिह्ना दशगृहीतचतुर्गृहीतवा आज्यमादाय तदुपरि वस्त्रयुतचंदनादिभूषितफलं निधाय यजमान तत्पत्य न्वारब्धस्तिष्ठन्
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् समुद्रादूर्ध्विरिति सूक्तस्य गौतमी वामदेवो ग्निस्त्रिष्टुप् अंत्याजगती पूर्णाहुतिर्होमे विनियोगः ॐ समुद्रादूर्ध्वमधुमां उदा ०
 सक्तो ते स्वाहा अग्नय ० ततः पूर्णपात्रनिनयनं कृत्वा साचार्यो यजमानः संस्थाजपेनोपस्थाय परित्तरणविमोकादिपर्युक्षणानं कुर्यात् त-
 तो धृतनवकुंक्षुकी वस्त्रया वामभागस्थया पत्न्या सहितं प्राङ्मुखं यजमानं सर्तिगुदञ्चुरव आचार्यः स्थापितकलशचतुष्टयादिः पात्रोत्तरे गृहीता-
 भिः तत्रत्यपंचपल्लवैः सकुशादूर्ध्वरभिषिंचेत् आपो हि षेति नवर्वस्यां बरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री पंचमी वर्द्धमाना सप्तमी यतिष्ठांत्ये द्वे अ-

नुष्टुभो ॐ षेकेवि० ओं आपोहिष्मामयोभुव० १ इंद्रो अंगेति त्वस्य गृत्समद इंदो गायत्री अभिषेके० ओं इंदो अंगमहद्वय० ३ त्रिभिस्त्रंदेवेति स
मर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठकृषिः आद्यानां तिसृणामग्निश्चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीया नुष्टुप तिस्रो गायत्र्योत्येदे अनुष्टुभो अभिषेके०
ॐ त्रिभिस्त्रंदेवसवित० ७ उभयं शृणवच्च न इति मर्ग इंदो ब्रह्मती अभि० ॐ उभयं शृणवच्च न० १ स्वस्तिदा विश इत्यस्य भारद्वाजः शास इंदो नुष्टु
प अभिषे० ओं स्वस्तिदा विशस्पति० १ अंबकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप अभिषेके० ॐ अंबकं यजा० १ जातवेदसे कश्यपो दुर्गा विष्टुप अभिषेकेवि०
ॐ जातवेदसे कनवाम० १ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप अभि० ओं समुद्रज्येष्ठाः सलिल० ४ त्रायंतामिति चतसृणां सप्त
कषय आपो नुष्टुप अभिषेके० ओं त्रायंतामिह० ४ इमा आप इति चतसृणां सप्त कषय आपो नुष्टुप अभिषेके० ॐ इमा आपः शिवतमा० ४ देव
स्य त्वासवितुः हस्ताभ्यां सरस्वत्यै सैष ज्येन वीर्यायानाद्यायाभिषिंचामि देवस्य त्वा० अश्विनौ सैष ज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि दे
वस्य त्वा० इंद्रस्येन्द्रियेण श्रियेयशसे वसायाभिषिं० तमीशानं गौतम ईशानो जगती अभिषेके० ओं तमीशानं जगत० १ त्वमग्ने गृत्समद्रो रु
द्रो जगती अभिषेके० ॐ त्वमग्ने रुद्रे अ० १ तमुष्टुत्वांगिरसस्तिरश्विनो रुद्रस्त्रिष्टुप अभिषेके० ओं तमुष्टुहियः स्विषुः० १ सुवनस्य पितरस्मृजि
श्वारुद्रस्त्रिष्टुप अभिषेके० ॐ ऋवनस्य पितरं० १ याते रुद्रे तिकश्यपो रुद्रः स्वराब्ज नुष्टुप अभिषेके० ओं याते रुद्रशिवातनू० १ यज्जाय
त इति षण्णां प्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप अभिषेकेविनि० ओं यज्जायतो० येन कर्मा० यत्प्रज्ञानं० येन दंभूतं० यस्मिन् नृचः० सप्तारथि० ६ इंद्रत्वाह

षममिति पंचानां विश्वामित्र इन्द्रो गायत्री अभिषेके ० ओं इन्द्रत्वाष्टमं वयं ० ५ सरास्त्वामभिषिचंतित्यादिपुराणमंत्राः सरास्त्वामभिषि-
तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विष्णुः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते आरवंडलोद्भिर्भगवानन्यमो वै निर्ऋति-
स्तथा २ वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ब्रह्मणा सहितः सर्वे दिक्पालाः पांतु ते सदा ३ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्महापुष्टिः श्रद्धा क्रियामतिः
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कांतिस्तुष्टिश्च भवन्तु ४ एतास्त्वामभिषिचंतु देवपत्न्यः समागताः आदित्यश्चंद्रमा भौमौ बुधजीवसितार्कजाः ग्रहा-
स्त्वामभिषिचंतु राहुः केतुश्च तर्पिताः ५ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ६ देवपत्न्यो दुर्मा नागा दैत्या
श्चाप्सरसांगणाः अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानो वाहनानि च औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये सरितः सागराः शैला स्तीर्या
निजलदानदाः एते त्वामभिषिचंतु सर्वकामार्थसिद्धये इति तच्छंयोराष्टर्णामृहे ० ततः कलशोदकेनान्येन च जलेन तैलाभ्यंगसर्वेष्वध्य-
नुलेपनपूर्वकं स्नानं कृतं ततोऽभिषेककालीनवासांसि परित्यज्य अहतशुक्लवासांसि परिधाय श्वेतचंदनपुष्पधारणं कुर्यात् तत्पुष्प-
सांस्थाचार्यस्य अग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतः पत्नी ततो विष्णुतिधारणं कृत्वा चार्यादीनां चरणक्षालनं गंधाक्षतैः पूजनं कृत्वा चार्या-
य धेतुं दद्यात् तदभावे उक्तनिष्क्रयं रुद्रजापिनेन द्वाहं स दक्षिणं उक्तनिष्क्रयं वा ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति हेमत निष्क्रयं वा दद्यात् ततोऽभुव-
नेश्वर्यादीनां आदित्यादीनां वरुणस्य चाचार्येणोत्तरपूजने कृते तद्गस्तेनैव उतिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यादिविसर्जने जाते सोपस्कारप्रतिमाः

तद्वस्तेप्रतिपाद्याग्निपूजांतेगच्छुगच्छेत्यग्निविस्मृत्यकर्मो गदेवता प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं संकल्प्य भूयसींदक्षिणांच संकल्प्य शांतिं सूक्त
पाठंकारयित्वा कर्मपूर्णमस्त्विति वाचयित्वा परमेश्वरार्पणं कुर्यात् इति श्रीमदनंतदेवीये संस्कारकोस्तमोदुष्टरजोदर्शनशांतिः अ
यं शौनकोक्तप्रकारो बह्वृचानां अन्येषां प्रकारांतरं मदनरत्ने ऋषिपुत्रसंहितायाम् प्रथमार्तवदोषाणां शांतिं कुर्यादनंतरं तिथिनक्षत्र
चारादिदेवानां पूजनं पृथक् शांतिस्थलं प्रकुर्वीत विधिना देवनिर्मिते उद्याने वा नदीतीरे तडागे वाथ च त्वरे मंडलं कारयेत्तत्र गोमयेन द्वि
हस्तकं स्पंडिलं कारयेत्तत्र चतुरादकशालिभिः आदकं तंडुलं चैव आदकौ तिलयावकौ उपर्युपरि संस्तीर्णं तन्मध्ये नलिनं लिखेत्
दर्भैराच्छाद्य तन्मध्ये कर्णिकायां न्यसेद्वटं ससूत्रं सपिधानं च सकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् पुण्योदकेन संपूर्णमौषधादिसमन्वितं सहदेव्यै-
कपत्राच विष्णुक्रांता सप्तद्रिका बिल्वपत्रं सहेतानि चूर्णयित्वा न्यसेद्वटे कुष्ठमांसी हरिद्रै ह्येसुराशैले यचंदनं वचाचोरश्च मुस्तारव्याः
सवैषिध्यः प्रकीर्तिताः गंजाश्वरथ्या वल्मीकसंगमात्प्रदगोकुलात् राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमाना यनिक्षिपेत् पंचगव्यं च कुसुदंतथा
शुक्तिफलानि च वज्रवैडूर्यमाणिक्यविद्रुमाणिविनिक्षिपेत् एवं कुंभं समासाद्य गंधपुष्पाक्षतादिभिः अनुष्ठानपरो विप्रः प्राङ्मुखो वा
पुद्गुरवः आसीनः स प्रसन्नात्प्राणसंयमनान्वितः सावित्रीं च जपेत्कुंभं स्पृशन् दशशतं द्विजः एवं प्रदोषकाले तु कारयेदपरे ह
नि उदये समनुप्राप्ते स्नातां गंधाद्यलंकृतां स्नापयेच्छांतिमन्विच्छन् पूर्वाणहे प्राङ्मुखो स्थितां अधिवासितकुंभस्य तोयैश्चापि समंत्रकैः

पश्चाच्छेषोदकेनैव स्नात्वा देवं प्रणम्य च स्वर्ग्योक्तविधानेन होमं कुर्यात्त्ययत्नतः दूर्वाज्येन तिलैर्हुत्वा सावित्र्या चैव मंत्रतः अष्टोत्तरसहस्रं
वाशतमष्टाधिकं तथा तत्संख्यां त्रिविधं हुत्वा दूर्वाज्येन तिलैः समं ब्राह्मणान्मोजयित्वा तु देवं संपूजयेत्ततः अनेन विधिनानारी सर्वदोषा
त्प्रमुच्यते अनंतरं चतुर्थदिवसे यदा तिथ्यादीनां प्रशस्तबहवो दुष्टाश्चाल्प्यस्तदा चतुर्थदिवसे शांतिकर्मविधाय प्रशस्तकाले संगमं कुर्या
त् इत्युपन्यस्य मदनरत्ने उक्तशांत्युपन्यासात् मृथकृशांतो पूर्वदेवनिर्मिते अकृत्रिमेतद्भागेतत्सर्मापे उक्तपरिमाणे श्वतुर्भिर्द्रव्यैरुपर्युपरि सं
स्तीर्णस्थंडिलं कृत्वा मध्ये कमलं लिखेत् शुभैरित्येते अर्चयेत्कुंभे वरुणमिति शेषः जपार्थं ब्राह्मणवरणं सूचयन्नाह अनुष्ठानेति स्ना-
पयेत्स एव ब्राह्मणः यजमानं प्रत्याह स्नात्वेति देवं वरुणं होमे सविता देवता इति श्रीमदनंतदेवीये संस्कारकोस्तोत्रे मदनरत्नोक्तार
जो दर्शनशांतिः अथ बोधायनोक्तारजो दर्शनशांतिः ऋतुशांतिर्व्याख्यास्यामः तिथिवारनक्षत्रलग्नदोषशांत्यर्थं चतुर्थे न्हिपंच
मेहिवाशांतिस्नानं कुर्वीत देवालये गृहे वा प्रस्थाप्य मिधान्येस्तदहस्तं दुल्लैस्तदहस्तं तिलैश्चरत्निमात्रं चतुरस्रं कृत्वा मध्ये नलिनमुल्लिख्य
कुशैर्दूर्वाभिः प्रतिष्ठाप्य तस्मिंस्तंतुं वैष्टितं कुंभं निधाया पोहिवा इदं ॐ सर्वमित्येतेनानुवाकेनाऽब्रुंगेः शांतिं कुंभमुदकेः पूरयित्वा कूर्च-
मंतर्द्वाय पंचपल्लवान् पंचमृदश्च निक्षिप्य कपित्थाश्च लपलाशा बिल्वोदुंबुरं च नवरत्नं च निक्षिप्य नववस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य नारिकेलफले
नापि धाय बिल्वपल्लवैश्चूतपल्लवैश्चावकीर्य पुरुषं पुंडरीकाक्षं ध्यात्वा गंधधूपदीपैरुदकुंभमभ्यर्च्य अथ त्रिव्यान्बहुश्रुतान्षट्चतुरोवावा-

ह्मणानवरणपूर्वकमभ्यर्च्यार्चयेच्चतलुंममन्वारभ्यवेष्ट्यावीगायत्रीं सहस्राष्टकं शताष्टकं वा तदंगं गायत्रीं च वेदादिना पोहिष्ठा मयोक्तव
इति तिस्रो हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येतमनुवाकं वा पवमानः स्रवर्जन इत्येतमनुवाकं पुरुषसूक्तमित्येतमनुवाकमृचां प्राचीमित्येतमनुव
कमया लंकृतां पत्नीसुरुविष्टरेतृण आसीनामापोहिष्ठा मयोभुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति च तसृभिः पवमानः स्रवर्जन इ-
त्येतेनानुवाकेन प्रत्युचमाशीर्वादपुरःसरं स्नापयेयुस्ततो नारीपंचगव्यं प्राशयित्वा यत्त्वगस्थिगतं पापं देहेति षष्टिमा मके प्राशनात्पंचगव्य-
स्य दहत्यग्निरिवेधनमिति शुचौ समेदेशे स्थंडिलं कल्पयित्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वगृह्योक्तविधानेनाग्निमुरवं कृत्वा विष्णुसूक्तेन शता
ष्टकं संख्याः पलाशसमिधो हुत्वेवं ब्रह्मसूक्तेनान्नं रुद्रसूक्तेनाज्यं तेषामष्टादशकृत्वोऽथ पुण्यहोमो घृतसूक्तेनाज्यं नहुत्वा ततो नक्षत्रहोमं तत्त
न्मंत्रेण तस्य चतुर्दशकृत्वः पूर्ववत्समिदन्नाज्यैरुग्रं बकं यजामह इति तिलहोमं शताष्टका हुतीरुपजुहुयात्स्विष्टकृत्वा षष्टिसिद्धमाधेनुप्रदा
नादथ दक्षिणां दद्यादाचार्याय विशेषतः ततः पुण्याहवाचनं कृत्वा ततो नारीदोषात्प्रमुच्यत इत्याह भगवान्बोधायनः विष्णुसूक्तं विष्णोर्नु
कंतं दस्यप्रियंतद्विष्णुः परोमात्रया किं चक्रमे त्रिदेव इति० ब्रह्मसूक्तं ब्रह्मजज्ञानमिति षड्वचं रुद्रसूक्तं परिणोरुद्रस्य हेतिः स्तुतिश्चतुर्भिर्मितिमी
दुष्टमः अर्हन्भिर्ष्वित्त्वमग्ने रुद्रो० आवो राजानमिति षड्वचं शतमष्टकं च शताष्टकं अष्टोत्तरशतमित्यर्थः एतत्पूरणार्थमेवैकैकस्य षड्वच
स्याष्टादशाष्टतयो विधीयन्ते अथ घृतसूक्तम् यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जभार प्राणेश्वरः कृतिवासाः पिनाकी ईशानो देवः मन आयुर्दधा

तु तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन स्वाहा इदं ब्रह्मणो १ विष्माजमानः सरिरस्य मध्याद्रोचमानो धर्मरुचिर्य आगातु स मृत्युपाशानपनुद्यथोरा
निहायुषेनो घृतमत्तु देवः स्वाहा इदं देवाय २ ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भे यमादधात्पुरुषं जयंतम् सवर्णरभग्रहमर्कमर्च्यतमायुषे व-
र्धमानो घृतेन स्वाहा इदं मर्काय ३ स्थियं लक्ष्मीं विक्रामोपलाङ्गां षष्ठीं जयामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपां मिहायुषे तर्पयामो
घृतेन स्वाहा इदं विद्यायै ४ दाक्षायण्य सर्वग्रोन्यः सयोग्यः सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः ससूनवः सपतयः सयूथ्या आयुषेनो घृतमिदं
जुषेतां स्वाहा इदं दाक्षायणीभ्यः ५ दिव्या गणा बहुरूपा पुराणा आयुश्छिंदो नः प्रमथंतु वीरान् तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मानः प्रजां रीरि-
षन्मोत वीरान् स्वाहा इदं दिव्यगणेभ्यः ६ एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भवनस्य गोपाः यमप्येति सुवनं सांपराये स नो हविर्घृतमिहा-
युषेतु देवः स्वाहा इदं देवाय ७ वसून् रुद्रानादित्यान् अरुतोऽथ साध्यान् भून् यक्षान् गंधर्वांश्च पितॄंश्च विश्वान् ऋगून् सर्पांश्चांगिरसोऽथ स-
वान् घृतं हुत्वा स्वायुष्यामहयामशश्वत् स्वाहा इदं वस्वादिभ्यः ८ इति घृतसूक्तम् इत्यनेन देवीये संस्कारकौस्तुभे बोधायनोक्तप्र-
कारेण रजोदर्शनशान्तिः अथ गर्भाधानम् कश्यपः षष्ठ्यष्टमीपंचदशीचतुर्थचितुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो
निषेके वाराः शशां कार्यसितेन्दुजानामिति आर्यो गुरुः सितः शुक्रः इंदुजो बुधः वसिष्ठः उपप्लवे वै धृतिपातयोश्च विष्ट्यादिवापारिय
पूर्वभागे संध्यासु पर्वस्वपिमात्तृपित्रोर्भृते हि पत्नी गमनं च वर्ज्यमिति तस्मिन् नृत्तौ पर्वण्याद्याश्च तस्मै रात्रीर्वर्जयित्वा युष्माकसमासु

षष्ठिप्रभृतिषु गच्छेतां पुत्रार्थं अयुग्मास्सूत्रीजन्मभयादगमनं न तु प्रतिषेधात् युग्मास्वपिरात्रिध्वेवोपगमनं नाहनि तथाचाथर्वणीस्थितिः
 प्राणं वा एते प्रस्कंदं तिर्येदिवारत्यासंयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तदात्रोसंयुज्यन्त इति शंखलिखितावपि नार्त्तवेदिवा मेशुनं व्रजेदिति पर्ववर्जं व्रजेच्चैना
 मिति मनुः पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धमिति तिथिनक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते निषिद्धपर्वचामावास्यापौर्णमासी च तत्र सूत्रीगमनं श्रुत्वानिषिद्धम् नाम्ना
 वास्यापौर्णमास्यां श्रुत्वा स्त्रियमुपेयात् यद्युपेयान्निरीन्द्रियः स्यादिति चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा पर्वण्येतानिराजेंद्रविस्म
 कांतिरेव च तैलसूत्रीमांसभोगाच सर्वेष्वेतेषु वैपुमान् विष्णुमूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृपेति विष्णुपुराणे एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघा
 मूलं च वर्जयेदिति क्षामालङ्घ्याहारादिना कृशमित्यर्थः अतएव बृहस्पतिः सूत्रीपुंसयोराहारविशेषं सन्निमित्तमाह स्त्रियाः शुक्राधिके-
 सूत्रीस्यात्पुमान् पुंसोधिके भवेत् तस्माच्छुक्रविवृत्यर्थं स्निग्धं भक्ष्यं च भक्षयेत् लङ्घ्याहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्कृतमिति यत्तु षोडश
 तु निशाः सूत्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्च तस्मै वर्जयेदित्येतद्व्याख्यावसरे मिताक्षराकारेणोक्तम् कृतौ
 श्राद्धदिनेपि गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरिति तत्षोडशादिनेषु तदितरकालासंभवविषयम् पारिजाते विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमू
 लोत्तरावरुणभानिनिषेककाले पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्यश्च मध्यमफलाविफलाः स्फुरन्त्या इति विष्णुश्रवणं प्रजेशो
 रोहिणी रविर्हस्तः मित्रोऽनुराधा समीरः स्वाती पौष्णरेवती उत्तरात्रयं वरुणः शतभिषक् एतानि पूज्यानि वसुधनिष्ठा शीत

करोमुगः अदित्यः पुनर्वसुः एतानि मध्यमानि अन्यानि विफलानीत्यर्थः विष्णुपुराणे क्रतावुपगमः शस्तः स्वपत्यामवनीपते पु
न्नामर्क्षेभ्युभेकाले ज्येष्ठयुग्मासुरात्रिष्वि ज्येष्ठासुरासुरात्रिष्वि ज्येष्ठचउत्तरोत्तरमलं ३ आश्वलायनः गर्भाधानं द्विजः कुर्यादृतौ प्रथम ए
व हि चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पुत्रार्थादिचूसेसमे कुरदासुणभंषोष्णंदस्माग्नीचद्विदैवतम् श्राद्धाहं चैव रिक्तांच हित्वान्यस्मिन्विधीयत इति
विष्णुपुराणे यस्मिन्नृक्षे भवेद्गर्भस्तस्माद्यदृशमे भवेत् तत्रापत्यं प्रजायेत तस्मादेतन्नयं त्यजेदिति त्रयं मघारेवती ज्येष्ठास्थानि आपस्तं
बः चतुर्थी प्रभृत्यां षोडशी सुत्तरा सुत्तरां युग्मां प्रजानि त्रैयसमुपदिशंति चतुर्थ्यो रात्रौ विधिनिर्बृत्तरजस्कायां रात्राविति न केवलमल्पायुः
किं त्वन्यदपि तदुक्तं लेंगे कदाचिज्जीवति चेद्विद्याहीनं व्रताश्चैष्ठं पतितपारदारकं दारिद्र्यार्णवमग्रं च तनयं सा प्रसूयत इति चतुर्थ्यो रात्रौ
त्वस्यो गम्यते सा एवं प्रसूयत इत्यर्थः व्यासः रात्रौ चतुर्थ्यो पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः पंचम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तमध्यमः स
प्तम्यां प्रजायोषिदष्टम्यां मीश्वरः सुतः नवम्यां सुभगानारी दशम्यां चतुरः पुमान् एकादश्यां मधर्मास्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः त्रयोद
श्यां सुता तस्य वर्णसंकरकारिणी धर्मज्ञश्चरुतश्च आत्मवेदी दृढव्रतः प्रजायते चतुर्दश्यां गुणैर्गौधैर्जगती पतिः राजपत्नी महाभागारा
जवंशगता तथा जायते पंचदश्यां तु बहुपुत्रा पतिव्रता विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जा
यते पुमानिति आश्वलायनः दीक्षितस्तमहायज्ञैः पित्रोः प्राग्वत्सरा द्विजः नैयाद्वार्यो प्रयत्नेन क्रतावप्यर्थितो बुधः प्राग्रजो दर्शना

तस्मिन्नेयादत्वापतयः व्यर्थकिरेणशुकस्यब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति महाभारते ऋतोगच्छतियोभार्यामनृतेनैवगच्छति यस्मिन्निव
 ब्रह्मचारीमुनिभिः परिकीर्तितः तथा ऋतुस्नातोतुयोभार्योसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयइति अथवचन
 स्यजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेयज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्योब्रह्मचर्येणक्रषिभ्यइतिश्रुतिमूलत्वेनोपपत्तेः श्रुत्यंतरक
 त्यनाया अन्याय्यत्वादजातपुत्रप्रत्येयनियमः तथाचमनुः ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः पितृणामनृणांश्वैवसतस्मात्सर्वमहंति
 यस्मिन्नृणंसन्नयतियेनवानंत्यमश्नुते सएवधर्मजःपुत्रःकामजानितरान्विदुरितिकेचित् अन्येतुक्रतोर्निमित्तत्वात्प्रतिनिमित्तनैमि
 त्तिकारुतिर्विहिता स्मरंतिच यष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेदित्याहुः व्यासः वृद्धावंध्यामसहृतामृतापत्यामपुष्पिणीं कन्या
 सृबहुपुत्रांचवर्जयेन्मुच्यतेभयादिति वृद्धासरजस्कापिगर्भधारणादावशक्तानतुगततरजस्का अपुष्पिणीमित्यस्यपौनरुत्तयापत्तेः
 अस्यापवादः बौधायनसूत्रानुयायि पत्यतिकर्त्ताविश्वकर्त्ताभेदेनोक्तः त्रिरात्रंव्रतेचरेदित्युपक्रमस्यव्रतसमाप्तौ अस्तमितेआदित्ये
 अन्योन्यमलंकृत्यापआचम्यवागग्रतोशय्यांगच्छतइत्युक्तं व्रतमध्येपिसहशयनमुक्तंगोमिलेन एतत्प्रभृतित्रिरात्रमेकरात्रंवाक्षारा
 लवणाशिनौब्रह्मचारिणोभूभौसहशयीतामिति अनुसूत्रेशय्येक्यायुर्वारमपिमेथुनंप्रयत्नतोवर्ज्यमितिब्रह्मचारिणावितिवचनम्
 एतत्प्रभृतिविवाहप्रभृतिइत्यर्थः आश्वलायनोपि अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनोस्यातो-

त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वै कक्रषिर्जायत इति चरितं व्रतः सूर्याविदेव धूवस्त्रंदद्यादिति व्रतानंतरं सूर्याविदेव ध्वाउपयमनकाले परिहि
तं वस्त्रंदद्यादिति वृत्तिविधिः श्रीमत्प्रयोगरत्नकारैरपि अथ विवाहोत्तरं देपत्योर्गृहप्रवेशदिनादारभ्योपक्रम्यततः शुभे न्निस्वस्यादिवाच
यित्वा स्वलंकृतां वधूमुपगच्छेतरात्रावित्युक्तम् धर्मप्रवृत्तौ नारायणः षडृतुषु भार्याते वयंगादिषु चरेत् अनर्तुमती भार्यास्तनसंगमि
तिकेचनेतिकेचनेति कृत्यम् नगंतव्यमिति निषेधाभावः सूचितः कारिकायामपि स्वस्यादिवाचयित्वा दौस्त्रियतामुपगच्छति मुहूर्तेशो
भनेतस्याः क्रीडनं स्याद्यथा तथैति ज्ञाताचेयं कारिकाज्ञातृभिः व्रतसमाप्त्यनंतरं मुहूर्ते ब्राह्मणेः स्वस्यादिवाचयित्वा नक्तमेव वधूमुपगच्छ
ति स्पर्शादिसंकराकरोति यथायं नमहारणतस्याः ललानचरेत् सुंदरवचनैरपेक्षितालंकारवस्त्रादिदानैः प्रीतिमुत्पाद्य लज्जामप्यपनीय
परस्पराधिमतं विषययोगमनुसरतीति विवाहप्रकरणे कात्यायनः त्रिरात्रमक्षरालवणाशिनोऽस्यातामिति अथ गर्भाधानहोमः
परिशिष्टे अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमेनुकूलेः हनिस्सन्नातयान्चारब्धः प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वेनाहुतीर्जुह्यात्
विष्णुर्योनिमिति तिस्रो नेजमेषेति तिस्रः प्रजापतेन त्वदित्येकमिति प्रथमग्रहणाद्वितीयावृत्तौ नैतत्सूर्योपस्थानांतस् अनुकूलग्रहणा
दुपगमनं यत्राहोरात्रेचिकीर्षितं तद्दिन एवैतदिति नियम्यते अतएव दिनांतरापेक्षया चतुर्थस्यैवानुकूलत्वे तत्रैवैतत् शांतिरपि तदुपयोगित
या तत्रैव यद्यपि शुद्धाभर्तुश्चर्थे न्निस्नानेन स्त्रीरजस्वला देवेकमणिपित्र्येचपंचमेऽहनि शुत्थतीति मदनपारिजातोदाहृतवचनात्

चतुर्थेऽह्नि देवकर्माहृतानेति प्रतीयते तथापि तेनैव रजस्युपरते साध्वीस्नानेन स्त्रीरजस्वलेति मनुवाक्ये साध्वीगर्भाधानादिविहितकर्मयोग्ये
 निष्कृत्यानात् प्रधानानुरोधेन तदधिकारसंपत्त्यर्थं शांतावप्यधिकारसिद्धिः तथा श्रौतेषु दर्शादिष्वपि त्रिरात्राणीति वचनात् रजस्वलायाः स्ना-
 नदिवसेऽपि श्रौतकर्माणि कर्तव्यान् येव न तु पंचमेहनीति आपस्तंबभाष्यकारोक्तेः एवमुदाहृतमदनपारिजातग्रंथे आदिपद उपनयनाद्यभि-
 प्रायं तत्रापि वक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेण चतुर्थेऽह्न्यधिकारसंभवात् अन्यदिनानुसूक्तत्वेषांति पूर्वकमेतत्तत्रैवेति व्यवस्था बोध्या-
 अयं होमोऽनाहिताग्नेः अर्धाधानिनश्चाहिताग्नेः सत्योपासने तत्रैव कार्यः षोडशरात्रमध्ये चंद्रतारानुसूक्त्ये सर्वथा उक्तदिवसालाभे चतुर्थेऽह-
 नि श्रुमे सति तत्रैव कार्यम् शांतिश्चेत्सापितस्मिन्नेवाह्निकार्या अथ पुनः संधानम् तन्नाशे सति द्वादशरात्रात्पूर्वस्थंडिल्यग्निप्रतिष्ठाप-
 नां वंश्रुत्वा अयाश्चेत्याहुत्योत्पाद्याग्निं तत्र कार्यं तदूर्ध्वे प्रमादाग्नित्यागे प्रत्यब्दं प्राजापत्यं एतावत्कालपर्यंतं गृह्याग्निविच्छेदजनि तदोषपरि-
 हारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं एतावतः कृच्छ्रानेतत्प्रत्यास्नायद्वारा करिष्ये इति संकल्प्य तथैवाचरेत् तत एतावद्दिनेषु गृह्याग्निविच्छेदवशो-
 ननु प्रसायं प्रातरोपासनहोमादिनित्यकर्मपर्याप्तं होम्यद्रव्यं तन्निष्कृत्य वा दातुमहमुत्सृज्ये इति संकल्प्य पूर्वकं दत्त्वा पुनः संधानं कुर्यात् तद्यथा
 देशकालकीर्तनांते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानं करिष्ये इति संकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा अग्निध्यानांते न्वाधानं
 कुर्यात् अस्मिन् न्वाहितेऽग्नेऽविद्याद्याघारदेवते आज्येनेत्यंतमुक्ताः त्रप्रधानं त्रिरग्निं पंचमानं अग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्यमणमग्निं वरुणम-

ग्निं पूषणमग्निं प्रजापतिं च लाजद्वयेण चतुर्वारं सूर्यासावित्रीमाज्येन शषेण स्विष्टकृतमित्यादि पात्रासादने प्रोक्षण्यादिषण्णां पत्यंजलेः प्राङ्मु-
खस्यासादनं शूर्पस्य च सर्वेषां प्रोक्षणांते आज्यसंस्कारः तेन सह लाजांस्त्रिः पर्यग्निकरणं आज्यस्योत्पवनमात्रे कृते लाजानां त्रिः प्रोक्षणांस्क-
वांजलिशूर्पसंमा गीते लाजानामाज्यस्य दक्षिणतो बहिष्यासादनं आधारांते अग्न्यायूंषीति तिसृणां शतं वैरवानसाक्रषयः अग्निः पवमानो देव
ता गायत्री छंदः पुनः संधानप्रधानाज्यहोमे विनियोगः ॐ अग्न्यायूंषि० इति तिसृभिर्होता अग्नये पवमानायेदं० त्वमयमावसुश्चुतो ग्निस्त्रिष्टुप्
पुनः संधानप्रधानाज्यहोमे० ओं त्वमयमावसि० अग्नय इदं० प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पुनः संधानप्र० ॐ प्रजापते न त्व० प्र-
जापतय इदं० ततः क्षालिते जलो रूक्वेणोपस्तीर्य स्वयमेव लाजानां द्विरवदाय जामदग्न्यश्चेन्निरवदाय सुवेण शूर्पस्थानवत्तांश्चाभिघार्य स्वय-
मुपविष्ट एव तिष्ठेत्या अंजलिं दक्षिणपाणिना धृत्वा स्वाहाकारं तेजस्य ग्रेण जुहुयात् प्रजापतिं मनसा ध्यायान् तूष्णीं होमेषु सर्वत्रेति श्रौतसूत्रं
यत्र तूष्णीं शब्दविशिष्टो होमश्चोद्यते तत्र प्रजापतिदेवतां ध्यायेत् देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य ध्यानत्वादेव मानसे सिद्धे मनो ग्रहणं शब्दध्यानांतं ते
न चतुर्थ्यंतं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनंतरं स्वाहेत्युपांशूक्ता जुहुयात् होष्विति बहुवचनादेव प्रकरणादुक्तं त्रैसिद्धे सर्वत्र ग्रहणं गार्होष्यपि
अस्य प्रथमार्थमिति वृत्तिः तत अयं मणं वरुणं पूषणमिति तिसृणां हिरण्यगर्भो र्यमाग्निर्वरुणाग्निः पूषाग्निरनुष्टुप् पुनः संधानप्रधानलाजहो-
मे वि० ॐ अयं मणं नु देवं० अयं मणो अय इदं० ॐ वरुणं नु देवं० वरुणाया अय इदं० ॐ पूषणं नु देवं० पूषो अय इदं० पत्यान्वारब्धः शूर्पकोणेन श-

षत्प्रजान्प्रजापतिमनसाध्यायन्स्वाहाकारेण जुहुयात् तत आनःप्रजामिति चतसृणां सूर्यासावित्रीऋषिः सूर्यासावित्रीदेवता आद्याजगती
द्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येद्वे अनुष्टुप् पुनःसंधानाज्यहामे० ॐ आनःप्रजांजन० इति चतसृभिः स्वाहाकारसमकालं सुवेण जुहुयात् सूर्यासावित्र्या इदं
सुवगताज्यशेषमनाभिकयादाय समंजंत्विति मंत्रस्य सूर्यासावित्रीऋषिः सूर्यासावित्रीदेवता अनुष्टुप् छंदः तृदयांजनेवि० ॐ समंजंतुविष्वे०
स्वस्यपत्न्याश्च तृदयांजनं कृत्वा हस्तं प्रक्षाल्य स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य दशत्रीन्वाब्राह्मणान् भोजयेत् इत्यनेन देवीये संस्कारकौस्तुभे
विच्छिन्नगृत्याग्निपुनःसंधानं सर्वाधानिनापि एवमेव पुनःसंधानेनौपासनमुत्साद्य गर्भाधानपुंसवनादिहोमः कार्यः तत्र कृत्स्नसंकल्पोद्
व्यदानसंकल्पश्च न कार्यः गर्भाधानहोमं कर्तुं गृत्याग्नेः पुनःसंधानं करिष्ये इति संकल्पः गर्भाधानमंते ग्नित्यागः अर्धाधानिनोपि औपासन
होमाद्यकरणपक्षे प्रायश्चित्तमात्रं न द्रव्यदानम् द्विभार्यस्याग्निद्वयसंसर्गात् पूर्वमेवाग्न्यनुगमे प्रायश्चित्तं औपासनं हेमीयद्रव्यमात्रदानं च का
र्यं न तु स्थालीपाकादिद्रव्यदानम् अथ प्रयोगः कर्त्ता प्रातरभ्यंगस्नानं कृत्वा शांत्यभावे सप्तमृत्तिकापंचपल्लवपंचत्वक् सहितैर्नूतनैर्दक
कुंभैः पत्नीमपि स्नापयित्वा तया सहोपविश्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्यां भार्यायां संस्कारातिशयद्वाराः स्यांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजग
र्भसमुद्भवेनो निबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानारव्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन गणेशपूजनादिनां दीशान्दांतं कुर्यात् तत्र ना
वत्पूर्वापयोगित्वेन स्वस्तिवाचनमुच्यते तद्विधिमाह शौनकः स्वस्तिवाचनमेतत्तु सर्वेषाम् मृत्तिकारणं आदावंते च कर्त्तव्यमिति यज्ञविदामतमिति

तत्रकलशस्थापनहारितेनोक्तं गामयेनोपलिप्योर्वीरंगवल्लिकयार्चयेत् प्रस्थधान्योपरिस्थाप्यपूर्णहिकलशद्वयम् दक्षिणेचोत्तरेचैवउत्तरेतुनि
धापयेत् पात्रमक्षतपूर्णंतुफलपुष्पसमन्वितमिति तत्रकलशस्यतत्रनिक्षेप्यपंचस्तनानांचलक्षणंविष्णुधर्मोत्तरे हेमाराजतताम्रावामृन्मया-
लक्षणान्विताः सुवर्णराजतमुक्ताराजावर्तः प्रवालकं पंचरत्नमितिख्यातमिति कलशोनिक्षिप्यपंचत्वचःपंचपल्लवाश्चतत्रैवोक्ताः न्यग्रोधपि-
पललक्षजंबूचूततरुद्रवाः रुवतिभीमद्व्युचाद्यतेपंचत्वचःक्षिपेत् अश्वत्योदुंबरःप्रुक्षान्यग्रोधश्चतएवच पंचपल्लवमारख्यातंसर्वकर्मसुशोभ-
नमिति अथप्रयोगः सपत्नीकोयजमानःकृताभ्यंगःपवित्रपाणिर्गोमयोपलिप्तंरंगवल्लिकायुक्तंभूतलस्थप्रस्थपरिमितधान्योपरिकलश-
द्वयंफलक्षणंशुद्धजलपूरितंसपल्लवंनिधायतत्पश्चिमदेशेयुग्मान्ब्राह्मणान्विशुद्धान्प्राङ्मुखवान्दक्षिणतोवाउदङ्मुखवानुपवेश्यसोत्तर-
छदेशुद्धपीठेस्वयमुपविश्यस्वदक्षिणेसंस्कार्यमुपवेश्यप्राणानायम्ययथाचारमिष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकंसुमुखश्चेत्यादिपठित्वादेशकालौ-
संकीर्त्य अमुककर्मकरिष्येतदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनार्दाश्राद्धंचकरिष्येतत्रादौनिर्विघ्नतासित्यर्थंगणपतिपूजनंकरि-
ष्येइतिसंकल्य गणानांत्वा० ऋद्धिबुद्धिसहितंगणपतिमावाहयामि गणपतयेनमःआसनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयमित्यादिदक्षिणादानां-
तंकृतवानिषुसीदेतिमंत्रेणपुष्पांजलिसमर्प्यवक्तुंडेतिसंप्रार्थ्यस्वपुरतःमहीद्योःपृथिवीचनइतिमंत्राहृत्यादक्षिणतउत्तरतश्चभूमिंस्पृशे-
त् एवमुत्तरक्रियाणांतत्तत्कालानुष्ठानेमंत्रावृत्तिःपूर्वस्थापितकलशयोस्तत्रेणमंत्रावृत्तिःओंओषधयःसमितितथैवतंडुलपुंजौकृत्वा-

आकलशेष्वितितुलपुंजोपरिकलशोनिधायदममेगंगेइतितीर्थजलेनप्रत्येकंपूरयित्वागंधद्वारामितिगंधंप्रक्षिप्य ओषधयःसमितिस
 र्वाधीःकांडाकांडात्परोहंतीतिदूर्वाःअश्वत्येवोनिषदनमितिपंचपल्लवान् रुवतिर्भीमइतिपंचत्वचः स्योनापृथिवीतिसप्तमृदःयाःफ
 लिनीरिक्किलं सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यं युवास्वासाइतिवाससासंवेक्ष्यपूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंस्थाप्य तत्त्वा
 यामिश्रुनःश्रेयोवरुणस्त्रिष्टुप् पूजनेवि०ओंतत्त्वायामीतिउत्तरकलशेवरुणंगंधादिभिःपूजयित्वातत्कलशे कलशस्यसुरवेविष्णुः
 कंठेरुद्रःसमाश्रितः मूलेतत्रस्थितोब्रह्मामध्येमातृगणाःस्मृताः कुक्षौतुसागराःसर्वेसप्तद्वीपावसंधरा ऋग्वेदोथयजुर्वेदःसामवेदोथ
 थर्वणःअंगैश्चसहिताःसर्वेकलशंतुसमाश्रिताः अत्रगायत्रीसावित्रीशांतिःसुष्टिकरीतथा आयांतुममशांत्यर्थंदुरितक्षयकारकाः सर्वे
 समुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाःआयांतुममशांत्यर्थं० ततःकलशेविष्णवादीन्संपूज्याक्षतान्क्षिपेत् मातृदेवोभव पितृदेवोभव
 आचार्यदेवोभव अतिथिदेवोभव आशिषःप्रार्थयन्ते एताःसत्याआशिषःसंतु अवनिहृतजानुमंडलःकमलमुकुलसदृशमंजलिंशिर
 स्याधायदक्षिणेनपाणिनासुवर्णपूर्णकलशंधारयित्वा दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिविष्णुपदानिचतेनायुःप्रमाणेनपुण्याहंदीर्घमा
 युरक्त शिवा आपःसंतु सौमनस्यमस्तु अक्षतंचारिष्टंचास्तु गंधाःपांतुसुमंगल्यंचास्तु अक्षताःपांतु आयुष्यमस्तु पुष्पाणिपांतु
 सौम्यियमस्तु तांबूलानिपांतु ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाःपांतुबहुदेयंचास्तु अत्रगंधाःपांतुत्वित्यादिभिर्मंत्रपूर्वाह्नेःयुग्मान्ब्राह्मणान्गंधा-

दिनापूजयेत् तेचसुमंगल्यं चास्त्वित्यादिमंत्रोत्तरार्द्धानिप्रतिब्रूयुः यंकृत्वासर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाशोभनाप्रवर्तते तम-
 ह्मोकारमादिंकृत्वाऋग्यजुः सामाशीर्वचनंबह्वृषिसंमतंसंविज्ञानंभवद्विरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इत्युक्तेवाच्यतामितिप्रतिब्रूयुः
 भद्रं कर्णेभिः ० दायुः द्रविणोदाद्रविणसः ० दीर्घमायुः सवितापश्चातात् ० दीर्घमायुः नवोनवोभवति ० दीर्घमायुः उच्चादिविदक्षिणावंतो ० मायुः
 आपउदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे यस्त्वाहदाकीरिणा ० जातवेदीयशो ० यस्मैत्वंसकृते ० अश्विनंसपुत्रिणं ० स्वस्ति संत्वासिंचामियजुषा
 प्रजामायुर्धनंच ० मनःसमाधीयताम् समाहितमनसःस्मः प्रसीदंतुभवंतः प्रसन्नाःस्मः शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अ-
 विघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवंकर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु धर्मसमृद्धिः ० वेदसमृद्धिः ० शास्त्रसमृद्धिः ० पुत्रसमृद्धिः ० धनधान्य-
 समृद्धिः ० इष्टसंपदस्तु ० अरिष्टनिरसनमस्तु यत्पापंतत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरेकर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिहृदिर-
 उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यंतां इष्टाः कामाः संपद्यंतां तिथिकरणसुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु तिथिकरणसुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदे-
 वताः प्रीयंतां तिथिकरणसुहूर्तनक्षत्रेसग्रहेसदैवतेप्रीयेतां दुर्गापांचाल्योप्रीयेतां अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः प्रीयंतां इंद्रपुरोगामरुद्राः प्री-
 तां ब्रह्मपुरोगाः सर्वेवेदाः ० विष्णुपुरोगाः सर्वेदेवाः ० माहेश्वरीपुरोगाः उगामातरः प्रीयं ० वसिष्ठपुरोगाः ऋषिगणाः प्रीयंतां अरुंधतीपुरोगाः एकपत्न्यः प्रीयं-
 तां ऋषयश्छंदास्याचार्यावेदादेवायज्ञाश्चप्रीयंतां ब्रह्मचब्राह्मणाश्चप्रीयंतां श्रीसरस्वत्यौप्रीयेतां श्रद्धामेधेप्रीयेतां भगवतीकात्यायनी-

प्री० भगवतीमाहेश्वरीप्रीयतां भगवतीपुष्टिकरीप्री० भगवतीतुष्टिकरी० भगवतीवृष्टिकरीप्री० भगवतीऋष्टिकरीप्रीय० भगवतोविघ्नविनाय
कौप्रीयतां भगवान्स्वामीमहासेनः सपत्नीकः ससूतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयतां हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयतां सर्वाग्रामदेवताः प्रीयं
तां सर्वाः कुलदेवताः प्रीयतां सर्वाइष्टदेवताः प्रीयतां हताब्रह्मद्विषः हताः परिपंथिनः हता अस्यकर्मणो विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवयान्तु
शाम्यन्तु घोरानि शाम्यन्तु पापानि शाम्यन्तु वीतयः शत्रूनि वर्धतां शिवा आपः संतु शिवा क्रतवः संतु शिवा ओषधयः संतु शिवा वनस्पत
यः संतु शिवा अग्नयः संतु शिवा आहुतयः संतु शिवा अतिथयः संतु अहोरात्रेशिवे स्यातां निकामे निकामेनः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न
ओषधयः पच्यतां योगक्षेमो नः कल्पतां शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनिश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयतां भगवा
नारायणः प्रीयतां भगवान्पर्जन्यः प्रीयतां भगवान्स्वामीमहासेनः प्रीयतां पुण्याहकालान्वाचयिष्ये कच्यतां ॐ उद्गाते वशकुने सा
मगायसि० मावद याज्यया यजति प्रतिर्वैयाज्या० स्फुरते यत्पुण्यं नक्षत्रं तद्दृक्कुर्वीतोपव्युषं यदा वैसूक्ष्मदेति अथ नक्षत्रं नैति याव
तितत्र सूर्यो गच्छेत् यत्र जघन्यं पश्येत् तावत्तिकुर्वीत यत्कारी स्यात् पुण्याह एव कुरुते तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि० मर्त्यं सह कुटुंबिने
महाजनान्मम स्कुर्वाणायाशीर्वचनमपेक्षमाणायास्यामुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ पुण्याहमिति त्रिः ३ स्वस्तये वायुमुपब्रवामहे० भ
वन्तु नः आदित्य उदयनीयः० स्वस्त्युद्यंति स्वस्त्युद्यंति स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध० स्वस्ति न स्ताक्षर्यो० अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः चत० ते यज्ञं० संव०

मत्स्यं सह० अमुक कर्मणे स्वस्ति० असौ कर्मणे स्वस्ति इति प्रतिवचनं त्रिः ३ क्रध्यामस्तोमं० यशोनपक्वं० सर्वा मृद्धि मृधुयामिति० यएवं वेद क्र
ध्यामस्तोमं नमसो पसद्य मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु० अनूराधान् हविषा वर्हयंतः शतं जीवेमशरदः सवीराः त्रीणि त्रीणि वैदेवानां मृद्धानि त्री
णिच्छंदाः० सिन्धीणि सवनानि त्रयश्चेमे लोकाः क्रध्यामेव तदीर्य राषु लोकेषु प्रतितिष्ठति मत्स्यं सह० अस्थ कर्मणः क्रद्धि भवेतो ब्रुवंतु इति त्रिः
क्रध्यतामिति विप्रः इति त्रिः ३ ओं श्रिये जातः० यएवं वेद यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत् सर्वमेतत् अमुंच लोकमिदमुच सर्वं तन्नो नक्षत्रमभिजिहि
जित्य श्रियं दधात्वृणीयमानं अहे बुध्नियमंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयिविदा विदुः क्रत्वः सामानियजूंषि सा हि श्री रमृता सता एते मे त्रै-
र्नाराजनं कारयेत् मत्स्यमित्यादि पूर्ववत् अमुक कर्मणः श्री रस्त्विति भवंतो ब्रुवंतु इति त्रिः अस्तु श्री रिति प्रतिवचनं त्रिः ३ वर्षशतं पूर्णमस्तु
शिवं शिवमस्तु गौत्राभिर्वृद्धिरस्तु प्रजापतिः प्रीयतां ओं शुक्रेभिरंगै० शोचिर्वसानः० तदप्येष० आविक्षित० ततः उत्तरकलशं दक्षिणह-
स्तं दक्षिणंकलशं वामहस्ते गृहीत्वा ताभ्यां धाराद्वयं संततं पात्रे अभिषिंचेदेभिर्मंत्रैः वास्तोष्पते प्रति० यन्त्रेमहे प्रति० वास्तोष्पते प्रतरणो० अज-
रा सस्ते० वास्तोष्पते शग्मया० पाहि क्षेम उत० अमी वहा वास्तोष्पते० सरवासु० शिवं ३ ततः पत्नीं वामत उपवेश्य तदुक्तं सर्वेषु धर्मकार्येषु प-
त्नी दक्षिणातः स्थिता विप्रपादक्षालने तु अभिषेके च वामत इति ब्राह्मणा अभिषेकं कुर्युः समुद्रज्येष्ठा० या आपो दिव्या० यासां राजा० यास्तु
राजा० वायंतामिह० आपइहा० हस्ताभ्यां दशशारवाभ्यां० इमा आपः शिवतमा० याभिरिंद्रमभ्यषिंच० महान्तं त्वामहीनां० देवस्य त्वासवि०

भूषुवः स्वः तच्छुं योराहणीमहे मंत्रांते अमृताभिषेकोक्त इति वदेयुः इति स्वस्तिवाचनम् अथ शौनकाद्युक्तम् शौनकः अर्चिता ब्राह्म-
 णाः सम्यक् गन्धमाल्यैः सदक्षिणैः तिष्ठेयुः प्राङ्मुखायुग्मावक्तारो दर्शपाणयः तिष्ठेद्वत्चयितातेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुखः विष्मत्कुंभमपां पूर्णं
 पिहिताननमर्चितं अथवाचयितुर्बाहुंदक्षिणंतु समाश्रिताः तिष्ठंत्युदङ्मुखः सम्यक् संस्कार्यास्तत्र तत्र तु मन इत्यादिकं मंत्रं पूर्ववाचयिता व-
 देत् समाहितेत्यादीतरे मंत्रं ब्रूयुः समाहिताः प्रसीदंतु भवन्त इत्यथवाचयित्वा वदेत् प्रसन्नाः स्म इति ब्रूयुरर्चिता ब्राह्मणाः पुनः शान्तिपुष्ट्य-
 त्यविघ्नाद्याः शब्दाः पंचदशैव तु अस्तु शब्दांतमुच्येरन्वाचयित्वा तथा परैः आशीर्वादानथान्यांश्च विविधानपि वाचयेत् अतो देवा अवंतु नः
 सूक्तं वैष्णवमुत्तमं इविणोदाः सवितेति नवो विद्युन्नयेत्ति च आवदंस्त्वमित्युक्ताथ पुण्याहं वाचयेत्ततः वाचयित्वा यथाशक्तिसर्वाणि द्विजसत्त-
 मैः प्रसूते ते देवतायास्तु होमं कुर्याद्विचक्षणः तस्यानाम गृहीत्वाथ प्रीयतामिति चोच्यतां पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिं च भवत्पूर्वं ब्रुवंति ति प्रणवाद्यंत्रिंश-
 चष्टे भवदादिविनापरे पुण्याहादे स्थिरभ्यासे मंद्रमध्योत्तमस्वरम् आश्रयेरन्निमेषं सर्वे यथागमपरंपरं प्रयुक्तिविषये सोदस्तृतीयेत्युच्यतामिति
 वक्तारो ब्रूयुरत्युच्चैरिति विस्पष्टमेव च पुण्याहशब्दमुक्त्वा तु स्वस्ति न इत्यृचं जपेत् स्वस्ति शब्दं तथोक्त्वा च क्रत्यामेति कृचं वदेत् कृद्धिं भवतो ब्रु-
 वंस्त्वित्युच्यतामित्यथो वदेत् आपो हिष्ठेति तिसृभिः शानो देवीत्यृचैकया ईशानाचार्याणां च शुद्धवत्यथ मर्षणं तरत्समं दीप्तं तु सर्वपापापनो-
 दनं पवरवसो भमित्यादि कृग्भिः प्रोक्ष्य समंततः पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्वकल्याणवान् भवेत् स्वस्तिवाचनमेवं तु सर्वेषामृद्धिकर्मणां आदावं

नेचकर्तव्यमिति यज्ञविदां मतमिति जयेतेन कारिकाकारेण अर्चिता इत्यारभ्य तथा परैरित्यंतग्रंथमित्यमेव पठित्वा प्रकृतदेवताया इत्यारभ्य
तृतीये त्वत्थ्यतामितीत्यंतं पठितं ततः आप इत्यादिभिः शान्तिंततः कुर्युः समाहिता इति पठित्वांत्यः श्लोकः पूर्ववदुक्तः परिशिष्टे अथ सर्वसंह
स्य शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्हृष्टिरविघ्नमायुष्य आरोग्यं स्वस्ति शिवं कर्म समृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धि
रिष्टसंपदित्येतानि पंचदश त्वंतानि वाक्यात्पुत्का तन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुः अथ वाचयिता पूर्वतत्तल्लिंगाच्चान् पठित्वा विस्त्रिमं द्र
मध्यमोच्चस्वरैः ॐ पुण्याहं भवंतो ब्रुवंत्वोऽस्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्वोऽमृद्धिं भवंतो ब्रुवंत्विति ब्रूयात् तेषां तथा प्रत्येकं प्रति ब्रूयुः ॐ क्रध्यतामित्यु
द्धौ ब्रूयुः अथ प्राङ्मुखमासीनं सामात्यं कर्तारं ब्राह्मणाः सपल्लवदर्शपाणयः शान्तिपवित्रलिंगाभिर्कृग्भिः सिंचेयुः पुरंधयो नीराजनादि-
मंगलं कुर्युरिति कर्मदेवता आह बोधायनः विवाहस्याग्निरोषासनस्याग्निसूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकस्याग्निसूर्यप्रजापतयः स्थाली
पाकस्याग्निः गर्भाधानस्य ब्रह्मा पुंसवनस्य प्रजापतिः सीमंतस्य धाता विष्णुर्बलेः सविता जातकर्मणो मृत्युर्नाम कर्मणः सविता तस्योत्ते प्रजा
पतिरूपः निष्क्रमणस्य सविता तस्योत्ते चित्रियाणि अन्नप्राशनस्य सविता चोऽलस्य केशिनस्तस्योत्ते प्रजापतिरूपनयनस्येन्द्रः श्रद्धामेधेऽन्ते-
विसर्गेऽस्त्युवाः पुनरुपनयनस्याग्निः अथ यदि ब्रह्मचर्यव्रतमाचरेत्तस्मिन् पापहोमे सविता समावर्तनस्य श्रीरिंदो वाभ्यूलगवस्येशानः
प्रत्यवरोहणस्य सवितो पाकर्मणि व्रतेषु च सविता वास्तुहोमवास्तोष्यति रन्ते प्रजापतिः अयुतहोमस्येन्द्रोत्ते प्रजापतिरायुष्यहोमस्याग्नि

रायुष्मान् नक्षत्रहोमस्य नक्षत्रसूक्तं अष्टमीप्रदोषस्येशानः आग्रयणस्याग्रयणदेवताः सर्पवलेः सर्पाः एकोहिष्ठस्यांते प्रजापति स्तडागादीनां
वरुणोयक्षबलेर्यक्षाः ग्रहशान्तिहोमस्यादित्यादिनवग्रहाः नागारितं व्रहोमे ब्रह्मादयः प्रीयतामिति एवमेवान्येषां होमानां याज्यानुवाक्ययोर्दे-
वतासौ प्रीयतामिति कूपतडागोते प्रधानोदकांते प्रजापतिः कूष्मांडहोमस्याग्न्यादयश्चांद्रायणस्याग्न्यादयो ग्न्याधेयस्याग्न्यादयो मिष्टोमस्ये-
द्रवनेन्येष्टकर्मसु प्रजापतिरिति पुण्याहवाचनसूत्रे च गंधादिदक्षिणांतानां दानसमये शिवा आपः संत्वित्यादीनां बहुदेयं च नोस्त्वित्यंतानां-
वाचनमुक्तं बौधायनेन पारिजातधृतशौनकीये पिदानसमये वाक्यवाचनं विधायोक्तम् कर्ताथदक्षिणं जानुं पातयित्वा महीतले उदङ्मु-
खोजपेतसूक्तं श्रद्धयेत्येवमादिकमिति ॐ पुण्याहमिति वाचनांते चोक्तम् ततः स्वस्ति न इंद्रेति क्रत्वं ब्रूयुः सहो भये ततो वाचयिता पूर्वमो-
स्वस्तीत्यभिधाय तु पश्चाद्भवंत इति च ब्रुवंत्विति च भाषते ओं स्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुरतः परं प्रारिप्सितं चतुर्थ्योक्त्वा कर्मवाचयिता
ततः स्वस्तीत्याद्यं ब्रुवंत्वंतं पूर्ववत्समुदीरयेत् वक्तारश्च चतुर्थ्यंतं तत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकं स्वस्तीति च प्रतिब्रूयुः क्रद्धिवाचनांते च ततो वाच-
यिता कुंभं जलं संस्कार्यमूर्धनि किंचित्सिंचेत्सहैवान्ये ब्रूयुश्च विविधा शिष इति आश्वलायनस्मृतौ गुरोर्दक्षिणभागे तु कर्तासीत तदा
ज्ञयेति प्रक्रम्य मनःसमाधीयतामित्यादिवचनं गुरुकर्तृकमेवोक्तं ततः सावित्र्यादिमंत्रैरभिषेकमुक्त्वांते उक्तं पुण्याहांते च ये द्विप्रान्दक्षि-
णाभिः स्वशक्तितः यत्किंचिच्छाद्धिकं मुक्त्वा पतिगृह्यं च वा शक्तिः अब्राह्मणश्च पुण्याहेनार्हः स्यादिति मेमतिः पुण्याहवाचनं शस्त

मादौ स्यात्सर्वकर्मसु नाकृत्वैतदुधः कुर्यात्सर्वकर्माणि मानव इति अत्र च बहुल्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म नोदितं तस्य तावति शास्त्रार्थे
कृते सर्वः कृतो भवेदिति स्वगृह्यानुक्तस्यानावश्यकत्वमभिप्रेत्य कारिका कृज्जयन्ताभ्यां परिशिष्टमनुसृतम् तत्र च प्रशस्तानिति ब्राह्मणवि
शेषणं किमाशयमित्याकांक्षा सत्वात्स्मृत्युक्तं श्रान्दभोजनप्रतिग्रहादिसाहित्यं ग्राह्यम् यद्यपि ब्राह्मणपूजनं आरंभे कार्यमिति प्रतीयते तथापि कुंभ
स्य प्रणामांतपूजां विधाय ब्राह्मणपूजनं कार्यम् अथ शब्देन बहुचक्रमतयापदार्थोक्तिः समये स्वर्चितमिति कुंभविशेषणस्यान्यथानुपपत्तेः
ब्राह्मणपूजनं प्रसिद्धमेवेति वाक्यवचनमपि ताभ्यामनादृतं पुण्याहादिवाचने मद्रादित्रैविध्यमपि यथागमपरमिति वैकल्पिकत्वेनोक्तम्
परिशिष्टे पंचदशान्यदित्वा पंचदशैतानीत्युक्तिरन्यूनाधिकोक्तिव्याघ्रन्यर्थेत्यभिप्रेत्य पंचदशैवेति कारिका द्वाबुक्तं शांतिपवित्रलिङ्गाभिर्कृष्णि
रिति परिशिष्टस्य प्रपेचनं च पारिजातधृतशौनकीयपवस्वसोममित्येतानामृचांपाठेनाश्वलायनस्मृतौ च सावित्र्यादिमंत्रपाठेन कृतं न त्वचोवि
शेषतस्तताविवक्षिताः पारिजातधृतशौनकीये विशेषपाठाभावात् उक्तपाठयोः परस्परविसंवादाच्चेत्याशयेनापइत्यादिभिः शांतिततः कु-
र्यादित्येवोक्तं अतो देवा इत्यादीनां श्रद्धयेत्यादिसूक्तस्यैव शौनकीयपाठ एव क्वचिदसत्त्वात् परिशिष्टादावपि अविधेरन्नित्यत्वात्तत्तल्लिङ्गान्मं
त्रान्पठित्वेति परिशिष्टं स्वधृतशौनकीये चोद्गातं वेति तिसृणामृचांपाठेन तद्विवरणमालोच्य पारिजाते प्रयोगकाले याज्यायजतीत्यादे
राचारप्राप्तवाक्यानामनादरः कृतः अत इत्थं प्रयोगः यथाचारंगणेशवरुणपूजादौ कलशंधारयित्वेत्येते हते शिवा आपः संवित्यादि

वाक्यवचनेन ब्राह्मणपूजने विहिते पूजितायुग्मा ब्राह्मणादर्शपाणयः प्राहुरवास्तिष्ठेयुस्तद्वक्षिणतो वाचयितो दक्षुरवो दर्शपाणिः स्वर्चितं
कुंभसपल्लवं दक्षिणहस्ते दधानस्तिष्ठेत् तद्वक्षिणपार्श्वे पत्नी संस्कार्याश्च तिष्ठेयुः ततो ब्राह्मणान् प्रति मनःसमाधीयतामिति कर्त्ता समा-
हितजनसंस्मृत्यपरे प्रसीदंतु भवन्त इति कर्त्ता प्रसन्नाः स्मृतिपरे ततः सर्वे संहत्य पंचदशावाक्यानि वदेयुः शान्तिरस्तु १ पुष्टिरस्तु २ तुष्टिर-
स्तु ३ वृद्धिरस्तु ४ अविघ्नमस्तु ५ आयुष्यमस्तु ६ आरोग्यमस्तु ७ स्वस्ति शिवं कर्मास्तु ८ कर्मसमृद्धिरस्तु ९ धर्मसमृद्धिरस्तु १० पुत्रसमृद्धिर-
स्तु ११ वेदसमृद्धिरस्तु १२ शास्त्रसमृद्धिरस्तु १३ धनधान्यसमृद्धिरस्तु १४ इष्टसंपदस्तु १५ इत्युक्त्वा कर्मदेवतानामग्रहणपूर्वकं अग्निः प्री-
यतामिति वदेयुः यत्र नाम विशेषो नेोक्तः तत्र प्रजापतिः प्रीयतामिति अथावदंस्त्वमित्युचं पठित्वा ओं पुण्याहं भवंतो ब्रुवंत्विति वदेत् ॐ पुण्या-
हमिति परे ब्रूयुः स्वस्ति न इत्युचं पठित्वा ॐ स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति वदेत् ॐ स्वस्तीति परे क्रय्यामस्तोममित्युचं पठित्वा ओं क्रद्धिं भवंतो ब्रुवंत्वि-
ति वदेत् ओं क्रद्ध्यतामिति परे ततः आपो हि ष्ठेत्यादि त्रिभिः समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिर्वाप्तिषेकः कार्यः ततः स्रवा सित्यो नीराजनाशीः प्रयोग-
नूतन वस्त्रदानादि मंगलं कुर्युरिति संक्षिप्तः पुण्याहवाचनप्रयोगः अथ वृद्धिश्चाहम् तच्च पार्वणत्रयात्मकं मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वपितृभ्य-
स्तदनंतरम् ततो माता महानां च कुर्याच्छ्राद्धं क्रमेण वेति वसिष्ठोक्तेः एतदारंभे मातृपूजनमवश्यं कार्यं अकृत्वा मातृयज्ञंतु यः श्राद्धं परिवेषयेत्
तास्तस्य क्रोधसंपन्ना हिंसां कुर्वन्ति दारुणामिति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः कर्मो गश्चाह्वयेतत्कार्यम् कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः पूज-

नीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्तिता इति षट्त्रिंशन्मते श्रान्दशेषिककर्मांगत्वस्यापि मातृपूजनप्रतीतेः अत्र विशेषो हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमते नि-
स्रः पूज्याः पितुः पक्षेति स्मः पूज्याश्च मातृकं इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाष्टमी ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपाः वृत्थौ वृद्धौ
सदा पूज्याः पञ्चान्नां दीमुखान् पितृन् गौरीपद्माशर्चामेधासावित्रीविजयाजया देवसेनास्वधास्वाहामातरां लोकमानरः एतास्त्वभ्युदये पूज्या
आत्मदेवतयासहेति मातृपितामहीपितामह्याः मानामहीमानुः पितामहीमानुः प्रपितामह्यः पितृष्वसासप्तमीमातृष्वसा अष्टमीत्य-
होमनुष्यमातरः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुंकुमवस्त्राभरणपुष्पादिभिः पूज्याः परोक्षास्तवक्ष्यमाणदेवतामातृवदस्तत्पुंजादिष्ववात्पूज-
नीया इति हेमाद्रिः ब्रह्माण्याद्याः सप्तदुर्गाक्षेत्रपालगणाधिपांश्च षोडशोपचारैः पूजयित्वानां दीमुखान् पितृन् पूजयेत् शास्त्रोत्तरे महात्-
स्यासह ब्रह्माण्याद्याः पूज्या इत्युक्तम् तथा गौरीपद्माशर्चामेधासावित्रीविजयाजया देवसेना धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथा देवतयास-
ह आर्याग्र्यगंधपुष्पचधूपदीपनिवेदयेदिति आत्मदेवताकुलदेवता अर्घ्यग्रहणेन षोडशोपचारपूजावश्यकेतियेत्यते तथा कुड्य-
लग्नावगंधाः पंचधाराघृतेन तु कारयेत्सप्तधारावानातिर्निचानचोच्छ्रिताः आयुष्याणि च शांत्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहित इति आयुष्याणि आ-
या अनित्यत्वं ज्ञापितं ब्रह्मांडे स्वाहाशब्दं प्रयुंजीत स्वधास्थाने च बुद्धिमान् हृदि श्राद्धं सदा सव्यं यज्ञसूत्रं च कारयेत् कुशस्थाने च दूर्वाः स्यु-

संको-
२४

मंगलस्याभिवृद्धयइति आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु आभ्युदयिकेयुग्माब्राह्मणा अमूलादर्भा प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखे दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा
प्राङ्मुखोदङ्मुखोपविचइति मंगलात्मकविवाहाद्यारंभे क्रियमाणानां दीश्राद्धे कुशस्थाने दूर्वाविधिः यज्ञाद्यारंभे तु क्रियमाणे अमूलदर्भविधिरिति
व्यवस्था बोध्या युग्मत्वेऽपि नियममाह हं मादौ छांगलेयः एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् विश्वेदेव तथा द्वौ च न प्रसज्येत विस्तरइति
भविष्ये सर्वप्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाण्हे उपवीतिनेति पूर्वाण्हे भोजयेद्विप्रान् द्वौ सर्वप्रदक्षिणं तथा च न वमं विप्रं चतुरस्रे रवगोत्तमेति च चरणाक्षा
लनकाले समागतानि तिथिं सालनचतुरस्रदेशे भोजयेदित्येतदर्थमेतदिति हेमाद्रिः अशक्तं प्रतिपक्षांतरं तत्रैव नां दीमुखान्समुद्दिश्य पितृन् रूपं
च द्विजोत्तमान् भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञेति अष्टानां स्थाने च त्वारः एको तिथिः पूर्ववदधिकइत्यर्थः हस्तिश्राद्धे विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञकाः कर्मो ग
नां दीश्राद्धे क्रतुदक्षसंज्ञकाः इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षइति वचनात् इष्टिश्राद्धं कर्मो गश्राद्धमिति हेमाद्रिणा व्याख्यानात् न च योगात्तु सारेणेष्ट्यंगश्रा
द्धमित्येव व्याख्यौ चितेति शङ्क्यं प्रधानस्य हि नो गत्वस्य प्रवेशे नैवोद्देश्यबुद्धिपर्यवसाने सति इष्टिग्रहणस्यैव पंचावतैव वपाकार्येत्यत्र वपाग्र
हणस्यैवाविवक्षितत्वात् अतएव निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने तथा ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मो गं हस्तिवत्कृतमिति वाक्येऽपि निषेकादिग्रह-
णमाधानाद्युपलक्षणार्थमिति पारिजातादयः सोमशब्दस्तेषामुपलक्षणार्थइति मदनरत्नादयः अस्मिन्पक्षे पुत्रजन्मनि निमित्तके प्रधानभू-
तेनां दीश्राद्धे सत्यवसूनां गभूतो अन्येतु निषेकादिशब्दानामुपलक्षणार्थमीपन्यायामन्यमानानि निषेकादिगणितकर्मानकर्मो गनां दीश्राद्धे सत्य

वसूगणितेषु क्रतुदक्षावित्याहुः केषां कर्मणामारंभे कार्यमित्यपेक्षायां बह्वचकारिकाया मुक्तं स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं हृदि पूर्तेषु कर्मसु गर्भेषु
सवर्सा मंतवौ लोपनयनेष्विह विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्राद्धकर्मसु इदं श्राद्धं प्रकुर्वेति द्विजाहृदि निमित्तकं अन्यैः षोडशसंस्कारेश्चावण्या
दिष्वपीष्यते वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्ते निमित्तकमिति अन्यैरित्युक्तसंस्कारभ्योन्येषु जातकर्मादिषु श्रवणाकर्मादिषु च तदनावश्यक
मिति ज्ञापनार्थं कार्ष्णिजिनिः सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने नां दीमुखान् पितृगणान् पूजयेत्प्रयतो गृहीति अत्र पुत्रादीत्यादि श-
ब्दात्सौत्रस्यापि संग्रह इति निर्णयामृते अत्र विशेषं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः असकृद्यानिकर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः प्रतिप्रयोगेनै-
ताः स्कर्मांतरः श्राद्धमेव च आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदंत्ये च मनी-
षिणः एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् इति अत्र प्रथमश्लोकापराभ्यां आधानादीनां केषां चिदेवावतावपि नां दीश्राद्धं नावर्तत इत्येत-
त्परतया व्यवस्थाप्यते अतएवापस्तंबकल्याणुसारियाज्ञिकानां विच्छिन्नाधानेनां दीश्राद्धाचारश्चित्यः केषां चित्यथमप्रयोगेऽपि नैतत्कार्य-
मित्यप्याह सः नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते न सोष्यं तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मस्त्विति अत्र द्वितीयः पादो हेतुवन्निगदत
या प्रथमशेषः प्रसवात्पूर्वविहितं कर्म सोष्यं तीकर्म जातकर्मागतत्वेन निषेधस्तु छंदोगमात्रविषयस्तत्परिशिष्टगतत्वादिति समयोद्योने न दा-
पिव हृदि निमित्तकं पुरुषार्थे ततः पूर्वमेव हृदि श्राद्धजातकर्मादीनां स्वकालातिपत्तौ संहैकस्मिन् दिने चौलादिना सह क्रियमाणेतेषु

नादीश्राद्धतंत्रेणकार्यमित्यपितंत्रैवपरिशिष्टे गणशःक्रियमाणेषुमातृस्यःपूजनंसकृत् सकृदेवमवेच्छाद्दमादौनष्टयगादिष्विति अत्रा
दौयज्जन्मनिमित्तंयच्चसंस्कारादिषुविहितं तत्सकृदेवकार्यम् नष्टयगित्यन्वयः ततश्चपुत्रजनिमित्तंचोलांतसंस्कारांगंचेतृनांदीश्राद्धं
तंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः यद्यपिश्राद्धवसिष्ठेन नांदीश्राद्धेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम् नामसंस्कार्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकमितिउ
क्तम् स्मृत्यर्थसारेपिबृहद्मुख्याश्चपितरोबृहद्दिश्राद्धेषुभुंजतइति नतदाश्वलायनशारिवमिरनुसर्तव्यं मातापितामहीचैवतथैवप्रपिताम
हीपित्रादयस्त्रयश्चैवमातुःपित्रादयस्त्रयः एतेनवार्चनीयाःस्युःपितरोभ्युदयेद्विजैरित्याश्वलायनस्मृतिवशेनमात्रादीनांअनुलोमक्रमप्र
तीतेर्बहुचैरनादरणीयंतादितिपारिजातोक्तेः एवंपित्रर्थविप्रेभ्यःप्रदायार्घ्यंयथाविधि पितामहायविप्रेभ्योदत्वार्घ्यंचयथापुरा प्रपिताम
हशब्दादिमिदंतेर्घ्यमितीरयेदितिपारिजातोदाहृतंभवत्स्मृतौचअर्घ्यदानक्रमप्रतीतः प्रपितामहसंयुक्तंमंत्रमुक्तातमेवतु तदर्थमुपविष्टे-
भ्यस्तृतीयंसकृदेवत्वितिकारिकोक्तेश्च उक्तापितरिदंतेर्घ्यमितिपित्रेर्घ्यमानयेदित्युक्ताशौनकेन एवमेवार्घ्यदानंतुकर्यादुत्तरयोर्द्वयोरित्यु
क्तेश्च एवमेवजयंतोक्तेश्च अथजीवसितृकस्यसंस्कर्तुंनांदीश्राद्धनिर्णयः तत्रकात्यायनः बृहद्वैतीथेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति येभ्य
एवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसकृत्इति गृह्यपरिशिष्टेतुनांदीश्राद्धंप्रकृत्यांक्तंमहत्सुपूर्वेद्युस्तदहरत्येषुतदिदमेकेमातृणांप्रथक्कुर्वन्ति अ
थपितृणांअथमातामहानामितिचित्तयमिच्छन्तितस्माज्जीवसि तासकृतसंस्कारेषुमातामहयोःकुर्यात्तस्यांजीवत्यांमातामहस्येवकुर्यादि

नि महत्सु उपनयनादिषु अन्येषु पुंसवनादिषु एथग्निभेदेन पूर्वाणहृदिकालभेदेन वा त्रितयं श्राद्धत्रयं भिन्नप्रयोगमित्याशयः तथा च गार्ग्यः
मातृश्राद्धं तु पूर्वद्युः कर्माह नितु पितृकम् मातामहं चोत्तरं द्युहं श्राद्धत्रयं स्मृतमिति तथा च शानपः पूर्वाणहेमातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पितृकं
तथा ततो मातामहानां च द्युहं श्राद्धत्रयं स्मृतमिति एकेदं च तृतीयातिपरिशिष्टे तस्यासहप्रयोगः स्वाभिमतत्वेन सूचितः उक्तश्चातु कल्पेन ह
न्मनुना अलाभे भिन्नकालानां नां दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाणहेमातृ पूर्वकमिति एवं जीवसितृकं प्रत्यपि तीर्थं इव श्राद्धत्रयं प्रा
प्तौ विषयविशेषे पवादमुच्यते तस्मादिति तत्र पार्वणहृदयेन वनां दीश्राद्धफलसिद्धिरित्याशयः एवं जीवन्मातृपितृकस्य मातामहश्राद्धेनैव
तत्सिद्धिरित्याशयेनोक्तं तस्यामित्यादि एतच्चोपलक्षणार्थं जीवसितृमातामहस्य मातृपार्वणेन तत्सिद्धिरित्यपि बोध्यम् यद्गर्गो जीव
नितृपार्वणातिरिक्तपार्वणानुष्ठानेनां दीश्राद्धफलसिद्धिरित्यवतात्पर्यस्य वाक्यभेदभयेन तस्मादित्यादियर्थे स्वीकर्तुं सूचितत्वात् एवं च सति
मृतपितृकजीवन्मातृमातामहस्य पितृपार्वणमात्रेण नां दीश्राद्धसिद्धेः साधकतया सकलदाक्षिणान्यस्वीकृतेन पितृवर्गमातृवर्गे तथा माताम
हस्य च जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तवर्गे तु परित्यजेदिति पारिजाताद्यनेकग्रन्थसंमतपाठैव कारविरोधाच्च न गिरेति ब्रूयादिति वदर्थं प्राप्तेतरनिवृ
त्त्यनुवादतया तत्स्वीकारेणात्र त्वेवावपतीति वत्स्योतपरिसंख्यां गार्ग्यो रवस्यावपनापत्तेश्चांतवर्गे तु परित्यजेदिति शास्त्रविरोधाच्च येभ्य ए
वेति शास्त्रस्य परिशिष्टस्य च पारिजातोक्तव्यवस्थाविरोधापत्तेश्च तथा हितत्रोक्तपरिशिष्टमुदात्तसंवादिता सपितुः पितृकल्पेषु अधि

संस्कृत-
२६

कारणेन विद्यते न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्वादितीति श्रुतिरिति कानीयवचनमुदात्तपितृकृत्येषु पितामहादिसंबन्धिषु आह्वेचित्यर्थ इति व्याख्यायके
बुचिदेन दपवादत्वेन उदाहेपितृजननेपित्रेष्ट्यां सोमिकेमरवे तीर्थब्राह्मण आयातेषडेने जीवतः पितुरिति मैत्रायणीयपरिशिष्टमुदात्ततंतदधि
कारेच येभ्यएव पितादद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्यं सुतइत्येतत्समानार्थाविष्णुस्मृतिरुदात्तनापितरिजीवतियः आह्वंकुर्यात्सयेषां पिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरि
पितामहेचयेषां पितामहइति ततश्च बह्वचपरिष्टस्य सक्तसंस्कारविषयत्वान्न जीवंतमतिक्रम्ये तद्विषयं मैत्रपरिशिष्टस्य तु तदतिरि-
क्तविषयत्वाद्येभ्यएव पितादद्यादित्येतद्विषयमित्येवं व्यवस्थाप्रतीयतइति वार्त्तघ्नीहृद्वन्त्योरिव समुच्चयासंभवः नच मैत्रपरिशिष्टस्य सक्त
संस्कारविषयत्वमस्तीति शङ्क्यम् उदाहशब्दस्य कर्तुर्हितीय विवाहपरत्वात् नांदी आह्वंपिताकुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वी-
तस्वयमेव तु नांदिकमिति वचनात् नच पुत्रजनननिमित्तकमिति संस्कारांगं तीर्थइव तत्रापि पुरुषार्थस्यैव विधानात् नच जीवद्वर्गत्रयाद्य-
स्य सक्तसंस्कारेष्वपि येभ्यएव पितादद्यादित्येतत्स्वीकार आवश्यक इति शङ्क्यम् पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति विष्णु-
स्य बह्वचविषयत्वान्न मैत्रायणीयस्य तच्छारिव विषयत्वान्न व्यवस्थांतरं कल्पनीयमिति तन्न आश्वलायन परिशिष्टे सक्तसंस्कारेष्विति-
श्रवणात् परिशिष्टांतरे च तद्विन्न कर्मणामेव श्रवणात् कर्मभेदेन व्यवस्थाया अकल्प्यत्वात् शब्दानां रूढशारवाभेदव्यवस्था कल्पनस्यैवा

२६

न्याय्यत्वात् होलाधिकरणन्यायबाधित्वात्च यत्तुपारिजातेनार्जीवतःपितुःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः येभ्यएवपिताकुर्यात्तेभ्यःकुर्वति
साग्निकः पितामहेष्वेवमेवकुर्याज्जीवतिसाग्निकः साग्निकेपिनकुर्वतिजीवतिप्रपितामहइतिस्मृतुवचनाच्चैत्रायर्णात्यपरिशिष्टोक्तविषयेष्व
पिजीवस्मितृकस्यसाग्रेरेवाधिकारोन्निरग्रेरितिप्रतिपादितंतदुद्वाहपुत्रजनननिमित्तकनांदाश्चाद्भ्यतिरिक्तंतीर्थश्चाद्वादिविषयं अनग्नि
कोपिकुर्वीतजन्मादौहृदिकर्मणि येभ्यएवपितादद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वणमिति आचारमदनरत्नोदाहृतहारीतवचनेनस्मृतुवाक्याप
वादात् साग्निरत्रश्रौताग्निमान्श्रौताग्निमांश्चतदितरान्निरग्निरित्यपितवैवोक्तम् अतश्चनिरग्रेर्जीवस्मितृकस्यतीर्थश्चाद्वादौनाधिकार
इतिसिद्धम् यत्तुतत्रैवोक्तम् येभ्यएवपितादद्यादित्यत्रयेभ्यइतिपितुःपित्रादयएवपरामृश्यंतेननुमात्रादयोमातामहादयश्चनर्जीवन्तम
तिक्रम्यकिंचिद्द्यादित्यादिशास्त्रेणजीवस्मितृपार्वणमेवनिषिध्यतेतत्रैवजीवतोतिक्रमसंभवात् प्रमीतस्वमात्रादिकेनस्वमात्राद्युद्देशे
नश्चाद्भकरणेतदभावात् प्रतिप्रसवार्थस्यचयेभ्यइतिशास्यनिषेधसमानविषयत्वौचित्यात् किंचयेभ्यइत्युक्तवाक्येपितुर्मात्रादिग्रहणेन
त्समानार्थेविष्णुवाक्येपितदापद्येततच्चेत्यपक्ष्यतेपितरिजीवतियः श्राद्धंकुर्यात्सयेषांपिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचजीवतिये
षांपितामहः पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् यस्यपिताप्रेतः स्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्परंद्वाभ्यांदद्यात् यस्य
पितापितामहश्चप्रेतोस्थानांसताभ्यांपिंडंदत्वापितामहायदद्यात् यस्यपितामहःप्रेतः स्यात्सतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्परंद्वाभ्यांपिं

उच्यते मातामहानामप्येवंश्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः मंत्रोहेन यथान्यायशेषाणां मंत्रवर्जितमिति अत्रच प्रमीतमातृमातामहोपि जीवसि
तृकः पितुः पित्रादीनि वतदीयानेव मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्य श्राद्धं कुर्यादिति चेत्प्रथमवाक्ये विवक्षितार्थः स्यात्तदायेषां पितामहः कु
र्यान्नेषां कुर्यादिति सानुषंगे द्वितीयवाक्ये तथैव विवक्षा पद्येततश्च स्वीयानां मात्रादीनां मातामहादीनां पितुर्मात्रादीनां मातामहादीनां च प्र
मीतानां परित्यागेन पितामहस्य मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्योद्वाहपुत्रजननादौ जीवसितृपितामहस्य श्राद्धानुष्ठानमापद्येत तथा माता
महानामप्येवमित्यतिदेशान् जीवन्मातामहस्य स्वीयानां पैतृकाणां पैतामहानां च मात्रादिमातामहादीनां च प्रमीतानां परित्यागेन पितामह
स्य मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्य तदनुष्ठानं स्यादिति प्रथममेव वाक्यं पितुः पित्रादिपार्वणस्यैव प्रापकमिति स्वीकृत्य जीवसितृकस्तेन स
ह स्वीयानामेव मात्रादीनां मातामहादीनां च श्राद्धं कुर्यादिति स्वीकृत्य मुचितमिति तन्न यतो येभ्य एव पितादद्यादीदृशार्थकानां विष्णुस्मृ
त्यादिवाक्यानां प्रतिप्रसवत्वं तदेव घटते यदान जीवन्ममति क्रम्येत्यादीनां जीवसितृकं प्रतिपितुः पित्राद्युद्देश्यकस्य पार्वणनिषेधपरत्वं
भवति नचैतत् प्रतिप्रसवत्वाभिमतवाक्यभिन्नस्य तादृशपार्वणप्रापकस्य निषेधापेक्षितस्याभावात् तत्तच्छ्राद्धविधिषु पित्रादिश
ब्दानां संबन्धिकत्वमहिम्ना कर्तुः पित्रादीनामेव प्रतीत्या सौस्तादृशपार्वणप्राप्तेरनाशंक्यत्वात् निषेधस्य च प्रेतैभ्य एव निष्पणीयादिति
पितृयज्ञप्रकरणस्याश्वलायनोक्तितुल्यप्रवृत्तिकेन जीवमानेन देये स्याद्यस्माद्भरतसत्तम तस्माज्जीवसिताकुर्याद्वाभ्यामेव न संशय

इति सविष्यपुराणवचनेन प्राप्तस्य मृतपुं द्वयमात्रोद्देश्यकप्रदानस्य निषेधकतयोपपत्तः शक्यतश्च हारतवचनस्यानग्निकंप्रतियात्रादिपार्वणवि-
षये प्रतिप्रसवत्वं वक्तुमनायासेन तस्यापि वृद्धितीर्थाद्दोमेत्रायणीयप्राप्तस्य कृतमनुवचनेन निषिद्धत्वात् यत्तु जीवसितृपितामहेन पितामहमात्राद्युद्दे-
शेन श्रान्दानुस्यादित्युक्तं तत्रानिष्टं पितृमात्राद्युद्देशेनैव तदुद्देशेनापि प्रमाणासिद्धस्य तदनुष्ठानस्य स्वीकर्तुमुचितत्वात् यत्तु मातामहानामप्येवमि-
त्यतिदेशमूलकं निष्ठापादनं तत्तदर्थज्ञानविजृम्भितं अत्र हि मातामहानां श्रान्दं पितृपार्वणवत्कर्तव्यमुचितमंत्रोहयुक्तमित्यतिदिश्यते इत्यमति-
देशेन च यथाविसर्जनां तावंगान्यतिदिश्यते न याव्यवहितपूर्वग्रंथोक्तक्रमेणोक्तद्व्यादिजीवननिमित्ताद्युक्तममरणनिमित्ताच्च पितृपार्वणगतादेव
ताव्यवस्थापि अंगत्वाविशेषात् नचैवं मात्रादिश्रान्दं पितृपार्वणांगं येनातिदिश्येत न च विष्णुस्मृतिव्याख्यातारोऽपि मातामहानामप्येवमिति वचस-
इतरेति कर्तव्यतातिदेशपरतामिवोक्तविधदेवताव्यवस्थातिदेशपरतामन्यमाना अपि मात्रादिपार्वणातिदेशपरतामन्यं ते च सयेषां पिताकुर्या-
द्येषां पिताकुर्याद्येषां पितामह इत्यनयोर्मात्रादिमातामहादिपार्वणगोचरतामपि युक्तं चैतद्येषामित्यल्लेब्धेन पितृकर्तृकश्रान्दोद्देश्यतायाः
पुत्रकर्तृकश्रान्दोद्देश्यत्वव्याप्यत्वप्रतीतेः यद्यत्कृतकंतदनित्यमिति वदोभ्यएव पितादद्यादिति यच्छब्दापबद्धे वकारेण वीप्साप्रतीतेः अयमेव धा-
तुराहं तु भीमसेनोभ्यवेक्षते क्षणमात्रेण तंहंति व्याघ्रोभृगगणं यथेति वत् अतो येभ्यएव पितादद्यादीदृशशास्त्रानुसारिण्यनुष्ठाने पितृकर्तृक-
श्रान्दोद्देश्यपितृमातृमातामहाद्युद्देश्यकश्रान्दत्रयस्य कर्तव्यत्वान्नपुत्रेणात्मीयमात्राद्युद्देशेन श्रान्दसंभवः नचाश्वलायनपरिशिष्टानुसारि-

पुनरुद्धानेपितुः पित्राद्युद्देशेन तत्संभव इति प्रागेवावेदितं अतस्तदुभयार्थसमुच्चयोक्तिः साहसमात्रं सत्यपि विष्णुस्मृतेः स्मृतसंस्कारसाधारण्ये आश्व-
लायनशाखिभिस्तत्परिशिष्टोक्त एव पक्षः संभवे कर्तुमुचितः बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तमिति स्मृतेः कुलपरंपराया तत्वेन यदि तच्छाखिनोपि विष्णु-
स्मृत्युक्तमाचरन्ति आचरन्तु न तत्समुच्चयः परंपरायातोस्ति एवं च जीवसितृमातामहेन यदा मातृपार्वणेन नां दीश्वरसिद्धिरंगीक्रियते न तत्र देवा-
इति श्रद्धाहेमाद्रिसमुदाहृतेन नित्यश्रद्धामदैवस्यादेकादिष्टं तथैव च मातृश्रद्धां तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुरं वेष्टय गिति वचनेन पूर्वाणहादिकालमे-
देन पार्वणत्रयानुष्ठानपक्षे पार्वणांतरासाहियेन क्रियमाणे मातृश्रद्धावोक्तविधमातृश्रद्धेः पितादृशे अदैवत्वबोधनात् नां दीश्वरमात्रं पित्र विश्वदे-
वाः कृताकृताः विश्वं देवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणमिति तत्रैव मार्कंडेयवचनादित्यलम्
अथ स्मृतसंस्कारे प्रवासादिनापितृकर्तृकत्वासंभवे निमित्तककर्त्रंतरं प्रति नां दीश्वरदेवतानिर्णयः पारिजाते कात्यायनः स्वपितृभ्यः
पितादद्यात् स्मृतसंस्कारकर्मसु पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कृमादिति ओद्वाहनात्प्रथमविवाहमभिव्याप्य स्मृतसंस्कारकर्मसु पितास्व-
पितृभ्यः पिंडान् दद्यात्तदुपलक्षितं वृद्धिश्चाहं कुर्यात्तस्य पितुः प्रवासादिनाभावे तेष्वेव कर्मसु तन्निमित्तः पित्र सन्निधिनिमित्तो योधिकारिक्रमः
असंस्कृतस्तस्मिन् संस्कार्याभावात्पितृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति शास्त्रावगतः तेन क्रमेण तेषां पूर्वसंस्कृतानां मध्ये ज्येष्ठभ्रात्रादिकुर्वन् स्वपितृभ्यो दद्यात्
समावर्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनस्मृतसंस्कारत्वाज्जीवसितृकसमावर्तने पितास्वपितृभ्यो दद्यात् अजीवसितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रात्रासंभवे

स्वयमेवस्वपितृभ्योदद्यात् उपनयनेनकर्माधिकारसत्त्वाद्धिंवाहेष्येवमेवद्रष्टव्यमितिपारिजातेत्यारव्यातं अत्रचपितुर्जीवसितृकस्यापिजीव
सितृकस्यचज्येष्ठप्राजादेश्चतथाद्विविधस्यशास्त्रांतरेश्चाह्नीयदेवतात्वेनयेवगताः पित्रादयोमात्रादयोमातामहादयश्चतेषामेवस्वपितृभ्य इति-
निर्देशः स्वेज्यत्वस्यपञ्चार्थत्वात् जीवसितृकेनस्वजनकाद्युद्देश्यकश्चाह्नीयानुष्ठानस्यबाधित्वात् अतएवसमावर्तनस्यप्राणवककर्तृकत्वेपित-
दंगभूतनां दीश्वान्देपितुस्तदभावेज्येष्ठप्राजादेरप्राप्तकर्तृत्वप्रापणादिनावचनस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनतदुपन्यासइतिबोध्यम् अजीवसितृक
इतिचजीवदसन्निहितपितृकस्याप्युपलक्षणम् स्वपितृभ्य इतिचपूर्ववत् आद्यस्येज्याजनकादयएवपरस्यपितुर्जनकादयएव नत्वाश्वलायन
परिशिष्टोक्तरीत्यापितृपार्वणत्यागेनमात्रादयः समावर्तनस्यात्मसंस्कारत्वेनसुतसंस्कारत्वाभावात् हेमाद्रिणात्वक्षरास्तुत्याप्राप्तविधिदर्शयितुं
व्याख्यांतरमकारि पित्रभावेअन्योयःकश्चित्संस्कारंकुर्यात् सतत्कुमारपितरमारभ्यसंस्कार्यस्यपितृणांयःक्रमः तेनक्रमेणदद्यात् नतु
स्वीयेभ्यःपितृभ्यः तस्मात्पितृव्याचार्यमातुलादयः संस्कार्यस्योपनयादेरेवपितृभ्यःश्चाह्नुदद्युः नस्वपितृभ्य इत्यत्रपारमार्थिकःपक्षोविधी-
यते अन्यथास्वपितृभ्य इत्यस्यानुषंगकल्पनायाअन्याय्यत्वासितृव्यादीनामपिपितृवत्त्वपितृभ्योदानाविशेषैस्वतृभ्यःपितादद्यादित्यस्या
नर्थक्यापत्तेःपितुःपितृव्यादिषुवैलक्षण्यद्योतकंतुशब्दानुपपत्तेःउपनेयस्यप्रदेयकन्यायाश्चासुरव्याधिकारित्वेनतदीयपित्रादीनामिज्यत्वौ-
चित्याच्च महार्णवोदाहृतंगर्भाष्टमेवर्षेब्राह्मणआत्मानमुपनययेदित्यादिबुधस्मृत्यादिवाक्येणिजंतमुपनयनशब्दंव्याचक्षाणैरपरार्कादिभि

रूपपादितं चोपनेयकस्य योरेव उपनयनादौ मुख्यधिकारित्वमिति अयमेव प्रकारः पितृव्यकर्तृकविवाहे बोध्यः न च तत्र मानाभावः पितृभावे-
नामकरणे कर्त्तृतर प्रापकेशं वस्मृतौ अन्यो वा कुलवृद्ध इत्यस्यां नामकरणप्रभृतिसंस्कारविषयतायां हेमाद्रिणे वोक्तत्वा दिति अत्रापि पितृभा-
वो द्वैधामरणेन प्रवासादिना वा पितरमारभ्येत्यपि इज्यत्वेन इज्योपलक्षणत्वेन वा संस्कार्यस्येति षष्ठीक्रमनिरूपितसंबंधार्था संस्कार्यप्रतिसमा-
वर्तनादौ इज्यदेवताक्रमो यो विहित इत्यर्थः अत एवेज्यत्वमुपनेयादेरिति षष्ठ्यर्थः ततश्च जीवसितृकस्योपनयनं कुर्वन् मातुलादिस्तदीयजन-
कादीनुद्दिश्यैव कुर्याज्जीवसितृकस्य तु जनकादीन् न तु परिशिष्टानुसारेण केवलान् प्रमीतानपि संस्कार्यमात्रादीन् संस्कार्यप्रतिस्वसंस्कारैस्समा-
वर्तनादौ कर्तव्येतासामुक्तिरित्येज्यत्वाप्राप्तेः अत उपनयने समावर्तनसंस्कार्यस्यैव यद्यधिकारः स्यात्तदा संस्कार्यस्य नां दीश्चान्द्देवताया औचि-
त्यायतास्ता एवोद्दिश्य मातुलादिनां दीश्चान्द्कुर्यादिति तात्पर्यार्थः इति पितृव्यकर्तृकनां दीश्चान्द्देवतानिर्णयः श्रौतस्मार्तार्थाधानाति-
रिक्तविषयत्वेनां दीश्चान्द्पूर्वाणहेकार्यम् पार्वणं चापराणहेतुप्रातर्हृदि निमित्तकमिति शातातपोक्तेः पूर्वाणहेवैमवेहृदिरित्यत्रिवचनाच्च
आधानांगत्वेपराणहे आमश्चान्दंतु पूर्वाणहे सिद्धानेन तु मध्यतः पार्वणं चापराणहे स्यादृद्धिश्चान्दंतथाधिकमिति गालववचनात् इदं चाधा-
नपूर्वदिने बौधायनोक्तनां दीश्चान्दविषयम् आपस्तंबसूत्रानुसारिणानुयत्संभारस्य शोच्यं तत्र भाष्यकारादिभिरुक्तं तत्पूर्वोत्तरपदार्थैर्निषि-
द्धक्रमत्वान्नष्टकालमपेक्षत इति न तद्विषयम् पुत्रजन्मनिमित्तकश्चान्दपि न प्रातःकालनियमः नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्हृदि निमित्त

कं तेषामनियतत्वं तु तदानतयाभिध्यत इति लोकाशिवचनात् अत्र पिंडदानं कुलधर्मात्तु सारेण वैकल्पिकम् पिंडनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्या-
न्नराधिप इति श्रान्दहे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य त्विति भविष्योक्तेः पिंडदानविशेषः शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणियवांस्तथेति प्रकृत्य स्मृ-
त्यंतरे उक्तः द्राक्षामलकमूलानियवांश्च विनियोजयेत् तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विष्टेषु सर्वदेति ब्राह्मणभोजनसमये जपविशेषो ब्रह्मपुराणे
पवेच्छकुनिस्तुक्तं तु स्वस्तिस्तुक्तं शुभंतथेति संग्रहे शुभाय प्रथमांतेन हृद्धौ संकल्पमाचरेदिति कारिकायां संबधनामगोत्राणि वर्जयेदत्र-
कर्मणीति चंद्रोदयमालत्याशतपत्र्या वामहस्तिकं कुर्यात् अपि केतव्याः पाटलाया वा देयामालानलोहिता इति सूत्रे पशूषणं स्तत्र स, लंकारै-
स्तथानरैः कुंकुमाद्य लुलिमांगैर्मौन्यं तु ब्राह्मणैः सहेति च इति श्रान्दद्वारं भेषां ह्नीयात्पाकांतरेण वैश्वदेवं सर्वैः कार्यम् आदौ हृत्योक्षयेत्तांते म-
ध्यं दर्शं तु पार्वणे एको द्विष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति सारव्यायनपरिशिष्टात् अस्य बह्वचैः पच्यमानस्यापि होलाकाधिकरणन्यायेन सर्व-
साधारण्यात् यत्तु श्रान्दहे मादौ शेषमन्नमनुजाप्य वैश्वदेवक्रियांततः श्रान्दान् हि श्रान्दशेषेण सकलं तु समाचरेदिति चतुर्विंशतिमतादं-
ते वैश्वदेवाचरणमुक्तम् तच्छ्रुत्वा सामान्यविषयत्वाविशेषशास्त्रानुरोधेनाशक्तं प्रत्यनुकल्य भूतपक्षांतरविधायकम् अनेनैवाशयेन श्रा-
द्धसामान्यपुरस्कारेणैव काल- हं माद्रावपि ईदृशोपन्यासाच्च तथा चोक्तं दीपिकायाम् भिन्नान्नेन तु वैश्वदेविकमनुश्रान्दचरेत्साग्निकः
पश्चाद्भूतमखाद्यनग्निकजनस्त्वग्मोहते चोत्तरम् स्वस्त्युक्तेर्विकिरस्य चोत्तरकृतत्वाकांतरेणाचरेद्देवारव्यं मस्वमेततः पितृयजे स्याद्भूतयज्ञोऽथ

वा श्रुत्यान्नेनतदंतएवसकलंस्याद्वैश्वदेवादिकमिति अवसकलंसाग्निककर्तृकंनिरग्निककर्तृकंच नचपूर्वाक्तेनसहतुल्यविकल्पः पक्षान्नकर्म
 निर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः पिंडयजंततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइत्याद्यनेकविशेषशास्त्रविरोधात् पितृमात्राद्युद्देशेननांदीश्राद्धेपितृमातामही
 चेतिपाठः लुप्तपार्वणविषयश्लोकैकदेशलोपः केवलमातृपार्वणकरणेएताभवंतुमेप्रीताइत्यूहः सूक्तवाकवदिष्टदेवतासंस्कारार्थत्वाच्छ्लोकपा
 ठस्येतिनांदीश्राद्धनिर्णयः अथमातृकापूजनादिनांदीश्राद्धप्रयोगः गौरीपद्माशर्चीमेधासावित्रीविजयाजया देवसेनास्वधास्वाहामा
 तरोलोकमातरः धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मनःकुलदेवता ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकोमारीवैष्णवीतथा वाराहीचतथेन्द्राणीचामुंडासप्तमातरः
 गौर्यादिषोडशमातृब्राह्म्यादिसप्तमातृश्चएतेष्वक्षतपुंजेष्वावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वःमातृभ्योनमइतिनाममंत्रेणध्यानादिदक्षिणासमर्पणां
 तांपूजां कृत्वागौरीर्मिमायसलिला परमेव्योमन् मंत्रपुष्पंसमर्पयामि इतिमातृकापूजनम् अथनांदीश्राद्धम् सत्यवत्ससंज्ञकाविश्वेदेवाः
 नांदीसुरवाः भूर्भुवःस्वः इदं वः पाद्यं स्वाहानम इयंच हृदिः मातृपितामहीप्रपितामहः नांदीसुरवाः भू० इदं वः पाद्यं० पितृपितामहप्रपितामहाः
 नांदीसुरवाः भूर्भुवःस्वः इदं वः पाद्यं० मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाःपत्नीसहिताःनांदीसुरवाः भूर्भुवः० इदं वः पाद्यं स्वा० ततः पूर्व
 वत्सत्यवत्ससंज्ञकाइत्यादि आसनगंधाद्युपचारकल्पनंस्वाहानम इयंच हृदिः एवंमातृपितामहीप्रपितामहः पितृपितामहप्रपितामहाः एवं
 मातामहइत्यादि पुनः सत्यवत्ससंज्ञकाविश्वेदेवाः नांदीसुरवाः भूर्भुवःस्वः इदं दास्यमानं वीर्युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमामंवायथाशक्ति

सोपस्करं हिरण्यं वा स्वाहानमइयंचवृद्धिः मातृपितामहीप्रपितामह्यः नां दीमुखाः भू० दास्यमानमित्यादि० पितृपितामहप्रपितामहाः नां दीमुखाः
भूर्भुवः स्वः दास्यमानमित्यादि० एवं मातामह० सपत्नीका इत्यादि गोर्यादिषोडशमातरः ब्राह्म्यादिसप्तमातरश्च वः युग्मब्राह्मण० उपास्मैगा० ५
अक्षन्नमीमदंत० १ कृतस्य नां दीश्चाद्धस्य पूर्णता सिद्धये द्राक्षामलकंतत्पतिनिधित्वेन द्रव्यं वा दक्षिणात्वेन स्वाहानम० इदंच आह्नीयान्नादिप्रतिगृ-
हीतृभ्यो देयम् प्रजापतेन त्वदेतामीति मंत्रं जप्त्वा अनेन नां दीश्चाद्धेन नां दीसुखदेवताः प्रीयंतां वृद्धिः मातापितामहीचैव तथैव प्रपितामही पिता
पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः मातामहस्तत्पिताच प्रमातामहकादयः एते भवंतु मे प्रीताः प्रयच्छंतु सुखमंगलम् इळामग्ने पुरुदंसं० १ इति यथा
चारं सुद्रापात्रसंघट्टनेन शब्दं कुर्यात् ततः उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते० १ अप्यारमि० १ यांतु देवगणाः सर्वे० इत्यादि वैदिकपौराणमंत्रैरावाहितदेवता
उत्थापयेत् विश्वे देवा गर्भाधाने दक्षक्रतुसंज्ञकाः ततो ग्निध्यानादौ कृते च क्षुषी आज्ये नेत्यंते प्रजापतिंचरुणा विष्णुं षड्वारं प्रजापतिंचाज्ये न शो-
षेण स्विष्टकृतमित्यादि प्रणीतानिधानां ते प्रजापतये त्वाजुष्टं निर्वपामि प्रोक्षामीति निर्वपप्रोक्षणाद्यभ्यर्चनां ते पत्यन्वारब्ध इध्माधानाद्याज्य-
मागां तं कृत्वा चरुमवदानधर्मेणावदायान्वारब्धः सव्यपाणिमूर्ध्वगुलिल्लुदये निधाय प्रजापतये स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा प्रजाप तय इदं नममेतित्य-
जेत् ततो विष्णुर्योनिमिति तिसृणां त्वष्टाविष्णुरनुष्टु० गर्भाधानप्रधानाज्यहोमे विभियोगः ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु० स्वाहा विष्णाव इदं० ३ नेज-
मेषेति तिसृणां त्वष्टाविष्णुरनुष्टुपू गर्भाधानप्रधानाज्य० ॐ नेजमेषपराफ्त० स्वाहा विष्णाव इदं० ऋचः ३ यद्यप्यनुक्तमप्यनुसारेण विष्णुर्योनि

मित्यादिहोमेषुलिङ्गोक्तत्वष्टादिदेवतानुविताः तथापारिजातादिग्रंथैः सकलशिष्टाचारैश्चानाहता इति मयापि नाहताः प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् गर्भाधानप्र० ओं प्रजापतेन स्वाहा प्रजापतय इदं० अन्वारब्ध एवैवं सभाज्या हुती हुत्वा पत्न्या मूर्धानं दक्षिणपाणिना भिमृशेत् अपनः शोशत्त्वदधमिति सूक्तस्य कुत्सो ग्निर्गायत्री मूर्धा भिमर्शने वि० ओं अपनः शोशत्त्वदध० इति सूक्तांते मूर्ध्नि हस्तं निधाय ततस्तपसा र्य याः पलिनीरिति जपेत् याः फलिनीरित्यस्य भिषगोषधयोनुष्टुप् जपे विनि० ॐ याः फलिनीर्या० १ ततो ग्रेर्वायव्यदिशि तिष्ठन्नुपतिष्ठते वधेन दस्युमिति षण्णां वक्तव्यं तोग्निस्त्रिष्टुप् अग्न्युपस्थाने वि० ओं वधेन दस्युं प्रहिं च्चातयस्व० ६ क्रचः अग्निस्तु विश्ववस्तममिति द्वयोर्वसूयवोग्निस्त्रिष्टुप् अग्न्युपस्थाने वि० ओं अग्निस्तु विश्ववस्तमं० क्रचः २ ततः सूर्योपस्थानं कृत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् परिशिष्टस्वारसिकप्रतीतेः परिशिष्टान् मूर्धालंभात्पूर्वे वा सूर्योपस्थानं होमशेषं समाप्य सूर्योपस्थानमिति वृत्त्याः सूर्यो नो दिवस्पात्विति पंचर्वस्य सूक्तस्य च स्तः सूर्यो गायत्री सूर्योपस्थाने वि० ओं सूर्यो नो दिवस्पातु० क्रचः ५ इति सपत्नीकः सूर्यमुपस्थाय ब्राह्मणान् शतं दशत्रिं वा भोजयित्वा तदा शिषां गृहीत्वा भुत्वा नुकूलनिशायां कृतमित्यक्रियः स्वलंकृतः स्वलंकृतया पत्न्या सह स्वलंकृतं गृहं प्रविशेत् तत्र पर्यं कारुदस्तां शुभे मुहूर्ते पर्यं कमारोप्य सूक्ष्मवस्त्रं पाश्वगंधाकल्कं संवेष्ट्य उदीर्ष्वेति द्वयोः सूर्यासा वित्री क्रधिः सूर्यासा वित्री देवता आद्या त्रिष्टुप् अंत्यानुष्टुप् भार्यायाः दक्षिणनासापुटेऽश्वगंधारससेचने विनियोगः पक्षांतरे दूर्वारससेचने इति विशेषः ओं उदीर्ष्वतः पतिवती० स्वाहेति स्वाहाकारांताभ्यां मंत्राभ्यां प्राङ्मुखः

प्राङ्मुखः पृष्ठतस्तिष्ठन्नासापुटयोः सिंचेत् यथारस उदरपर्यंतमायाति उभयोर्नासाविलयोर्निषिच्येतिपरिशिष्टात् दक्षिणनासापुटएववा-
सिंचेत् नस्तोदक्षिणतोनिःसिंचेदितिपरिशिष्टांतरात् ततस्तामाचमय्य ओं गंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीतिमंत्रेणपूर्वोक्तर्ष्यादिभिर्विष्णुर्यो-
निमितितिसृभिर्नेजमेषइति तिसृभिः तिसृभिरंगुलीभिर्योनिमभिमृश्य तांपूषन्निमित्तमंत्रस्यसूर्यासावित्रीऋषिः सूर्यासावित्रीदेवताविष्णु-
छंदः जपेविनि० ॐ तांपूषन्निवतमामेरयस्व०१ योगर्षमित्यस्यवसिष्ठः पर्जन्योगायत्री जपेवि० ॐ योगर्षमोषधीनां०१ अहंगर्षमित्यस्य
प्रजावान्प्राजापत्योगर्षदंद्रोनुष्टुप् जपेविनि० ॐ अहंगर्षमदधा०१ इतिजपित्वासहस्रदुष्माच्छेत् रेतःसेककालेप्राणेतेरेतोदधाम्यसाविति
अनुप्राणययथाभूमिरग्निगर्भायथाद्यौरिद्रेणगर्भिणी वायुर्यथादिशोगर्षएवंतेगर्षेदधाम्यसावितिस्त्रीत्तदयमभिमृश्याचामेत् असावित्यस्य
स्थानेप्रथमेकवचनातस्वीयं नामवाच्यम् संप्रदायानुसारेणोक्तमेतत् परिशिष्टेतुगंधर्वोसिविश्वावसोर्मुखमसीतिउपस्थमभिमृश्य विष्णु-
र्योनिंकल्पयत्वितिह्याभ्यांवित्तत्ययोगर्षमोषधीनामहंगर्षमदधामोषधीष्वितिजपित्वापगच्छेत् प्राणेतेरेतोदधाम्यसावि० अभिमृशेत् नैके
गमनेमंत्रविधिमिच्छंति नत्वनेनकिंचित्संस्क्रियतइतितत्रौषधिनिषेकंकृत्वोपगच्छतीत्युक्तम् परिशिष्टांतरंतु गंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीत्यु-
पस्थं प्रजनयिष्यमाणोभिमृशेत् विष्णुर्योनिमितितिद्वारंविदारयेत्तांपूषन्निवतमामेरयस्वेत्यनुप्रहरेत् समाप्तेर्थेजपेत्प्राणेतेरेतोदधाम्यसाविति
अनुप्राण्याद्यथाभूमिरग्निगर्भायथाद्यौरिद्रेणगर्भिणीवायुर्यथादिशोगर्षएवंगर्षेदधाम्यसावितिचोक्तम् उक्तहोमासंभवेपूर्वोत्तरपाकयज्ञतंत्र

सहितापंचाज्याहुतयोहोतव्याः अग्नये स्वाहा इन्द्राय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा तत्र परिस्तरणमाज्य-
भागैर्ब्रह्माचित्यगानि कृताकृतानि सर्वथैव होमासंभवे अश्वगंधामूलं प्रेषयित्वा उदीर्घातः पतिवतीत्येकैव क्रत्वा दक्षिणस्यां नासिकायां नि-
षिच्योपगमनं कार्यं यथोक्तं सिद्धांतभाष्ये तत्रैकेऽत्रु काले अनादेशं होममिच्छन्ति अपरे तु उदीर्घेन नया दक्षिणस्यां नासिकायां नस्तः करो-
तीत्येतद्गर्भलंभनमिति अनुसृतं च होमरहितस्य एक्यर्चनस्तः करणमात्रसौत्रगर्भलंभनपदार्थत्वं जपते न तदनुसारिणा कारिकाकृतापि
उक्तं चेत्थम् शौनकेनापि उदीर्घातः पतिवतीत्येतामृचमुदीर्य त्वित्यादिना ग्रंथेन न चोपगमनमंत्रा अप्यावश्यकः जयन्तादिभिरनादरणा-
त् उदाहृतपरिशिष्टाच्च प्राजापत्यचरुहोमकरणपक्षेऽपि प्रथमर्ता वैवासौ कार्यः अश्वगंधारसेन नस्तः करणं तु प्रत्युत आवर्तते परिशिष्टे
अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे इत्युपक्रम्य होमाम्नानात् अथगर्भलंभनमृताविति क्रतुसामान्यमधिकृत्य नस्तः करणाम्नानात् तथैव भा-
ष्यकारादिभिः संकथनाच्च इत्यनंतदेवीये संस्कारकोस्तमे गार्भाधानम् एवं जातगर्भायाधर्मा उच्यन्ते पाद्वेगर्भिण्यधिकारे नाय-
स्कारेषूपविशेन्मुसलोत्तूरवत्त्वादिषु जलचनावगाहेतश्चूत्यागारं च वर्जयेत् वल्मीकनाधितिष्ठेत्तनचोद्विगमनाभवेत् विलिखेन्न न संवेभू-
मिनांगारेण न भस्मना न शयालुः सदा तिष्ठेद्वायामं च विवर्जयेत् न तु पांगारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् वर्जयेत्कलहंगेहे गात्रमंगं-
थैव च न मुक्तकेशातिष्ठेत्तनाः शुचिः स्यात्कदाचन न शयीतोत्तरशिरानवेवाऽधः शिराः क्वचित् न वस्त्रहीनानोद्विमानच्चाद्र्चरणतथा

नामंगल्यं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् कुर्याच्छुश्रूषयोरनित्यं पूजां मांगल्यतत्परा तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहितैरेतेति पाद्ये संध्यायां नैव
भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि न स्थातव्यं न गंतव्यं वृक्षमूले च सर्वदा सर्वेष्वधीभिः कोष्ठेन वारिणा स्नानमाचरेत् कृतरक्षा स भूषा च वास्तु पूज
नतत्परा दानशीला तृतीयायां पार्वत्यां नक्तमाचरेत् गर्भिणी कुंजराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् शोकर
क्तविमोके च साध्वसंकुक्कुटासनम् व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् अतिस्नानं तु नाश्रियादत्याम्लमतिभोजनम् अत्युष्णमतिशीतं च गु
र्वहारं परित्यजेत् इति वृत्ता भवेन्नारीविशेषेण तु गर्भिणी यश्च तस्यां भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्हृद्विसंयुतः अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशय इति
माकंडेयपुराणे गर्भकृत्यम् तस्य रक्षां सदा कुर्यान्नित्यं शौचनिषेवणात् प्रशस्तमंत्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् विशुद्धगेहवसनादनाया
साच्च वैद्विजेति तत्रैव गर्भिणी प्रकृत्य अतो न वृक्षे नैवाद्रिप्राकारं न पयोनिधिं परिरवां वा समाक्रामेदबला गर्भधारिणीति अथ गर्भिणीप
तिधर्माः संग्रहे गर्भिणी वांछितं द्रव्यं तस्येदद्याद्यथोचितम् सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हतीति कालविधाने क्षौरं शवानुगमनं नरवह्म
तने च युद्धं च वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् उहाहमंबुधिजलस्पृशतोपयोगमायुः क्षयो भवति गर्भिणिकापतीनामिति क्षौरं वपनं तच्चात्र कर्तन
स्याप्युपलक्षणं नोदन्वतो भसिस्नायान् च शमश्चादिकर्तयेत् अंतर्वत्याः पतिः कुर्वन् प्रजा भवति ध्रुवमिति क्रतुस्मरणात् यत्पुवपनस्य निषेधे
पि कर्तनं च विधीयत इति स्मृत्यंतरवचनं तद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानां जीवस्यित्कादीनां यो वपननिषेधस्तत्र कर्तनविधानपरम् संग्रहे दहनं वप

नचैवचोलवैगिरिरोहणम् नावआरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिरिति स्मृत्यन्तरे सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनं विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति एतदपवादस्तत्रैव क्षौरनैमिन्निकंकुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवं पित्रोः प्रेतविधानं च गर्भिणीपतिराचरेत् एते च नियमाः सप्तमासादूर्ध्वं भवति च वपनं मेषु न तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः श्राद्धं च सप्तमादूर्ध्वं मित्या श्वलायनोक्तेः श्राद्धं श्राद्धभोजनम् तीर्थं तीर्थयात्रां इति गर्भिणीपतिधर्माः यदि कृते पिगर्भाधाने गर्भोत्पत्त्यभावः तदा प्रतिबंधकं प्रेतोपद्रवनिवृत्त्यै नारायणबलिना गबलीकार्यं परिशिष्टे अथ नारायणबलिरर्वाकसंवत्सराच्छुद्धकालेषु क्लृप्ता दश्यां स्नातः शुचौ देशे विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य तदग्रे तिलमिश्रान् मधुघृतप्लुतान् दशपिंडान् विष्णुरूपं प्रेतं ध्यायन् काश्यपगोत्रासौ विष्णुदेवत अयं ते पिंड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणासुरवः प्राचीनावीतिपराचीनेन पाणिना दत्त्वा पिंडान् गंधादिभिरभ्यर्च्य वाहणांतं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् अथ रात्रौ वा युग्मब्राह्मणान् निमंत्र्योषेषि तः श्वोमध्यं दिने विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणान् नेकोद्दिष्टविधिना भोजयित्वा तृप्तेषु ब्राह्मणसमीपे पिंडविधिनानि नयनांतं तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरिवाराय यमाय विष्णो अयं ते पिण्ड इत्येवं चतुः पिंडान् भक्तशेषेण दक्षिणसंस्थान् दत्त्वाथ पंचमं काश्यपगोत्रदेवदत्तेति प्रेतं ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णोऽयं ते इति दद्यात् अथाचांतान् दक्षिणायासंतोष्यैकं तेषु गुणवंतं विशेषतो वरुणाभरणगोहिरण्यैः प्रेतबुल्यातोषयेदथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय काश्यपगोत्राय ते तिलोदकांजलिरिति तिलोदकं दापयित्वा तेन नारायणबलिकर्मणा भगवान् विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपापकमहं करोचिति वाचयित्वा विसृजेदयं नारायणबलिकल्प एवम्

न्यामपि स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयायामभ्यर्च्य विधिर्ममं कुर्यात् सोनेन मापाषं करोति न तु पुण्यकृतोऽपि बलिमेनम कृत्वा पारलौकिकं कुर्यात् कृ-
तं नोपतिष्ठते तं रिशे विनश्यति तस्माद्यथासंभवमपि कुर्यादिति अथ प्रयोगः शुक्लेकादश्यां नदीतीरादिशुचिदेशे स्नानादिनित्यक्रियांते प्राणा-
यामादितिथ्यादिसंकीर्तनांते मदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबंधकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं नारायणबलिकं रिष्ये इति संकल्प्य कलशस्थापनविधिनास्था-
पित कलशद्वये स्फुवर्णादिजातीयप्रतिमयोर्विष्णुमावाहयामि वैवस्वतं यममावाहयामीत्यावाह्यपुरुषसूक्तेन यमाय सोमं स्रुतेति षोडशोपचा-
रैः संपूज्य तत्पूर्वभागे रेखायां दक्षिणाग्रकुशास्तरणांते शुद्धं तां विष्णुरूपां प्रेत इति दशस्थानेषु दक्षिणसंस्थमपो निनीय मधुघृतपुतान् पिंडान्
सतिलान् कारय पगोत्रं चैत्रप्रेतविष्णुदेवतायं पिंड इति दक्षिणा मुखः प्राची नार्चीती दक्षिणाग्रेषु कुशेषु परार्ची नपाणिना सव्यं जान्वाच्य विष्णुरू-
पप्रेतं ध्यायन् दद्यात् गंधादिभिरभ्यर्च्य प्रवाहणांतं कृत्वा नद्यां दक्षिणे तु तस्यामेव रात्रौ श्वः करिष्यमाणः श्राद्धेक्षणः क्रीयतामित्येवमेकं त्रीन्
पंचवेत्येवमयुग्मान् ब्राह्मणान् श्राद्धोद्देशेन निमं च्योपोषणं कुर्यात् श्वोभूते मध्याह्ने विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतं विष्णुरूपिण सुदिश्येको द्विष्टविधि-
ना पादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतं कृत्वा ब्राह्मणसमीपे पिंडं पितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यतने जनांतं तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय स परिवाराय य-
माय च नाममंत्रैः चतुरः पिंडान् दत्वा विष्णोयंते पिंड इति विष्णुरूपं प्रेतं ध्यायन् पंचमं पिंडं च दत्वा चर्चनादिप्रवाहणांतं कृत्वा आचांतान् दक्षिणासं-
तोष्य तेष्वेकस्मै गुणवते प्रेतबुल्या वस्त्राभरणगोहिरण्यानि दत्वा ब्राह्मणान् वदेत् भवंतः प्रेताय तिलोदकां जलिदानं कुर्वंतिति ते च पवित्र

पाणयः सकुशतिलतुलसीपत्रतोयांजलिं प्रेताय कृशयपगोत्राय विष्णुरूपिणे यं तिलोदकांजलिरिति दधुः ततो ब्राह्मणान्वाचयेत् अनेन नारा
यणबलिकर्मणा भगवान् विष्णु रिमं देवदत्तं शब्दमपापमर्हं करोत्विति ततः स्नात्वा भुंजीतेति परिशिष्टोक्तनारायणबलेः स्मृत्यर्थं सारांशुसारी
प्रयोगः अथ नागबलिः तत्र शौनकः अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमं सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां कारयेद् द्विधिवत्ततः कृतस
र्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि स्नात्वा गत्वा ततो ब्रह्मदंडं दद्याद् द्विजातये वधं प्रख्यापयेच्चापि चरेत् कृच्छ्रांश्चतुर्दश वधे हजन्मनिकृते लोह
दंडं द्विजातये दद्यात्पापविशुध्यर्थं श्रोत्रियाय कुतुंबिने विप्राय दंडमूल्यं वा तथैवावे सति दापयेत् सार्पवधात्कर्मकर्तुं देवप्रदापयेत् नि
ष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसं अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्धं तदर्थं कं वित्तशाल्यं न कुर्वीत दद्याद् द्विजातनुसारतः अनुज्ञां च पुरोर्लब्ध्वासंस्कुर्यात्तद
नंतरम् प्रियंगुव्रीहिगंधूमतिलपिष्टेन वाथवा कृत्वा सर्पाकृतितेन नवश्रूषेभिः प्राथयन् अनेन वक्ष्यमाणेन मंत्रेण प्रार्थयेत् इहिम् एहि पूर्व-
मृतसर्प अस्मिन् पिष्टे समाविश संस्कारार्थं महं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः वस्त्रोपवीतगंधाद्यैरक्षतैः कुसुमादिभिः कर्त्ता पुष्पांजलिं
दत्त्वा प्रणिपत्य हरेर्द्विः प्रक्षालितां शिपाणिस्तुत्या च म्योपविशेद्भुवि कुर्यात्संस्कारसंकल्पप्राणायामपुरस्सरम् यज्ञोपवीतिना कार्यं स-
र्पसंस्कारकर्म तु लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ततो ग्रेरग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः चित्तिं कृत्वा थ संस्तीर्य कुशैराग्ने
यकायकैः पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परिषिच्य समर्चयेत् कृत्वेध्याधानपर्यंतं षट्पात्रासादनादिकम् आधारचक्षुषी हुत्वा सर्पिषा च यथावि-

धि सर्पग्रहीत्वायत्नेनचितिमारोपयेत्तृतीः अपःस्पृष्टास्पृशोच्छ्रोत्रंगत्वाचाग्निसमीपतः सुवेणजुहुयादाज्यमग्नौव्यात्तृतिमिस्त्रिभिः
सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्यात्तृत्याचसमस्तया आज्यशेषं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् सुवन्तत्रनिधाय यज्ञपात्राणि बर्हिषि चितिं प्रदक्षि-
णं कृत्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् चमसस्थैर्जलेः सर्पं व्यात्तृत्याभ्युक्ष्य पाणिना अग्रे रक्षाणा इत्यनय सर्पायाग्निं प्रदापयेत् उत्तिष्ठेद्व्यामानं नमो
स्तु सर्पेति मन्त्रः ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया पूर्वजन्मनि वा सर्पतत्सर्वेक्षमयस्वमे इति संप्रार्थ्य नागेन्द्रं स्नात्वा गत्य पुनः पुनः
क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य व्यात्तृतिमिस्त्रिभिः हुते सर्पं जलेनाग्निमभिषिचिन्वेत्ततः परम् नास्थिसंचयं च कुर्यात्स्नात्वा च मय गृहं व्रजेत्
ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते चतुर्थः हनि संप्राप्ते स चैतं स्नानमाचरेत् घृतपायसमक्षौश्च द्विजानघोतुभोजयेत् कर्त्तानाम
पदैर्विप्रानर्चयेद्व्यामाणकैः सर्पेन तं स्तथा शोषः कपिलो नाग एव च कालिकः शंखपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः पादप्रक्षालनं कुर्यादेषि
र्नामपदैः पृथक् गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैर्चयेद्द्विजान् एवं कृते विधाने वै सर्पसंस्कारकर्मणि सर्पहिंसा कृतत्वापात्तुच्यते नात्र संशयः
कुष्टव्याध्यादिभिर्मुक्तः सर्वथा भेषजं त्विदम् आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्य कामान्वाप्नुयादिति अथ नागबलिसंस्कारप्रयोगः स
तु सिनीवाल्यापोर्णमास्यां पंचम्यामाश्लेषायुक्तनवम्यां वा कार्यः पर्वदं प्रदक्षिणीकृत्य नत्वा तदग्रे निष्कृतं दक्ष्वानिधाय ममेहजन्मनि जन्मां
तरे वा ज्ञानादज्ञानाद्वा ज्ञानसर्पवधदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमुपदिशंतु भवन्त तद्यथा सर्वधर्मविवेक्तार इति श्लोकान्यवित्त्वामामनु

सं० के०
३५

गृहं तु भवन्त इति प्रणमेत् तैरुपदिष्टः चतुर्दशकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं यथोक्तप्रत्याम्नायेन करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वकं वपनदिविधिना तदाचरेत्
ततो ब्राह्मणं संपूज्य पूर्वोच्चरित एवं गुणविशेषेण विशिष्टायां पुण्यतिथौ मम सर्पवधदोषपरिहारार्थं इमं लोहदंडं असुकगोत्राया सुकशर्मणे
ब्राह्मणाय इमां दक्षिणां चतुर्भ्यः सहस्रं प्रददे प्रतिगृह्यतां देवस्य त्वा सवितुः ० प्रतिगृह्णामीति विप्रः ततो गुर्वीज्ञां लब्ध्वा प्रियं गुर्वीहि गोधूममिति
लपिष्टेषु एकतमपिष्टेन सर्पाकृतिं कृत्वा शूर्पं निधाय सर्पं प्रार्थयेत् एहि पूर्वमृतसर्पस्य अस्मिन् पिष्टे समाविश संस्कारार्थं सहस्रं भक्त्या प्रार्थयामि स
माहितः ततः भुजंगेशाय विद्महे सर्पजाताय धीमहि तन्नो नागः प्रचोदयादिति आवाहनादि षोडशोपचारपूजां कृत्वा पुष्पांजलिं दत्वा प्रणि
पत्य भो सर्पे मंबलिं गृहाण ममाभ्युदयं कुरु इति बलिं समर्प्य हस्तोपादौ प्रक्षाल्याचामेत् शुद्धं शूर्पं मोक्षित्वा प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् ममेह
न्मनिजन्मांतरे वा ज्ञानादज्ञानाद्वा ज्ञातसर्पवधोऽत्यदोषपरिहारार्थं सर्पसंस्कारकर्म करिष्ये ततो लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् अस्मिन् सर्प
संस्कारहोमकर्मणि देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये अस्मिन् न्वाहिते ग्नावित्याद्याधारचक्षुष्यंतमुक्ता त्रप्रधानं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं एताः
प्रधानदेवता आज्येन शूर्पं स्वः स्वरिति सर्पं मुखे प्रजापतिमाज्येन आज्यशेषेण सर्पं सद्यो यक्ष्ये समिधमादाय ततो ग्नेरग्निदिशि शूर्पं जलेन प्रोक्ष्य-
चित्तिं कृत्वा चितिं परिसमुत्थ आग्नेय्याग्रकैर्दमैः पिंडपितृयज्ञवत्परिस्तीर्य परिषि च्य षट्पात्राण्यासाद्ये ध्माधानाद्याधारचक्षुष्यंतं कुर्यात् ततः
सर्पं गृहीत्वा चित्यामारोप्यापः स्पृष्ट्वा अग्निं समीपमेत्य ततः प्रधानहोमः समस्तव्यात् तृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयक्रषयः

अग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् हत्यश्चुंदांसि आज्यहोमेवि० ॐ भूः स्वाहा अग्नय इदं नममेत्यादिव्याहृतित्रयमग्नौ जुहुयात्
चतुर्थीसर्पसुरवे जुहुयात् आज्यशेषं सुवेणो वसर्पं देहे निषेचयेत् ततो हस्तगृहीतैश्चमसजलेः समस्तव्याहृत्यापाणिनाभ्युक्ष्य अग्रे रक्षाणो व
सिष्ठो मिर्गायत्री सर्पायाग्निप्रदाने विनि० ॐ अग्रे रक्षाणो अंहसः ॥ तत उपस्थानं ॐ नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये केचपथिवीमनु ये अंतरिक्षे ये दिवि
तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ये दूरो च नेदिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्ससदः कृतं तेभ्यः सर्पे० या इषवो या तु धानानां ये वा दनस्यतीश्वरन्तु ये वा वदेषु शेर
ते तेभ्यः सर्पेभ्यो० अथ पौराणमंत्राः कर्कोटकनमस्ते स्तु शंखपालनमोस्तु ते नागराज महादेव तवरूपाणिते नमः अफणाः फणिनो ये वसवि
षा निर्विषाश्च ये सर्वे सर्पाव देशायाः पुण्यमूर्ते नमोस्तु ते त्वये यं जगती स्वामिन् स्वफणामंडलोपरि धृतैकदेशे त्वाणुवत्तस्मै तुभ्यं नमोस्तु ते त्व
या भगवते श्रीमहासुदेवाय निर्मितं स्वभोगेनेव पर्येकमायतं भोगिनां वरं ब्राह्मिन्नाहिमहाभोगिन् सर्पाप इव दुःखतः संततिं देहि मे पुण्यानि
दुष्टां दीर्यं देहि नीम् प्रपन्नं पाहि मां भक्त्या रूपालो दीनवत्सल ज्ञानतो० ज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया जन्मांतरे तथैतस्मिन्मत्पूर्वैरथवा विभो
तत्पापं नाशय सि प्रमपराधं क्षमस्व मे इति संप्रार्थ्य नागैर्द्रुस्नात्वा गत्य ततः पुनः क्षीराज्येनाग्निं संप्रोक्ष्य ततो व्याहृतिभिस्त्रिभिः हुते सर्पं जले
नाग्निमभिषिंचेत्ततः परं नास्थिसंचयनं कुर्यात्स्नात्वा च म्यगृहं व्रजेत् ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते शौनकाहो धायनमतेतु एकात्रा
शौचं अत्र कर्तुरेवाशौचं आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वंधुगोत्रजा इति वचनात् चतुर्थे हनि संप्राप्ते सचैलं स्नानमाचरेत् घृतपायसमक्षैस्तु

द्विजान्ष्टौ भोजयेत् कर्त्तानामपदैर्विधानर्चयेद्दृश्यमाणकैः सर्पस्वरूपिणे ब्राह्मणाय इदं नेपाद्यं अनंतस्वरूपिणे शेषस्वरूपिणे कपिलस्व.
नागस्वरूपे कालिकस्वरूपे शंखपालस्वरूपे भूधरस्वरूपे इति पादौ प्रक्षाल्या चम्य ततो भूर्भुवःस्वरिदमासनं आस्यतां सर्पस्थानेक्षणः कीयतां ओं
तथा प्राप्तां भवान् प्राप्नुवानि एवं शेषादिभ्यः भो सर्पस्वरूप इदं गंधं एवं पुष्पं धूपदीपवस्त्रादिदानं एवं शेषादीनामपि गंधादिदानं सर्पाय इदम
न्नं परिबिष्टं परिवेद्यमाणं चातृप्तेर्दास्यमानं स्वाहा संपद्यतां इदं नमम एवं शेषादिभ्योऽप्यन्नदानं आचांतेषु विप्रेषु सर्पादिनाममंत्रैर्बलिदानं व-
स्त्रादिपूजाकार्या ततो ब्राह्मणानां तांबूलस्रवर्णादिदक्षिणादानं च तत आचार्यादींश्च पूजयित्वा स्रवर्णनागदानं कार्यमिति सर्पस्य संस्कारं कृत्वा
नागबलिततः दत्त्वा स्वर्णमयं नागमपराधात्प्रमुच्यत इति वचनात् ततः कलशे स्वर्णनागमावाहनादिषोडशोपचारैः संपूज्य प्रार्थयेत् ब्रह्मलोके
च ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः नमोऽस्तुतेभ्यः सप्रतीताः प्रसन्नाः संतु मे सदा विष्णुलोके च ये सर्पा वासुकिप्रमुरवाश्च ये नमोऽस्तुतेभ्यः सप्रतीताः प्र-
सन्नाः संतु मे सदा रुद्रलोके च ये सर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा नमोऽस्तुतेभ्यः खंडवस्य तथा दाहे स्वर्गं ये च समाश्रिताः नमोऽस्तुतेभ्यः सर्पसत्रे च
ये सर्पा आस्तिके न च रक्षिताः नमोऽस्तुतेभ्यः मलये चैव ये सर्पाः कर्कोटप्रमुरवाश्च ये नमोऽस्तुतेभ्यः धर्मलोके च ये सर्पा वैतरण्यां समाश्रिताः
नमोऽस्तुतेभ्यः समुद्रे चैव ये सर्पा वैतरण्यां समाश्रिताः नमोऽस्तुतेभ्यः ये सर्पाः पार्वतीयेषु दरीसंधिषु संस्थिताः नमोऽस्तुतेभ्यः ग्रामे वा यदि
वारण्ये ये सर्पाः प्रचरन्ति हि नमोऽस्तुतेभ्यः पृथिव्यां चैव ये सर्पा ये सर्पा बिलसंस्थिताः नमोऽस्तुतेभ्यः रसालये च ये सर्पा अनंताद्यामहाबलाः नमोऽस्तुतेभ्यः

एवंस्तत्वातुनागेन्द्रमाचार्यायनिवेदयेत् देशकालौसंकीर्त्यकृतस्यसर्पसंस्कारकर्मणःसांगतासित्यर्थे इमंहेममयंनागंसकलशंसवस्त्रंस
दक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददे अनेनस्वर्णनागदानेनअनेतादयोनागदेवताःप्रीयंतां ततआचार्यायगोदानंदेयं इमांगंसवत्सोस्वर्णशृंगीरोप्यसु
रीताम्रपृष्ठीकांस्यदोहोसवस्त्रांसदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददे अनेनानंतादयःप्रीयंतां आचार्यायततोदद्यात्कृष्णांगोदृषभेणाहि वस्त्रालंकर
णैःपूज्यब्राह्मणंब्राह्मणींतया यस्यस्मृत्याचनामोक्तयेति० मयायत्कृतंसर्पसंस्काराख्यंकर्मतद्भवतांब्राह्मणानांवचनात्श्रीपरमेश्वरप्रसा
दात्सर्वेपरिपूर्णमस्तु तथास्त्वितितेब्रूयुः पूजयेद्विधिवद्रक्त्याब्राह्मणांश्चैवतोषयेत्कृत्वासर्पस्यसंस्कारमनेनविधिनानरः विरोगोजा
यतेक्षिप्रंसंततिलभतेशुभां सोपद्रवविनिर्मुक्तोभवेत्सर्पप्रसादतः ततःपूर्वकृतंकर्मयातिनाशंमहामते क्षीणपापोविशुद्धात्माविष्णुलोके
महीयते ततःसांगतासित्यर्थेब्राह्मणभोजनंकार्यम् इतिनागबलिविधानंसमाप्तम् एवंनागबलिकृत्वाजातौध्वदेहिकतयानिर्णी
तस्यतत्कार्यं गयात्राद्वंचैतादृशस्यगयात्राद्वमेवकार्यम् एवमपिफलासिद्धौमहार्णवोक्तोविधिःकार्यः सयथावायुपुराणे चतुर्विधाचया
वंध्याभवेद्वत्सवियोजनात् वक्ष्येतस्याःप्रतीकारंतत्स्वरूपंनिबोधय हिरण्येनयथाशक्त्यासवत्सांकारयेदृतां धेनुंपलेनवत्संचपादेनगुरु
रब्रवीत् हिरण्येनयथाशक्तयेति पलेनवातदर्धेनतदर्धेनापिवापुनरितिपारिभाषोक्तप्रकारेणकुर्याद्वित्यर्थः धेनुंस्वप्यखुरारंरत्नंतस्याः
पुच्छेनियोजयेत् घंटांगलेनिबध्नीयात्सवत्सांप्राङ्मुखःसुधीः चंदनागरुकपूरगंधमाल्यैःसुशोभनैःउपचारैःषोडशभिर्नैवेद्यंपाय

सं. को.
३७

संभवेत् मोदकंच तथा पूषंगुडं लवणमेव च जीरकंच सविस्तीर्णैश्शूर्पैर्वेणुमयेदृढे धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रीषु चैव हि षडष्टौ दशवाद-
द्यान्तदनंतरमेव च उपचारैः षोडशभिः पूजयेद्विविशेषतः मोदकादिभिः परिष्कारितमेकं शूर्पं धेनोः स्थापयित्वा क्लृप्तद्रव्यपूरितान्येव शूर्पाणि
षडष्टौ दशवासभर्तृकाभ्यो ब्राह्मणीभ्यो दद्यादित्यर्थः ब्राह्मणं सर्वशस्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनम् विद्याविनयसंपन्नं शांतं चैव जितेन्द्रियं
अलोलुपं सर्वजनप्रियं कल्मषवर्जितम् आहूय भक्त्या संपूज्य वस्त्रार्घ्यैर्गंधपुष्पकैः तेनैव कारयेत्पूजामादितो धेनुवत्सयोः होमे च कारयेत्तत्र
समिदाज्यचरूत्कटम् पूजायां च होमे च मंत्रमाह सोमो धेनुमिति मंत्रं समुच्चार्य ततः पुनः अस्य गौतमः ऋषिस्त्रिष्टुप् विहितार्थे वि० ॐ सोमो
धेनुं सोमो अर्वत० सोमे विनियुक्ताया अप्यस्याः संयोग एव च क्तन्यायेन धेनुरपि देवता होममुत्कटं कारयेदित्यभिधानात् समिदादिभिः
प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रं कुर्यात् धेनुदानमाह प्राक्षुरवा योपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः मंत्रेण तस्य विधिवत्पुच्छं हस्ते निधाय च दानमं-
त्रमाह सार्द्धं श्लोकद्वयेन धेनुर्योगिरसां सत्रे प्रविष्टां सूरमे श्रया दुहिताया तथा मानो रग्ने श्ववरुणस्य च यावैगावः प्रवर्त्तते वनेषूपवनेषु च
प्रीणंतु ताममगृहं पुत्रपौत्रप्रदाः सूरवम् प्रयच्छंतु दिवारात्रमविच्छेदं तथा न्वये एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेदिति इति बंध्यात्वहर-
स्त्वर्णधेनुदानं यद्वा सूर्यरूपा संवादोक्तं कार्यं तद्यथा निक्षेपहरणाच्चैवानपत्यः प्रजायत इत्युपक्रम्य अरुण उवाच तथा धनं गृहं धान्यमपु-
त्रं जन्मनिष्कलम् ममोपरि दयां कृत्वा प्रायश्चित्तं वदस्व मे श्रीसूर्य उवाच तीर्थयात्राप्रकर्तव्या रेवातापी समुद्रवा एकेनापि हि वस्त्रेण दंष्ट-

३७

तीस्त्रानमुत्तमम् श्रवणं हरिवंशस्य ब्राह्मणो द्वाहनं रवग अष्टोत्तरशतान्विप्रान् मिषावनेन तु तर्पयेत् ईशान इति मंत्रेण जपं कुर्यात्सहस्रकं
 दशांशहोमसंयुक्तं कुर्याच्च विधिवत्ततः पद्मैस्तलक्षसंख्याकैश्चिवं संपूज्य यत्नतः स्वर्णधनुः प्रदातव्या सवत्सां सरभिस्तथा घृतकुंभं वै न ते य
 ब्राह्मणाय निवेदयेत् एवं कृते वै न ते य ह्यपत्यं जायते कलाविति द्विविधस्याप्यस्य कर्मविपाककर्मणः कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तपूर्वकमेवानुष्ठेयताया
 महार्णवादिसंमतत्वात्संक्षेपेण कृच्छ्रादिलक्षणा न्युच्यन्ते तत्र याज्ञवल्क्यः एकमुक्तेन न क्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः
 प्रकीर्तितः यथा कथां चित्रिगुणः प्राजापत्यो यमुच्यते अत्रापस्तंबः सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः चतुर्विंशतिरायाच्याः
 परे निरशना रूत्रयः प्रातः पादचरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् अयाचितं च राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति पादकृच्छ्रविधावित्यव्यवस्था-
 मुक्तान्दस्य पादो नस्य च विनियोगे विशेषमाह सायं प्रातर्विनान्दस्यात्पादो न नक्तवर्जितमिति याज्ञवल्क्यः अयमेवाति कृच्छ्रः स्यात्सां पि पू-
 रान्नभोजनः कृच्छ्राति कृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः येषु न वादिनेषु भोजनं प्राप्तं तत्र पाणिपूरा-
 न्नं नियम्यते यत्र पुटिकादिना ग्रासपरिमाणं कृत्वा एकग्रासपर्याप्तं दुग्धमेकविंशतिदिनेष्वश्रीयात् प्राजापत्योक्तद्वाविंशत्यादिसंख्यया या-
 चता प्राणधारणं भवति तावदेति मदनपारिजातः पयोत्रपानीयम् अयं भक्षः कृच्छ्राति कृच्छ्र इति गौतमोक्तेरिति भवदेवः गोमूत्रं गोमयं क्षी-
 रं दधिसर्पिः कुशोदकम् जग्ध्वा परे न्त्युपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् पृथक् सांतपनं द्रव्यैः षडहः सोपवासकः सप्ताहेन तु कृच्छ्रोयं महासांतप

नः स्मृतः तप्तक्षीरघृतान्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः अंगिराः कपित्वायांतु दुग्धायो धारोष्णांतु पयः पि-
बेत् एष व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपिशोधयेत् इति तिथिवृत्त्याचरे सिंदान् शुक्लेशिरव्यंडसंमितान् एकैकं हासयेत् सिंदं कृष्णो चाद्रायण-
चरन् एतद्यवमध्यचांद्रायणं कृष्णादिशुक्लान्तं तु पिपीलिकामध्यमित्युच्यते बोधायनस्तु चतुर्दश्यासु पोष्यकेशादिवापयित्वा पर्वणि पंच-
दशग्रासनियमं कृत्वा चांद्रायणमारभेतेत्याह अथ प्रत्याभ्यासाः अपरांके समिहृतहविर्धान्यंतिलान्वामारुताशनः हुत्वा द्वादशसाह-
स्रं गायत्र्या कृच्छ्रमाप्नुयात् द्वादशैव सहस्राणि जपेद्देवीमुपोषितः जलान्ते विधिवन्मौनी प्राजापत्यो यमुच्यते अन्नदानं हिरण्येन द्वादशब्राह्म-
णान् शुचीन् तर्पयेन्मारुताशी च श्रोत्रियान् कृच्छ्र उच्यते उपोष्य श्रद्धया युक्तस्तिलपात्राणि धर्मतः द्वादशब्रह्मवादिभ्यः प्राजापत्येन तत्समम्
स्वयमात्स्वयोर्मूर्धात्तृणभारानुपोषितः दद्याद्गोमण्डले कृच्छ्रोद्वादशैवमसंशयः भारो द्विसहस्रपलपरिमितः प्राणायामशतं कृत्वा द्वाविं-
शोत्तरमार्तिषु अहोरात्रोषितस्तिष्ठेत्प्राञ्जुरवः कृच्छ्र उच्यते नमस्कारसहस्राणि द्वादशैव ददन्नतः गोविप्रपितृदेवेषु कुर्यात्कृच्छ्रत्रयं भवेत्
कौर्मे तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमं ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यं परिकीर्तितम् द्विगुणं मध्यमं प्रोक्ते त्रिगुणं चोत्तरं स्मृतं सर्वत्र या-
त्र्यां कृच्छ्रसंख्यया योजनसंख्या स्यादिति उत्सर्गोक्तिः स्मृत्यर्थसारे वसिष्ठः गोमूत्रेण समायुक्तं यावकंचोपयोजयेत् कृच्छ्रमेकाहिकं प्रो-
क्तं दृष्टमंगिरसास्वयम् निषयासीनो दिवा तिष्ठेन्निरात्रं मारुताशनः प्राजापत्यं विजानीयात्कृच्छ्राण्डैर्जुहुयाद्दृतमिति पराशरः कृच्छ्रो देव्य-

युतंचैवप्राणायामशतद्वयं पुण्यतीर्थेनार्द्रशिराःस्नानंद्वादशसंख्ययेति माधवीये प्राजापत्यंचरन्विप्रोयद्यशक्तःकथंचन अहानिपंच
विप्राग्र्यान्भोजयेत्सम्यगीप्सितान् एकमध्ययनंकुर्यात्प्राजापत्यमथापिवा दद्याद्द्वादशसाहस्रंगवामुष्टिविचक्षणः चतुर्विंशतिमते
कृच्छ्रोदेव्ययुतंचैवप्राणायामशतद्वयम् तिलहोमसहस्रंतुवेदपारायणंतथा विप्राद्द्वादशवाभोज्याःपावकेष्टस्तथैवच अन्यावापावमा
नेष्टिःसमान्याहुर्मनीषिणः स्मृत्यर्थसारे रुद्रैकादशिर्निकृच्छ्रोद्द्वादशांशोनिवर्त्तनात् तत्रदशहस्तेनदंडेनत्रिंशद्दंडा निवर्त्तनमितितः
स्यद्द्वादशांशभूमिदानेनकृच्छ्रइत्यर्थःमाधवीये प्राजापत्यक्रियाशक्तौधेनुर्दद्यात्पयस्विनीं धेनोरभावेदातव्यंतुल्यंमूल्येनसंशयः वदनरत्ने
ब्राह्मे गवामभावेनिष्कंस्यात्तदद्वंद्वंपादएववा याज्ञवल्क्यः निष्कंशुवर्णाश्चत्वारइति एतत्परिमितंहेमरूप्यंवाअत्यशक्तौपादार्द्धतत्समं
धान्यादिवादद्यात्इतिस्मृत्यर्थसारः षडुपवासाःप्राजापत्यःप्रत्याभ्यायः एकविप्रभोजनमुपवासस्येतिच पक्षिवधेनक्तंरूप्यमाषकंवाद-
द्यादितिहारीतोक्तंरूप्यमाषकदानंनक्तस्येतिशूलपाणिः षट्त्रिंशन्मते धेनुःपंचभिराद्यानांमध्यानांत्रिपुराणिका कार्षापणैकमूल्यादिक
निष्ठानांप्रकीर्तिता द्वात्रिंशत्कृष्णालपरिमितंरजतपुराणः द्वात्रिंशत्पणिकागावोवत्सःपौराणिकोभवेदितिच यज्ञविषयमेतदितिशूल-
पाणिः कात्यायनः द्वात्रिंशत्पणिकागावः दशकार्षापणाधेनाविति षट्त्रिंशन्मते प्राजापत्येतुगामेकामतिकृच्छ्रेद्वयंस्मृतं चतुर्विंश-
तिमते प्राजापत्येतुगामेकांदद्यात्सांतपनेद्वयं पराकेनतप्तातिकृच्छ्रेतिस्मृतिस्वस्तुताःस्मृताः अष्टौवांदायणोज्ञेयास्तिस्त्रोवाशतत्यपेक्षया

शूलपाणिः चांद्रायणं तु कुर्वाणाः कुर्युः कृच्छ्रचतुष्टयम् तथा चांद्रायणपराकाश्यानिष्कृतियोनशक्नुयात् सकरोत्यात्मशुल्यर्थे प्राजापत्य
स्य पंचकं अत्रगुरुलघुपक्षाणांगुरुलघुकृच्छ्रादिभेदेन शक्ताशक्तभेदेन वा व्यवस्था कृच्छ्राति कृच्छ्रे धेनुचतुष्टयमिति भवदेवः अथ प्राय
श्चित्तस्वीकारप्रकारः पर्वदसुपविश्य तस्यै धेनुदृष्टौ दत्त्वा स्वपापं निवदयेत् पापं विरव्यापयेत् पापी दत्त्वा धेनुं दृष्टं तथेति पराशरोक्तेः महापा
तकादिष्वधिकं कल्ययिनिमिताक्षरायां विष्णुः पादकृच्छ्रे वरुणदानं कृच्छ्राद्धे तैलकांचनं पादहीने तु गामेकां कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतं अंगिराः
सर्वैर्लंवाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणींगतः गावैश्च शिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् प्रदक्षिणी
कुर्यादिति महार्णवे सर्वधर्मविवेकारोगोप्ताः सकला द्विजाः मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातं किं चिद्विषं
प्रसादः कियतां मत्स्यं सुभानुजां प्रयच्छथ पूज्यैः कृतः पवित्रो हं भवेयं द्विजसत्तमाः मामनुगृह्यंतु भवन्त इति वदेदित्याचारः अंगिराः कृद्वाः
एच्छंति किं कार्यं सुपविश्याग्रतः स्थितं यदि चेद्रक्षसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसि शुभं यद्यागतोस्य सत्येन न त्वं शुल्यसि कर्हि बित् एवंतैः समनु
ज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ततः पर्वदनुज्ञाय ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु सत्रियाणां पुरोहितः वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् शृणु
ष्व सोऽदं विप्रायत आदिशते ब्रतं तत्ते यत्नेन कर्तव्यमन्यथा ते ह्यथा भवेदिति अनेन प्रायश्चित्तेन ते शुद्धिर्भविष्यतीति ततः पर्वदं विस्मृत्य दे-
शकालौ संकीर्त्या मुकपापनिवृत्त्यर्थं पर्वदुपदिष्टं मिदं प्रायश्चित्तं पूर्वात्तरांगसहितमाचरिष्ये इति संकल्प्य कर्तव्यमाह विष्णुः दिनांतेन स्व

शंभादीन्प्रवाप्यस्नानमाचरेत् षस्मगोमयमृद्वारिपंचगव्यादिकल्पितैः मलापकर्षणंकार्यं ब्रह्मशौचोपसिस्थये दंतधावनपूर्वेणपंचगव्येनसं
 युतम् अतंनिशामुरवेग्रात्यंबहिस्तारकदर्शने वपनेविशेषोपराकं पापसंचयशिरवायामिति आयुर्वलयशोवर्चःप्रजापशवसूनिच ब्रह्मप्र
 शांचमेधांचत्वंनोदेहिवनस्पतेइतिदंतधावनं अनेनशिरवाभिमंत्रणमतिकेचित् जिह्वोह्वेखनमप्याचारतः षस्मस्नानविधिर्लिंगे ईशाने
 नशिरोदेशेसुरवेतत्पुरुषेणतु हृदीदेशमघोरेणगुह्यंवाभेनसूत्रत सद्येनपादोसर्वांगंप्रणवेननुशोधयेत् ईशानादिपादोपैतेर्मंत्रैश्चतुर्थ्यैतैरीशा
 नादिनामभिर्वालेपयेदित्यर्थः गोमयस्नानंगुह्यपरिशिष्टे प्रातउत्सृष्टंगोमयंत्वंतरिक्षस्थंसंगृह्यभूमिस्थंवांपर्यधश्चसंत्यक्तातीर्थमेत्यधौत
 पाणिपादोदक्षिणभागंप्रणवेनदिक्षुनिक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्यामध्यमंमानस्तांकेइत्यभिमंत्र्यगंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्हि
 रण्यशृंगेतिद्वाभ्यामवनेहेळइतिद्वाभ्यांप्रसम्प्राजेइतिसूक्तेनप्रार्थ्य याःप्रवतइत्येतयातीर्थमभिमृश्यावगात्पाद्विराचाम्यमार्जयेदिति मृत्स्नानवि
 धिःशैवे अश्वक्रांतइतिस्मृत्वामंत्रेणामंत्र्यमृत्तिकां उत्थरेदुत्थतासीतिमंत्रेणससमाहितः नमोभित्रस्येतिक्वादर्शयित्वाचभानवे आरुत्येतिच-
 गात्राणिसमालंभ्यद्विराचमेत् वारिस्नानविधिर्ब्रह्मांडे आपोअस्मानित्युक्तातुभास्काराभिसुरवःस्थितः इदंविष्णुर्जपित्वाचप्रतिस्त्रोतोनिमज्ज
 ति पंचगव्यविधिर्मात्स्ये गायत्र्यादायगोमूत्रंगंधद्वारेतिवैश्वकृत् आप्यायस्वेतिचक्षारंदधिक्राण्वेतिवैदधि तेजोसीतिघृतंतद्वद्वेवस्यत्वेतिचोद
 कम् कुशमिश्रंजपेद्विद्वान्पंचगव्यंभवेत्ततइति स्नानांगतर्पणादिविधायकर्तव्यंजाबालिः आरंभेसर्वकृच्छ्राणांसमाप्तौचविशेषतः आज्येने

सं.को.
४०

वहिशालाग्नौ जुहुयाद्द्वाल्मीः पृथक् श्राद्धं कुर्याद्द्वान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणेति होमोष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वेति महार्णवः दक्षिणमिति पाठे त्वेन एव
श्राद्धं शातातपः विधाय वैष्णवं श्राद्धं सांकल्पं निजकाम्यया धेनुं द्विजेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां च स्वशक्तिरिति आज्यहोमे पंचगव्यहोमे चैव हवनादि
स्थालीपाकेन कर्तव्यतां केचिन्नेच्छन्ति आज्यहोमे पापापहामहाविष्णुर्देवतेति च वदन्ति ततो ब्रह्मकूर्चविधिना पंचगव्यप्राशनं व्रतनिशासुरवमित्यु
क्तवत्त्वेन व्रतशब्दार्थत्वेन महार्णवादिभिस्तस्यैवोक्तेः प्रायश्चित्तसंकल्पो व्रतमिति माधवः पाल्मशादिपत्रेतास्त्रायाः गोमूत्रं अष्टमाषप्रमाणं गाय
त्र्यादाय श्वेतगोशकृत्योऽशमाषमितं गंधद्वारामित्यादाय पीतगोक्षीरं द्वादशमाषपरिमितमाप्यायस्वेत्यादाय नीलगोदधिदशमाषमितं दधि
क्राव्या इत्यादाय कृष्णगोघृतमष्टमाषमितं तेजोसिन्धुकर्मसीत्यादाय कुशोदकं चतुर्माषमितं देवस्य त्वेत्यादाय सप्तपत्रैरच्छिन्नाग्नेः कुशैरिरा
वतीदं विष्णुमानस्तोकेशं वतीभिर्हुत्वा प्रणवेनालोड्य तेनाभिमन्त्र्य तेनोत्पत्य तेनैव पिबेदिति स्मृत्यर्थसारः मरीचिस्त अग्नये स्वाहा सोमाय स्वा
हेदं विष्णुमानस्तोकेशं गायत्र्या प्रजापतेन त्वदेतानीत्याहुतीर्जुहुयादित्याह माधवीये प्रजापतिः अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च प्रणवे
न तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव चेति ब्राह्मे उदङ्मुखस्त्रिाचामेदिति जाबालिः स्त्रीणां होमो न दातव्यः पंचगव्यं तथैव च पराशरः स्त्रीभूदस्य
तु शुल्यर्थे प्राजापत्यं समाचरेत् पंचगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा चैव शर्विर्भवेत् स्त्रीभूद्वाणां पंचगव्ये विकल्प इति महार्णवे प्राशनपक्षेऽपि कापिलपंचग-
व्यं स्त्रीभूदेणपेयं स्त्रीभूदौ तु विप्रैः कारयित्वा तूष्णीं पिबत इति स्मृत्यर्थसारः भवदेवीयेयमः आल्लत्य प्रणवेनैव तथैवा प्रणवेन तु प्रणवेन-

समाख्येऽयं प्रणवेनैव तस्यैवेति प्राशनारंभे ब्रह्मं गृहीष्य इति विप्रान् प्रार्थयेदिति हन्दाः ततः प्रायश्चित्तं मुख्यविधिनोक्तप्रत्याम्नायेन वा कृत्वा व्याहृ-
तिहोमविष्णुश्राद्धगोदानानि पूर्ववद्विधाय कृतं प्रायश्चित्तं पूर्णमस्त्विति ब्राह्मणान्वाचयित्वा पापापहमहाविष्णवर्पणं कुर्यादिति अवादीत्यमनेन कृ-
च्छ्रादेर्लक्षणादिकं देवेशः प्रीयतां तेन यस्य ज्ञानमयं तपः १ इत्यनेन तदेवीये संस्कारकोस्तमे कृच्छ्रादिविधिः एवं कृच्छ्राद्यनुष्ठानपूर्वकं महार्ण-
वोक्तमरुणसंवादोक्तं वा कर्म कृत्वा कारयितारं संपूज्य पूर्णतां वाचयेत् माघकृत्योक्तोपार्थिवपूजां प्रत्यहं कृत्वा भिलाषाष्टकजपं वा सवत्सरं कुर्यात् त-
द्यथा विश्वानर उवाच एकं ब्रह्मैवाद् द्वितीयं समस्तं सत्यं सत्यं नेहनानास्ति किंचित् एको रुद्रो न द्वितीयो वतस्येतस्मादेकं त्वां प्रपद्ये महेशं १ एकः कर्ता त्वं
हिविश्वस्य शंभो नाना रूपेष्वेक रूपोऽस्य रूपः यद्वत्प्रत्यक्षं च एकोऽप्यनेकस्तस्मान्नान्यत्वां विनेशं प्रपद्ये २ रज्जौ सर्पः शुक्तिश्चायां च रौप्यं नेरः पूरस्तम्भ-
गारव्ये मरीचो यद्वत्तद्वद्विष्वगेषु प्रपद्ये चोयस्मिन् ज्ञाते तं प्रपद्ये महेशं ३ तोये शैत्यं दाहकत्वं च बन्धो तापो भानो शीतमानो प्रसादः पुष्पे गंधो दुग्धमध्वे च-
सर्पिर्यत्तच्छंभो त्वं तत्स्त्वां प्रपद्ये ४ शब्दं गृण्हास्य श्रवास्त्वं हि जिघ्रे प्राणस्त्वं व्यंघ्रिरायासि दूरात् व्यसः पश्येस्त्वं रसज्ञोऽप्यजिह्वः कस्त्वां सम्यग् वेत्यत-
स्त्वां प्रपद्ये ५ नो वेदस्त्वामीश साक्षाद्वेदनो वा विष्णुर्नो विधाता रिवलस्य नो योगीन्द्रा नै इमुरव्याश्च देवा भक्तो वेदत्वामतस्त्वां प्रपद्ये ६ नो ते गोत्रं ना-
पि जन्मापि नारव्या नो वारूपं नैव शीलं न देशः इत्यंभूतो पीश्वरस्त्वं त्रिलोक्याः सर्वान् कामान् पूरयेस्तद्भजे त्वाम् ७ त्वत्तः सर्वं त्वं हि सर्वं स्मरारे त्वं गौरीश
स्त्वं च नमोऽतिशान्तः त्वं वैदित्यस्त्वं युवा त्वं च बालस्तत्किं यत्त्वं नास्य तत्त्वां न तोस्यि ८ स्तत्वेति भूमौ निपपातविश्रः स दंडवद्यादतिक्त्वष्टः तावत्सवा

लोखिलहृद्हृद्-प्रोवाचभूदेववरं हणीहि ९ तत्तुल्यायत्तहात्मा मुनिर्विश्वानरः कृती प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातं सर्वज्ञस्य तव प्रभो १० सर्वोतरात्मा भगवान्
शर्वः सर्वप्रदो भवान् याज्ञां प्रतिनियुक्ते मां किमीशो देव्यकारिणीं ११ इति श्रुत्वा वचस्तस्य देवो विश्वानरस्य ह शुचैः शुचिव्रतस्याय शुचिः स्मिन्वाव्रवीच्छि
शुः १२ बाल उवाच त्वया शुचैः शुचिष्मत्यां यो भिलाषः कृतो हृदि अविरेणैव कालेन सप्तविध्यत्यसंशयः १३ तव पुत्रत्वमेष्यामि शुचिष्मत्यां महा-
मते ख्यातो गृहपतिर्नाम्ना शुचिः सर्वा मरप्रियः १४ अभिलाषाष्टकं पुण्यं स्तोत्रमेतत्त्वये रितं अब्रूत्रिकालपठनात्कामदं शिवसन्निधौ १५ एतत्स्तोत्रस्य पठ-
नं पुत्रपौत्रधनप्रदम् सर्वशान्तिकरं वापि सर्वापत्परिनाशनं १६ स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारकं नात्र संशयः प्रातरुत्थाय स्रस्मात्तोलिङ्गमभ्यर्च्य शोभं वम् १७
वर्षे जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवन्भवेत् वैशारदे कार्तिके माघे विशेषनियमैर्युतः १८ यः पठेत्स्नानसमये लभते सकलं फलम् कार्तिकस्य तु मासस्य प्रसा-
दादहमव्ययः १९ तव पुत्रत्वमेष्यामि यस्त्वन्यस्तत्पठिष्यति अभिलाषाष्टकमिदं न देयं यस्य कस्यचित् २० गोपनीयं प्रयत्नेन महावंध्या प्रसूति कृत् स्त्रिया
वापुरुषेणापि नियमांलिङ्गसन्निधौ २१ अब्रूजपन्निदं स्तोत्रं पुत्रदं नात्र संशयः इत्युक्त्वा तदेधे बालः सोऽपि विप्रो गृहं गतः २२ इति श्रीस्कंदपुराणे काशी-
खण्डे विश्वेश्वरस्तोत्रं संपूर्णम् एवमपि फलाप्राप्तौ दत्तकपुत्रस्वीकारं कुर्यात् अथ दत्तके ग्राह्या ग्राह्यविवेकः तत्र शौनकः ब्राह्मणानां
सपिंडेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः तदभावेऽसपिंडेषु अन्यत्र तु न कारयेदिति अत्र च सपिंडेष्वपि भ्रातृसूतोऽसुरव्यः तदभावेऽसगोत्रः सपिंडो यः कश्चित् त-
दभावे त्वसगोत्रः सपिंडः तदभावे त्वसपिंडः सगोत्रः तदभावे सपिंडोऽसगोत्रोऽपि तत्रापि भोगिने यदौ हि त्रवर्जं विरुद्धसंबंधात्पुत्रत्वबुद्ध्यन-

हे भ्रातृपितृव्यमातुलवर्जं त्रयाणां वर्णानां स्वसमानवर्ण एव तत्रापि देशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वादिजात्यासमानजातीय एव सर्वेपिसभ्रातृक एव ज्येष्ठमि-
नश्च शूद्रस्य तु भागिनेयदोहिवावपि ग्रात्यौ अत्र प्रमाणं मनुः भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते नैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदि-
ति एकजातानामित्येव सिद्धे भ्रातृपदं सोदरत्वेऽपि भ्रातृभागिनीनां परस्परपुत्रनियमो न भवतीति ज्ञापनार्थम् एकजातग्रहणं भिन्नोदराणामेकपितृका-
णामपिसपिंडात्मलाभदशायां भ्रातृपुत्रनियमो न भवतीति ज्ञापनार्थम् न तु भिन्नोदरभ्रातृसूतस्याग्रात्यत्वज्ञापनार्थम् ब्राह्मणादिवयेनास्ति भा-
गिनेयः सूतः कश्चिदिति हृद्गौतमस्मृतिवत् तन्निषेधस्मृतेः क्वाप्यनुपलंभेनैकद्वये कोर्पात्यर्थः तेन द्वयोरपि पुत्रत्वे अन्येषामपुत्राणां न भ्रातृपुत्र-
ग्रहणा संभवः पुत्रवानित्यत्र पुत्रौ पुत्रावाविद्यंते यस्येति मतुपं स्वीकृत्येति न त्वेकं पुत्रं दद्यादिति निषेधस्यात्रानवकाश इति केचित् तन्न निषेधबा-
धशास्त्रस्मृत्यन्तरे क्वाप्यनुपलंभे सति शास्त्रविरुद्धे दशतात्पर्यवर्णना संभावात् पुत्रवानिति मतुपा एकहानिपदे भट्टपादोक्तन्यायेन संख्याविशेषो-
दासीनपुत्रविशिष्टतामातृप्रत्ययानाच्च न चात्र ददातेरसुरव्यत्वात् नो निषेधप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् प्रकृतेर्ददातेरसुरव्यताया अनुपदमेव निराकरिष्य-
माणत्वात् पुत्रपदं चौरसपरम् जन्यपुंस्त्ववाचिनः पुत्रपदस्य तत्रैव सुरव्यत्वात् तेन भ्रातृपुत्रस्यापि दत्तकादेर्भ्रातृमतोऽपि न ग्रहणम् उत्तरार्धे ते-
नेत्येकवचनात् पुत्रिण इति बहुवचनाच्च बहवोप्येकं युगपत्प्रतिगृह्णीयुरिति युगपत्प्रतिग्रहेण द्वौपदीभार्यत्ववत् द्यामुष्यावणत्ववच्च लक्षणा-
नेकनिरूपितपुत्रत्वफलकस्य सत्रवत् परस्परहितसर्वभ्रात्रधिकारिकस्य प्रतिग्रहविधेरिहा संशय इति केचित् तन्न भ्रातृपुत्रोत्पत्तेः प्रागेव पुत्रप्र-

तिग्रहादिनाम्नात्पुत्रग्रहमनिच्छतिकस्मिंश्चिद्वातरि इच्छतोप्येकस्यम्नात्पुत्रप्रतिग्रहानापत्तेः अन्येतुर्नैवात्रप्रतिग्रहविधिस्तुमीयते किंत्वह
~~पुत्रस्य अपुत्रपितृव्यपुत्रत्वं विधीयते तेन पुत्रवच्छाद्वाधिकारादिलाभः~~ तथाच बृहस्पाराशरः अपुत्रस्यपितृव्यस्य तत्पुत्रोऽम्नात्-
 जोभवेत् स एव तस्य कुर्वीतिश्चाद्दपि ङोदकक्रिया इति बृहस्पतिरपि यद्येकजाता बहवोऽम्नातरस्तस्योदराः एकस्यापि स्तने जाते सर्वे ते पुत्रिणः
 स्मृताः बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः एकाचेत्पुत्रिणीनासां सर्वासां पिंडदस्तस्य इति अत्र साफ्नपुत्रस्यागृहीतस्यापि ङदानाधिकारित्वा
 त् पितृपत्न्यः सर्वा मातरः इत्यादि शास्त्राहोक्तव्यवहाराच्च पुत्रत्वं निर्विवादं तत्सहपाठाच्चम्नात्पुत्रस्याप्यगृहीतस्यैव पुत्रत्वं विधीयत इत्युचितं
 अस्ति चोक्तमनुवाक्येनापि सहपठितसाफ्नपुत्रस्यागृहीतस्यापि पुत्रत्वविधायकं वाक्योत्तरं सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् सर्वास्तास्ते
 नपुत्रेण पुत्रिण्यो मनु रब्रवीदिति तदपि न अपुत्रस्यैवम्नात्पुत्रस्य पुत्रत्वे त्रयोदशपुत्रापत्तेः तत्रच पुत्रान् द्वादशजानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः
 तेषां षट्बन्धुदायादाः षट्दायादास्तु बांधवा इति द्वादशसंख्याविरोधात् पत्नी तु हितरश्चैव पितरोऽम्नातरस्तथा तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः स
 ब्रह्मचारिण इति याज्ञवल्कीये वचसिम्नात्पुत्राणांम्नात्रनंतरस्थाननिवेशानुपपत्तेश्च तेषां पुत्रत्वे इतरपुत्रवत्यत्याः पूर्वमेव निवेशोचित्यात्
 व्याख्यातं चम्नात्पुत्राणामेकजातानामिति कचो विज्ञेश्वरेणम्नात्पुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादना
 यत्तत्सुता इत्यनेन विरोधादिति कातर्क्यतस्य वचसो गतिरिति चेत् नापुत्रस्य लोकोक्तिजायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवे

भ्यः प्रजयापितृभ्यः ब्रह्मचर्येण कृषिभ्य इत्यादिशास्त्रबोधितस्याप्रजत्वप्रयुक्तदोषस्य निवृत्तिः पुत्रकार्यभूताद्वादशपुत्रभिन्नेनापि भ्रातृसंज्ञेनाः
 पुत्रपितृव्यस्य भवतीति ज्ञापनार्थं संगच्छते चेकस्यापि सुते जात इति यद्येकः पुत्रवान् भवेदिति च जननमात्रेण सत्तामात्रेण चैतरेषां पुत्रत्वसंकीर्तनं
 उचितं चैतत् स्वपुत्रेणैव भ्रातृसंज्ञेनापि समस्तपितृणां पिंडोदकत्रियानिर्वाहस्य वंशविच्छेदपरिहारस्य च संभवात् इत्थं च भ्रातृणामिति सर्वे पुत्रि-
 ण इति बहुवचनं तावतो वारुणानीति वत् एष्टशयनोऽयं नयजेरनिति वच्च यथा संभवप्राप्तवदुत्पत्तिर्वाद् उक्तज्ञापनस्य फलं केवलं पारलोकार्थितया-
 भ्रातृपुत्रवतो पुत्रस्य दत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिराशः पत्न्यादिभ्यः पूर्वमदीयपिंडदानरिक्त्याधिकारी कश्चिद्भवेदिति कामनायां भ्रातृपुत्रस्यैव द-
 त्तकविधिना स्वीकारसिद्धिरप्यर्थाज्जायमाना भवति वाक्यस्य प्रयोजनं अप्रजत्वदोषनिवर्तकतया पुत्रसदृशस्यैव पुत्रप्रतिनिधित्वेन स्वीकरणा-
 मुचितमिति षष्ठप्रतिनिधिन्यायादेव सिद्धेः एवं च सति नमन्वादिवाक्येषु अश्रुतप्रतिग्रहादिक्रियाकल्पने क्लेशः नापि मिताक्षरादिग्रंथविरोधः
 नापि याज्ञवल्क्यादिवाक्ये भ्रातृसंतानां पंचमस्थाननिवेशानुपपत्तिः पुत्रत्वेनाहुतानां भ्रातृसंतानां पत्न्यादिषु सत्सु पुत्रकायभूतपैतृकक्रूणा-
 पाकरणाकारिणामपि वचनादिक्थग्रहणाद्यनधिकारसंभवात् पुत्रत्वेन हुतानां तु संभवति तदधिकारः संगच्छते चेवं सति कालिकापुराणेशंकर-
 सतयोर्वैतालभैरवयोर्नैदिवाक्येन पुत्रार्जने प्रवृत्तयोर्मध्ये भैरवेणोर्वश्यामुत्पादितपुत्रस्य तद्भावावेतालेनापि पुत्रत्वेन स्वीकरणं ततः कदाचिदु-
 र्वश्यां भैरवो मैथुनंगतः तस्यां सजनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् तमेव चक्रेत नयं वेतालोपि स्वकुंभसुतमिति अत्र च स्वसुतकार्यकारित्वेन तमे-

चाभ्यमन्यते इति यद्यर्थः क्रियते यदि वा प्रतिग्रहेण स्वकृतत्वं सेनादितवानिति उभयथापि एतस्मिन् मतेन क्षतिः भ्रातृकृताभावे पूर्वोदात्तशौनकवा-
क्यादेव ग्रात्यसपिंडासंभवे सगोत्रा एवेति नियममाह दृढगोत्रमः स्वगोत्रेषु कृतायेस्युदत्तक्रीतादयः कृताः विधिना गोत्रतां यांति न सापिंड्यं विधीयत इ-
ति गोत्रतां संततिर्व संततिर्गोत्रजननकुला नीतित्रिकोडी स्मरणात् गोत्रापेक्षया सपिंडसगोत्रासंभवे सगोत्रः सपिंड एव ग्रात्यः शौनकोक्तवचनोत्तरा-
द्धे सपिंडाभाव एवासपिंडनियमान् गोत्रापेक्षया सापिंड्यस्य प्रत्यासन्नतया तत्कृतसादृशस्य बलवत्वाच्च सर्वथा सपिंडालाभे समानगोत्रस्यैव ग्रहणम्
अनंतरोदाहृतदृढगोत्रमवचसेव सित्यति न सापिंड्यं विधीयत इति चतुर्थपादोक्तनिषेधस्यासपिंडसगोत्र एव संभवात् सगोत्रालाभेऽसगोत्रोपि दत्ता-
द्या अपितनयानि जगोत्रेण संस्कृताः आयांति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात् गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदिति मः कृत इति मा-
नवलिङ्गाच्च दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवत्य सपिंडता पंचमीसप्तमीतद्द्वौत्रंतत्पालकस्य चेति बृहन्मनुवाक्ये सापिंड्यगोत्रयोर्व्यवस्थाविधानाच्च
असगोत्रेष्वपि भागिनेयादिनिषेधमाह शौनकः दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः कृतः ब्राह्मणादित्रयेनास्ति भागिनेयः कृतः कचिदिति पू-
र्वोद्देशे भागिनेयस्य दौहित्रसाहचर्यात् उत्तराद्धे भागिनेयपदं दौहित्रोपलक्षणार्थं पुत्रत्वबुल्यनर्हभ्रात्राद्युपलक्षणार्थं च समानवर्ण एव ग्रात्य इति निय-
मस्तु पूर्वोदात्तशौनकवाक्ये अन्यत्र तु नकारयेदिति चरणेन ब्राह्मणे ब्राह्मणान्येषु न कर्तव्य इत्यर्थः केन लभ्यते तथा क्षत्रियाणां स्वजातो वा गुरुगोत्र-
समेपि वा वैश्यानां वैश्यजातीषु शूद्राणां शूद्रजातिषु सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनाच्च विशेषवचनैरेव समानवर्णनियमसिद्धे

पुनर्ज्ञातिषु एव न चान्यत इत्युक्तिः गुर्जरत्वादिनापि समानजातीयत्वनियमार्थं क्षत्रियेण स्वीकर्तव्यस्य दत्तकस्य समानगोत्रस्यैव विकीर्षायां पुरोहि-
 तगोत्रेणैव समानगोत्रत्वमिति ज्ञापनार्थं गुरुगोत्रेण पौराहित्यान्नराजविशामित्याश्वत्थानोक्तेः सभ्रातृकण्वग्रात्या त्वसूचितं शौनकेन नैकपुत्रंदद्यात्
 प्रतिगृणीयाद्वासहिसंतानाय पूर्वेषामिति ज्येष्ठमिन्नोग्रात्या इत्यपि स्मृत्यंतरे सूचितं न ज्येष्ठपुत्रंदद्यादिति दौहित्रभागिनेयोऽभूदेण ग्रात्या वित्याह
 शौनकः दौहित्रभागिनेयश्च शूद्राणां वापि दाप्यत इति उक्तविधदत्तकस्वीकारः पुंसि रिव स्त्रीभिरपि सधवाभिर्विधवाभिश्चकार्यः वंध्यावामृतयु-
 त्वावापुत्रार्थं समुपोष्यचेति शौनकीयवचनस्य विशेषश्रवणात् केचित्तु अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रः प्रतिनिधिः सदेति अस्मिन् वाक्ये एवकारश्रवणा-
 त् पुंस्त्वश्रवणाच्च न स्त्रीपुत्रंदद्यात् प्रतिगृणीयाद्वा अन्यत्र भर्तुरनुज्ञादिति वसिष्ठवाक्ये भर्तुरनुज्ञानाभावे स्त्रीणां प्रतिग्रहनिषेधाच्च नापुत्राणां स्त्री-
 णां भर्तुरनुज्ञाभावे पुत्रप्रतिग्रहेधिकार इत्याहुः न दयुक्तम् । अपुत्रपदार्थस्य विधेयत्वं हि तद्विशेषणं पुंस्त्वविवक्षामाश्रित्य पुंस्त्वश्रवणादिति हेतूप-
 न्यास उचितः स्यात् । ननु तस्य विधेयकत्वं मुख्यभावेन तत्कार्यकारिणी प्रतिनिधिपदार्थः एवं च न गिरागिरेति ब्रूयादिति वाक्यबलादेव गिरापदकार्ये इरा-
 पदविधिबलात् गिरापदनिषेधस्य पदानुवादत्वमाश्रितं तदा कांक्षा योग्यतया सहकृता पुत्रप्रतिनिधिः कार्य इत्येतावतो वाक्यादेवापुत्राधिकारिकत्वस्य
 भावः अपुत्रपदं कथं नानुवादं तदर्थस्य विधेयत्वाभावे च न तथा पुंस्त्वविवक्षेति । किंच विरुद्धो भवदुपन्यस्तो हेतुः एवकारश्रवणादेव पुंस्त्वस्याविव-
 क्षितत्वात् । अशुवमेधेहि अतिदेशप्राप्ता द्विगुवचने अप्राप्तस्यापि षड्विंशतिपदस्य षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यत्र न विधिः एवकारार्थविशेषणत्वादिति युक्तं

पूर्वमीमांसायां । तथा अत्र त्वेवावपतीत्यत्रानंत्यत्वेषु अप्राप्तस्याध्यावापस्यततएवविधानमाश्रितम् । तथोत्तरमीमांसायां मप्यात्मानमेवलोकिकमुपासी
 तेत्यादौ ततएव नोपास्यत्वेनात्मविधानमित्याश्रितं विवरणादौ । एवं चैवकारार्थं विशेषणसंभवात्प्राप्तिकस्याविधेयत्वे कथं तद्विशेषेण पुंस्त्वविवक्षेति कृत्तु
 ह्यएवविदां कुर्वंतु । यदि परमेकारमप्येतेरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इति वक्तव्यं चिदयंगव्यावृत्त्यर्थं तयानुवादमाश्रित्या पुत्रपदार्थो विवक्ष्यते तथापि म-
 लिनः स्नाय इत्यत्र मलिनपदमिव फलकामनाक्षेपकत्वेनाधिकारिसमर्पकमेव पुत्रपदं स्वीकार्यं । ततश्च स्वर्गकामादिपदगतपुंस्त्वाविवक्षासाधकषाष्ट-
 न्यायेनैव पुंस्त्वाविवक्षासिद्धिरिति प्रथमहेतुद्वयालीकत्वसिद्धिः । नचापुत्रपदं विवक्षितं स्वीकृत्य शास्त्रांतरप्राप्तपुत्रप्रतिग्रहानुवादेन पुंसेव कर्त्तव्यो न स्त्रि-
 येति परिसंख्याः स्त्वितिशंक्यम् । तथा सति स्त्रियाकर्त्तव्यं पुत्रप्रतिग्रहं प्रतिमर्त्तनुज्ञांगविधेरलीकत्वापत्तेः नापितृतीयो हेतुः । निषेधवाक्यपर्यालोचन-
 या मर्त्तनुज्ञानस्य प्रतिग्रहांगत्वं वदद्भिर्हितदंगत्वेन तद्विधिपरत्वस्य वाक्यस्याश्रवणीयम् । नचाविहितमंगं भवतीति न्यायात् । ततश्च पुत्रप्रतिग्रहाय मर्त्त-
 नुज्ञां स्वीकुर्यादिति विधिर्यमधिकारिणो प्रवर्तयन्नियमविधिना मापद्यते यश्चुविधिविषये समर्थस्तमेवावगाहत इति न सधवां प्रत्येव तस्य प्रवृत्तिः तस्या-
 मेव नियमोपजीव्यपाक्षिकप्राप्ते संभवात् । तथैवानुज्ञास्वीकारस्य वाक्यत्वाच्च स्वीकृतं हि नैव विशेषणं नियमविधित्वलाघवानुरोधेनैव विशेषविष-
 यत्वमुपांशुयजुषेत्यत्र द्वितीये एवं च यथा पक्षांतं कर्मनिर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः पिंड्यज्ञं ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकंबुध इति वचसा वैश्वदेवाधिकृतसा-
 ग्निकं प्रति पिंड्यज्ञांगत्वेन वैश्वदेवोत्तरकालतारूपमनुवादेयगुणानियमवत्तापिंड्येष्टाद्यविभक्ततया तदधिकृतसाग्निकस्य पिंड्यज्ञाधिकारो न व्याव-

तर्ते । तथासधर्वाप्रत्युक्तनियमं कुर्वतापि शास्त्रेण विधवायाः पुत्रप्रतिग्रहेधिकारो न व्यावर्त्यते न चानुशास्त्रो गुणोनुपादेयो येन नानुपुत्रस्य लोकोस्ती-
त्यादिवचनेनावश्यकतयापि सायंकालादिवदधिकारमवाच्छेद्यादिति स्रुधीभिरेवालोचनीयम् । अथांगत्वप्रतिज्ञापरित्यज्यापि भर्तुनुज्ञारहितां प्रति-
प्रतिग्रहनिषेधः क्रियत इत्युच्यते तथापि न विधवाया अधिकारो व्यावर्तयितुं शक्यते अनुशाशब्दो हि पुमभिः प्रायवचनोऽप्रीष्टादिशब्दवत् । एवं च जी-
वतो भर्तुस्तादृशाभिः प्रायतज्जीवनदशायां तच्चरणोत्तरं वा ज्ञातवत्याः कथं नाधिकारः । त्वया पुत्रः स्वीकर्तव्य इति शब्दं प्रयुज्य भर्तुरिमृते तु विधवा-
याः क्रियमाणं पुत्रस्वीकरणं भर्तुनुज्ञयैव कृतं भवतीति स्फुटम् । ब्राह्मणाः संस्थापयन्तं मे यज्ञमित्युक्ता हवनीयं प्रविष्टं यज्ञमानं ऋषिभिः क्रियमाणे
सर्वस्वस्य न स्य यजमाना ज्ञातव्यवत् वस्तुतस्तन्नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादिशास्त्रेण पुत्राकरणस्य दोषहेतुत्वे भर्तुनुज्ञारहितां प्रतिपुत्राकरणाप्य-
नुज्ञापरमदः शास्त्रं न तु निषेधपरं शास्त्रप्राप्तनिषेधस्यान्याय्यत्वात् पर्युदासलक्षणाप्रसंगादिति स्रुधीभिस्तुल्यम् । न च न स्वातंत्र्यं क्वचित् स्त्रि-
या इत्यभावे ज्ञातयद्विचित्रभावे ज्ञातिपरतंत्रत्वात् नापुत्राया विधवाया अधिकारः पुत्रप्रतिग्रहे सित्यतीति शङ्कितुमप्यर्हम् । रक्षेत्कन्यां पिता
वित्तां पतिः पुत्रादिबार्धके अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित् स्त्रिया इति याज्ञवल्क्यवचस्तद्व्याख्यानोपक्रमे च मिताक्षराकारेणात्तं पा-
णिग्रहणात् प्राकृपिताकन्यां अकार्यकरणाद्रक्षेदिति एवं च निषिद्धाचरणात् स्त्रीनिवर्तते तत्तदवस्थायां तत्तदधिकार इति वचनस्वरसाद्व्या-
ख्यानाच्च प्रतीयते न तु विहिताचरणप्रतिबंधेपि न च नित्यकाम्यव्रताद्याचरणे ज्ञातिपारतंत्र्यकृतो विधवानामधिकारप्रतिबंधः क्वचिद्देशकैर-

पिशिष्टेभ्यश्चहीयते पक्षद्वयावसानेतुराजाभर्त्तास्त्रियाइतिभिताक्षरोदात्तवचनेनचतदुक्तरीत्याज्ञातिरहितानांविधवानांराजाज्ञांविनाव्रतादावधिका-
 राभावः स्यात् नचव्रतादेःपुत्रप्रतिग्रहेकश्चिद्विशेषइतिमहत्यांडित्यमाविष्कृतं धर्मशास्त्राभिज्ञानशून्यैः नचप्रतिग्रहमंत्राभावेनाधिकाराभावो-
 क्तिरपिघटने अनुज्ञायांसत्यामिवासत्यामपितस्यामुक्तरीत्याधिकारनिर्णयेरथकारवचनांवाध्ययनकल्पनासंभवात् एतेनानुज्ञायांसत्याममंत्रकः
 प्रतिग्रहइतिनिरस्तम् तस्माद्विधवायाअपिस्वीकृतःपुत्रोत्पत्तिधनमाकुम्भवत्येवेतितादृशब्राह्मणस्यवृत्तिप्रतिबंधंकुर्वतःस्वस्यैवानर्थाययत-
 ते योब्राह्मणस्यतुप्रतिकूलसमाचरेत् विदुमुजांतुहर्मीणांस्यादेकःसंवत्सरान्बहूनितिशास्त्रादित्यलंपल्लवितेन चूडादिसंस्कारेषुकृतेषुअ-
 कृतेषुवापंचमवर्षात्प्रागूर्ध्वंचदत्तकोश्राद्यः यत्तु अकृतसंस्कारएवापूर्णापंचवर्षएवदत्तकःस्वीकार्यः दत्तकाद्याअपितनयानिजगोत्रणसंस्कृ-
 ताः आयांतिपुत्रतांसमृक्अन्यर्बीजसमुद्भाः पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते आनूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतः चूडाद्याय-
 दिसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासतोच्यते ऊर्ध्वंतुपंचमादूर्ध्वान्नदत्ताद्याःकृतानृप गृहीत्वापंचवर्षायपुत्रेष्टिं
 प्रथमंचरेत् पौनर्भवंतुतनयंजातमात्रंसमानयेत् कृत्वापौनर्भवष्टामंजातमात्रस्यतस्यवै सर्वोक्तकुप्यासंस्कारान्जातकर्मादिकाक्षरः कृ-
 तेपौनर्भवष्टामेकृतःपौनर्भवःस्मृतइतिकालिकापुराणादिति तन्न एषांवचसांबहुषुकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनानिर्मूलत्वादितिकेचित्
 अन्येतुसमूलत्वेपि आद्यश्लोकत्रयस्यासगोत्रदत्तकविषयत्वात्तत्प्राय पठितत्वेनात्यश्लोकस्यापितद्विषयत्वमेवोचितं अतःसगोत्रस्यदत्तक-

स्थनायंनियमइतिपरिणीतोपिदत्तकोभवेदित्याहुः वस्तुतस्तुनासगोत्रेष्वप्युपनयनांतसंस्कारोत्तरंदत्तकत्वसामान्यनिषेधःकर्तुंशक्यःपुरा
णवचोभिर्वैदिकलिंगविरुद्धस्मृतिवचसांप्रामाण्यसंभवस्यबलाबलाधिकारणवार्तिककरणकसिद्धत्वात् उक्तपौराणिकवाक्यानांचबद्धचब्रा
ह्मणविरोधात् तथाहिदत्ताद्याइतिताक्त्वात्रिमादीनामपिग्रहणंइतिनिर्विवादंततश्चसगोत्रेणसंस्कृतःस्वयंदत्तोपिपुत्रोनभवतीतिप्रतीयते ब्रा
ह्मणेचशूनःशोपोविश्वामित्रपुत्रःस्वयमभवदितिस्फुटमुक्तम् अथहशूनःशोपोविश्वामित्रस्यांकमाससादसहोवाचाजीगर्तःसौयवसि
र्कषेषुनर्मेपुत्रंदेहीतिनेतिहोवाचविश्वामित्रोदेवावाइममत्यमरासतेतिसहदेवरातोवैश्वामित्रआसेति अथभाष्यं शूनःशोपइत्यूर्ध्वकस्य
पुत्रोस्त्वितिचिचारेसतितदीयेच्छेवनियामिकेतिमहर्षीणांवचःश्रुत्वाशूनःशोपःस्वेच्छयाविश्वामित्रपुत्रत्वमर्गाकृत्यसहासादनीयमंक
माससादेतिनचासावनुपनीतःतादृशस्यवेदाध्ययनसंभवात् अनधीतवेदस्यचवैदिकमंत्रकरणकप्रजापत्यादिस्ततोप्रवृत्त्ययोगात्
इदंदत्तस्त्वर्णरथप्रतिग्रहेसमंत्रकेप्रवृत्त्ययोगाच्चश्रूयतेचैषा तस्मादंडस्तूयमानःप्रातोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्व
दिदं इतीति प्रतीयायप्रतिजग्राहेतिव्यारब्धातंभाष्ये अनःपौराणवचसांसमूलत्वेपीत्यंयोजना अन्यबीजसमुद्रवाइतिदत्ताद्या
स्तनयाजातकर्मप्रभृतिभिःसंस्कारैर्निजगोत्रेणचेत्संस्कृताभवेयुःतदैवप्रतिग्रहीतुःसम्यङ्पुत्रतांयांति सम्यक्त्वसमानगोत्रत्वविशि
ष्टमसाधारण्यंतत्रयद्यपिजातकर्मादिषुसाक्षाद्गोत्रादिनियोगान्छ्रूयते तथापितदंतभूतंवृद्धिश्चाद्धधारकांगोत्रसंबंधोबोध्यते चूडा

सं०को०
४६

यांतुसाक्षादेवतत्संबंधः तत्तद्गोत्रिणंप्रतिआर्षेयसंख्ययाशिरवाकरणविधानात् शिरवाअपिचकर्तव्याः कुमारस्यार्षसंख्ययेति अतएवद्वितीयवचने
प्यन्यतइतितसिल्यत्ययंषष्ठ्यर्थेस्वीकृत्यचकारंचावधारणार्थमंगीकृत्येत्यंयोज्यम् आचूडांतंजनकगोत्रेणयः संस्कृतः सप्रतिग्रहीतुः पुत्रोभवन्नपि
नान्यस्येवपुत्रतांयातिकिंतुद्यामुष्यायणेद्विगोत्रोभवतीतितथाचूडायाः प्राकसंस्कारेषुपितृगोत्रेणकृतेष्वपिचूडाप्रभृतिसंस्काराःप्रतिग्रहीत्रानिज
गोत्रेणचेत्कृतास्तदादत्ताद्यास्तेतनयानिजगोत्रेणकृताःस्युः अन्यथातु अदासतांदासवैलक्षण्यारिक्थग्राहित्वादिनाभवति नतुस्वासाधारणगोत्र
त्वमित्यर्थकेनतृतीयवचनेनापिचूडादिसंस्काराणांनिजगोत्रानुष्ठानस्यैकगोत्रताप्रापकत्वेनतात्पर्यंचूडाद्यग्रहणाच्चतत्पूर्वसंस्कारेषुजनकगोत्रेण
कृतेष्वपिसंस्काराःप्रतिग्रहीतृगोत्रेणचेज्जाताः तदाद्यामुष्यायणत्वेपिनद्विगोत्रत्वम् किंतुप्रतिग्रहीतृगोत्रत्वमेवेत्युक्तंभवति यथाचप्रतिग्रही
तृगोत्रेणचूडाकर्मतः समानगोत्रत्वप्रापकं तथातद्गोत्रेणतच्छारवोक्तविधिनोपनयनंतत्समानशारवीयत्वस्यापिप्रापकंभवति यथाहवसिष्ठःअन्यशा-
स्वोद्बोदतः पुत्रश्चैवोपनायिनः स्वगोत्रेणस्वगृह्योक्तविधिनास्वस्वशारवभागिति यत्तद्ध्वैवित्यादिश्लोकार्थतन्नस्वतंत्रनिषेधपरं उत्तरार्धगतपुत्रेष्टि
विधिनावाक्यभेदापत्तेः किंतु अनाहुतिजतिलाश्वगवेधुकाश्वेत्यस्यपयोहोमविधिशेषवत्पुत्रेष्टिविधिशेषत्वमस्यबोध्यं पुत्रेष्टिस्तुअग्नयेपुत्रवतेपु
रोडाशमष्टाकपालंइंद्रायपुत्रिणेपुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोद्भिरेवांश्चै प्रजांप्रजनयतिहृद्दामिंद्रः प्रयच्छतीतिप्रसिद्धा प्रथमंचरेदितिसं
स्कारेष्वः प्रथममित्यर्थः तथान्वारंभणीयायाआरंभयोग्यतार्थत्ववत् पुत्रष्टेः संस्कारयोग्यतार्थत्वप्रतीतेः नादशसंततावेवपुत्रेष्ट्यपेक्षानतुद्यामुष्यायणेष्विति

सिद्धम् एवं पौनर्भवो नर्भवो मारव्यसोमयागस्यापि संस्कारयोग्यता सिद्धिद्वारा तादृशसंततावेवोपयोगो बोध्यः अनाहिताग्नीनां तु पुत्रे ह्य-
संभवात् पुरोडाशस्थाने च रूकार्यो य आहिताग्नेः पुरोडाशास्तेनाहिताग्नेश्चरव इति शास्त्रात् अतः संस्कारोऽपि पंचवर्षाधिकबालोऽपि दत्तको भ-
वतीति सिद्धम् इति ग्राह्या ग्राह्यविवेकः कथं ग्राह्य इत्यपेक्षायामाह शौनकः शौनको हं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् वंध्यावा-
मृतपुत्रावापुत्रार्थं समुपोष्य च वाससीकुंडले छत्रमुष्णीषं चांगुलीयकम् आचार्ये धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् बर्हिःकुशमयं चैव पालाशं चै-
धममेव च एतान्याहृत्य बंधूंश्च ज्ञातीनां हूय यत्नतः बंधूंश्चान्नेन संपूज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः अग्न्याधानादियत्तत्रं कृत्वा ज्योत्स्वनांतकम्
दातुः समसंगत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् दाने समर्थो दाता स्येये यज्ञेनेति पंचभिः देवस्य त्वेति मंत्रेण हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य च अंगादंगे त्यृचं
जप्त्वा चाग्राय शिशुसूर्धनि वस्त्रादिभिरलंकृत्य छत्रछायागतं शिशुम् नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतः गृहमेत्येधमाधाय च रुं-
हृत्वा विधानतः यस्त्वाहृदेति द्वाभ्यां च तुभ्यमग्रेत्यृचैकया सोमो ददादित्येताभिः प्रत्यृचं पंचभिस्तथा स्विष्टकृतादिशेषं च कृत्वा होमं
समापयेत् ब्राह्मणानां सपिंडेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः तदलाभे सपिंडेषु अन्यत्र तु न कारयेत् क्षत्रियाणां स्वजातौ चैरुगुगोत्रसमैपि वा वै-
श्यानां चैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्राणां चापि दापयेत् नैकपुत्रेण-
कर्तव्यं पुत्रदानं केदाचन बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः दक्षिणां गुरुवेदद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः नृपो राष्ट्राह्मणैवापि वैश्योऽस्त्वशतह-

सं.को.
४७

यम् शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथा बलमिति पंचभिरित्यनंतरं दद्यादिति शेषः द्वाभ्यामिति द्वाभ्यामृगभ्यां द्वे आहुती इति केचित्
ब्रह्म वक्ष्यमाणबोधायनसूत्रेकमूलत्वप्रयुक्तलाघवलिप्सया एकस्या एवाहुतेः स्वीकर्तुमुचितत्वात् अयंच पुत्रप्रतिग्रहविधिः बह्वचविष
यंबह्वचगृह्यप्रतिपादकत्वाच्छोनकस्य यजुर्वेदिनांतु पुत्रप्रतिग्रहमाह बोधायनः पुत्रप्रतिग्रहं व्याख्यास्यामः शोणितेशुक्रसंभवो मातृ
पितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानपरित्यागाधिक्रयेषु मातापितरौ भवतौ न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिग्रहं गृहीयाद्वा सहिसंतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिग्र-
हं गृहीयाद्वा न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः प्रतिग्रहं गृह्यन्तु पकल्पयते द्वे वा ससी द्वे कुंडले अंगुलीयकं चाचार्यं च वेदपारगं कुशमयं चर्हिः पर्णमयमिधममित्यथ
बंधूनाहूय मध्ये राजनिचावेद्यपरिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्युद्धिमिति वाचयित्वाथ देवयजमानो ह्येव न प्रभृत्या प्र-
णीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षंगता पुत्रं मे देहीति भिक्षेत ददामीतीतर अतो हं परिग्रहमिधर्माय त्वागृह्णामि संतत्ये त्वागृह्णामीत्यथेनं वस्त्रं कुंडला
भ्यामंगुलीयकेन चालंकृत्य परिधानं प्रभृत्यग्निमुखान् कृत्वा पक्वान् जुहोति यस्त्वाह ददाकीरिणामन्यमान इति पुरा नुवाक्यामनूच्य यस्मे त्वं सुकृ-
ते जात वेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्यालतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्वा भृतिसिद्धमार्धं नुवरप्रदानादक्षिणां ददात्येव ते वा ससी परिधाय एते कुंडले एतच्च अंगु-
लीयकम् यद्येवं कृत्वोरसः पुत्रउत्पद्यते तुरीयभागे प्रभवतीति हस्माह बोधायन इति अंगुलीयकमित्यनंतरं मनुष्येन ददतीत्यनेन कुंडलां
गुलीयदानं गृहीतं प्रतिविधीयते प्रभवत इति मातापित्रोरेव दानाधिकार इत्याशयः मध्य इति बंधुसमक्षं राजन्यावेदनमित्याशयः प्रभव

४७

तीतितुरीयभागमेवलभते इत्याशयः अथ बद्धाधिकारिकः शौनकोक्तरीत्या पुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः पूर्वद्युःकृतोपवासः वाससीकुण्डलेक्षुवमु-
 ष्णीषेचांगुलीयकम् आचार्यधर्मसंयुक्तवैष्णवंवेदपारगम् बर्हिःकुशमयंचैवमिध्मंपालाशमेवच एतान्यातृत्यबंधूंश्चज्ञातीनातृत्ययत्नतः
 पवित्रपाणिः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममाप्रजत्वप्रयुक्तपैतृकक्रणापाकरणपुंनामनरकत्राणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौनकोक्तविधि-
 नापुत्रप्रतिग्रहं करिष्ये तदेगत्वेन स्वस्तिपुण्याहवाचनमाचार्यस्य मधुपर्केणार्हणं विष्णुपूजनं बंधुवर्गब्राह्मणेभ्यो न्नदानं च करिष्ये तदा दौनि-
 र्विघ्नतासित्थ्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य वरणांतं कृत्वा मधुपर्कं ते पितृणां कुलदेवतानां गुरुणां च प्रीत्यर्थं ब्राह्मणान् बंधूंश्च भोजय-
 त् तत आचार्यः देशकालौसंकीर्त्ययजमानानुज्ञया पुत्रप्रतिग्रहां गत्वेन विहितहोमं करिष्ये इति संकल्प्य अग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा न्वाधानं
 कुर्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यंते अत्र प्रधानमसकृदग्निं षड्वारं सूर्यासावित्री च चरुणाग्निं चायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि-
 अष्टाविंशतिमुष्टीन्तूष्णीं निरूप्य तावत्कृत्वः प्रोक्ष्य आज्योत्पवनांतं कृत्वा ब्राह्मणेः सह दातुः समक्षंगच्छेत् दातारं प्रत्यस्मै पुत्रं देहीति ब्राह्मणद्व-
 रा याज्ज्ञाकारयेत् ततो दाता आचम्य प्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुत्रदानं करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिसंपूज्य यथा-
 शक्ति चंदनादिना प्रतिगृहीतारं संपूज्य येयज्ञेति पंचानां नाशानेदिष्टो मानवऋषिः विश्वेदेवा देवता आद्याश्च तस्वस्तिष्टुभः पंचम्यनुष्टुप् पुत्र-
 दाने विनियोगः ॐ येयज्ञेन दक्षिणाया समन्तः ऋचः ५ इत्यंते इमं पुत्रं तव पैतृकक्रणापाकरणपुंनामनरकत्राणसित्थ्यर्थं आत्मनश्च श्रीपरमे

श्वरप्रीत्यर्थं तुभ्यमहं संप्रददेनममप्रतिगृह्णातु पुत्रं भवानित्यंते प्रतिगृहीतृहस्ते साक्षतं जलं क्षिपेत् ततः प्रतिगृहीता देवस्य त्वेति मंत्रेण हस्तद्वये
न प्रतिगृह्यस्वांके उपवेश्य अंगादंगादिति शिशूमूर्धनि आजिघ्नेत् ततो युवं वस्त्राणीति वस्त्रं परिधाप्य तूष्णीं मुष्णीषं बध्वा कुंकुमादिना नि-
लकंठत्वा हिरण्यमूपइत्यादिना कुंडलाभ्यामलंकृत्य छत्रेणाच्छादितं बालं नृत्यगीतनाद्यैः स्वस्तिनो मिमीतामित्यादि मंत्रैश्च गृह्णानीय हस्तौ पा-
दौ प्रक्षाल्याचम्य अग्नेः पश्चिमतो मातुरुत्संगे स्वदक्षिणतो बालमुपवेश्य आचार्यदक्षिणतः स्वयमुपविशेत् तत आचार्यो बर्हि रास्तरणाद्याधार-
भागो तं कुर्यात् ततश्च रुमवदानविधिनाऽवदाय यस्त्वा तृदा कीरिणेति द्वयोरात्रे यो वसुश्च नऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुपुच्छंदः पुत्रप्रतिग्रहो गहोमे
वि० ॐ यस्त्वा तृदा कीरिणा० २ ऋक् इयं क्रमेण पठित्वा स्वाहेति जुहुयात् यजमानः अग्नय इदं पुनरवदाय० तुभ्यमग्र इति मंत्रस्य सूर्यासावित्रीसू-
र्यासावित्र्यनुष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहो गहोमे० ॐ तुभ्यमग्रे पर्यवहन् स्वाहा सूर्यासावित्र्या इदं० पुनरवदाय सोमो दददिति पंचानां सूर्यासावित्री
ऋषिः सूर्यासावित्री देवता आद्येदे अनुष्टुप् तृतीया जगती चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचम्यनुष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहो गहोमे० ॐ सोमो दददं धर्वाय० ऋचः ५ पुन-
रवदाय पंचमि जुहुयात् सर्वत्र सूर्यासावित्र्या इति त्यागः ततो व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यं हुत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य आचार्याय
धेनुं दद्यात् दशत्रीन्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् कर्मणः संपूर्णतां वाचयित्वा ईश्वरार्पणं कुर्वीतेति शौनकोक्तं पुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः एवं यजुर्वे-
दि कर्तव्यो बोधायनोक्तरीत्या प्रयोगो बोद्धव्यः ततः प्रागसंस्कृतस्य स्वस्तिवाचनं नादीश्वान्हादि पूर्वकं जातकर्मादिसंस्कारान्करिष्ये इति

विशेषः अथ दत्तकस्य विवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनिर्णयः तत्र यश्च प्रतिग्रहीत्राजातकर्मादिभिश्चूडादिभिर्वासंस्कृतस्तदेकगोत्रः
एतमभिप्रेत्यैव गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेदंतिमः स्मृत इति शास्त्रमपि प्रवृत्तम् एतदन्यस्तु प्रतिग्रहीत्रोपनयमात्रसंस्कृतस्तदुत्तरः प्रतिग्र-
हीतो वा देवरातवद्विगोत्र एवेति व्यवस्था प्रागवादि तथाप्येषा व्यवस्था अभिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था विवाहे तु दत्तकमात्रेण-
बीजि प्रतिग्रहीत्रोऽपित्रोर्गोत्रप्रवरवर्जनं कार्यम् प्रवरमंजर्यादिनिबन्धेषु तन्निषेधोक्तेः इति गोत्रनिर्णयः गोतमः ऊर्ध्वं सप्तमातृ-
पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पंचमादिति ऊक्तं च वसुदेवांगजाता च कौंतेयस्य विरुद्ध्यत इति वार्तिकव्याख्यावसरे न्यायस्य
धातुता दत्तकविषयमेतदित्यंगीकृत्य कुंत्या जनककुले साप्तपुरुषं सापिंड्यमिति व्याख्यातं तद्विषयत्वेनैव सापिंड्यं भीमांसायाम् अतः
कुलद्वये पि साप्तपुरुषं सापिंड्यं प्रतीयते पैठीनसिस्तु त्रीन्मातृतः पंचपितृतः सप्तपुरुषानतीत्य उद्धहहेदित्याह व्याख्यातमेतदपरोक्षं
दत्तकादिपुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिंडगोत्रार्थेयान् प्रत्येतदुच्यते पंचपितृत इतीति अतश्च प्रतिग्रहीतृकुले साप्तपुरुषं सापिंड्यं प्रतीयते प्रतिग्रही-
तृमातृपितृकुलयोस्त्रिपुरुषं सापिंड्यमिति प्राञ्चः अथात्र व्यवस्थोक्तसापिंड्यदीपिकायां दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जन-
ककुले साप्तपुरुषं सापिंड्यं प्रतिग्रहीतृमातृपितृकुले निर्वाप्य पिंडलक्षणं त्रिपुरुषं सापिंड्यं प्रतिग्रहीतृगात्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपुरुषमिति
उपनयनमात्रे कृते पंचपुरुषं जातकर्माद्युपनयनांत कृते साप्तपुरुषमिति पैठीनसीवचः साफल्याय व्याख्येयम् न केवलं दत्तकस्य परि-

89

विवाहविधिनाभाजंकुर्यान्न धनभाजनं तस्मिन्जातेऋतेदत्तेन कृतेच विधानके तत्सर्वस्यैव वित्तस्य सस्वामी पितुरंजसा जातेष्वन्येषु पुत्रेषु
दत्तपुत्रपरिग्रहात् पिता चेद्भिभजेद्वित्तं नैवासौज्येष्टभागमवेदिति जाते उपनयनांत जातकर्मादिसंस्कारविशिष्टतया निष्पद्यत इत्यर्थः तादृश
संस्कारालाभेत्वाहविधानमिति अधिधानं संस्कारविध्यलाभः नंदनः प्रकरणादुत्तपुत्रः विधाने सति पूर्वश्लोकरीत्या धनलाभमभिप्रेत्यावि-
धानपक्षे आह विधाने सति तस्मिन्नोरसो दत्तविषये संस्कारविधानेन कृते स औ र सः परिग्रहात् अनंतरमिति शेषः ततश्च प्रतिग्रहीत्रोपनयनो
तसंस्कारसंस्कृतस्यै र स समानां शभागित्वं दत्तकस्य तत्कर्तृकसकलतदेतसंस्काररहितस्य तु विवाहमात्रलाभो नान्यधनलाभः सत्यै रसेक-
तिपयसंस्कारलाभे चतुर्थोऽशलाभ इति व्यवस्थेति दायादनिर्णयः दत्तकपुत्र्या अपि स्वीकार उक्तविधिना कार्यः वक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमित्या-
दिगतपुत्रपदस्य पुमान्पुत्र इत्यादि वैदिकप्रयोगमूलके न हतिरुक्तन्यायेन पुत्रासाधारण्यात् दानप्रतिग्रहविधिषु उद्देश्यविशेषपुंस्त्वावि-
क्षायाश्च इति हासपुराणेषु कुल्यादत्तकत्वात्तेष्वपत्यभावे सारिकत्वं लभते दुहितृत्वात् सतां संतोषसिद्ध्यर्थमिति दत्तकदीधितिः अकार्यं न
तदेवेन तेन तस्य मुदेऽस्तसा इति श्रीमदापदेव सूनुना अनंतदेवेन कृतसंस्कारकौस्तुभे दत्तकविधिः अथ गर्भिण्या गर्भस्मावहरणं महार्ण-
वे वायुपुराणे यज्ञोपवीतं कुर्वीत कांचनं तु स्वशक्तिः अत्यंतवर्णयुक्तं च राजतं चोत्तरीयकम् पलार्द्धेन तदूर्ध्वेन तदूर्ध्वेनाथ वा पुनः ग्रंथि-
प्रदेशे देयं तु मौक्तिकं वज्रमेव च प्रक्षाल्य पंचगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने द्रोणप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेद्दधिमध्यतः आज्यस्योपरिसं

संके-
५०

स्थाप्यसूपवीतं संपूजितम् गंधपुष्पाक्षतेधूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तिः ततो ब्राह्मणमाहुय होमं तत्र च कारयेत् तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् तस्मै हुतवते देयं वस्त्रार्घ्यैः पूजिताय तु मंत्रेणानेन विधिवत्प्राञ्जुरवायोपवीतकम् मंत्रः उपवीतं परिमितं ब्रह्मणा विधृतं पुरा भवन्नोकास्य दानेन गर्भसंधारयेत्त्यहम् धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन्काले प्रदापयेत् अनुब्रज्या तथा कार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् गर्भस्त्रावकरादौ षादेवं कृत्वा विमुच्यत इति अत्यंतवर्णयुक्तमुत्कृष्टम् एतच्च कांचनराजताभ्यां संबध्यते यज्ञोपवीतग्रंथौ मोक्तिकं उत्तरीयग्रंथौ वज्रम् गायत्र्येत्यस्य प्रणामं तस्मिन्नाज्येशोभनमुपवीतं सोत्तरीयं विन्यस्य गंधाद्युपचारैः पूजितं कुर्यादिति शेषः आज्यस्य द्रोणपरिमाणसंभवेशक्त्यनुसारिप्रमाणं मंत्रपूजायां गायत्र्यैव होमे तु व्याहृतयोगायत्री वा सूत्र्यधिकारं चेदं कर्मेति महार्णवः अतः पूजां भर्ता कुर्यात् तदभावे ब्राह्मणः कुर्यात् होमं तु ब्राह्मण एव त्यागं भर्ता तदभावे सूत्र्यैव कुर्यात् आज्यमधुमिश्रौ स्तिलैरष्टोत्तरं शतमाहुतयः प्रधानं पूर्वोत्तरं तत्रं स्वगृह्योक्तं कार्यम् होमं ते ब्राह्मणपूजावस्त्रादिसिः कार्या ततो ब्राह्मणाय प्राञ्जुरवायो दञ्जुरवाधिकारिणी मंत्रेण दानं कुर्यात् विधिरिति प्रात्रस्य नाम गोत्रोच्चारणादि गर्भस्त्रावविधानदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं इति फलसंकीर्तनं पात्रेण सावित्रादिपाठायथाशक्ति दक्षिणादानं चेति प्राप्यते मंत्रो नोकादुःखतरणोपाय-
भूता भवेत्यर्थः ततो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा उपवीतं प्रतिग्रहीतुरनुब्रज्य प्रणिपातक्षमापनानि कृत्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान्मोजयित्वेश्वरा

पणकुर्व्यादिति अत्रचस्ववद्भाभवेत्सातुबालकं हंतियाविषैरिति महार्णवोदात्तहृत्थगोतमवचनोक्तनिदानभूतबालहत्यांकृत्यैतत्कार्ये सूर्या
 रुणसंवादेस्ववद्भर्षप्रकृत्य श्रीअरुणउवाच प्रायश्चित्तंकथं स्वामिन्सत्यंवदममाग्रतः श्रीसूर्यउवाच एकवासोविधिचैवकुर्व्याच
 विधिवत्ततः चंद्रसूर्योपरागेतुस्वर्णधेनुं प्रदापयेत् ब्राह्मणाक्षमोजयेत्सश्चात्प्राजापत्यचतुष्टयम् सारस्वतजपेलसंदशांशहोमसंयुतम् श्रवणंह
 रिवंशस्य एकचित्तेन मानद शतपत्रैः शिवं पूज्य षण्मासाद्रविवासरे कलशं ताम्रमयं चैव घृतेन परिपूरितम् दातव्यं ब्राह्मणे चैव सर्वकार्यार्थसि
 द्ध्ये एवं कृतैवेन ते यगर्भो निश्चलतां व्रजेत् इति अथानपत्यत्वहसम् शातातपः विप्ररत्नाय हारीतः सौनपत्यः प्रजायते तेन कार्यो वैश्वतुल्य
 र्थं महारुद्रजपादिकम् आदिपदाद्ब्राह्मणोद्वाहनहरिवंशश्रवणे मृतवत्सादिकः सर्वो विधिरत्र विधीयते दशांशहोमः कर्तव्यः पालाशेन यथा
 विधि दशांशो महारुद्रस्य अथ मृतपुत्रहरम् हन्ति वै कालिकं स्रमं त्वसंजातं च मूलजम् तेन साजायते वेध्या मृतवत्सा च नारिकी तस्यातकवि
 नाशाय तथा कार्यं प्रयत्नतः सौवर्णबालकं कृत्वा दद्याद्दोला समन्वितम् अनङ्गाहततो दद्याद्द्वयसमन्वितम् तस्यातकविनिर्मुक्ता पश्चाद्द्व
 तिपुत्रिणी एवं गर्भस्थैर्यैपिकन्यानामेवोत्पत्तौ पुत्रार्थं पुत्रकामेष्टिप्रयोगः ऋतुकालात्षष्ठे दिने भार्यया सह कृताभ्यंगो यजमानः अलंकृतः
 प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्य पुत्रकामः पुत्रकामेष्टिं करिष्ये इति संकल्प्य तदंगस्वस्तिवाचनमात्का पूजननां दीश्वान्दानि कृत्वा स्थंडिलाद्यग्नि
 प्रतिष्ठां तं कृत्वा समिद्धमादायान्वाधानं करिष्येऽस्मिन्नन्वाहिते ग्नावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वाऽत्र प्रधानं अग्निं पंचवारं वरुणं पंचवारं

विष्णुं पृथिवीं विष्णुं सोमं सूर्यां सावित्रीं च एताः प्रधानदेवताः पायसद्रव्येण शषेण स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा श्वेतवत्स श्वेतगो-
 क्षीरेण चरुं पक्त्वा आज्यभागांतं कृत्वा भार्ययान्वारब्धः प्रधानाहुतीर्जुहुयात् तत्रायंक्रमः आतेगर्भ इति अग्निरैतु प्रथम इति सूक्तद्वयस्य हिर-
 ण्यगर्भं ऋषिः क्रमेणाग्नीवरुणो देवते अनुष्टुप् पृजगत्यो लुहं दसी चरुहोमे विनियोगः ॐ आतेगर्भो योनिर्मेतु पुमान्वाण इवेषु धिम् आवीरो जा-
 यतां पुत्रस्ते दशमास्यः स्वाहा अग्नय इदं ०१ करोमि ते प्राजापत्ये षागर्भो योनिर्मेतु ते अनूनः पूर्णो जायतामप्लोणो पिशाचर्थातः स्वाहा अग्न-
 पुमांस्ते पुत्रो नारितं पुमाननुजायताम् यानि भद्राणि बीजान्यृषभाजनयंतु नो स्वाहा अग्नय ०३ यानि भद्राणि बीजान्यृषभाजनयंति नः तै-
 स्त्वं पुत्रान्विंदस्व सा प्रसूयंते कृष्णवस्वाहा अग्नय ०४ कामः समृद्ध्यतां मत्स्यमपराजितमेव मे यं कामं कामये देवतं मे वायो समर्धय स्वाहा
 अग्नय इदं ०५ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोमस्यै प्रजां सुंचतु मृत्युपाशात् तदयं राजा वरुणो लुमन्यतां यथेयं रुद्री पौत्रमघं नरो दात्वा स्वाहा वरुणायै
 दं ०१ इमामभिरुद्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्येनयतु दीर्घमायुः आशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियं स्वाहा व-
 रुणायै ०२ माते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्गुदत्यः संविशंतु मात्वं बिकेश्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराजपश्यंती प्रजां सुम-
 नस्यमाना स्वाहा वरुणायै ०३ अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुतवाद्यम् शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुंचामि पाशं स्वाहा वरुणायै ०४
 देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान् क्रव्यादो मृत्यून धरान्पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवंतु पुत्राः स्वाहा वरुणायै ०५

नेजमेषइतितिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्मकर्ताऋषिः क्रमेणविष्णुपृथिवीविष्णवोदेवता अनुष्टुब्छंदः चरुहोमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा वि
 ष्णवइदं० १ यथेयंपृथिवीमत्यु० पृथिव्याइदं० २ विष्णोःश्रेष्ठेन विष्णवइदं० ३ सोमोधेनुमित्यस्यसूयासावित्रीसूयासावित्र्यनुष्टुप् चरुहोमेवि० ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वत० सोमाये० १ इमांत्वमित्यस्यसूयासावित्रीसूयासावित्र्यनुष्टुप् चरुहोमेवि० ॐ इमांत्वमिंद्रमीदुः०
 स्वाहासूयासावित्र्याइदं० १ इतिपंचदशाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृद्धोमंकृत्वा उपौ अपश्यंत्वेतिमंत्रयोः प्रजापतिऋषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टुब्छंदः
 चरुप्राशनेविनियो० ॐ अपश्यंत्वामनसाचेकि० १ अपश्यंत्वामनसादीध्या० २ इतिमंत्राभ्योप्राश्यात्वस्य पिशंगेत्यस्यदेवोदासिः परुच्छेपऋषिः
 इंद्रोदेवता गायत्रीछंदः नाभ्यालंभनेवि० ॐ पिशंगमृष्टि० १ इतिमंत्रेणनाभ्यालंभनेकुर्याताम् ततोयजमानः प्रायश्चित्तहोमंसमाप्यसवत्सो-
 गां दत्वा ब्राह्मणोभ्योऋवर्णादिदक्षिणां दत्वा रात्रौ दर्शसंस्तरणीशयिताम् ततः मनसा यजमानः पंचहोतास्त्रियमुपेयादित्यादि वीरं विभ०
 इतिपुत्रकामेष्टिः अथपुंसवनकालः याज्ञवल्क्यः पुंसवनस्यंदनात्सुरेति शौनकः व्यक्तेगर्भे तृतीयेतुमासेपुंसवनं भवेत् गर्भो-
 व्यक्तस्तृतीयेचेच्चतुर्थेमासिवा भवेदिति बृहस्पतिः तृतीयेमासिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोमनम् गृष्टंश्चतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमइति सकृ-
 त्सूतागृष्टिः स्यादिति त्रिकांडी जातूकर्ण्यः सीमंतेन सहाथवेति मदनरत्नेकालविधाने कुर्यात्पुंसवनंप्रसिद्धविषयेगर्भे तृतीयेयवामासि-
 स्मिततनौ तुषारकिरणेषु यथेयवां वैष्णवे हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्तेतिथौ सुद्धेनै धनधाम्नि सुक्रशशकृद्दिनं त्रिणां वासरइति

प्रसिद्धविषयेव्यक्ते तुषारकिरणश्चंद्रः स्फीततनुः पूर्णबलः तत्समयल्लुः प्रतिपत्पूर्वदर्शाहंमध्यबलः शीतगुः सितपक्षे संपूर्णबलः पूर्णः ह
 ष्ठापंचमीयावदिति प्रतिपत्पूर्वायस्मिन्तेनशुक्लेकादशीप्रभृतिरुष्ठापंचमीपर्यंतः कालः प्रशस्तइतिजायते वैष्णवः श्रवणः पुष्यासीमवैष्णवः
 तृतीयैर्गर्भमासेतिष्येणोपोषितायाइतिगृह्यात् तिष्येणेतिप्राशनेनसंबंध्यतइतिव्याख्यानात् श्रवणासंभवेनक्षत्राण्याप्याहर्गः कुर्यात्पुंस
 वनारख्यंतुपुंन्नामर्क्षेशुभेदिने पुंन्नामश्रवणातिष्यः स्वाप्तीहस्तपुनर्वसू मूलं प्रोष्ठपदंचानूराधामृगशिरोशिवनी नृगुग्मंमिथुनम् अवलांकन्याम्
 अन्येषु एतन्त्रितयभिन्नलयेषु अत्रविशेषं बृहस्पतिः कन्यायां न प्रशंसंति शुभहृष्टेषु तेपि चैति विशेषनिषेधेनान्ययोः प्रतिप्रसवोगम्यते सी
 मंतेन सहानुष्ठाने कन्याया एव निषेध इत्यपि कालविधाने अस्ति कतिपयावितिसामान्येन निषेधेपि न वर्मा सर्वथैव वर्ज्या रिक्ताश्च पर्वनवमीत्यन्ता
 पुंसवने शुभा इति स्मृत्यंतरे न वम्याः पुनरुपादानात् नैधनधामाः घमस्थानम् तस्मिन् शुद्धे ग्रहहीने वित्तबुधः पारिजाते बृहस्पतिः गुरुशुक्रबु
 धे दूनांद्रेक्काणादिवसांशकाः तेषामुदयहोराचपुंसवतुशभावहाः तथा मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः न दोषकृदिति तथा दृष्टिदीप्त्य
 पुंसवाद्यं प्रेतकर्मानुमासिकम् नित्यं मास्यधिकइति द्रेक्काणोराशेस्तृतीयांशः तद्यथा मेषलगेतृतीयांशरूपद्रेक्काणार्थीशो गुरुः तेन तस्मिन्का
 र्यम् एव मूल्यम् पुंसवनेन सहानवलोभनस्य कार्यत्वात् तुल्यस्तिथ्यादिनिर्णयः अथ सीमंतोन्नयनकालः याज्ञवल्क्यः षष्ठेष्टमेवासीमं
 तइति आश्वलायनः चतुर्थैर्गर्भमासे सीमंतोन्नयनमिति वैजवापः सीमंतोन्नयनं चतुर्थे पंचमेषष्ठेवापीति अत्रिः आधानादष्टमेमा

सिंसीमंतोन्नयनं भवेत् नवमेमासिवाकुर्याद्यावद्गर्भविमोचनमिति बृहस्पतिः सोरेणैव चतुर्थे स्थान्मासेषष्ठेष्टमेपिवेति वसिष्ठः चतुर्थे सा-
 वनेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमइति अथसौरसावनमानयोर्विकल्पः मदनरत्नेगार्ग्यः यदिसीमंततःपूर्वंप्रसूतास्यात्तुभाभिनी तदानींपेटकेगर्भ-
 स्थाप्यसंस्कारमाचरेदिति तत्रैवसत्यव्रतः स्त्रीयदाकृतसीमंताप्रसूयेतकदाचन गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसंस्कारमर्हतीति बृहस्पतिः पूर्वप-
 क्षःशुभःप्रोक्तः कृष्णश्रांत्यत्रिकांविनेति कृष्णपक्षेत्रयोदश्यादित्रयमतिदुष्टमित्यर्थः पक्षच्छिद्रांचरित्तांचविनापंचदशींशुभाः चतुर्थीचकदा-
 चित्स्युक्तिथयश्चशुभप्रदाइति षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यःपक्षच्छिद्राः पंचदशीअमावास्या कदाचिदितिचतुर्थ्योवर्ज्यत्वंपाक्षिकमितिज्ञायते शुभसं-
 स्थेनिशानाथेचतुर्थीचचतुर्दशीम् पौर्णमासीप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणीतिशास्त्रांतरात् व्यासः पुरुषग्रहवाराःस्युशुभाःसीमंतकर्मणि म-
 ध्येस्त्रीग्रहवारैस्तुवर्जयेत्तुनपुंसकाविति पुंग्रहाःरविमौमगुरवः स्त्रीग्रहौसोमशुक्रं नपुंसकौशनिबुधौ नक्षत्राण्याहबृहस्पतिः रोहिण्येदव-
 मादित्यपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् पौष्णंचवैष्णवंचैवसीमंतेतुदशस्मृताइति ऐदवंमृगशिरः आदित्यःपुनर्वसुः पौष्णंरेवती वैष्णवंश्रवणः जयंत-
 रक्त पुंनामाश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः अमिजित्योषपाच्चैवअनुराधातथाश्रयुक् इत्येतेषुनक्षत्रेषुकालविद्विरस्यप्राशस्त्यमित्युक्तंयन्त्र-
 क्षत्रंतस्यनक्षत्रस्यमध्यमास्त्रुदेचंद्रमसिकर्मकुर्यात् तत्रादावंतेचपंचदशनाडिकाअग्रात्या अपनीयमध्यमास्त्रिंशन्नाडिकागृहीतव्याः अ-
 त्रापिशोभनेसुहूर्तेकुर्यादित्याह कारिकायामपित्रक्षस्यमध्यमेपादद्वयेकैर्मदमिष्यतइति कालविधाने सिंहालीवर्जयित्वाशुभबहुलफला

राशयोयंशकानिश्चेष्टानीति अलिर्हृश्चिकः इदंचकर्मसकृदेवकार्यं स्त्रीसंस्कारत्वान्नप्रतिगर्भमावर्ततइतिवृत्तिकाराद्युक्तेः यत्तुविष्णुः सीमं
 तोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते केचिद्गर्भस्यसंस्कारात्प्रतिगर्भंप्रयुजतइति तत्कल्यायनविषयम् सीमंतोन्नयनंकार्यंषष्ठेमास्यथवाष्टमे गर्भसं
 स्कारणवायंकार्कोपाध्यायसंमतादितिनदीयरेणुकाकारिकोक्तेः पुंसवनानवलोभनयोःपतिःकर्तातदभावेदेवरादिः सीमंतोन्नयनेतुस्वयमेव
 कर्ता अथप्रयोगः तत्राकृतगर्भाधानोद्भिजायगादत्वापुंसवनादिकुर्यात् गर्भाधानस्याकरणात्तस्याजानस्र दुष्यति अकृत्वागोद्भिजैदत्वा
 कुर्यात्पुंसवनंपतिरितिपारिजातेआश्वलायनवचनात् तत्रपूर्वेद्युःसमानरूपयत्नायागोरन्यस्यावाक्षीरेणदधिसंपाद्यमाषषट्कंयवत्रयमंडला
 गारच्छायामंगारमानडुहंचर्मअजीर्णदूर्वापुंजंकुमार्यादृषदुपलाभ्यापिहीकृतंशकद्वयसनांचलचट्टंचसंपाद्यसीमंतेपिकर्तव्ये औदुंबरापक्वयु
 ग्मफलवत्स्तबकौतदभावेजयंतोत्त्यातादृशपत्रंतादृशप्रसूनानिस्तबकौवाविश्वेतशल्लित्रीणिकुशापिंजूलानिचसंपाद्यहविष्येणकृतेकलुडुभो
 जनयाभोजनभार्ययापरेद्युःकृतमंगलस्नानयापरिहिताहतवस्त्रयालंकृतयादक्षिणत उपविष्टयायुक्तोदेशकालकीर्तनोतेममास्याभार्याया
 सुत्यत्यमानगर्भस्यवैजगार्भिकदोषप्ररिहारपुंरूपताज्ञानोदयप्रतिहारद्वारापुंसवनमनवलोभनंचतंत्रेणकरिष्येइतिपृथक्प्रयोगे संकल्पः
 सीमंतोन्नयनस्यचेत्यम् ममास्याभार्यायांगर्भाभिद्विपरिपंथिपिशितरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसोभाग्य
 निदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वाराप्रतिगर्भंबीजगर्भससुद्रवैर्गोनिबर्हणद्वाराचस्त्रीसंस्काररूपंसीमंतोन्नयनारव्यंकर्मकरिष्यइतिसंक

स्यः त्रयाणां सहकरणे तु अनवलोभनमित्यंतं पूर्वसंकल्पवाक्यमुक्ताग्रमास्यामित्याद्युत्तरवाक्यांते कर्मचकरिष्ये इति श्रूयात् नदंगत्वेन
 स्वस्तिपुण्याहवाचनमातृकापूजनं नादीश्वान् चकरिष्ये तदादौ निर्विघ्नतामित्यर्थं गणपतिपूजनं चकरिष्ये इति संकल्प्य क्रमेण कुर्यात्
 अनयोः पुंसवनानवलोभनकर्मणोः पुण्याहं एतेषां पुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनकर्मणोः पुण्याहमिति यथार्थं वक्तुः प्रयोगः उक्तकर्म
 णां स्वस्ति उक्तकर्मभ्यः स्वस्ति कृत्यंतामित्येवंप्रत्युक्तिवाक्यम् नादीश्वान् क्रतुदक्षसंज्ञका विश्वेदेवाः पृथक्के पुंसवनाद्यर्थमोपासनं पव
 मानसं ज्ञं प्रतिष्ठापयेत् केवलसीमंते त्रयाणां सहत्वे वामंगलनामानं प्रतिष्ठापयेत् अविद्यमानाग्नेः सर्वाधानि प्रसृते रग्युत्सृजतिः पूर्ववत्
 अस्मिन् पुंसवनानवलोभनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति द्वयोः पृथक्के एष पुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनहोमेषु दे
 वतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति त्रयाणां सहत्वे सीमंतस्य स्वातंत्र्ये तु अस्मिन् सीमंतोन्नयन इति चक्षुषी आज्येनेत्यंते प्रजापतिचरुणा-
 शोषेणेति पृथक्के सहत्वे तु चरुणेत्यंते स्वतंत्रसीमंते चक्षुषी आज्येनेत्यंते धातारं धातारं राकां राकां विष्णुं विष्णुं विष्णुं प्रजापतिं चाज्येन शोषे
 णेत्यादि पात्रासादनात् पूर्वस्वस्य दक्षिणतः प्राग्ग्रीवास्तरणं प्रणयनांते प्रजापतयेत्वा जुष्टं निर्वपामीति चतुरोमुष्टीन् निरूप्य हविरासादनांते
 स्वस्य दक्षिणदेशे प्राग्ग्रीव आनडुहे चर्मणि उत्तरलोमास्तीर्णे बहिराचांतसलिलापत्नीतीर्थेन प्रविष्टा मात्मानमग्निं चांतरेणानीयोपवेश्य तथा
 न्वारब्ध आज्यभागांतं कृत्वा प्रत्यग्ग्रीवे उपविष्टा यास्तस्याः क्षालितप्रसृती कृतदक्षिणपाणावंतर्जालुस्थिते प्रसृतिमितंतदधिनिक्षिप्य तत्र प्रा-

सं.कै.
५४

गग्र्यवंतस्यार्धहृयेनिधाय पत्नीं किंपिबसीति त्रिः पृच्छेत् सा च पुंसवनमिति त्रिरुक्ता स यवमाषंतन्निः शेषं पीत्वा बहिराचामेत् पुनरेवं द्विः कार्यम्
आचमनान्तं एतत्पुंसवनम् अथ पूर्वसंकल्पितं सवस्त्रं दूर्वापिंडमादाय मंडलागारच्छायायां सुपविष्टायाः प्राङ्मुख्याः पत्न्याः पश्चिमतस्तिष्ठन्
वदेत् आते गर्भा योनिर्मेतु पुमान्वाण इवेषु धिम् आवीरो जायतां पुत्रस्ते दशस्यः करोमि ते प्राजापत्यमागर्भा योनिर्मेतु ते अनूनः पूर्णो जाय
तामश्लेषोऽपि शाचधीतः पुमांस्ते पुत्रो नारितं पुमाननुजायताम् यानि भद्राणि बीजान्यृषभाजनयंतु नो यानि भद्राणि बीजान्यृषभाजनयंति नः
तैस्त्वं पुत्रान् विंदस्व सा प्रसूयेत्तु का भव कामः समृद्धयतां मत्स्यमपराजितमेव मे यं कामं कामये देवतं मे वायो समर्धय इति प्रजावत्सूक्तम् अग्नि
रैतु प्रथमे देवतानां सोमस्ये प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् तदयं राजवरुणो नुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघेनरोदान् इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजाम
स्येनयतु दीर्घमायुः अश्विन्योपस्थाजीवतामस्तमाता पौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियम् मातेर्गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र द्रुदत्यः संविशंतु
मात्वं बिकेश्युर आवधिष्ठा जीवत्सत्नी पतिलोके विराजपश्यंती प्रजां सुमनस्यमाना अप्रजस्तां पौत्रमृत्युपाप्मानमुतवाचम् शीर्ष्णः स्वजमि
वोन्मुच्यद्विषद्व्यः प्रतिमुंचामि पाशम् देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तं न हन्मि योनिषदः पिशाचान् ऋत्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव
जीवतु पुत्राः इदं जीव पुत्रसूक्तम् वामहस्तेन तदाननमुन्नमय्य पत्न्या दक्षिणेनासापुटे स्वांगुष्ठेण मंत्रं त्रैलोक्यं सैतथा सिंचेत् यथोदर-
पर्यंतं गच्छति ततो देशोत्तरे आचान्तयातया स्पृष्ट्वा रुमवदानविधिना वदाय वामहस्तं हृदि धारयन् ॐ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् प्रजाप

५४

तयइदं०१ यत्तेसुशीमइतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भः प्रजापतिरनुष्टुप् भार्यात्तदयालंभनेवि० ॐ यत्तेसुशीमेत्तदयेहितमंतः प्रजापतो मन्येहंमांत
द्विद्वांसंमाहंपौत्रमघनियामिति भार्यात्तदयं पाणितलेनस्पृशेत् ततः पाणितलेनास्यात्तदयं संस्पृशेत्पतिरिति शौनकोक्तेः अथ प्राग्ग्रीवेउपवि
ष्टयान्वारब्धोजुहुयात्सुवेण धाताददात्विति मंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भः ऋषिः धातादेवता आद्यानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्य
होमे० ॐ धाताददातुदाशुषेप्रार्चजीवातुमक्षिताम् वयंदेवस्यधीमहिस्ममतिंवाजिनीवतः स्वाहा धात्रइदं०१ धाताप्रजानामुतरायईशोधा
तेविश्वंभूवनंजजान धाताकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेधात्रइत्याव्यंघृतवज्जुहोतस्वाहा धात्रइदं०२ राकामहमिति मंत्रद्वयस्य गृत्समदेराका-
जगती सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि० ॐ राकामहंसहवांस्रष्टुनीहुवे० ऋक् स्वाहा राकायाइदं०१ ॐ यास्तेराकेसमंतयः स्रपेशसो० ऋक्
स्वाहा राकायाइदं०२ नेजमेषइत्यादिमंत्रत्रयस्य हिरण्यगर्भो विष्णुरनुष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा वि
ष्णावइदं०१ ॐ ययेयंपृथिवी० विष्णावइदं०२ ॐ विष्णोः श्रेष्ठेन० विष्णावइदं०३ प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्र-
धानाज्यहोमेवि० ॐ प्रजापतेनत्व० स्वाहा प्रजापतयइदं०१ शौनकजयंतमतेराकोदेवत्याहुतिद्वयांते उक्थंस्वाहेत्याहुतिरेकातदनुसार्यन्वा
धानंचकार्यम् एवंसुवाहुतीर्हुत्वा पत्न्याः पश्चिमतः प्राज्युरवस्तिष्ठन् पूर्वकस्थितस्तबकद्वयेशललीपिंजूलत्रयसहितं पाणिनादाय पत्न्याः के
शललाटसंधिमारभ्यमूर्धमध्यमपर्यंतं ॐ धूर्ध्वः स्वरोमिति मंत्रं प्रत्युन्नयनमावर्तयेत् स्त्रिभ्रतुर्वासीमंतमुन्नयेत् मंत्रस्य प्रजापतिः प्रजापति

बहुली सीमंतव्यूहनेवि० सगोधूमाभौदुंबरफल मालांतत्कंठेनिधायसामगानकुशलौवीणागाथिनो अन्योवासंशास्ति सोमंराजानंसंगायेता
मिति कुशलौ सोमोनोराजावतुमानुषीः प्रजानिविष्टचक्रांगेइतिसन्निहितनदीनामसंबुत्थंतंवदंतौवीणयासामगायेताम् तदभावेअन्योसं
बुत्थंतनामयुक्तंवाक्यमेवपठेतोत्रिः ततउपस्तीर्यचरोराज्यस्यावदायद्विरभिधार्यस्विष्टकृदादिहोमशपंसमापयेत् ब्रह्मणेऋषभंदद्यात्तदभावे
सन्निहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदद्यादिति यद्यपिहृतिकारादिभिरुक्तम् तथापिदद्यात्तथावृषंविदुषे ब्राह्मणायेति शौनकोक्तेरनियमाभिप्रायंबहुव
चनम् अतःसन्निहितानांमध्येविदुषे ब्राह्मणायदद्यात् ऋषभासंभवेतन्मूल्यंवृषेषट्कार्षापणकाइतिप्रसिद्धंदद्यात् शौनकप्रयोगाद्वृषोवृ
षभोवृषकोशाच्चवृषर्षभयोरभेदात् पुंसवनसीमंतान्नयनयोः शतंशतं अनवलोभनस्य दशप्रत्येकंदशवा त्रींस्त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयेत्
इतिश्रीमदापदेवसूनुना अनंतदेवेन कृतेसंस्कारकौस्तुभेत्रयाणांसहप्रयोगः पृथक्प्रयोगेत्तदयालंभनांते प्रत्यग्रीवाजिन एवासीन
यान्वारव्यश्वरोरेवस्विष्टकृतंहुत्वातंत्रसमाप्यब्राह्मणान्भोजयेत् स्वतंत्रसीमंतेतु प्राग्ग्रीव एवासीनयान्वारव्य आज्येनैवस्विष्टकृतंहुत्वावृ
षभ दानं ब्राह्मणभोजनांतंकुर्यात् अत्र मुक्तवतः प्रायश्चित्तं पारिजाते धीम्यः ब्रह्मोदनेच सोमेच सीमंतोन्नयने तथा जातभ्रातृ तथा
भक्तभ्राता चोद्रायणंचरेदिति तत्रैव क्रविधाने अराइवेजपेन्मंत्रं शतवारं न संशयः सीमंतेच यदा फलं ते सुच्यते किल्बिषात्तदेति अत्राधा
नांग ब्रह्मोदनांगभोजनमिव सीमंतांगभोजनमेव निमित्तत्वेन विवक्षितम् अतस्तद्दिने तद्गृहे भोक्तुः प्रायश्चित्तमिति पारिजातोक्तिः परास्ता

परिशिष्टे तु पुंसवनानवलोभने अन्यथोक्ते उक्तं तृतीये पुंसवनं चतुर्थेऽनवलोभनं ब्रह्मणाग्निः संविदान इति षट् प्राजापत्यः स्थालीपाकस्य हुताः
क्षीभ्यां तेनासिकाभ्यामिति प्रत्यृचमाज्यलेपनां गान्धिमिश्रोत् व्याख्यातं सीमंतोन्नयने प्रथमे गर्भे अनवलोभनं व्याख्यास्यामश्नतद्वयं कुर्वी-
तेति प्राजापत्यं पौरुषं च हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्ये सहस्रशीर्षेति द्वितीये गुर्विण्याः कुक्षिमभिमंत्रयेतायुष्यमिति सूक्तेन ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्त्ययने वाचयतीति द्वितीये च रोसूक्तस्य विनिःसूक्तं सूक्तादौ हीने पाद इति पारिभाषाया गृह्य इव तत्परिशिष्टप्रवृत्तेः अयं-
प्रकाश्च न भाष्यवृत्तिकारादिभिराहतः उक्तं हि भाष्ये प्राजापत्यं प्रकृत्य उभयोः कर्मणारयं साधारणः स्थालीपाक इति जयंतकारिकादौ
च नामैव होम उक्तः अतः शिष्टे रप्यनाहत इति च न तत्प्रयोगो लिरव्यते इति पुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनानि अथ सूतिकागृहं
पारिजाते वसिष्ठः ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहमिति तत्प्रवेशकालं गर्गः राहिण्ये द-
वपौ षोषु स्वाती वारुणयोरपि पुनर्वसौ पुष्यहस्त धनिष्ठा त्र्युत्तरास्त च मैत्रेयाष्टे तथा श्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ग्रहेण कूले राशौ तु रिक्ताषष्ठ्य-
ष्टवर्जिते सर्वे वाऽथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः शुभांशोऽशुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभमिति तद्विधिः पादौ प्रविशेत् सूतिकासंज्ञं कृत-
रसं समंततः सप्तभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तु विद्याविशारदैः प्राक् द्वारमुत्तरद्वारमथ वास्तुदृढं शुभमूदेवानां ब्राह्मणानां च गवां कृत्वा च पूजनम् विप्रपु-
ण्याहं शब्देन शंखवाद्यरवेण च प्रसूता च हवस्त च तथा क्लेशक्षमादयः लघ्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च नत् एरंडमूलचूर्णेन सघृतेन त-

थैवताम् स्मरवप्रसवनाथायपश्चात्कार्येतुतत्सिपे दिति प्रसवनिर्वधेतन्निवर्तकमृग्विधाने प्रमंदिनेकचत्वेतांजपेद्गर्भप्रमोचनीम् इदं चम
नसाध्यायेन्नारीगर्भप्रसुचतीति तथाविजिहीष्ववनस्पतेतदिदं व्याख्यानेस्मृतम् प्रच्यावयतुकामस्याच्यावयेत्तमिदं जपन् स्त्रियंगर्भप्रमू
दांवापाययेदनुमेवितम् उदकच्यावनेनैवगर्भोपश्रवनेस्सुखम् इति अथपुत्रजन्मनिकर्तव्यं वसिष्ठः जातमात्रकुमारस्यसुरवमस्यावलो
कयेत् पिताक्रणाद्विसृज्येतपुत्रस्यसुरवदर्शना दिति ज्योतिर्वसिष्ठः श्रुत्वाजातं पितापुत्रं संचेलं स्नानमाचरेत् उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा दे
रवातक इति अत्रासन्निधौ श्रवणां नंतरं स्नानं सन्निधौ मूलाद्य जातस्यसुरवदर्शनानंतरं स्नानमिति बोध्यम् पूर्ववाक्येमात्रपदेन जन्मानंत
रं सुखावलोकने व्यवधाननिषेधात् एतच्चरात्रापिकार्यम् नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्योदतमक्षयमि
ति व्यासोक्तेः रात्रौ नद्यादिगमनाशक्तं प्रत्याहसारव्यायनः दिवा यदा लुप्तं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते कुर्यादनलसंनिधाविति
आशौचांतरमध्ये पुत्रजन्मनि नैमित्तिके स्नानादावस्त्येवाधिकारः सूतके तु ससुत्यन्ने पुत्रजन्मयदा भवेत् कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरिति प्रजा
पतिवचनात् पुत्रजन्मनि निमित्तं शुद्धेरप्यवधिं जैमिनिः यावन् न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधी
यत इति नैमित्तिकाधिकारसंपादकसंध्यावंदनादेः पूर्णतार्थमुत्तरार्द्धम् जाबालिः जन्मनो नंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि देवादतीतका
लं चेदतीते सूतके भवेत् अच्छिन्ननामिकर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि हेमश्चाहं प्रकुर्वीति नैमित्तिकक्रममाहाचार्यः जातं कुमारं तं दृष्ट्वा-

स्नात्वानीयगुरुपिता नांदीश्रान्द्वावसानेतुजातकर्मसमाचरेदिति जातकर्मोत्तरमपितदहःकर्तव्यमाहहारीतः जातेकुमारेपितृणामामो-
दात्पुण्यंतदहस्तस्मात्तिलपूर्णानिपात्राणिसहिरण्यानि ब्राह्मणानाहूयपितृभ्यः स्वर्धाकुर्यात्प्राजापतयेचेति ब्राह्मे देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजा-
तेद्विजन्मनाम् आयान्तितस्मात्तदहःपुण्यपूज्यंचसर्वदा तत्रदद्यात्स्वर्णंचभूमिगांतुरगंतरथं लुत्रंचगधमाल्यंचशयनंचासनंगृहमिति वृ-
द्धयाज्ञवल्क्यः कुमारजन्मदिवसेविशेषःकार्यःप्रतिग्रहः हिरण्यभूषणवश्वादिधान्यशय्यासनादिषु तत्रसर्वंप्रतिग्राह्यंपक्वानंतुविवर्जयेत्
भक्षयित्वातुतन्मोहाद्विजन्मोदायणंचरेत् सूतकेतुसकुल्यानामदोषोभनुरब्रवीदिति पितुःपातित्यादौविशेषमाहाश्वलायनः पत्यौमृते
वापतितेसंन्यस्तेवाविदेशगे तद्भोजनेनश्रेष्ठेनकार्याःपुंसवनादयः दीक्षांतेदीक्षितोभर्ताजातकृत्यादिकंचरेत् पुंसवनादीनिकर्माणित्रीणि
श्रेष्ठेनकारयेत् अकृतेन्यकृतेकर्माण्यापत्स्वास्थ्यमागतः दानैर्ब्राह्मणवाक्येश्वपुत्रकर्मोत्तरंचरेदिति श्रेष्ठेनेतितादृशाएवप्रतिनिधिरि-
त्येवमर्थम् दीक्षितेनतुदीक्षाकालेस्वयमपिजातकर्मनकार्यं नापितन्प्रतिनिधिनान्येन किंत्ववभृथांतेविसृष्टदीक्षःस्वयमेवकुर्यादित्यर्थः
श्रेष्ठःकनिष्ठहस्तेनपुंसवनादीनिनकारयेदित्युक्त्या जातकर्मतुकारयेदितिसूच्यते अकृतइतिनिषिद्धप्रतिनिधिनाकृतमित्यकृततामापन्नो-
कर्मातिक्रान्तकेनापिनिमित्तेनकोचित्कालंस्वयंकर्तुमसमर्थोपिनान्येनकारयेत् स्वास्थ्योत्तरंदानसहितब्राह्मणाशीर्भिःसोत्कर्षेपुत्रसंस्का-
रंकुर्यादित्यर्थः महारागान्तस्तस्यपिसामर्थ्येस्वयंजातकर्मनकुर्यात् रोगार्हितस्तत्कालंस्पृशन्नन्येनकारयेत् यावत्स्वास्थ्यंभवेत्ताव-

न्नाचरेज्जातकक्रियामित्याश्वलायनवचनात् जातकर्मानन्तरं कर्तव्यमाहवसिष्ठः दत्तागोभृहिरण्यादितनोलग्रं निरीक्षयेत् लग्नमेव प्रशंसं
तिज्योतिःशास्त्रविदोजनाः अरिक्तपाणिर्देवज्ञात्शृणुयात्पुत्रजन्मनीति ततश्च देवज्ञोक्तदुःस्थानस्थितग्रहप्रीत्यर्थं शक्त्युचितदानानि कुर्यात्
त अशक्तः संकल्पपूर्वकं जपपूजादौ ब्राह्मणान्नियुंजीतेति अथ जातकर्मप्रयोगः पुत्रे जातमात्रे मूलज्येष्ठादौ अनुत्पन्नस्य तस्य मुखं
कुलदेवताकुलहृद्ग्रणामपूर्वकं आलोक्य नद्यादावुदङ्मुखः स्नायात् तदसंभवे गृहवाहताभिः शीताभिः स्वर्णपूताभिरद्भिः स्नायात् रात्रावन
लसन्निधौ ततो हिराचम्य प्रागकृतसंध्यावन्दनश्चेत्पूर्णसंध्योपासनं कुर्यात् अथ श्वेतवस्त्रमाल्यादिभिरलंकृतः पवित्रपाणिः अकृतनालच्छे
दं अपीतस्तन्यं अन्यैरस्पृष्टं क्षालितमलंकुमारं मातुरुत्संगे प्राङ्मुखं कारयित्वा स्वयंप्राङ्मुखो देशादिकीर्तनांते अस्य कुमारस्य गर्भाबुधानजनि
तसकलदोषनिवर्हणायुर्मेधाभिर्हृद्भिर्बाजगर्भसमुद्भवेनो निवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये तदा दौ स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृ
कापूजनं च करिष्ये हिरण्येन जातकर्मांगभूतं पुत्रजन्मनिमित्तकं चाभ्युदयिकं तंत्रेण करिष्ये तदा दौ निर्विघ्नतासित्थ्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये
इति संकल्प्य गणपतिपूजनं कुर्यात् अस्य जातकर्मणः पुण्याहं भवतो ब्रुवंत्वित्यादिप्रयोगः श्रान्दे च युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तं हिरण्यं स्वाहान
ममेति प्रयोगः ततो मधुसर्पिषी विषममाने मिश्रिते शिलायां निक्षिप्य यथा तयोः स्रवणं रजः संसर्गो भवति तथा स्रवणं संघृष्य सौवर्णादि-
पात्रे सौवर्णे राजते वापि पात्रे कांस्यमये यवा मधुसर्पिर्निषिञ्चाथ हिरण्येनावयर्षयेत् प्राशयेत्तं हिरण्येन कुमारं मधुसर्पिषीति आश्वलायनस्मृतौ

अत्रक्रमोविवक्षितइतिबहवः एतत्संभृत्यप्रतेददामीतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भः सवितात्रिष्टुप् कुमारेणमधुसर्पिः प्राशनेवि० ॐ प्रतेददामिमधुनोद्यतस्य
 वेदंसवित्राप्रसूतंमघोनाम् आयुष्मान्गुप्तोदेवताभिः शतंजीवशरदोलोके अस्मिन्इतिमंत्रांतेतेनैवहिरण्येनकुमारंपाययित्वातद्विरण्यं प्रक्षास्यस्व
 यमाचम्यतद्विरण्यंकुमारस्यदक्षिणकर्णेनिधाय मेधांतइतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भः सवितासरस्वत्यश्विनावनुष्टुप् कुमारस्यदक्षिणकर्णेजपेवि० कर्णस
 मीपेसुरवंनीत्वाजपेत् मेधांतेदेवः सवितामेधांदेवीसरस्वती मेधांतेअश्विनौदेवाबाधतांपुष्करस्त्रजावितिहिरण्यंसव्यकर्णेनिधायतथैव
 नामृचंजपित्वाशिशोरंसोदक्षिणेनपाणिनायुगपदमिमृशेत् ॐ अश्माक्षवपरशूर्पवहिरण्यमस्तृतंभव वेदोवैपुत्रनामासिसजीवशरदः श
 तं इंद्रश्चेष्टानिगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारंसाभिमर्शनेवि० ॐ इंद्रश्चेष्टानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसूक्तमगत्वमस्मे पोषंरयीणामरिष्टितनू
 नांस्वाद्यानंवाचः सदिनत्वमन्हाम् अस्मेप्रयंधीत्यांगिरसोघोरइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारंसाभिमर्शनेवि० ॐ अस्मेप्रयंधिमघवन्नृजीषिन्निंद्रायो
 विश्ववारस्यभूरेः अस्मेशतंशरदोजीवसेधा अस्मेवीराच्छश्वतइंद्रशिप्रिन् ततोरक्षायुरभिहृत्यर्थं अंगादंगात्संभवसित्दयादधिजायसे आ
 त्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदः शतम् इतिमूर्धानंत्रिराजिघ्रेत् इतिबहवः पारिजातोदाहृतंरक्षायुषोभिहृत्यर्थमाजिघ्रति पितासूतंतावन्नाम
 स्मरेत् तस्यतंमाताप्यथपाययेदिति आचार्य बचोनुसरंतः सृतिरुज्जयंतादयस्तु प्रवासादागतस्यैवसूत्रानुसारेणतत्रिराघ्राणमित्याहुः
 तच्चेत्यं प्रवासादेत्यगृहद्वारिस्थित्वागृहमवेक्षेतगृहाच्चाबिभीतेति अथप्रविशेद्गृहानहंसमनसः प्रपद्यइति अथशिवंशग्ममितिमंत्रंसकृत्कृत्वा

धिरनुवीक्षमाणः यपद्यकृताचमनोनेकपुत्रश्चेज्ज्येष्ठानुपूर्व्येणशिरःसर्वतो गृहीत्वा त्रिराघ्रायजपेत् अंगादंगादिति मंत्रं प्रतिपुत्रं शिरो ग्रहणादिज-
पांतादितिः एकपुत्रः सरुदेवजपांतं कुर्यात् पूर्वमतानुसारेण जातकर्मातेपि क्रियमाणघ्राणमित्यमेव शिरो ग्रहणादिजपांतं कर्तुमुचितं ततो नानाना-
मभ्योभूयसीदक्षिणां पूर्वोक्तदेयांतराणि च दत्वाः रिक्तपाणिर्देवज्ञपूजनपूर्वकं जन्मलग्नगतग्रहावधारणं कृत्वा प्रतिकूलग्रहानुकूल्यसिद्ध्यर्थं विशिष्ट-
दानानि कुर्यात् जपादिकर्मणि वा हतब्राह्मणान्नियुज्यनालच्छेदं कारयित्वा हिरण्योदकेन मातुर्दक्षिणस्तनं प्रक्षाल्य मात्रा कुमारं पात्ययेत् इमां कु-
मारो जरांधयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे अस्यैस्तनो प्रसुंजाना आयुर्वर्चा यशो बलमिति केनापि ब्राह्मणेन पठितमंत्रेण तमर्वतमिति ब्राह्मणा आशी-
र्वदमंत्रं च देयुः गृह्यपरिशिष्टे तु अथ जातकर्मपुत्रजाते पुराण्यैरात्मैर्दग्निरिंद्रः प्रजापतिर्विश्वे देवा ब्रह्मेत्यनादेशदेवता हुत्वा प्राक्स्विष्टकृतः
सर्पिर्मधुप्राशनादिकुर्यादिति परिशिष्टांतरे तु कुमारस्य तु जातस्य अरणीषोडशांशुलाम् आलुत्य चोत्तरामर्णांतिभ्यामग्निं तु मंथयेत् जुहुयात्
जातकर्मादिपित्र्ये औपासनेपि वा तस्मिन् कुमारकर्माणि विवाहांतानि कारयेत् सगृह्यश्चात ऊर्ध्वं स्याद्विधिनानेन संस्कृत इत्युक्तम् तस्मिन्वाय-
नोत्पन्ने अपिवेत्यस्योत्तरार्द्धे नान्वयः होमपक्षेनां दीश्वान्दांते जातकर्मा गभूतं होमं करिष्ये इति संकल्प्यारणि परिग्रहपूर्वकं मथितमग्निं लौकि-
कमग्निं वा व्याल्लितिभिः प्रतिष्ठाप्यास्यान्वाधाने च क्षुधी आज्येनेत्यंतेग्निमिंद्रं प्रजापतिं विश्वान् देवान् ब्रह्माणामिति प्रधानदेवता आज्येन शेषे-
ण स्विष्टकृतमित्यादि आज्यभागोतं कृत्वा स्रुवेणाग्नये स्वाहेत्येवं पंचाहुती हुत्वा गधुसर्पिः प्राशनादि अंसाभिर्मर्शनांतं मूर्धा घ्राणांतं वा कृत्वा

स्विष्टकृदादिकुर्यादितिक्रमः कुमार्या अपि एतज्जातकर्मा मंत्रकं कार्यम् आहूतैव कुमार्या इति सूत्रात् तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाह-
स्तसमंत्रक इति स्मृतेश्चेति कोस्तमेजातकर्मप्रयोगः अथ जन्मदेवतानां पूजनादिव्यासः सूतिकावासनिलया जन्मदानां देवताः तासां
योगनिमित्तात्तुष्टिर्जन्मनिर्वाहोति तेति जन्मनिमित्तात्ताशौचे सत्यपीत्यर्थः प्रथमेहनिषेधे वा दशमे चैव सर्वदा त्रिष्वशौचं न कुर्वति सूत-
के पुत्रजन्मनीति चकारात्पंचमाष्टमयोरपि तच्च प्रथमेनैमित्तिकश्चाद्वादौ दशमे बलिदानान्नदानयोः इतरत्र तु जन्मदेवतापूजादौ बलिदानं
तु दशमे त्पन्नदानं प्रशस्यत इति अन्नदानं च सगोत्रेभ्यः अथ पूजाप्रयोगः पंचमादिरात्रेः प्रथमयामे कुमारस्य पित्रादिरात्रमनादिदेशका
लसंकीर्तनांतेः स्य बालस्य समात्कस्यायुरारोग्यसकलारिष्टशान्तिद्वारा श्रीपरमेत्यर्थं स्कंदस्य राकादीनां जन्मदानां जीवन्तिकायाश्च पूजनं करिष्ये
तदादौ विघ्नेशपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजां षोडशोपचारैः कृत्वा प्रार्थयेत् लंबोदरमहाभाग सर्वोपद्रवनाशन त्वत्पसादादविघ्नेश
चिरं जीवतु बालक इति ततः कुड्यादिलिरिव तप्रतिमां स्तुतुं दुर्लभं पुंजेषु वा जन्मदाः जीवन्त्यपरनाम्नीषष्टीं स्कंदं राकां सिनीवा लींकुहूरं वड्वादिषु
भगवतीं च षोडशोपचारैः पूजयेत् जन्मदाभ्यो नम इति नाम मंत्रेण जन्मदानां मावाहनादि आयाहि वरदे देवि महाषष्टीति विश्रुते शक्तिभिः स
ह बालं मे रक्ष जागर वासरे इति षष्ठ्या वाहनम् शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्टी नमोऽस्तुते इति च
पराणां तस्यै समर्पणम् क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशांतिफलप्रद बालस्य विघ्ननाशार्थं गृहाणे मंबलिं शक्तम् क्षेत्रपाल बलिं दद्याज्जीवन्ति प्री

त्यर्थं बलिंदत्वा भूतप्रेतपिशाचाद्यागंधर्वारक्षसांगणाः शक्रभक्तुर्वेतुते सर्वे मम गृणहं त्विमं बलिम् नवग्रहबलीन् दद्यात् ततस्तस्याः प्रार्थना
जननी सर्वभूतानां बालानां च विशेषतः नारायणी स्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्वदा भूतप्रेतपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च माते वरक्ष बालं मे श्वाप
देपन्नगेषु च गौरीपुत्रो यथास्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा तथा ममाप्ययं बालं षष्ठिके रक्ष्यतां नम इति उक्तदिनेषु पूजितदेवताप्रीत्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो
यथाचारं तांबूलं दक्षिणां दद्यात् पद्मान्नमिन्नदानप्रतिग्रहयोर्न दोषः इति जन्मदादिपूजनं अथाशौचकर्तव्यनिर्णयः भारद्वाजः सूत
केभृतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् तथा माजं नमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायाधर्यनिवेदयेत् मार्जनं तु नवाकार्यमु
पस्थानं न चैव हीति पैरीनमिः सूतके सावित्र्या जलं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यध्यायन् नमस्कुर्यादिति प्राप्तायाः सावित्र्याः पुनर्वचनं स्पष्टो-
च्चारणार्थम् विष्णुः आशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्यायानिवर्तते नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयादिति अत्र होमो वैश्वदेवारव्यः पंचयज्ञवि-
धानं तु न कुयान्मृतिजन्मनोरिति स्मृत्यंतरात् नतु अग्निहोत्रोपासनारव्यः वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिता इति याज्ञवल्क्योक्तेः
कर्मवैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयं इति हारीतोक्तेश्च वैतानिकग्रहणमोपासनहोमोपलक्षणार्थम् तस्यापिश्रोतत्वेन मिताक्षरोक्तेः स्ना-
नाचमने च तात्कालिके अग्निहोत्रस्य होमार्थं शब्द्विस्तात्कालिकी भवेदिति गोभिलोक्तेः स्थालीपाकपिंडपितृयज्ञादिस्मार्तंतु आशौचेऽप्यन्यद्वा
राक्षरयेत् नत्यजेन्वापि स्वयंकुर्यात् सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्मकथं भवेत् पिंडयज्ञं चरुहोममसगोत्रेण कारयेत् इति एतच्च प्रथमारंभोत्तरं

हौमओपासनहौमः सगोत्रेणापिकारणीयइत्याशयेनतदुक्तिः नतुत्रापिनियमः अग्निहोत्रतुल्यत्वात् अन्येतुस्थालीपाकादिवत् औपा-
सनहौमेप्यन्यकर्तृत्वनियममन्यते काम्यस्यापिप्रतिप्रसवंपुलस्त्यः सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ सान्निहित्यमुपस्पृश्यराहुग्रस्तेदिवाकरे सत्र-
धर्मप्रवृत्तस्यदानकर्मफलैषिणइतिसन्निहिततीर्थंस्नात्वाराहुपरागेकाम्यदानंकुर्यात् तथानसप्रवृत्तोपिइतिव्याख्यातंपारिजाते तथाहहस्य
तिः कन्याविवाहेसंक्रांतौसूतकंनकदाचनेति जमदग्निः सूतकेमृतकेवापिजान्हुव्याःसलिलेस्थितः नाभिमात्रेजलेस्थित्वाकुर्याद्यनजपा-
दिकमिति एतदुभयंकाम्यविषयमपीत्यपितत्रैवोक्तम् अयस्सूतिकाशुद्धिः द्विजातेःसूतिकाया स्यादृशाहेनतुशक्यति त्रयोदशेहि
संप्राप्तेःशुद्धाशक्यत्यसंशयमिति अशुद्धाशुद्धा अस्पृश्यनितृतिरत्रोच्यते कर्मानधिकारस्तु तत्तद्गुणोचिताशौचांतेसर्वेषांनिवर्तते द्विजा-
तिस्त्रीणांतुपुत्रप्रसूनांविंशतिरात्रांतेकन्याप्रसूनांतुमासांतइतिसंक्षेपः इत्याशौचकर्तव्यादिनिर्णयः अयजननशांतयः तत्रादौमोप्र
सकृच्च्यते गर्गः पित्रारिष्टेसुतारिष्टेमात्ररिष्टेतथैवच प्रायश्चित्तंततःकुर्यात्तत्तद्दोषस्यशांतये तादृशनक्षत्रोत्पत्त्यासूचितेपित्राद्यरिष्टेतत्त
द्दोषशांत्येतत्तत्प्रायश्चित्तंकुर्यादित्यर्थः पूषाश्विनौगुरौसार्पमद्याचित्रेद्रमूलं एषुक्षक्षेपुजातस्यकुर्याद्भोजनंतथा जन्मर्क्षेवात्रिजन्मर्क्षेऽथ
भवारैशुभेदिने कृत्वाभ्यंगादिकंसर्वगृहालंकारपूर्वकम् गोमयेनोपलिप्याथगृहस्येशानभागके पंकजंकर्णिकायुक्तंरजोभिःश्वतवणंके-
व्रीहिंसत्रविनिक्षिप्ययथावित्तानुसारतः नवशूर्पेतुतन्मध्येरक्तवस्त्रंप्रसारयेत् स्थापयित्वाशिशतंत्रपुनःसूत्रेणवेष्टयेत् प्राङ्मुखंतमवाक्य-

सं० कौ०
६०

दंतिलगर्भगतं शिशुम् गोमुखं दर्शयित्वा तु पुनर्जातं तु गोमुखं वात् विष्णुर्योनिमिति सूक्तेन गव्येन स्नापयेच्छिशुम् गवामंगेषु मंत्रेण गवामंगेषु स
स्पृशेत् विष्णोः श्रेष्ठेन मंत्रेण गोप्रसूतं तु बालकम् आचार्यस्तु समादाय पश्चान्मात्रे ददेत्तदा माताजघन्यभागस्था शिशुभानीयत च्युत्वात् ततः पित्रे
तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् वस्त्रेन वंचसंस्थाप्य पुत्रस्य मुखं वमीक्षयेत् गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिश्च संयुतम् आपो हिष्ठादिभिर्मंत्रैरभिषिंचे
त्ततः शिशुम् मूर्ध्नि चाग्रायतं पुत्रं तन्मंत्रेण तदा पिता अंगादंगात्संभवसित् दद्यादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सर्जविशरदः शतमिति मूर्ध
नि त्रिविधायतं शिशुं स्थापयेत्ततः पुण्याहं वाचयेत् पश्चाद्वाह्मणेर्वेदपारगैः दारिद्र्यायाय विप्राय तांगामभ्यर्च्य दापयेत् गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दद्या
दर्कादितः क्रमात् यथाशक्ति धनं दद्याद्वाह्मणेभ्यस्तदा पिता ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशारवोक्तमार्गतः उद्धरे वनं ततः कुर्यादाज्यभागां तमेव च हो
मस्यैशानदिग्भागे धान्योपरिशुभं घटम् पंचगव्यं घटे स्थाप्य तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् क्षीरदुग्धमकषायांश्च पंचरत्नानि निक्षिपेत् वस्त्रयुग्मानि
संछाद्य गंधादिभिरथार्चयेत् विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमां च विधानतः प्रतिमां यक्ष्मणः अग्रं तद्देवत्ये होमविधानात् चकाराच्चेति केचित्
तन्न विष्णवादिपूजायां प्रतिनियमसंभवे अपूर्वपूजांतरविधिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् चकारस्य विधानशब्दोक्ततत्तदुचितेति कर्तव्यनिरूपितं
समुच्चयार्थत्वात् यत इन्द्रादिभिर्मंत्रैः कुंभं स्पृष्ट्वा भिमंत्रयेत् दधि मध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः आपो हिष्ठेति तिसृभिरप्स्रमे सोम इत्य-
थ तद्विष्णोः परमं पदमक्षीप्यांतेति सूक्ततः ऋग्भिराभिः प्रत्यूचं चाष्टाविंशतिसंख्यया अशक्तश्चाष्टसंख्यं वा दधि मध्वाज्यसंयुतम्

आदित्यादिग्रहाणांच होमं कुर्यात्समंत्रकम् इति गोप्रसवविधिः अथ प्रयोगः बालस्य जन्मक्षेतदारभ्य गणनेन दशमैकोनविंशयोर्वारं रक्षत्र
 योस्तदसंभवे देवनक्षत्रादियुक्ते शुभादिने वा कृताभ्यंगस्नानो गृहसुपलेपनादिना लंकृत्य सभायाः स्य बालकस्याः सुकटुष्टकालोत्पत्तिस्सूचितारिष्टनि
 वृत्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवारव्यांशांतिकरिष्य इति संकल्प्य तदंगत्वेन गणेशपूजां करिष्ये इति संकल्प्य तं संपूज्याचार्यवरणं तत्पूजनं
 च कुर्यात् आचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्षपविकिरणं शुचीव इति पंचगव्येनापोहिष्ठेत्यदिश्वदेशं प्रोक्ष्य स्वस्त्ययनं ताक्ष्यमिति प्रार्थनं च विधाय
 गृहस्येशानभागे गोमयेनोपलिप्य श्वेतरजोभिः कर्णिकायुक्तं पंकजं कृत्वा तत्र ब्रीहान्निक्षिप्य तं पुश्रुपं तस्मिन् रक्तवस्त्रं प्रसारितं तत्र तिलविकिर
 णं च कृत्वा प्राङ्मुखमवाक्पादं शिशुं निधाय स शिशुं श्रुपं सूत्रेण वेष्टयित्वा तस्मिन् गोमुखसाम्निध्यं कृत्वा विष्णुर्योनिमिति सूक्तस्य त्वष्टाविष्णुरनु-
 षुप् सूक्तेन चिंतनं कृत्वा तेनैवावृत्या पंचगव्येन शिशुं स्नापयित्वा गवामंगेषु तिष्ठेति भुवनानि चतुर्दश यस्मात्तस्मान्छिवं मे स्यादिह लोकं परत्र चे-
 ति गोः सर्वंगेषु गवामंगेष्वेव वा स्पृशेत् तत आचार्यो विष्णोः श्रुष्टेनेति शिशुं गृहीत्वा मात्रे दद्यात् माता तु बालमादाय गोमुखसमीपे बालं नीत्वा पु-
 नरादाय गोपुच्छदेशेपित्रे दद्यात् तत आचार्यः पितृहस्तेन मात्रे दपयेत् नवं वस्त्रं शिशुं स्थाप्याच्छादनमपसार्य पुत्रसुरवेक्षणं कुर्यात् ततः पंच-
 गव्येनाचार्यः शिशुं प्रोक्षयेत् आपोहिष्ठेति तिसृभिरासांसिंधुर्होप आंबरीय आपो गायत्री अभिषंके वि० ॐ आपो हिष्ठा मयां भुवः० ऋचः ३
 ततः पिता हस्तद्वयेन परिग्रहणपूर्वकं अंगादंगादिति मंत्रेण शिशोर्मूर्धनि त्रिरवघ्राय स्थाने शिशुं स्थापनं कृत्वा शारवाध्यायिभिः स्वशारवोक्त-

सं.को.
६१

विधिना पुण्याहवाचनं कुर्यात् तत आचार्यो गोर्दरिद्रस्य ब्राह्मणस्य पूजनपूर्वकं तस्मै तद्दानं विधिना कारयेत् ततो यजमानो वरुणस्वर्णधान्या निय-
थाशक्त्यार्कादिप्रीत्यर्थं आचार्याय दत्त्वा न्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् तत आचार्यः गोमुखं प्रसवशांतिहोमं करिष्येति संकल्प्य स्थंडि-
लाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतेः कार्कादिग्रहाणामावाहनं कृत्वा न्वाधानं कुर्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यंते प्रधानं अपः द्वादशोत्तरसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिर्द्वा-
विंशत्संख्याभिर्वा विष्णुं अष्टाविंशतिसंख्याभिर्दधिमिः अष्टाभिर्वा यस्मिन् ग्रहणं अष्टषष्ठ्यधिकशतसंख्याभिर्दधिमिः अष्टचत्वारिंशत्संख्याभिर्वा
अर्कादीन् प्रत्येकं अष्टाविंशतिसंख्याभिर्दधिमिः प्रत्येकमष्टाभिर्वा शषेणेत्याद्याज्यभागांते स्थंडिलस्यैशानदिशि ग्रहर्षां वंत्तरतो महीद्यौरित्या-
दिविधिना धान्योपरि घटस्थापनं कृत्वा तस्मिन् पंचगव्यं तिला नक्ष्त्रं रहुमकषायान् पंचरत्नानि क्रमेण निःक्षिप्य वरुणयुग्मेन संछाद्य गधपुष्पा-
दिभिः कलशमभ्यर्च्य कृताग्न्युत्तारणप्रतिमयोर्विष्णुवरुणो पूजयेत् तद्विष्णोरिति मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री तत्त्वायामिभुनः शेषो वरुणस्त्रिष्टुप्
गोप्रसवप्रधानपूजने वि० ॐ इदं विष्णुर्विच० ऋक् ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा० ऋक् पूजोते कुंभं स्पृष्ट्वा भिमंत्रयेत् यत इंद्रेति षण्णां भर्ग इंद्रे च ह-
ती कुंभाभिमंत्रयेत् वि० ॐ यत इंद्रे भयामहे० ऋचः ६ ततः आचार्यः सुवेण दधिमध्वाज्यहोमं कुर्यात् आपो हि ष्तेति तिसृणां सिंधुद्वीप आपो
गायत्री गोप्रसवप्रधानहोमे सत्यपिवरुणहोमस्य वारुणत्वेऽद्य इत्येत्यागः पार्वणहोमे पूर्णमासायैदमिति वत् अप्समे० ऋष्यादिपूर्वव-
त् अतएवानुष्टुभोग्रहणं तद्विष्णोरिति मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री गोप्रसवप्रधानहोमे ॐ तद्विष्णोः० विष्ठावइदे० अर्क्षीभ्यां तदिति ष

एणां विवहायस्महालुप्तु गोप्रसवप्र० ०३ अक्षीष्यांतेनासिकाभ्यां० १ ग्रीवाभ्यां० २ आत्रेभ्यस्ते० ३ ऊरुभ्यांते० ४ मेहभादनं० ५ अंगादंगा
 लो० ६ यक्ष्म हणइद० ततः आरूष्णेनेत्यादिभिर्दध्यादिहोमः सवित्रे सोमायेदमितित्यागः सर्वत्र प्रत्यृचं अष्टाविंशतिरष्टौवाहुतयः प्रणी
 ताप्रणयनसंस्था जपांतेपरिस्तरणविसर्जनादि आचार्याय यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा स्थापितदेवतानामुत्तरपूजाविसर्जनांते तस्मात्तिमां आचा
 र्यहस्ते प्रतिपाद्याग्निं संपूज्य विष्मृतिधारणांते गच्छुगच्छंति तं विसृज्य दशर्चान्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्कर्मणः संपूर्णतां वाचयित्वेश्वरार्पणं कुर्यान्
 इति गोप्रसवप्रयोगः अथ कृष्णचतुर्दशीजिननशांतिः गर्गः कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः यद्विधं फलं चतुर्दशीं चिपद्रागो कुर्यादादौ शुभं
 स्मृतम् द्वितीयेपितरंहंति तृतीयेमातरं तथा चतुर्थेमातुलं हंति पंचमेवं शनाशनम् षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् तस्मात्सर्वप्र
 यत्नेन शांतिं कुर्याद्विधानतः आचार्ये वरयेद्दीमान् पुत्रदारसमन्वितम् ब्राह्मणान् त्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकम् रुद्राधिदेवतातस्याः क
 र्पमात्रसर्वर्णतः तदर्धाधेनवा कुर्याद्विजशाठ्यविवर्जितः प्रतिमांकारयेच्छंभोः सर्वलक्षणसंयुताम् वृषभं च समासीनो वरदां शूलपाणि
 नीम् शुद्धस्फटिकसंकाशां श्वेतमाल्यांबरान्विताम् त्र्यंबकेन मंत्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः स्थापयेच्चतुरःकुंभांश्चतुर्दिक्षु यथाक्रमम् पुण्यती
 र्थजलोपेताभ्यां न्यस्योपरिविन्ध्यसेत् तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतच्छिद्रसमन्वितम् पंचमृत्यंचरत्नानि पंचत्वक्पंचपल्लवान् पंचधान्यं स्रवर्णं च तत
 न्मंत्रैर्विनिक्षिपेत् शतोषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रं श्ववेष्टयेत् सर्वसमुद्राः सरितस्तृतीर्यानि जलदानदाः आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः

आवात्पवारुणेर्मन्त्रैरेनेनचविधानतः इममेवरुणेत्यनयानत्तायामीत्युवाचतथा त्वंनोअग्रइत्यनयासत्त्वइतिमन्त्रतः आग्नेयकुंभमारभ्यपूजांकु
यांघृथाक्रमात् आनोभद्रारव्यसूक्तंचभद्राअग्नेश्वसूक्तकम् जम्बापुरुषसूक्तंचकदुद्रंतुक्रमाज्जपेत् ईश्वरस्याभिषेकंचग्रहपूजांचकारयेत् ई-
श्वरस्यरुद्रस्य पूजाकर्मसुनिर्वर्त्यहोमंकुर्याद्विधानतः ग्रहस्येशानदिग्भागेकुंडंकुर्याद्विधानतः विस्तारायामरवातंचअरुतिद्वयसंमितम्
कुंडकंठंपरित्यज्यसमेतादंगुलंक्रमात् मेरवलोच्छ्रायविस्तारौचतुस्त्रिद्व्यंगुलंक्रमात् पश्चिममध्यभागेतुयोनिंकुर्याद्विधानतः एवंक्रमेणहो-
तव्यम् समिदाज्यचरूंश्चैवतिलमाषांश्चसर्षपैः अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिःरवादिरेःशुभैः अष्टोत्तरसहस्रंवाअष्टोत्तरशतंतुवा अष्टाविंश-
तिमेतैश्चहोमंकुर्यात्पृथक्पृथक् त्र्यंबकेनमन्त्रेणतिलान्व्याहृतिभिःक्रमात् ग्रहाणांचैवहोतव्याअस्मदुक्तविधानतः एवंक्रमेणहोतव्यंहो-
मशेषंसमापयेत् सर्वालंकारयुक्तानांत्रयाणामभिषेचनम् त्रयाणांमातृपितृबालकानाम् चतुर्भिःकलशैरद्रिहृहकुंभसमन्वितम् धोतां
बराणिधृत्वाथकुर्यादाज्यावलोकनम् पूर्णाहुतिंचजुहुयाद्यजमानःसमाहितः तत्सर्वंपरयापत्तयाईश्वरायनिवेदयेत् सर्वालंकारसंयुक्तां
सवत्सांगोपयस्विनीम् प्रतिमांवस्त्रयुग्मेचआचार्यायनिवेदयेत् ईश्वरप्रीतयेशक्त्याकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् अन्येषांचैवसर्वेषांकुर्याद्ब्रा-
ह्मणभोजनं तस्मादनेनविधिनावित्तशाख्यविवर्जितः एवंयःकुरुतेशांतिंसर्वपापैःप्रमुच्यते सर्वान्कामानवाप्नोतिस्थिरजीवीस्सर्वीभवेत्
इति अथरुष्णाचतुर्दशीजननशांतिप्रयोगः देशकालौसंकीर्त्यअस्यशिशोःरुष्णाचतुर्दश्यांअमुकांशजननसूचितसर्वारिष्टनिरसन

द्वारा श्रीपद्मेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमखां कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिकरिष्ये तदंगत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं आचार्यऋत्विग्वरणं च
 करिष्ये वृत्तानां पूजनं अग्न्युत्तारणं आचार्यः कर्मकरिष्ये इति संकल्प्य यदत्र संस्थितमित्यादि स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमित्यंते स्थंडिलपूर्वभागे
 महीद्यौरित्यादि मंत्रावृत्त्या पदार्थानुसमयेन मध्ये शतच्छिद्रं तस्य आग्नेयादिविदिक्षुचतुरः कलशं च स्थाप्य शतच्छिद्रे स्योनापृथिवी पंचमृ
 दः अश्वेत्येव इति पंचपल्लवान् सहिरत्नानीति पंचरत्नानि रुवतिर्भीमो वृषभस्तविष्ययेति पंचत्वचः ओषधयः समिति पंचधान्यानि
 हिरण्यरूप इति सुवर्णं या ओषधीरिति सर्वोषधीः शतावरीनि क्षिप्य युवास्वासा इति वस्त्रैः संवेष्ट्य पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रनिधानां ते रुद्र
 प्रतिमां कर्षत दधत दधान्यतरपरिमित हेमनिर्मिता वराभयांकितहस्तद्वयां वृषभारूढां स्थापयित्वा त्र्यंबकं वसिष्ठोरुद्रो नुष्टुप् रुद्रपूजने
 विनि० ॐ त्र्यंबकं यजामहे० ॐ कृ० शब्दस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्यांबरावृतम् ध्यात्वा एकादशिन्यभिषेकघटितोपचारैः रुद्रं संपूज्य आग्ने
 य्यादिचतुर्षु कलशेषु गंधद्वारामिति गंधमोषधय इति यवान् अश्वेत्येव इति पंचपल्लवान् कांडात्कांडादिति दूर्वाः सहिरत्नानीति पंचरत्नानि हिर
 ण्यरूप इति हिरण्यं याः फलिनीरिति फलम् युवास्वासा इति वस्त्रवेष्टनं पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रनिधानं एतावत्कांडानुसमयेन कृत्वा इमं मे वरु
 ण इति सर्वे समुद्रा इति च समुद्रादिसहितं वरुणमावाहयेत् इमं मे वरुणः शनः शोषो वरुणो गायत्री वरुणावाहने वि० ॐ इमं मे वरुणः० समु
 द्रादिसहितं वरुणं संपूज्य उत्तरकलशं च पिसमुद्रादिसहितं वरुणपूजने क्रमेण तत्त्वायामिद्वेनो अग्ने० सत्वे नो अग्ने० इत्यादयो मंत्राः

तत्त्वायामिश्रनः शेषोवरुणस्त्रिष्टुप् ॐ तत्त्वायामि० ऋक् त्वंनो अग्ने इत्यस्य गौतमो वामदेवो ग्रीवरुणोऽत्रिष्टुप् पूजनेवि० ॐ त्वंनो अग्ने० ऋक् १
सत्त्वंनो अग्ने इत्यस्य वामदेवो ग्रीवरुणोऽत्रिष्टुप् पूजने० ॐ सत्त्वंनो अग्नेवमो भवो० ऋक् १ सर्वपूजांते देवदानव इति प्रतिकलशं प्रार्थना तत्र क्रमेण-
चतुर्षु कलशेषु सूक्तजपः आनो भद्रा इति दशर्चस्य सूक्तस्य राहूगणो गौतमो विश्वदेवा देवता आद्याः पंचसप्तर्मा च जगत्यः षष्ठी विराट् स्थाना शेषा
स्त्रिष्टुप् जपे विनियो० ॐ आनो भद्राः ऋतवो यंतु० ऋचः १० भद्रा अग्नेरिति द्वादशर्चस्य वाध्यश्वः समिचोऽग्निदेवता आद्ये हे जगत्यो अंत्यास्त्रिष्टु
भः जपे विनि० ॐ भद्रा अग्नेर्वध्यश्वस्य० ऋचः १२ सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य सूक्तस्य पुरुषो नारायणो देवता अनुष्टुप् छंदः जपे वि० ॐ सहस्र
शीर्षा० ऋचः १६ कद्रुद्रायेत्यस्य सूक्तस्य घोरः कण्वोरुद्रो गायत्री जपे वि० ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसे० इति सूक्तम् ततोऽग्निवेद्यो ग्रहांश्च प्रतिष्ठा-
प्यान्वाधानं कुर्यात् समिहूय मादायात्र प्रधानम् आदित्यादिग्रहान् अष्टाष्ट संख्याभिः अर्कादिजातीयसमिदाहुतिभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुति
भिश्च अधिदेवताप्रत्यधिदेवताद्याग्रहपीठदेवता एकैकसंख्याकाभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः रुद्रं प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याकाभिरश्वत्थप्ल
क्षपलाशरवदिरजातीयसमिदाहुतिभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिस्तिलमाषसर्षपाहुतिभिश्च अग्निवायुसूर्यप्रजापतींस्तिलाहुतिभिः शो
षेणस्विष्टकृतमित्याद्याज्यभागोत्तेकृते यजमानः यथा देवतं त्यागं कुर्यात् तदनंतरं होमोत्तेस्विष्टकृदादि नवाहुत्यंते बलिदानं पूर्णाहुतिभिः प्र
णीतानि नयनांतं सस्थाजपः दंपत्योरभिषेकः धौतवस्त्रचंदनादिधारणं आज्यं रूपं रूपमित्यवलोक्य सदक्षिणं दत्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वा कृतं कर्म

रुद्रार्पणं कृत्वा आचार्याय वस्त्रयुग्मसहितोपस्करगो निष्क्रयदानम् क्रतिगम्यः हिरण्यनिष्क्रयदानम् स्थापितदेवतानां पूजनम्विसर्जनं
आचार्यहस्ते प्रतिपादनं च अग्नेः पूजनम्विसर्जने यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनस्य संकल्पः सूयसीदानस्य च विष्णुस्मरणं तदर्थं च कुर्यात् इ-
ति कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः अथ सिनीवालीकुहूशान्तिविधिः प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः सिनीवाल्यो प्रसूता स्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा
गजाश्वामहिषीचैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः वर्जयेत्तान् शेषांस्तपश्वपक्षिमृगादिकान् कुहूप्रसूति-
रत्यर्थं सर्वदोषकराः स्मृता यस्याप्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशनम् सर्वगंडसमस्तदोषस्तप्रबलो भवेत् शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो-
विधीयते परित्यागात्तत्र शान्तिकुर्यादिमां विचक्षणः तत्फलं तत्क्षणान्दैनं पुनरेवानुपालनम् न त्यजेत्संदिह्यतो मोहादर्थेन ज्ञानतोऽपि वा तद्यो-
गान्नाशयेत्किंचित्स्वयं वानाशमश्नुते कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्याशीघ्रं दोषाः पनुत्तये रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् कर्षमात्रस्रव-
णैर्न तदर्थार्थेन वा पुनः अथवा शक्तितः कुर्याद्विद्वत्शास्त्रविजितः प्रतिमांकारयेच्छंभोश्चतुर्भुजसमन्विताम् त्रिशूलरवद्भुवराभयहस्तां
यथा क्रमात् श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेतांबरवृषस्थिताम् त्र्यंबकेन मंत्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्रांकुशचापससायकः रक्त-
वर्णो गजारूढो यत इंद्रेति मंत्रतः पितरः कृष्णवर्णाश्चतुर्हस्ताविमानगाः यक्ष्यक्षसूत्रकमंडल्वभयस्यैवधारिणः ये च हेति च मंत्रेण पूजां-
कुर्यादन्तरम् आग्नेयीं दिशि मारभ्य कुंभान् कोणेषु विन्यसेत् तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतच्छिद्रसमन्वितम् तेष्वेव पंचगव्यादींस्तत्तन्मंत्रैश्च

निक्षिपेत् कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या कुर्याच्छ्रींस्वशक्तिः गोदानं वस्त्रदानं च सर्वार्थं चोर्वरांशकम् दशदानानि चोक्तानि सीरमाज्यं शुद्धस्तथा आ-
 च्यवेक्षणमेतानि तत्तन्मंत्रैश्चकारयेत् समिदाज्यचरोहोमः स्तिलमाषैश्च सर्षपैः अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः रवादिरेः शुभैः अष्टोत्तरशत-
 सुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद् द्विजः अंबकेन मंत्रेण तिलान् व्यातृतिभिः पुनः चतुर्भिः कलशैर्युक्तं बृहत्कुंभसमन्वितम् शान्तिवत्सकलं कार्यमभिषेकं च-
 कारयेत् पितृमातृशिशूनां च अभिषिञ्चेत्तु वारुणेः शंकरस्य अभिषेकं च कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् अन्येषां चैव सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् यथाश-
 क्त्यनुसारेण द्विजवाचनपूर्वकमिति अथ प्रयोगः कर्त्ताः स्य कुमारस्य सिनीवालीजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्राप्त्यर्थं
 सिनीवालीजननशान्तिकरिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिवरणांतं कुर्यात् कुहूजनने कुहूजननसूचितेत्यूहः वेदद्वयरहितो दर्शः तत आचा-
 र्यः सर्षपविकिरणादिप्रार्थनांतं कृत्वा कृत्वा स्यादिलपूर्वभागे विदिक् आग्नेयीमारभ्य महीद्यौरित्यादि मंत्रैः पदार्थान्वसमयेन
 चतुरः कुंभानासाद्य मध्ये शतच्छिद्रं संस्थाप्य चतुर्भुजलसेचनगंधक्षेपांते तत्सरितुरित्यादिभिः पंचगव्यानि स्योनापृथिवीति पंचमृदः सहिरत्मा-
 नीति पंचरत्नानि रुक्मीति पंचत्वचः ओषधयः संवदंत इति पंचधान्यानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं प्रक्षिप्य पंचस्वपि पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रनिधानांते म-
 ध्यमेयथाशक्तिनिर्मिता सुकलक्षणां रुद्रप्रतिमां निधाय अंबकं वसिष्ठो रुद्रो लुप्तुप् रुद्रावाहने वि० ॐ अंबकं यजा० इति मंत्रेण रुद्रं श्वेतगंधपुष्पा-
 दिभिः संपूज्य तद्दक्षिणतो यत इंद्रेति भर्ग इदं स्मिष्टुप् इन्द्रावा० ॐ यत इंद्र० इति इंद्रेण संपूज्य ये चेहेति शंखः पितरस्त्रिष्टुप् पित्रावा० ॐ ये चेह

पितरोऽत्युत्तरतः पितृन्संपूज्यचतुर्षु कुंभेषु वरुणं संपूज्य आनोभद्रा इति पठेद्दृग्वेदी यजुर्वेदी नमो वाच इति गवामंगेष्विति गां दद्यात् शरण्यं सर्व-
 लोकानां लज्जायारक्षणं परम् स्रवेषधारिवस्त्रत्वमतः शांतिं प्रयच्छमे इति वस्त्रम् हिरण्यगर्भगर्भस्थमिति स्रवणम् सर्वभूताश्रयाभूमिर्वराहेण
 समुत्थता अनंतसस्यफलदा अतः शांतिं प्रयच्छमे इति उर्वरां ततो दशदानानि गोभूतिलहिरण्याज्यवासो धान्यं गुडानि च रोष्यं लवणमित्याहुर्द-
 शदानानि पंडिताः गां भुवं चोक्तमंत्राभ्यां पुनर्दत्त्वा तिलान् दद्यात् महर्षेर्गोत्रसंभूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः तस्मादेषां प्रदानेन मम पापं न्यपोह-
 त्विति उक्तमंत्रेण पुनर्हिरण्यं दत्त्वा ज्यं दद्यात् कामधेनुषु संभूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् देवानामाज्यमाहारमतः शांतिं प्रयच्छमे उक्तमंत्रेण वासः पुन-
 र्दत्त्वा धान्यं दद्यात् सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं महत् प्राणिनां जीवनोपायमतः शांतिं प्रयच्छमे इति यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः सा-
 मवेदस्तवेदानां महादेवस्तु योगिनाम् प्रणवः सर्वमंत्राणां नारीणां पार्वती यथा तथारसानां प्रवरः सदैवेक्षरसो मतः समतस्मात्परां शांतिं ददस्व
 गुडसर्वदेति गुडम् प्रीतिर्यतः पितृणां च विष्णुशंकरयोः सदा शिवनेत्रोद्भवं रूप्यमतः शांतिं प्रयच्छमे इति रूप्यम् यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा-
 लवणं विना शंभोः प्रीतिकरं नित्यमतः शांतिं प्रयच्छमे इति लवणम् इति दशदानानि ततः क्षीरं दद्यात् क्षीरजातास्ताथा शंखाः क्षीराद-
 मृतसंभवः क्षीरात् क्षीरोदवत्कीर्तिः क्षीरे प्राणस्य संभवः तस्मात्क्षीरप्रदानेन अतः शांतिं प्रयच्छमे इति आज्यगुडावुक्तमंत्राभ्यां पुनर्दत्त्वा ज्यपू-
 र्णैकां स्य पात्रैरूपं रूपमिति सहकुटुंबः प्रतिरूपं वीक्ष्य दद्यात् आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् आज्यं सुराणामाहार आज्यं देवाः प्रति-

ष्ठिता इति सुवोमानंगोचर्म तिलानांद्रोणः स्रवर्णरजतयोः स्रवर्णतद्वर्णतद्वर्णान्यतरत् आज्यस्यपलानिचत्वारिंशत् वाससस्त्रित्वम् धान्य
 स्पपंचद्रोणाः एवंगुडलवणयोः सप्तहस्तेनदंडेनत्रिंशद्दंडानिर्वर्तनम् दशतान्येवगोचर्म अत्रगवादीनांदक्षिणात्वात्सदक्षिणामनड्वाहमिति बहु
 वचनाभाषाद्यज्ञियदक्षिणात्मकगोधान्यादेरखिलदक्षिणांतरापेक्षा नचैवंदक्षिणादानकालेदानापत्तिः अग्निगतदीक्षणीयादिगोचरन्यायेनप्रत्य
 क्षपाठबलीयस्त्वात् अस्मिन्नप्यवसरेक्रियमाणदानेनत्विगानतिरूपप्रयोजनसंभवाच्च आकरेदशदानोत्तरमुक्तक्षीरादिदानस्यहोमोत्तरकर्तव्य-
 तोक्तिस्तुकिंमूलेतिनविद्यः आचार्योग्निप्रतिष्ठाप्यग्रहानावात्यसंपूज्यान्वाधानंकुर्यात् चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानम् ग्रहानर्कादिसमि-
 दाज्याहुतिभिः विवक्षितसंख्याभिः त्र्यंबकम् अश्वत्थस्रसपालाशरविदिरसमिदाहुतिभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिराज्याहुतिभिश्चर्वाहुति-
 भिः सर्षपतिलमाषाहुतिभिश्च प्रत्येकंतावतीभिः इंद्रपितृभ्यश्च प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिरष्टसंख्याभिर्वोक्तद्रव्याहुतिभिः त्र्यंबकमितिमंत्रेण
 तिलाहुतिभिः प्रजापतितिलैः शषेणेत्यादियथान्वाधानेत्यागेकृतेप्रायश्चित्तहोमांतेबलिदानम् धामंतइतिपूर्णाहुतिश्च ततोग्रहकुंभसहि-
 चः३ ततोविभूतिधारणोतेषोडशोपचारैरुद्रस्येतरेषांपंचोपचारैः पूजनम् विसृज्यताः प्रतिमा आचार्यहस्तेप्रतिपाद्याः ग्निसंपूज्यविसृज्ययथा
 शक्तिद्विजानुज्ञया ब्राह्मणानन्याश्चोपपंगवादीन्मोजयेदिति इतिमिनीवालीकुहूशांतिः अथदर्शशांतिः नारदः अथातोदर्शजाता-

नामातापित्रोर्दरिद्रता तद्दोषपरिहारार्थं शांतिवैक्यामिते सदा पुण्याहं वाचयित्वा दौ क्रतुसंकल्पपूर्वकम् कुंडं वामंडलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्द्वयं
मंडलं सर्वतोभद्रम् तत्कुंभं निक्षिपेद्द्वयं दधिक्षीरघृतादिकम् आदिशब्दाद्गोमूत्रगोमये न्याग्रोधोदुंबरोश्वत्थसचूतानिंबकास्तथा एतेषां वृक्ष
मूलानित्वगादीन् पल्लवांस्तथा एव रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदानदाः आयांतु यजमानस्य दुरितक्षय
कारकाः आपो हिष्ठात् चेनाथ कयानश्चित्र इत्यृचा यत्किंचेदमृचा चैव समुद्रज्येष्ठा इत्यृचा अभिमंत्र्योदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके उदकम-
भिमंत्र्य पश्चाद्दर्शदेवतां स्थापयेत् इत्याशयः मंडलं कुर्यादिति यदुक्तं तदाह हारिद्रं रक्तकंचैव रुष्णं श्वेतं च नीलकम् एतेषां तंडुलैश्चैव सर्वतो
भद्रमुद्धरेत् दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्यस्वरूपकाम् प्रतिमां स्वर्णजां नित्यं राजतीति मन्त्रजां तथा दर्शदेवतापितरस्तद्रूपां प्रतिमां स्थापयेत् इ-
त्यभेदेनान्वयः कुब्जा अपितत्वात्तत्रापीदं सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ग्रहवर्णवस्त्रयुग्मेन तद्दर्शं श्वेतपुष्पकम् आप्यायस्वेति मंत्रे
ण सविता पश्चात्तात्तथैव च उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् कृत्वा वह्निं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसंकल्पमीदृशं आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्वा-
रिष्टप्रशान्तये पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च मातापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशान्तये तेषामायुःश्रिये चैव शांतिहोमं करोम्यहम्
समिधश्च रुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही हुनेत्सवितृमंत्रेण सोमो धेनुं च मंत्रतः एतैर्मंत्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरशतम् एतैरिति बहुवचनं प्रणव-
स्वाहाकारसाहित्याभिप्रायेण अनुवादः अतएवाह दर्शस्य देवताहोमस्त्वष्टाविंशतिसंख्यया होममेवंतु कृत्वाथ विदध्याच्चाभिषेचनं

श्रीसूक्तमायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठा इत्युक्त्वा एतैर्मन्त्रैरभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ततः स्विष्टकृदादिः स्याच्छोमशेषं समापयेत् हिरण्यं-
जतंचैव कृष्णां धेनुं स दक्षिणाम् अन्येष्वपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् इति नारदीय-
दर्शशांतिः अथ प्रयोगः कर्ता कृतनित्यक्रियः पवित्रपाणिः सपत्नीकः स्वासने उपविश्य देशकालसंकीर्तनांते अस्य बालस्य दर्शज-
ननसूचितसर्वा रिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शजननशांतिकं रिष्ये अरवंडाः माजनने इत्थं संकल्पः अमायाः खंडतिथित्वे-
उत्तरवित्थामाजनने कुहूजननशांतिकं रिष्ये इति संकल्पे विशेषः ततो गणेशपूजनपुण्याहवाचनाचार्यर्त्विग्वरणाचार्यादिपूजनाभिकुर्या-
त् तत आचार्यो यदत्र संस्थितमित्यादि स्वस्त्ययनं ताक्ष्यमिति प्रार्थनांतं कुर्यात् तत आचार्यः कुंडात् स्थंडिलाद्वा पूर्वं सर्वतोभद्रपर्याप्तं-
स्थलमतिक्रम्य महीद्यौरित्यादिना कुंभस्थापनादिजलसेचनांतं कृत्वा तत्र आप्यायस्वेत्यादि मन्त्रैः क्षीरदधिघृतानि प्रक्षिप्य गायत्र्या गंध-
द्वारामिति च गोमूत्रगोमये प्रक्षिप्य न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थचूतनिंबमूलानां त्वचोरुवतिभीम इति तत्सल्लवानश्वेत्येव इति पंचरत्नानि सहि-
इति समुद्रादिदेवतासहितं वरुणमावाह्यं संपूज्य कलशोदकं आपो हि षे तितृचेन कयानश्चित्र इत्युक्त्वा यत्किंचेदमिति समुद्रज्येष्ठा इति-
चक्रगण्यांच अभिमन्त्र्य तस्यैव अग्नेः पूर्वभागे कृष्णनीलरक्तादिवर्णतंडुलैः यथोचितं पूरितं शृंगवलावल्लीभद्रादिगर्भं सर्वतोभद्रं संव-

त्सरकृत्यांतर्गतानंतव्रतोद्यापनोक्तरीत्याकृत्वातत्रब्रह्मादिप्रसिद्धदेवतापूजांतेमध्येसुवर्णप्रतिमायांपितृनावाहयेत् येचेहेतिशंखःपितरः
स्त्रिष्टुप् पित्रावाहने०ॐयेचेहपितरो०१दक्षिणतःरजतप्रतिमायांसोमम् उत्तरतःताम्रप्रतिमायांसूर्यंचावाहयेत् आप्यायस्वगौतमः
सोमोगायत्री सोमावा०१सवितापश्वातादितिनाभागःसवितात्रिष्टुप् सूर्यावाह०ॐसवितापश्वातात्०ऋक्१ततोदेवतात्रयंसंपूज्याः
ग्निं प्रतिष्ठाप्यसर्वतोभद्रस्येशान्यांग्रहप्रतिष्ठापनादिवरुणपूजांतंकृत्वाःन्वादध्यात् चक्षुषीआज्येनेत्यंतेआदित्यादिग्रहान्चिकीर्षितसं-
ख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिःपितृनष्टाविंशतिसंख्याकाभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिःसोमंसूर्यंचप्रत्येकंअष्टोत्तरशतसंख्याकाभिः
तदाहुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिततःआज्येनसहचरोःपर्यधिकरणादिकालेकुर्यात् आज्यभागांतेआयुरारोग्यमितिमंत्राभ्यांयज-
मानेनहोमसंकल्पपूर्वकंत्यागेकृतेसर्त्विगाचार्यःप्रधानहोमंकुर्यात् तदंतेस्विष्टकृतःपूर्वं हिरण्यवर्णमितिआयुष्यंवर्चस्यमितिस्मृत्तत्रभ्यां-
समुद्रज्येष्ठाइत्यृचाचसबालौपितरावभिषिच्यस्विष्टकृदादिकुर्यात् ततोबलिदानपूर्णाहुतीकृत्वाहोमशेषंसमापयेत् ततोयजमानःहि-
रण्यरजतेसदक्षिणांकृष्णांधेनुंचआचार्यायदत्वाऋत्विग्यश्चयथाशक्तिदक्षिणांदत्वास्थापितदेवतोपस्थापनक्रमेणउत्तरपूजाविसर्ज-
नेकृत्वाप्रतिमाआचार्यायप्रतिपाद्य अग्निंसंपूज्यगच्छगच्छेतिविसृज्यशांतीःपाठयित्वाब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्योदक्षिणादन्नांतेस्वस्ति
भवंतोब्रुवंत्वितिवाचयेत् तेचस्वस्तीतिवदेयुः इतिदर्शशांतिः इतिसंस्कारकोस्तभेदर्शतिथिशांतिप्रयोगः इतिनिथिशांतयः

अथनक्षत्रशांतयः अथमूलशांतिविधिः अथातःसंप्रवक्ष्यामिमूलजातहितायच मातापित्रोर्धनस्यापिकुलशांतिहितायच त्यागो-
 त्वाहुर्जातं पुत्रं विसर्जयेत् अदर्शनाद्वापि पितुः सतुतिं सैत्समाष्टकं एवंचदुहितुर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः अन्यत्रतु नबालाहंतिमूलक्षेपितरं
 मातरं तथा मूलजाश्वश्वरं हंतिव्यालजाचतदंगनाम् महेंद्रजाग्रजं हंतिदेवरं तु द्विदेवजा शांतिर्वापुष्कलास्याच्चैर्हिदोषो न विद्यते इति
 व्यालआम्लेषा माहेंद्रज्येष्ठा द्विदेवं विशारवा सुरव्यकालं प्रवक्ष्यामि शांतिर्होमस्य यत्नतः जातस्य द्वादशाहे तु जन्मक्षेवाशुभे दिने समाष्ट-
 के द्वादशाहे कुर्याद्वाशांतिमादरात् उत्तरार्द्धे समाष्टके द्वादशाब्दे इति मदनरत्नपाठः सप्तमे पुण्यदेशे तु मंडपं कारयेद्बुधः पुण्यग्निर्यत्रैव तैस्तौ
 यैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः तत्रोदकुंभं संस्तुत्वा रक्तं व्रणविवर्जितम् अरुणमूलं निर्णिक्तं पूरयेन्निर्मलां भसा वस्त्रावगुंठितं कुर्यात्पूरयेत्ती-
 र्थवारिणा कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवशोभितम् स्वस्तिकोपरिविन्ध्य स्य क्षीरिद्रुमसपल्लवैः द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ईशान्यां च निधापयते
 पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् अर्चितं गंधपुष्पाद्यैश्च रूद्रं च स्पृशन् जपेत् षडंगसहितं सम्यक् तं जपेद्बुधसंख्यया चक्रुचाकृदसूक्तै-
 र्नालंदोगारुद्रसामगैः एकादशाष्टत्रिंशद्वेक संख्यायाथाशक्तिं तौ जपेत् तत्र प्रतिरथं सूक्तं शतं रुद्रानुवाककम् रक्षामंत्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नं च स्पृ-
 शन् जपेत् त्र्यंबकं च जपेत् सम्यक् अष्टोत्तरसहस्रकम् एकवारं तथा न्येऽपि पावमानीः स्पृशन् जपेत् संस्थाप्य पंचकुंभांश्च ह्यंघातदत्ताभतः

श्रीरुद्रस्यैककुंभं च सर्वसूक्तानितत्रतु तथान्यंचशुभं कुंभं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पंचवक्त्रं तथैव च वस्त्रावगुंठितं कुर्यात् पूरये
 तीर्थवारिणा पंचरत्नसमायुक्तमाम्बपल्लवसंयुतम् गजाश्वरथ्यावलीकसंगमात्प्रदगोकुलात् राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीय निक्षिपेत् कुंभ
 स्थनैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् गोमया लेपिते देशे कुर्यात्स्थंडिलमुत्तमम् कृत्वाग्निमुखपर्यंतमुत्तेरवादिस्वशाखतः पूर्णपात्रनिधानांतं कृ
 त्वा पूजां समाप्तेत् नक्षत्रदेवतारूपं सर्वर्षेण प्रयत्नतः निष्कृमानेन वार्धेन पादेनाथ स्वशक्तिः प्रतिमां लक्षणेनैव कारयित्वा विचक्षणः यद्वा
 मूल्यं स्रवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् स्रवर्णं सर्वदेवत्यं सर्वदेवात्मकोऽनलः सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः संस्मरेन्निर्ऋतिं श्यामं स्रमुखं
 नरवाहनं रक्षोधिपं रवद्गृहस्तं दिव्याभरणभूषितम् प्रतिमापूजनाथाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् पंकजं कमण्डू मौरक्ताभैर्ब्रीहितं दुलैः चतुर्विंशद्
 लोपेतं शङ्खैर्वाकर्णिकान्वितम् तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वारौप्यमृन्मयम् शुद्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् मूलानि शतमूलानि तद
 लाभैर्विष्णुक्रांता सह देवी तुलसी तु शतावरी मूलनामानि गृण्हीयाच्छ्रुताभावे विशेषतः स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगंधाद्यलंकृतम् कूर्चहेमज
 लोपेतं कुंभमोषधिसंयुतम् कुंभोपरि न्यसेद्द्विद्वान्मूलनक्षत्रदेवताम् अधिप्रत्यधिदेवैश्च दक्षिणोत्तरदेशयोः अधिदेवं जपेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेव
 ताम् तथा प्रत्यधिपाठं च पूजयेद्देवतांशुभां उत्तराषाढां क्रक्षाद्यां अनुराधांतमर्चयेत् ऐंद्रादीशानपर्यंतं पूजयेत्स्वस्वनामतः स्वस्वलिंगोक्तमं
 त्रैश्च प्रधानादिप्रपूजयेत् पंचामृतेन संस्नाप्य आवाद्याथ समर्चयेत् आवाद्येति ल्यब्लोपे पंचमी अयेति पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वैत्युक्तानंतर्गतम्

स०क्र०
६८

वादः अतएवाह उपचारैः षोडशमिरिति आवाहनमारभ्यार्चनविवरणम् उपचारैः षोडशमिर्यद्वापंचोपचारकैः रक्तचंदनगंधाद्यैः पुष्पैः कृष्ण
सितादिभिः मेषशृंगादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैवच स्ररापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्मौजनादिभिः मत्स्यमांसस्ररादीनि ब्राह्मणानां विर्बर्जयेत्
स्ररास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं संधवमिश्रितम् पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् उक्तगंधाद्यलाभे तु यथा लाभं समर्पयेत् पुष्पांतं तु समभ्य
र्च्य होमं कुर्याद्यथा दितम् निर्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि हविर्गृहीत्वा विधिवन्नेर्कं त्येव क्रत्वा हुनेत् पायसं घृतसंमिश्रं हुनेदष्टोत्त-
रंशतम् विधिवदिति पायसचर्वोरवदानधर्मविधेः प्रतिप्रसवः अन्यथानर्थक्यात् समिदाज्यचरुं पश्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् पश्चात्सा-
यसहोमोत्तरम् अधिदैवतयोश्चैवं जुहुयात्स्वस्वमंत्रतः चतुर्थ्यंतैर्नमो तैश्च स्वाहांतैः स्वस्वमंत्रकैः नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत्
कृणुष्वेति पंचदशमिर्जुहुयात्कृसरंततः गायत्र्या जातवेदसे त्र्यंबकमिति क्रमात् सीरायुं जंतितामग्निं वास्तोष्पत्यग्निमेवच क्षेत्रस्य पतिना गृ-
णानाग्निं दूतं पुरोदधे श्रीसूक्तेन तथा विद्वान्समिदाज्यचरुं क्रमात् अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् अष्टाष्टसंख्यया वापि जु-
हुयाच्छक्तितो बुधः त्वेनः सोमेन पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश चतुर्गृहीतमाज्यं च याते रुद्रेति मंत्रतः सुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमा-
त् हुत्वा स्विष्टतं पश्चात्सायश्चित्ताहुती हुनेत् आचार्येयजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत् समुद्रादूर्मिसूक्तेन प्राजापत्यमृचाथवा पूर्णादर्विसप्त-
तेति मंत्रैः पूर्णाहुतिं हुनेत् होमशेषं समाप्याथ वह्निमारोपयेद्बुधः कुंभाभिर्मंत्रणं कुर्यात् दक्षिणेनाभिर्मर्शयेत् मृत्युप्रशमनार्थाय जपेन्नेयं व

६८

कंशतम् रुद्रकुंभोक्तमार्गेणरुद्रमंत्रं स्पृशन् जपेत् धूपं दीपं च नैवेद्यं कुंभयुग्मं निवेदयेत् प्रसादयेत् ततो देवमभिषेकार्थमादरात् तस्मिन्काले य-
 हातिथ्यं कर्तव्यं भूतिमिच्छता पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रे स्थासहैव वा अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् अद्रासनोपविष्टस्य यजमान-
 स्य कृत्विजः दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेभिषेचनम् अक्षीप्यामिति सूक्तेन पावमानाभिरेव च आपो हिंष्टेति नवभिराप इद्वा द्वयेन च सहस्ना-
 क्षत्वेनापि देवस्य त्वेति मंत्रकैः शिवसंकल्पमंत्रेण वक्ष्यमाणैश्च मंत्रकैः योसौ वज्रधरो देवो महेंद्रो गजवाहनः मूलजातशिशोर्दोषं यातापि-
 त्रैर्व्यपोहतु योसौ शक्तिधरो देवो हुतमुद्गेषवाहनः सप्तजिह्वश्च देवो ग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु योसौ दंडधरो देवो धर्मो महिषवाहनः मूलजा-
 तशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम योसौ खड्गधरो देवो निर्ऋतीराक्षसाधिपः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गंडांतं संभवम् योसौ पाशधरो देवो वरुण-
 श्च जलेश्वरः नक्रवाहः प्रचेताब्धो मूलोत्थाद्यं व्यपोहतु योसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शांतिदः यो-
 सो निधिपतिर्देवः खड्गमृदाजिवाहनः मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु योसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी चृषवाहनः आश्लेषा मूलगंडांत-
 दोषमाश्रव्यपोहतु विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गालोकपालानवग्रहाः सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वंतु शांतिदाः तच्छंयोरभिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदम्
 सर्वकामप्रदं दिव्यमंगलानां च मंगलम् वस्त्रांतरितकुंभाभ्यां पश्चात्तु स्नापयेद्बुधः ततः शक्रं चरधरः शक्रमाल्यानुलेपनः यजमानो दक्षि-
 णाभिस्तौषये हविगादिकान् धेनुं पयस्विनीं दिद्यादाचार्याय सवत्सकाम् निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुंभं हेमचदापयेत् ग्रहार्यं वस्त्रं प्रतिमात्

तदुक्ताश्चदक्षिणाः श्रीरुजापिनेदेयोक्तृष्णो न दान् प्रयत्नतः तत्कुंभवस्त्रप्रतिमास्तस्यैदद्यात्प्रयत्नतः इतरेभ्योपिविप्रेभ्यः शक्त्यादद्या-
च्चदक्षिणाम् उक्तालाभेततोदद्यादाचार्यब्रह्मकृत्विजाम् तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्यावाथप्रदापयेत् आचार्यायचयदत्तंतदर्थं ब्रह्मणेददेत्
सदस्यायब्रह्मणोर्धमृत्विग्भ्यश्चतदर्थकम् आशीश्चतेभ्योगृणीयात्प्रणम्याथसमापयेत् दद्यादन्नं पायसादिब्राह्मणान्भोजयेच्छतम्
अलाभेसतिपंचाशदृशकंतदभावतः सर्वशांतेभ्यपवनं ब्राह्मणैराशिषस्तथा गृहीक्षमापयेद्विद्वान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति विधानेचरितेऽस्मिं
स्तुततः शांतिर्भवेद्भुवम् गंडांतेप्येवंकर्तव्यं पुष्यार्द्धतद्वद्वत्तु समाष्टकेद्वादशाहे कुर्याद्वाशांतिमादशात् इत्युक्तं मनुना सम्यक्मूलजातहि
तायच मातापित्रोर्धनस्यापिबन्धुशोकापनुत्तये अथैतदनुसारीप्रयोगः अमुक्तमूलोत्पत्तौ वर्षाष्टकसहितद्वादशाहान्ते वर्षाष्टकान्ते द्वाद-
शाब्दांते वा तदन्यमूलोत्पत्तौ तु द्वादशाहे अव्यवहितागामिमूलनक्षत्रयुते शुक्लदिने वा गोप्रसवशांतिमुक्तविधिना कृत्वा देशकालकीर्तनान्तेस्य
कुमारस्य मूलप्रथमचरणजन्मसूचितसकलारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौनकोक्तप्रकारांसंग्रहमरवांशांतिकरिष्ये इति संकल्प्य
गणपतिपूजादिक्लृप्तिवरणांतंकुर्यात् द्वितीयादिचरणोत्पत्तौ संकल्पो हो बोध्यः ब्रह्मसदस्यो कृताकृतौ ऋत्विजश्चाष्टौ द्वादशषोडश
वा ब्राह्मणाः श्रोत्रियाश्चाष्टौ द्वादशत्वथषोडशेति कश्यपोक्तेः अत्यंताशक्तौ च त्वा रोपि यथाशक्ति वस्त्रालंकारमधुपर्केणान्यथावातेषां
पूजनम् तत आचार्यः पवित्रपाणिः प्राणानायम्य यथाचारं संकल्प्य स समीकृतपुण्यदेशे यदत्र सोऽस्थितमिति सर्षपांश्चिकीर्य एतौ निर्वृत्तौ

मेतितिसृभिर्ऋग्भिर्जलमभिमन्त्र्यतेनापोहिष्ठेति तृचेन तांभूमिं प्रोक्ष्य मंडपपक्षे मंडपदेवतापूजनं माघकृत्योक्तविधिना कुर्यात् ततः प्रतिमा
 श्रुत्तारणं कृत्वा मंडपस्य तदभावे प्रोक्षितभूमे वा गैशान्यां स्वस्तिकं विरच्य महीद्यौरिति शब्दं स्पृष्ट्वा ओषधयः समितिद्रोणपरिमितव्रीहीन् प्र-
 क्षिपेत् यथोक्तलक्षणं कलशं प्रक्षालितवरूपावगुंठितं युवास्तवासा इति कृत्वा तीर्थवारिणे मंमे गंगे इत्यापूर्य शरासः कुशरास इति हिरण्यरूप
 इति कूर्चं हेमसमायुक्तं विधाय चूतपल्लवैः संयुक्तं स्वस्तिके व्रीहिषु विन्यस्य सपल्लवाः क्षीरदुग्धशारवा अश्वत्थेव इति निक्षिप्य सहिरत्नानीति पंच
 रत्नानि या ओषधीरिति सर्वोषधीः गंधद्वारामिति गंधं याः फलिनीरिति पुष्पफले ओषधय इति यवान् कांडात्कांडादिति दूर्वाः स्योनेति मृदः आ
 पोहिष्ठेति तृचेन पंचगव्यं निःक्षिप्य पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रं निधाय तस्मात्कलशाच्चतुर्दिक्षु महीद्यौरित्यादि मंत्रावृत्त्या चतुर्णां कलशानां पूर्णपा
 त्रनिधानां तं कृत्वा मध्यकलशो स्थितसाष्टदलवाससि हेमप्रतिमायां याते रुदेति मंत्रस्य कश्यपो रुद्रः स्वराडनुष्टुप् तेन मंत्रेण रुद्रमावात्य तेनैव
 संपूज्य चतुर्ष्वरुणमावात्य पंचोपचारैः संपूज्य यजुर्वेदीयजमानश्चेत्कंचिदृत्विजं मध्यकुंभेषडंगैकादशिनीजपे योजयेत् सच रुद्रकलशं स्पृ
 शन् जपेत् बह्वचो यजमानश्चेद्दुद्रसूक्तजपे कंचिद्योजयेत् छंदोगश्चेद्दुद्रसामजपे सामगांस्त्रीन् योजयेत् तेषु कलशं स्पृशंतो जपेयुः सूक्त
 सामजपयेरेकादशाष्टद्वित्र्येकसरव्यानां विकल्पः कद्रुद्रायेति नवर्चस्य घोरः कण्वोरुद्रो गायत्री इमारुद्रायेत्येकादशर्चस्य सूक्तस्य कुत्सोरुद्रो
 नवजगत्यां त्रेभिष्टुभौ आतपितरिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् सर्वेषां जपे विनियोगः ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसे ० ऋचः १७३ इ

सं. ३०.

७०

मारुद्राष्टतवसेकपदिने. क्रचः ११७ॐ आतेपितर्मरुतांस्तुमेतु. क्रचः १५ सूक्तांतरेसलेपिनतस्तपः बहुवचनस्य त्रिष्टुपपत्तेः आवोराजानमि
तिप्रयाणां साम्नां वामदेवोरुद्राद्यस्य त्रिष्टुपद्वयोर्गायत्रीजपेवि. ७ॐ आवोराजानमध्वरस्य रुद्रं. क्रचः ३ चतुर्णामन्येषामपितत्रैवजपः तत्रत्य
जपसंदंशपाठात् आशुः शिशानइति त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्येदौ प्रतिरथइंद्रः चतुर्थीवृहस्यतिस्त्रिष्टुप अंत्यानुष्टुप त्वमग्रेरुद्रइत्यनुवाक-
स्य हव्यवाङ्मृषिः अग्न्यात्मारुद्रो देवता जगती छंदः रक्षाणो अग्रे इत्यस्य वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप रक्षो हणमिति पंचविंशर्चस्य सूक्तस्य आंगिरसः
पायुरग्निस्त्रिष्टुप चतस्त्रोत्या अनुष्टुभः सर्वेषां जपे विनियोगः अत्राऽपिशक्त्या पूर्वोक्तसंख्या स्वीकारः ततस्त्रैव्यंबकमंत्रस्याऽष्टोत्तरश
हस्रं जपंतत्रैव कश्चित्कुर्यात् पावमानीनां तिसृणामृचांच आसौ मधुच्छंदाः पवमानसोमो गायत्री अन्येषुकलशेषु शांतिजपमृत्विजः कु-
र्युः यद्वा कुंभं पंचकस्थाने कुंभद्वयं संस्थाप्य तत्रैकादिमरुद्रकुंभेरुद्रादिसर्वजपः अन्यकुंभे तदुत्तरस्थे वरुणमावात्य शांतिजपः यद्वा
चतुः प्रस्त्रवण एकवक्त्रकुंभः पंचकुंभस्थाने स्थापनीयः तत्र सुरवे मध्यमकुंभकार्यं चतुर्षु प्रस्त्रवणेषु कुंभचतुष्टयकार्यं कर्तव्यमिति व्यव-
स्था ततः स्थापितकुंभोत्तरतोरक्तवर्णैः शकृदैर्वा ब्रीहिते दुर्लेश्वतुर्विंशद्वलोपेतं सकर्णिकं पंकजं विधाय तत्कर्णिकायां महीद्योरिति धूमिं स्पृ-
ष्ट्वा ओषधयः समिति ब्रीहीन्निःक्षिप्य सौवर्णे राजतं मृन्मयं वा पूर्वोक्तमंत्रेण सुहृद्वस्त्रवेष्टितं कृत्वा तत्रैव मंत्रेण गे इति तीर्थजलमानीय व-
हिः शिखादीनि शतमूलानि तदभावे विष्णुक्रांता सहदेवी तुलसी शताववरीभिः क्षिप्योक्तमंत्रैर्यवादिप्रक्षेपं कृत्वा गंधाद्यलंकृतं कूर्चहेमोपेतं कुं-

कुमसवौषधिसंयुतंविधाय आकलशेष्वितिकर्णिकायांस्थापयेत् ततःपूर्ववत् याओषधीरित्यादिमंत्रैर्यवादिप्रक्षेपंकृत्वा पूर्णादर्वी
 तिनिहितपूर्णपात्रे साष्टदलवस्त्रंनिधाय निष्कृतदर्थतदर्थान्यतरमान हेमनिर्मितानिर्ऋतिप्रतिमां प्रतिमांतराणि पंचामृतेन प्रक्षाल्य तत्रवस्त्रं
 निर्ऋतिप्रतिमांतरदक्षिणत उत्तरतश्चेंद्रप्रतिमामपां प्रतिमां पूर्वादिदलेषु विश्वेदेव प्रतिमास्तदभावेफलानितंदुलपुंजान्वा निधाय प्राच्यादिस्था
 नेषु लोकपालप्रतिमाः फलादिवानिधाय प्रतिमास्तदेवता आवाहयेत् तद्यथा मौषुणोद्यौरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋत्यावा० इंदं वोम
 धुच्छंदाइंद्री गायत्री इंद्रावा० अप्सुमेमेधातिथिरापोनुष्टुप् अवावाह० विश्वान् देवानावाहयामि विष्णुं० वसून्० वरुणं० अजैकपदं०
 अहिर्बुध्न्यं० पूषणं० अश्विनो० यमं० अग्निं० प्रजापतिं० सोमं० रुद्रं० अदितिं० बृहस्पतिं० सर्पान्० पितृन्० भगं० अर्यमणं० सवितारं० व-
 षारं० वायुं० इंद्राग्नी० मित्रं० इत्यावाह नांतेग्रहमरवरीत्या लोकपालानावात्य नैर्ऋतिप्रदेशे स्थंडिलाद्यग्निस्थापनांतंकृत्वा स्थापितकुंभे
 शानदेशे ग्रहानावात्य संपूज्य तदैशान्यांकलशप्रार्थनांतंकुर्यात् ततोऽन्वाधानम् चक्षुषी आज्येनेत्यंते आदित्यादिनवग्रहान् प्रत्येकं अ-
 र्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्याहुतिभिरेतत्संख्याभिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिक्षेत्रपालांताः लोकपालांश्च पूर्वोक्ताहुतिभिरेतत्सं-
 ख्याभिः निर्ऋतिं प्रत्येकं अष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतसंमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः समिदाद्याहुतीनां शक्तितोन्यूनसंख्याकरणप-
 क्षेतथैव निर्देशः इंदमपश्च प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्याभिरुक्ताहुतिभिर्विश्वेदेवाद्याश्चतुर्विंशतिदेवता अष्टाष्टसंख्याभिः पायसाहु-

मिभिः रक्षो हणमग्निविंशत्यधिकशतसंख्याभिः कसराहुः सवितारंदुर्गात्र्यंबकं कवीन्दुर्गावास्तोषतिमग्निं क्षेत्राधिपतिमित्रावरुणावग्निं
 च एताः देवताः प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः श्रियं प्रतिद्रव्यं विंशत्यधिकशतसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं त्रयोदश
 वारं पायसाहुतिभिः रुद्रं स्वराजं चतुर्गृहीताज्येन अग्निं पृथिवीमहंतं वायुमंतरिक्षमहंतं आदित्यं दिवं महंतं चंद्रमसं नक्षत्राणि दिशो म
 हंतं चाज्येन शेषेणेत्यादि पात्रासादने पायसचरुकसराथस्थालीनां स्तुवाणामाज्यस्थालीनां इक्षुपाणोचासदनादि प्रणीतास्थापनांतं
 कृत्वानिर्कृत्यादीनां वक्ष्यमाणतत्तन्मंत्रैः पूजां कुर्यात् निर्कृतयेवस्त्रयुग्मं रक्तचंदनं कृष्णसितादिपुष्पाणि मेषशृंगधूप आज्यदीपः पौ
 लिकौदनकरामांसात्मकं पुरुषाहारपर्यामनैवेद्यं तत्र ब्राह्मणेन करारस्थाने सैधेव मिश्रं क्षीरं मांसस्थाने लवणमिश्रं पायसं देयम् अन्यैः
 संभवे मुरब्धमेवोभयम् पुष्पांजल्यंतं पूजने कृते निर्कृतिमिंद्रमपश्चोद्दिश्य शूर्पयोः पायसार्थं चर्वथं च द्वादशमुष्टीन् दूष्णीं निरूप्य पायसार्थं
 निरुप्तेषण्णवतिमुष्टीन् दूष्णीं निरूप्य पुनः शूर्पोतरे कसराथं चतुश्चत्वारिंशत्संख्यान्मुष्टीन् निरूप्य चर्वथं पुनश्चतुरः पायसार्थं द्विपंचा
 शन्मुष्टीन् निरूप्य तत्तत्संख्यायां प्रोक्ष्य क्रमेणावहत्यपात्रत्रये हविस्त्रयं प्रपयेत् ततो यथान्वाधानं त्यागः तद्यथा एतत्संख्याहुतिपर्या
 सं समिद्रव्यं चरु राज्यं च आदित्याय सोमायेत्यादि एवमधिदेवतादिभ्यस्त्यागः ततोष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्यामंष्टतसंमिश्रपायसं नि
 र्कृतये समिदादिपुष्पैव संख्यान्मूनसंख्यावायापूर्वसंबलितातदनुसारीत्यागः इयदाहुतिपर्यामं समिदाज्यचर्वात्मकं द्रव्यत्रयं निर्कृतये अष्टाविंशत्या

हुतिपर्याप्तं उक्तद्रव्यं चतुष्टयं इंद्राय • एवमर्द्धः • अष्टाष्टसंख्या हुतिपर्याप्तं पायसं विश्वेभ्यो देवेभ्यः • विष्णावे • वसुभ्यो • वरुणाय • अजे कप
 दे • अहये बुधियाय • पूष्णे • अश्विभ्यो • यमाय • अग्नये • प्रजापतये • सोमाय • रुद्राय • अदितये • बृहस्पतये • सर्पेभ्यो • पितृभ्यो • भगाय • अ
 र्यम्णे • सवित्रे • त्वष्ट्रे • वायवे • इंद्राग्निभ्यो • मित्राय • विंशत्यधिकशतं हुतिपर्याप्तं रुसरं हविः • रक्षोघ्ने अग्नये अष्टाष्टसंख्या हुतिपर्याप्तं रुसर
 द्रव्यं • सवित्रे • दुर्गायै • त्र्यंबकाय • कविभ्यो • दुर्गायै • वास्तोष्पतये • अग्नये • क्षेत्राधिपतये • मित्रावरुणाभ्यो • अग्नये च • विंशत्यधिकशतं स
 रख्या हुतिपर्याप्ताः समिधः तावदाज्यं तावांश्चरुः श्रियेत्रयो दशा हुतिपर्याप्तं पायसं • सोमं चतुर्गृहीताज्यं • रुद्राय स्वराजे एकैका हुतिपर्याप्ता मा
 ज्यं • अग्नये पृथिव्यै महते • वायवे तैरिक्षाय महते • आदित्याय दिवे महते • चंद्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महते च • एवं त्यागे कृते साचार्या ऋत्विज
 स्तथैव जुहुयुः तत्रादित्यादिभ्यो रजो दर्शनशाल्युक्तरीत्या होमः मोषुणो यौरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री होमे विनि • ॐ मोषुणः परा परा • इंद्रो वो
 मधुच्छंदा इंद्रो गायत्री होमे • अप्समे मेधातिथिरापो नुष्टुप् होमे वि • एतैर्मंत्रैः प्रणवादिस्वाहांतैः यज्ञियतरुसमिधः संकल्पानुसारि संख्या
 दधिमधुघृताक्ता होतव्याः पायसचरुचतुरवत्ताद्यवदानविधिना हविर्गृहीत्वा जुहुयात् विधिवदित्याकारोक्तेः पायसहोमे समाप्ते समिदादि
 होमार्हः ततः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो स्वाहेत्येवं उक्तचतुर्विंशतिना मंत्रैः प्रत्येकमष्टाष्टसंख्या पायसहोमः कृणुष्वेति पंचदशर्चस्य गोतमो
 वामदेवोरक्षोहाग्निस्त्रिष्टुप् हरसहोमे वि • ॐ कृणुष्वपाजः प्रसितिं • ऋचः १५ प्रत्यृचमष्टाष्टसंख्या होमः गायत्र्याप्यष्टौ तदा हुतयः जात

वेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् कृसरहोमे० ॐ जातवेदसे० १२५ बकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् कृसरहोमे० ततः सीरायुं जं नीत्यस्य बुधः सोमः कवयो गायत्री
 कृसरहोमे० ॐ सीरायुं जं नीत्यस्य बुधः सोमः कवयो गायत्री० ८ तामग्निवर्णा सोमरिदुर्गात्रिष्टुप् कृसरहोमे० ॐ तामग्निवर्णा तपसा ज्वलंती० ८ वास्तोष्पते वसिष्ठो वास्तोष्पति स्त्रि-
 ष्टुप् कृसरहोमे० ॐ वास्तोष्पते प्रति० ८ ततः अग्निं काण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री कृसरहोमे० ॐ अग्निं दूतं० ८ क्षेत्रस्य पतिना वामदेवः क्षेत्राधिप
 तिरनुष्टुप् कृसर० ॐ क्षेत्रस्य पतिना वयं० ८ गृणाना जमदग्निर्मित्रावरुणो गायत्री कृसर० ॐ गृणाना जमग्निना० ८ ततः अग्निं दूतं पुरोदध इत्यां
 गिरसो विरूपोऽग्निर्गायत्री कृसरहोमे० ॐ अग्निं दूतं पुरोदधे० ८ ततः हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य आनंदकर्मचिह्नीते दिरास-
 ता ऋषयः श्रीर्देवता आद्याश्च तस्मो नुष्टुप् चतुर्थी प्रस्तारपंक्तिः पंचमी षष्ठ्योऽत्रिष्टुप् ततो षाव नुष्टुप् अंत्या प्रस्तारपंक्तिः होमे विनियो-
 ॐ हिरण्यवर्णा हरिणी० ८ ऋचः १५ प्रत्यृचं समिदाज्यचरुत् अष्टसंख्यया जुहुयात् त्वं नः सोम विश्वत इत्यस्य प्रगाथः सोमस्त्रिष्टुप् पायस-
 होमे० ॐ त्वं नः सोम विश्वतो० १३ याते रुद्र इत्यस्य कश्यपो रुद्रः स्वरा नुष्टुप् आज्यहोमे० ॐ याते रुद्र शिवा० अनेन चतुर्गृहीतं हुत्वा सुवेण च
 तस्म आज्याहुती जुहुयात् मूरगये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा सुवो वायवे चांतरिक्षाय च महते च स्वाहा रुवरादित्याय च दिवे च महते च०
 मूर्खवः सुवश्चंद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च स्वाहंति ततः स्विष्टकृत्वाय साज्यचरुणां स कृत्स्नकृदवदायाज्यं द्विगृहीत्वा० यदस्येति० ततः
 प्रायश्चित्तहोमांते रुते दिक्पालग्रहविनायकादिभ्यो रुद्राय निर्ऋतये इंद्रायान्यश्च सदीपमाषमक्तबलिदानं कार्यं आचार्यो यजमानो वा पूर्णाहु

तिंचुहुयात् समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चस्यसूक्तस्थगोतमोवामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् अंत्याजगती पूर्णाहुतिहोमेवि० ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमांउदार०
 ऋचः११ प्रजापतेहिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे० ॐ प्रजापतेन० ऋक्१ पूर्णादर्वीतिविश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुति०
 ॐ पूर्णादर्विपरापत० ऋक्१ सप्तते अग्ने सप्ततानग्निजंगती पूर्णाहुतिहोमे० ॐ सप्तते अग्ने० १ अग्नये प्रजापतये शतक्रतवे सप्तवते अग्नये० त
 तः प्रणीतानिनयनसंस्थाजपपरिस्तरणाविसर्जनपरिसमूहनपर्युक्षणानि कृत्वा गृत्वाग्नांतच्छांतिकरणे पक्षेतत्समारोपः ततोरुद्रकलशंद
 क्षिणतः स्पृशन् त्र्यंबकमिति मंत्रं शतकृत्वोजपेत् यजमानस्य याजुषत्वादिनिमित्तकंच पूर्ववदुद्रेकादशिन्यादिजपमपि अत्रापिसंख्याविकल्पः
 पूर्ववत् अथ रुद्रकुंभनिर्क्रान्ति कुंभगतदेवताः पंचोपचारैः संपूज्य भवत्प्रसादेन यजमानाभिषेकं करिष्य इति ताः प्रार्थयेत् अस्मिन् समये भू
 तिमिच्छताग्रहपूजनं कार्यम् सर्वकलशोदकं क्वचित्पात्रे आदाय विनायकशांतिवत्स्वस्तिकचर्मपीठे निर्मिते मद्रासने उपविष्टं धृतनववरुचं सर्वौ
 षधनुलिप्तांगं यजमानं तद्दामभागोपविष्टां तादृशीं सप्तत्यां पत्नीं च सत्विगाचार्योभिषिंचेत् कश्यपोक्तं शतच्छिद्रधारणं कृताकृतम् अभिषे-
 के मंत्राः अक्षीभ्यामिति षण्णो कश्यपो विवहाय दक्षनाशनो नुष्टुप् अभिषेके वि० ॐ अक्षीभ्यां तेना सिका० ऋचः६ त्रिभिष्टुंदेवेति सप्ता-
 नां वसिष्ठऋषिः आद्यानां त्रयाणामग्निश्चतुर्णां विश्वेदेवाः आद्या गायत्री द्वितीया नुष्टुप् तिस्रो गायत्र्योत्येदेः नुष्टुप् अभिषेके० ॐ त्रिभि-
 ष्टुंदेवसवित० ऋचः७ आपो हि षेति नवर्चस्यसूक्तस्यांबरीषः सिंधुर्द्वाप आपो गायत्री अत्येदेः नुष्टुप् पंचमीवर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अभि

षेके. ओं आपोहिष्ठामयो. ऋचः १ आपद्देतिद्वयोः सप्तर्षयो विश्वे देवा अनुष्टुप् अग्निषेके वि. ॐ आपद्देहाउमेष जी. ऋचौ २ सहस्रा
 क्षेति तृचस्य प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महात्रिष्टुप् अग्निषेके. ॐ सहस्राक्षेण शतशारदे. ऋचः ३ देवस्य त्वेति त्रिभिर्न्याजुषेः यज्जाग्रत
 इति षण्णां प्राजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अग्निषेके. ओं यज्जाग्रतो. ६ अथ योसौ वज्रधरो देवो महेंद्रो गजवाहनः मूलजा तशिशोर्दोषं माता
 पित्रोर्व्यपोहतु योसौ शक्तिधरो देवो हुतफड्मेषवाहनः सप्तजिह्वश्च देवो ग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु योसौ दंडधरो देवो धर्मो महिषवाहनः
 मूलजा तशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम योसौ रवद्वधरो देवो निष्कृती राक्षसाधिपः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गंडांतं संभवम् योसौ पाश
 धरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः नक्रवाहः प्रचेतानो मूलोत्था घं व्यपोहतु यासौ देवो जगत्याणो मारुतो मृगवाहनः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं
 बालस्य शांतिदः योसौ निधिपतिर्देवः रवद्वधरो देवो माता पित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु योसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृष
 वाहनः आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशु व्यपोहतु विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गालोकपालानवग्रहाः सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वतु शांतिदा इति मे त्रैः स्फ-
 रास्त्वामित्यादिभिश्चाग्निषिंचेत् तच्छ्रुयोः शंयुर्विश्वे देवाः शक्करी अग्निषेके. ॐ तच्छ्रुयो रावणीमहे. ततो वस्त्रवेष्टितसुरवाभ्यां नै-
 र्ऋतिर्कुंभाभ्यां अग्निषिक्तो यजमानः सुत्थवस्त्रगंधमाल्यधरः सपत्नीकः सापत्यो विष्मृतिधारणं कृत्वानिर्ऋतिरुद्रकलशस्थ देवताः संपू-
 ज्य विसृज्य ग्रहाणां मुत्तरपूजां विसर्जनं च कृत्वा आचार्यादींश्चंदनादिना संपूज्य आचार्याय सवत्सां पयस्विनीं गां दद्यात् निर्ऋतिप्रतिमां

सोपस्कृतं तत्कलेशं तथाग्रहप्रतिमाग्रहप्रतीत्यर्थं दक्षिणाश्च ततोरुद्रजापिने कृष्णो न डानुदेयः रुद्रप्रतिमा सोपस्करास्तत्कुंभांश्च इतरे
भ्योऽपि यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् धेन्व न डुहोरसं भवेदशकार्षापणाधेनावष्टावन डुहिस्मृता इति मूल्यं देयम् तदसंभवे यथाशक्ति दद्या
त् तत्राचार्यदत्तार्द्धं ब्रह्मणे तद्दत्तार्द्धं सदस्याय तद्दत्तार्द्धं प्रत्येकमृत्विग्न्यो देयम् ततस्तैभ्यो मूलजननसूचितसर्वारिष्टनिवृत्तिरस्त्वित्याशिषं
गृहीत्वा प्रणम्य क्षमापयेत् ततः पायसादिना शतं तदूर्ध्वं दशवा ब्राह्मणान्सौजयेत् तैश्च ब्राह्मणैः सर्वशांतिपाठपूर्वकं मुक्ताशिषो देयाः यज
मानो निर्ऋतिः प्रीयतामिति तान् क्षमापयेत् तत ईश्वरार्पणं कुर्यादिति मूलशांतिः मंडलादिष्वग्नेयमेन्द्रादिति परिभाषावशात् कृणु
ष्वेति सूक्ते रक्षोहाग्निर्देवतागुणस्य विशेष्यं प्रति साक्षेपत्वाच्च यत्तु कैश्चिदुक्तं ऋत्विक्स्मृतिर्वेत्यनुक्रमणिकोक्तेः सीरायुं जंतीत्यस्य ऋत्वि
क्स्मृतिर्देवतेति तन्न स्मृतेर्मेत्राप्रकाशयत्वेन स्मृत्यपन्यासस्य स्मृतिविषये देवतात्वद्योतनार्थत्वात् तथाच समुद्रादूर्मिरित्येकादशाग्नेयं
जगत्वं तंसौर्ये वापंचगव्यं वा द्युतस्मृतिर्वेत्यनुक्रमणिकामनुसृत्या ह वेदभाष्यकारः अग्निसूर्याब्जो घृतानामन्यतमा देवतेति तथा यश्च ग्रावे
तिसूक्ते उच्छिष्टं च म्वोर्भरेत्येतद्विषयामं त्याचर्मप्रशंसावेति तामनुसृत्या ह सः अधिषवणचर्मदेवतेति तथा श्वमेधांगभूताभिगुविनिषु
क्तसूक्तगोचरमानो ह्यधिकाश्वस्मृतिरित्येवं रूपांतामेवानुसृत्य स एवाह अश्वस्य स्तूयमानत्वात् यातेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो देवते
ति ऋत्विक्स्मृतेर्देवतात्वे तत्तुल्यन्यायतयोक्तविषयेषु द्युतस्मृतिचर्मप्रशंसाश्च स्मृतीनामेव देवतात्वं भाष्यकारो ब्रूयान्न घृतादीनाम् किंच

पितृव्यस्तुतिरित्यनुक्रमणीव्याख्यावसरे तद्वाच्यकारेणोक्तम् अन्नस्तुतिरन्नमस्यदेवतेत्यर्थ इति युक्तं चैतत् यातेनोच्यते सादेवतेति अ-
नुक्रमणीपरिभाषोक्तेः तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपत्तिरित्यायत्कामक्रषिर्यस्यां देवतायामर्थपत्यमि-
च्छंस्तुतिं प्रयुंक्ते तद्देवतः समंत्रो भवतीति निरुक्ताच्च स्तुतिं प्रयुंक्ते येन मंत्रेण सा प्राधान्यस्तुतिभाक् तस्य देवतेति अत्र व्याख्याद्वयेऽपि स्तुति-
भागेऽवदेवतास्तुतिरिति स्फुटं प्रतीयते अत्र भाष्यं यमर्थे सिंधुकामयमानक्रषिर्यस्यां देवतायां अभिष्टुतायामर्थपत्यमर्थपतिभावमा-
त्मनश्छन् अमुष्या देवतायाः प्रसादेनाहममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्देवत एव समंत्रो र्थाद्भवति एतेन
लक्षणो न सर्वमंत्रेषु देवतोपलक्ष्या अथ वा स्यार्थस्येयं देवता दातुं समर्थेति जानीयस्तुतिं प्रयुंक्ते येन मंत्रेण सा प्राधान्यस्तुतिभाक् तस्य देवते-
ति अत्र व्याख्याद्वयेऽपि स्तुतिभागेऽवदेवतानस्तुतिरिति स्फुटं प्रतीयते अतएव क्रत्विकृस्तुतिर्वेति वाशब्दो विश्वेदेव देवतार्थास्ति प्रतस्त-
त्वाविकल्पार्थः वैश्वदेवंतु त्रिष्टुवंतु सुदुल्यध्वं बुधः सौम्यक्रत्विकृस्तुतिर्वेति पठिते हि ग्रंथे पूर्वसूक्ते देवतात्वेनोक्ता विश्वेदेवा उदुल्यध्वमि-
ति सूक्तेऽनुवर्तते तु हि हवैतच्छब्दविशिष्टान्यृषिदेवच्छंदांसि द्वित्रिचतुःपंचषट्सूक्तभांजीति परिभाषानुसारिणा तु शब्देन तद्द्योतमानात्
न चैवमन्वाधानादो विश्वेदेव शब्दस्य क्रत्विकृशब्दस्य वा निर्देशेन भवितव्यं न कविशब्द निर्देशेनेति वाच्यम् तद्यानिनामानां निरुक्तेन
ग्रोथं नामार्थः प्राधान्येन मंत्रेण स्यत्यनया प्रतीयते तन्नाम्नानि दिश्यमानस्यैव तस्य देवतात्वप्रतीतेः पार्वणौ जुहोतीति विहित होमयोऽक्रषम-

मावास्येति मंत्रवर्णगत पूर्णमासमावास्याशब्दाभ्यामेवोद्देशस्य सर्वयाज्ञिकसंमतत्वदर्शनाच्च विधिशब्दस्य मंत्रत्वमिति न्यायेन होमविधि-
नाशब्दविशेषणदेवतोद्देशां विधित्सतांतरंगमंत्रानुसारेणैव क्रमस्यैव देवताशब्दस्यापि नियमान्नौचित्याच्च कविधीरनाम्नोर्मधाविनामपा-
वेतुल्येपि धीरपदार्थकवि विशेषणतया भाष्यकृतोक्तेऽप्य विश्वेषां देवानामिवात्विजामपि बहुवचनांत कविपदेनाभिधानसंभवाच्च प्रया-
जाधिकारपठितनिरुक्तोक्तन्यायेन देवताविकल्पस्य ध्यानफलतासंभवाच्चेत्यलम् अथाश्लेषाशांतिविधिः मानवसंहितायाम्
असंभवे तु जन्मक्षे अन्यस्मिन्वाशुभे दिने स्नातोऽभ्यंगादिभिस्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् विभवे पंचकुंभांस्तद्वयं वातदलाभतः देवता-
स्थापने चैकमेकं रुद्राभिमंत्रणे मूलक्षोक्तप्रकारेण कुंभे निःक्षिप्य पूजयेत् गोमया लेपिते दशो धान्याद्यैः परिशोभिते पंकजं कारयेत्तत्र
चतुर्विंशद्वलान्वितं तंडुलैः कारयेद्यद्द्वारकपीतसितासितैः कर्णिकायां न्यसेद्वाहीनस्थापयेत्तेषु कुंभकम् आकलशेष्वित्यनया कलशस्था-
पने शुभम् इमं मे गंगे मंत्रेण पूरयेत्तीर्थवारिणा कुंभं च वस्त्रगंधाद्यैस्तत्तन्मंत्रैः प्रपूजयेत् याः फलिनीरित्यनया क्षिपेत्तूरलोषधादिकान्
कुंभोपरि स्थपात्रे तु आश्लेषा प्रतिमां यजेत् तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तरयोर्यजेत् ऐंद्रादीशानपर्यंतमितरक्षाणि पूजयेत् मूलोक्तेन विधा-
नेन कुंभयोरभिमंत्रणम् रुद्रार्चारुद्रकुंभे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् नमो वो अस्तु सर्पभ्यः पूजामंत्र इतीरितः सर्पारक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पी-
तवस्त्रकः फलकाशिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समाप्तेत् कर्तुः शारवोक्तमार्गेण आचार्यस्याथवा

चरेत् इदं सर्पेभ्योऽनुहुयादधिप्रत्यधिदेवतम् अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव वा मूलनक्षत्रवच्छेषं होमकर्म समाचरेत् पूर्णाहुत्यं
 तर्कमाणि कृत्वा संपातकं तथा कुंभेजलेषु प्रक्षिप्य अभिषेकमथाचरेत् दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् अभिषेकं त्रिकुंभादिभिषे-
 चनमाचरेत् तथा पौराणमंत्रैश्च पल्लवैरभिषेचयेत् आश्लेषाक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च भ्रातृजातिकुलस्थानां दोषं सर्वव्यपोह-
 तु योसौ वागीश्वरो नामा अधिदेवो ह्यहस्पतिः मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं सध्यपोहतु मातरः सर्वभूतानां रक्षंतु पितरः सदा सर्प-
 क्षत्रजातस्य वित्तं च ज्ञातिबांधवान् ततः शक्रांबरधरो यजमानः स भूषितः दक्षिणाभिस्ततो विद्वान्मूलवच्च प्रतोषयेत् ऋक्तवद्भ्य-
 श्च विप्रेभ्यः स्वीकुर्यादाशिषंगृही इत्यनेन विधानेन सर्वा रिष्टं विनश्यति सर्पाधीक्षानमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप गृहाणार्धं मया द-
 त्तं सर्वा रिष्टप्रशांतये मूलनक्षत्रवत्कुर्यात्सर्पखंडे स्वनामत इति अथ प्रयोगः द्वादशाहेतदसंभवे जन्मर्दन्यस्मिन् शुभे दिने वा-
 प्रातर्नित्यविधिं विधाय तैलाभ्यंगो हर्तनादिना स्नातो देशकालौ संकीर्त्य गोमुखं प्रसवं कृत्वाः स्य शिशोराश्लेषा जननसूचित सर्वा रिष्ट-
 निरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मनूक्तविधिना सग्रहमरवामाश्लेषाशान्तिकरिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादि ऋत्विक्स्वरणांतं कुर्यात्
 अष्ट्युत्तारणं सर्पपविकिरणाद्यं ते मूलशांत्युक्तप्रकारेण कुंभपंचके चतुःप्रस्त्रवणपंचवक्त्रैककुंभे वा सर्ववरुणरुद्रस्यावाहनादिपूजनं वि-
 धाय रुद्रैकादशिनीजपरक्षोहणमिति सूक्तजपांतरुद्रकुंभोत्तरभागे गोमयेनोपलिप्ते धान्यादिभिः परितः शोभिते शुद्धतंडुलैरुक्तपीतसित-

कृष्णपिष्टकैर्वीचतुर्विंशद्वलान्वितं पंकजं विधाय तत्कर्णिकायां भूमिं महीद्यौरित्यभिमुख्य ओषधय इति । व्रीहीन्निक्षिप्या कलशेष्विति स्था-
 पित कलशमिमं मे गङ्गा इति तीर्थोदकेना पूर्य गन्धद्वारामिति गन्धपुष्पाभ्यां युवा सुवासा इति वस्त्रवेष्टनेन च संपूज्य कांडात्कांडादिति दूर्वाभि-
 श्रु अश्वत्थेव इति पंचपल्लवैः स्योनेति सप्तमृद्धिः आपो हि ष्ठेति पंचगव्येन च संयोज्य याः फलिनीरिति फलानि पंचरत्नानि यवान् सर्वोष-
 धीश्च प्रक्षिप्य पूर्णादवीति निहित पूर्णपात्रे साष्टदलवस्त्रे आश्लेषादेवताप्रतिमार्थानमो अस्तु सर्पेभ्य इति सर्पानावात्पृथ्यायेत् सर्पैरस्तु-
 स्त्रिनेत्रश्च द्विभ्रजः पीतवस्त्रकः फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषित इति तद्दक्षिणोत्तरदेशयोः पुष्यमध्ये अधिप्रत्यधिदेवते आवा-
 त्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वदलमारभ्य प्रादक्षिण्येन पूर्वाफल्गुनीमारभ्य पुनर्वसुपर्यंतानि नक्षत्राणि आवाहयेत् तत्र पुष्यावाहने बृहस्पतिः प्र-
 थमं जायमानः तिष्यं नक्षत्रमभिसंबभूव श्रेष्ठो देवानां एतनासृजिष्णुः दिशो नु सर्वा अभयं नो अस्तु तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः बृहस्प-
 तिर्नः परिपातु पश्चात् बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुतां सवीर्यं स्य पतयः स्यामेति तैत्तिरीयशारवोक्तो मंत्रः तथा मया वाहने उपहृताः पितरो ये
 मया सृज्यमानो जवसः स्रक्तः स्रक्त्याः ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषंताम् ये अग्निदग्धा ये नग्निदग्धाः ये मुंल्लोकं पित-
 रः क्षिरयंति याः श्रविष्ययां च न प्रविद्य मया सृज्यमानः स्रक्तः स्रक्त्यामिति तथा पूर्वाफल्गुन्याद्यावाहनानि तत्र तैरव गवां पतिः फल्गुनीनाम
 सित्वमित्यादिवाक्याष्टकैः कर्तव्यानि यद्वा नाम मंत्रैः पूर्वाफल्गुनीभ्यां नमः पूर्वाफल्गुन्याद्यावाहयामि उत्तराफल्गुनीभ्यां हस्ताय नमः

सं.को.
७६

चित्रायै. निष्ठायै. विशारवाभ्यां. अनूराधेभ्यो. ज्येष्ठायै. मूलाय. पूर्वाषाढाभ्य. उत्तराषाढाभ्यां. श्रौणायै. श्रविष्ठाभ्यो. शतभिषजे. पूर्वा-
षोष्ठपदेभ्यो. उत्तरषोष्ठपदेभ्यो. रेवत्यै. अश्वयुग्भ्यां. अपभरणीभ्यो. कृत्तिकाभ्यो. रोहिण्यै. मृगशीर्षाय. आर्द्रायै. पुनर्वसुभ्यां. इत्येतैः तत
आवाहितैश्च ताः उक्तमंत्रैः षोडशोपचारैः संपूज्या आचार्यो यजमानशारवोक्तेन वा विधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां वरुणपूजां तां कृत्वाऽन्वादध्या-
त् तत्र ग्रहपीठस्थदेवतानां मूलशांतिवन्निर्देशं कृत्वा सर्पान् प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्धृतसंमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः तिष्यं
मघाश्च अष्टाविंशतिभिस्तदाहुतिभिः सर्पाणामष्टाविंशतिश्चेत्तरयोरष्टावष्टौ पूर्वाफल्युन्यादिचतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिः-
पायसाहुतिभिः रक्षोहप्रभृतिदेवतानिर्देशो मूलशांतिवत् शषेणेत्यादिपायसरुसरचरूपांश्चपणं आज्यभागांते यथा त्वाधानं त्यागं यजमानः
तत्तन्मंत्रैर्होमंच सत्विगाचार्यः कुर्यात् आज्यहोमेषु प्रत्याहुति उत्तरतः स्थापितजलकुंभे संपातारव्यशेषं प्रक्षिपेत् सर्पेभ्यो होमस्त इदं स
र्पेभ्यो हविरस्य जुष्टं आश्रेषायेषामनुयंति चेतः ये अंतरिक्षं पृथिवीं क्षियंति तेनः सर्पा सो हवमागमिष्ठाः ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः ये दिवं
देवीमनुसंचरंति येषामाश्रेषा अनुयंतिकामं तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमज्जुहो मीतिर्तेतिरीयोक्तवाक्याष्टकेन कार्यः इदं सर्पेभ्यो जुहुयादिति मा
नवोक्तेः मदनरत्नोदाहृतसंहितायामस्यामेव शांतौ होमाधिकार इदं सर्पेभ्य इति च वाक्यान्येष्टेतु सर्पेभ्य इत्युक्त्या संवादलाभाच्च अतएव
दंहविरिति योजनयेदमित्यस्य मानववाक्ये वैयर्थ्यमापादयद्भ्यो नमो मान्येभ्यः सर्पतिष्यमघाहोमो वदानसंपदापायसचर्वाः कार्यः

७६

प्रायश्चित्तहोमांतेविनायकादिभ्योबलिदानांतंकृत्वारुद्रायसर्पभ्यस्तिष्यायमघाभ्यः क्षेत्रपालायचसदीपबलीन्द्रदद्यात् ततआचार्योद्वादश
गृहीतादिविधिनामूलशांतिवत्पूर्णाहुतिंहुत्वासंपातंकुंभेक्षिपेत् ततःप्रणीतानिनयनादितद्वत्पर्युक्षणांतम् ततोरुद्रकुंभंदक्षिणतःस्पृष्ट्वा
अंबकजपादिमूलशांतिवत् ततोरुद्रसर्पादिदेवतानांपंचोपचारैरुत्तरपूजांकृत्वाःभिषेकानुज्ञांतद्देवादायसंपातोदकमितरकुंभजलानिचादा
याःभिषिंचेत् सत्विगाचार्यःअक्षीम्यामित्यादियज्जाग्रतइत्यंतमूलशांतिवत् श्लोकेविशेषः योसौवज्रधरोदेवोमहेंद्रोगजवाहनः सार्ष
जातशिशोर्दोषमातापित्रोर्व्यपोहतु योसौशक्तिधरोदेवोहुतफल्गुमेषवाहनः सप्तजिह्वश्चदेवोग्निःसार्षदोषंव्यपोहतु योसौदंडधरोदेवो-
धर्मोमहिषवाहनः सार्षजातशिशोर्दोषंव्यपोहतु यमोमम योसौरवद्रुधरोदेवोनिर्ऋतीराक्षसाधिपः प्रशामयतुसार्षोत्थंदोषंगंडांतसंभवम्
योसौपाशधरोदेवोवरुणश्चजलेश्वरः नक्रवाहःप्रचेतानःसार्षोत्थाघंव्यपोहतु योसौदेवोजगत्प्राणोमारुतोमृगवाहनः मातापित्रोःशिशो
श्चैवसार्षदोषंव्यपोहतु योसोनिधिपतिर्देवःखड्गभृद्वाजिवाहनः प्रशामयतुसार्षोत्थंदोषंबालस्यशांतिदः योसौपशुपतिर्देवःपिनाकी
वृषवाहनः आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशुव्यपोहतु विघ्नेशःक्षेत्रपीदुर्गालोकपालानवग्रहाः सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वंतुशांतिदाः आश्ले-
षाक्षजातस्यमातापित्रोर्धनस्यच भ्रातृजातिकुलस्थानांदोषंसर्वव्यपोहतु योसौवागीश्वरोनामाअधिदेवोहहस्पतिः मातापित्रोःशिशो
श्चैवगंडांतसंव्यपोहतु मातरःसर्वभूतानांरक्षंतुपितरःसदा सर्पनक्षत्रजातस्यवित्तंचज्ञातिबांधवान् कुरास्त्वामभिषिंचंतु० तच्छंयोरा०

शतच्छिद्रांतर्धानेन मूलवदभिषेकं ते आचार्यरुद्रजापिभ्यां धेचुरुष्णान्द्रुहोरन्येभ्यो दक्षिणायादानं मूलवत्कृत्वा ग्रहाणामुत्तरपूजाविधाय स
र्षेभ्योऽक्षतफलपुष्पयुतमर्घ्यं दद्यात् मंत्रः सर्पाधीशनमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशांतये इति ततो ब्रा-
ह्मणभोजनसंकल्पादि आशीर्षहणांतं मूलवदिति इत्याश्लेषां शांतिः अथ ज्येष्ठाशांतिविधिर्ब्रह्मयामले ज्येष्ठादौ जननीमाताहि
तीये जनानी पिता तृतीये जननी भ्राता स्वयं माता चतुर्थके वसिष्ठः सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदेवताराजनिता तु देवरम् परंदरर्क्षे ज-
नितः सुतस्तथा स्वस्याग्रजं हंति न पुत्रिकायादि पारिजाते गार्ग्यः सुरवासीनं मुनिश्चेष्टं गर्गं मुनिगणान्वितम् कृतांजलिपुटो भूत्वा पप्रच्छ-
प्रतिशौनकः गर्गः ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतं गंडदोषविनिर्णयम् तस्य शांतिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् घटिकैकाचमैत्रांतं ज्येष्ठादौ घ-
टिकाद्वयम् तयोः संधिरिति ज्ञेयं शिशुगंडं समीरितम् प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजाय-
ते ज्येष्ठांत्यपादजातस्तपितुः स्वस्य विनाशनः जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यंतरे तथा ज्येष्ठर्क्षेऽथ पुमान् जातो त्यग्रजस्य विनाशनः ज्ये-
ष्ठर्क्षेऽन्यका जाता हंति शीघ्रं धवाग्रजं तच्छांतिं तस्य वक्ष्यामि गंडदोषप्रशांतये कृदिने शतमनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते सूतकांतं तथा कु-
र्याज्ज्येष्ठाशांतिं विधानतः वज्रांकुशधरं देवमैरावतगजान्वितम् कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवं इंद्रं सुरनायकम् कर्षमात्रस्फूर्णं न कर्षार्हं नाः
यथा दत्तः तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशाक्यं न कारयेत् शालितंडुलसंपूर्णकुंभस्योपरि पूजयेत् इंद्रायेंदोमरुत्वत इति मंत्रेण वाग्यतः

गंधपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः पूजयेद्दिधिनाविप्रलोकपालगणान्वितम् रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्स्फुरनायकम् तत्र संस्था-
 पयेत्कुम्भान् चतुर्विंशतिविशेषतः तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् पुण्योदकसमायुक्तान् वस्त्रयुग्मेन वेष्टितान् कुम्भेषु नि-
 न्यसेद्दीमान् पंचगव्यं समंत्रकम् पंचामृतं पंचरत्नं मृत्तिकाः पंचसंख्यकाः पंचदक्षकषायांश्च पंचपल्लवकांस्तथा स्रवणं कुशदूर्वांश्च
 शतौषधिविनिक्षिपेत् पूजयेद्धारुणैर्मंत्रैः कुम्भांस्तत्र प्रयत्नतः त्वं नो अग्ने जपेदादौ सत्वं नोऽपि द्वितीयकम् ससुद्रज्येष्ठा इति चे मं मे
 गं मे चतुर्थकम् पूजयेद्दस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि कलशस्थान् वरुणानपीत्यर्थः जपंकुर्युः प्रयत्नेन मंत्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः
 आनोभद्रजपंकुर्याद्भद्रा अग्ने विशोषतः तृतीयं पुरुषसूक्तं च कद्रुद्राय चतुर्थकम् आचार्यो मूलमंत्रेण जपंकुर्याद्विशोषतः इन्द्रसूक्तं रु-
 द्रसूक्तं जपेन्मृत्युं जयंततः इन्द्रं संपूज्य देवेशं वरुणं कुम्भं संस्थितम् स्रसंकल्पविधानेन होमकार्यं ततश्चरेत् समिद्धिर्ब्रह्मदक्षस्य
 शतमष्टोत्तरं तथा सर्पिषा च रुणा चैव मूलमंत्रेण वाग्यतः हुनेज्जाप्यं च तेनैव यत इन्द्रं भयेति च तिलान् व्यात्तृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्त-
 रं पृथक् भार्यां शिशुं समोपेतं यजमानं विशोषतः अभिषेकं प्रकुर्वीत सूक्तैर्वारुणसंज्ञकैः ससुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैर्द्विर्ममेवरुणस्तथा
 द्यौः शानेत्यादिभिर्मंत्रैरभिषेकं ततश्चरेत् अभिषेकनिवृत्तौ तु यजमानः समन्वितः शक्रवस्त्राणि धृत्वा यकुर्यादाज्यावलोकनं कृ-
 त्वं रूपेति मंत्रेण चित्रं तच्च क्षरेव च देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपनिवेदनम् दद्यात्स्वाचमनं सम्यक् कृतां बूलार्घ्यं तथैव च नमस्ते स्र

सं.कौ.
७८

रमाथायनमस्तुभ्यं शचीपते गृहाणार्घ्यमयादत्तं गंडदोषप्रशांतये कार्यं यत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभं जप्त्वा तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्रा-
य समर्पयेत् आचार्याय च गंदद्यात्कृशीलां च पयस्विनीम् स्तुतवणां वत्सयुतां सर्वालंकारभूषिताम् वस्त्रयुग्मपिधानां च यथाविभव-
सारतः यक्षगंधर्वसिद्धेश्वरपूजितो सिधाचीपते दानेनानेन देवेश गंडदोषं विनाशय अंष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्वाह्मणभोजनम् त-
तोऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ज्येष्ठां शान्तिमिमां हत्वा यथाविध्युक्तमार्गतः गंडदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः इत्य-
क्तं वृद्धगर्गेण शौनकाय विशेषतः ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोषप्रशांतये अज्ञानाद्वाथ वा ज्ञानाद्वा कल्याद्वा धनस्य च यन्न्यूनमतिरिक्तं
चातत्सर्वं क्षेतुमर्हसि इति ज्येष्ठानक्षत्रं शांतिः अथ प्रयोगः सदिने देवनक्षत्रयुते बालपितुश्चंद्रताराबलान्विते सूतकां-
ते सपत्नीकः कर्त्ता देशकालसंकीर्तनांते अस्य शिशोर्ज्येष्ठजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ज्येष्ठजननशांतिकं
रिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिक्रतिग्वरणांतं कुर्यात् तत आचार्यः सर्षपं विकिरणं भूषोक्षणाप्रतिमां युत्तारणानि कृत्वा महीद्यौ-
रित्यादिविधिना स्थापितकलशं शालितंडुलैः पूरयित्वा तत्र पूणादवीतिनिहितपूर्णपात्रे साष्टदलवस्त्रे कर्षतदूर्ध्वतदूर्ध्वान्यतरमानहेम-
निर्मितां शन्यसहैरावतारोहणां वज्रां कुशाक्षिभज्ज्वां इदं प्रतिमां निधायैंद्रमावाहनाद्यपचारैः पूजयेत् इद्रायेंदोमरुत्वत इति मंत्रस्य क-
श्यपो मारीच इंद्रो गायत्री पूजने विनि० ओं इंद्रायेंदोमरुत्वते० ऋक् १ इंद्रमावात्यलो कपालांश्चावात्यतस्तमन्वितमिंद्रसुक्तमंत्रेण पूजय-

७८

यन्नासमाप्तिमौनीभवेत् वस्त्रार्पणकालेरक्तवस्त्रद्वयनैवेद्यकालेशकुल्यादिनानाभक्ष्यनिवेदनंकुर्यात् पूजांतेतस्यचतुर्दिक्षुकुंभ
चतुष्टयंतत्पूर्वमध्यभागेचशतच्छिद्रंमहीद्यौरित्याद्यावत्यानिधायेमंमेगंगइतिचतुरउदकेनापूर्यतेषुगायत्र्यादिभिःपंचगव्यंगोमूत्रादि-
आप्यायस्वेत्यादिभिःपंचामृतंक्षीरादिसहिरत्नानीतिपंचरत्नानि स्योनेतिपंचमृत्तिकाः अश्वत्थंवइतिपंचपल्लवान् तत्कषायसहिता
न् हिरण्यरूपइतिहेमशरासइतिकुशान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः याओषधीरितिसर्वौषधीः प्रादक्षिण्येनमंत्रावृत्यानिक्षिप्य युवा-
स्रवासाइतिवस्त्रयुग्मवेष्टितेषुतेषुपूर्णपात्राणिनिधायतेषुक्रमेणवरुणपूजांकुर्यात् प्रथमकलशोत्वंनोअग्रदत्तस्यगौतमोवामदे-
वोवरुणास्त्रिष्टुप् वरुणपूजने० ॐ त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्० १ द्वितीये सत्वंनइत्यस्यगौतमोवामदेवोवरुणास्त्रिष्टुप् वरुणपूजने०
ॐ सत्वंनोअग्नेवमोभवा० १ तृतीये समुद्रज्येष्ठावसिष्ठोरुद्रस्त्रिष्टुप् वरुणपूजने० ॐ समुद्रज्येष्ठाः० १ चतुर्थे इमंमेगंगइत्यस्यसिं-
धुक्षितैष्यमेधोवरुणोजगती वरुणपूजने० ॐ इमंमेगंगे० १ प्रतिकुंभंवस्त्रयुग्मंवस्त्रार्पणसमयेःपरेत् ततश्चतुर्षुकुंभेषुक्रत्वज
श्चत्वारिसूक्तानिजपेयुः आनोभद्राइतिदशर्चस्यसूक्तस्यराहूगणोगौतमोविश्वेदेवाः आयाःपंचसप्तमीचजगत्यः षष्ठीविराट् शोषा-
स्त्रिष्टुभः प्रथमकलशेजपेवि० ॐ आनोभद्राःऋतवो० सूक्तम् १५ भद्राअग्नेरितिद्वादशर्चस्यसूक्तस्यवाध्यश्वःऋमित्रोयिः आद्येहे-
जगत्यो अंत्यास्त्रिष्टुभः द्वितीयकलशेजवे० ॐ भद्राअग्नेवर्ध्वश्वस्य० ऋचः १२ पुरुषसूक्तस्यपुरुषोनारायणोनृष्टुप् अंत्यात्रिष्टुप् त्

सं.कौ.
७९

तीयकलशोजपे. ओं सहस्रशीर्षा. ऋचः १६ ततः कद्रुद्रायेत्यस्यनवर्चस्यसूक्तस्यधोरः कण्वोरुद्रोगायत्री अंत्यानुष्टुप् चतुर्थकलशोजपे.
ॐ कद्रुद्रायप्र. ऋचः ९ आचार्यैरेन्द्रकलशे इन्द्रायेदोमरुत्वतइत्येतदष्टोत्तरशतादिसंख्ययाजपित्वा यतइंद्रेत्यस्यभर्गइंद्रास्त्रिष्टुप् एतत्
सूक्तं इंद्रेविश्वामिवीवधन्नित्यष्टर्चमिंद्रसूक्तंचजपित्वा रुद्रसूक्तजपंच्यंबकमिति मृत्युंजयपंचाष्टा विंशत्यादिसंख्ययाकुर्यात् ततः स्थंडि
लेऽग्निवेद्यां गृहांश्च प्रतिष्ठाप्याः न्वादध्यात् अत्रप्रधानं ग्रहानेतत्संख्याभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः तदंगदेवताअप्येतत्संख्याभिरुक्ता
हुतिभिः इंद्रं पलाशसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः प्रजापतिमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः शोषेणेत्यादिआज्य-
भागांते अष्टोत्तरशताहुतिपर्याप्तंसमिदाज्यचर्वात्मकंद्रव्यत्रयमिंद्रायेतितत्संख्याहुतिपर्याप्तास्तिलाप्रजापतयइतित्यागोत्तरं वाग्यत आ-
चार्योद्रव्यत्रयेणोत्तसंख्यं होमंकुर्यात् एतद्धोमांते इन्द्रायेदोमरुत्वतइति. यतइंद्रेतितृचंजपेत् ततोव्यात्हुतिभिः तिलानष्टोत्तरशतं जुहुया-
त् आज्यतिलचरुशोषैः स्विष्टकृतं हुत्वा प्रायश्चित्तहोमांतंकुर्यात् ततोबलिदानं लोकपालादिभ्योते इंद्रायक्षेत्रपालायच ततः पूर्णाह-
तिः प्रणीताविमोक्तः संख्याजपश्चपरिस्तरणविसर्जनादिपर्युक्षणान्तं ततोभार्याशिशुसहितयजमानमासनेसमुपवेश्याः भिक्षेकः नहि
तैक्षत्रमिति दशर्चस्यसूक्तस्य अजीगर्तिः शतः शोषोवरुणास्त्रिष्टुप् अभिषेके. ओं नहितैक्षत्रं नसहो न. ऋचः १० यच्चिद्धीत्येकविंशर्च
स्यसूक्तस्य अजीगर्तिः शतः शोषोवरुणोगायत्री अभिषेके. ओं यच्चिद्धितेविशोय. ऋचः २१ इदं कवेरित्येकादशर्चस्यसूक्तस्य कूर्मो गृ

७९

तस्यदोवरुणास्त्रिष्टुप् अग्निषेके० ॐ इदं क्वेरादिस्य० कचः ११ समुद्रज्येष्ठेतिमंत्राणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् अग्निषेके० ओं समुद्रज्येष्ठाः
 सलिलस्य० कचः ४ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैः इमं मेवरुणे तस्य आजीगर्तः शनशोपोवरुणो गायत्री अग्निषे० ओं इमं मेवरुण० कचः धौः-
 शांतासादित्येन शांतेति० पृथिवीशांतिरंतरिक्षं शांतिरिति० तथाहः शांत्येति याजुषमंत्रैश्च त्रिभिरभिषिक्तो यजमानः पृथ्या सहस्रशुक्लवस्त्र
 चंदनकुसुमानि धत्वा रूपं रूपमिति चित्रं देवानामिति तच्चक्षुरिति मंत्रैरवलोकितमाज्यं सदक्षिणं ब्राह्मणाय दत्वा इंद्रपुरोसागे स्थित्वा गंध्या
 दिपंचोपचारैः संपूज्य आचमनतांबूले निवेद्य गंधपुष्पफलयुक्तमर्घ्यं निवेदयेत् मंत्रः नमस्ते स्फुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते गृहाणा-
 र्घ्यं मया दत्तं गंडदोषप्रशांतये इति तत आचार्याय सुशीलां पयस्विनीं रक्तवर्णां सवत्सां हेमगुं गादिसर्वालंकारभूषितां गां दद्यात् गोदा
 नविधिना मंत्रे विशेषः यक्षगंधर्वसिद्धैश्च पूजितो सि शचीपते दानेनानेन देवेश गंडदोषप्रशमयेति अस्या गोर्दक्षिणा त्वान्नदक्षि
 णांतरम् ततोष्टोत्तरशतब्राह्मणाश्च भोजयेत् तेष्वयथाशक्तिर्दक्षिणां दत्वा प्रणिपत्य क्षमध्वं ममापराधानिति क्षमाप्येद्रं प्रार्थयेन् अज्ञा
 नादथवा ज्ञानाद्वैकल्याद्वा धनस्य च यन्त्यूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि इति ततो विसर्जनं आचार्यहस्ते सोपस्करां प्रतिमां दत्वाऽग्निं संपू
 ज्य विभूतिं धत्वा गच्छगच्छेति तं विसृज्य ज्येष्ठाशांतिं सकृत् तं यन्मया लब्धं तेन देवेन्द्रनामेश्वरः प्रीयतामिति इति ज्येष्ठाशांतिविधिः
 अथ व्यतीपातवैधृतिसंक्रमणशांतिः शौनकः अथातः संप्रवक्ष्यामि शौनकः शांतिसुत्तमाम् वैधृतौ च व्यतीपाते महादोषोऽ

संको-
८०

मिजायते कुमारजन्मकालेतुव्यतीपातश्चवैधृतिः संक्रमश्चरवेस्तत्रजातोदारिद्र्यकारकः दरिद्राणां महादुःखं व्याधिपीडामहद्वयम्
अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा स्त्रीणां च शोकदुःखं च सर्वनाशकरो भवेत् शांतिर्वापुष्कला कार्या तत्र दोषो न कश्चन गोसुरव-
प्रसवं कुर्याच्छांतिं कुर्यात्प्रयत्नतः जपाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः नवग्रहमखंडं कुर्यात्तस्य दोषस्य शांतये प्रथमं गोसुरवाञ्छन्मत्त-
तः शांतिं समाचरेत् ग्रहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनानुलिप्य च अलंकृते रुदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् पंचद्रोणमितं धान्यं तद्वह्निं तंडुलेन
च तद्वह्निं तु तिलैः कुर्यादन्योन्यापरिकल्पयेत् द्रव्यत्रितयराशौ तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्सुरा आचा-
रवंतं धर्मज्ञं कुलीनं च कुटुंबिनम् मंत्रतंत्रार्थतत्त्वज्ञं शांतिकर्मणि कोविदम् पंचांगभूषणंदद्यात्पट्टवरुद्रांगुलीयकम् राशौ प्रतिष्ठितं कुं-
भमवर्णं सुमनोहरम् तीर्थोदकेन संगृह्य समृद्धौषधिपल्लवम् सगव्यपंचस्तनंच वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सूक्ष्मवरुद्रेण
संयुतम् प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् चंद्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैधृतिमर्चयेत् वैधृतिं तद्देवतां रुद्रम् एवमेव व्य-
तीपातशान्तेः संक्रमणस्य च भानोरुत्तरतोरुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् निष्कमात्रेण वाह्नेन पादेनापि स्वशक्तितः प्रतिमां कारयेद्दीमान्
तल्लक्षणलक्षिताम् प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् अधिदेवो भवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रत्यधिदेवतम् ततो व्याहृतिपूर्वेण तत्त-
मंत्रेण पूजयेत् त्रैव्यंबकेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत् उत्सूर्य इति मंत्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् आप्यायस्वेति मंत्रेण सोमपूजां समा-
संपूर्य-

८०

चरेत् उपचारैः षाडशभिर्यद्वापंचोपचारकैः अर्वित्वा गंधपुष्पाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत् मृत्युंजयेनमंत्रेण प्रधानप्रतिमां स्पृशेत्
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा अष्टाविंशतिवारं वा पूजां ते च स्वशक्तिः सर्वसौख्यं प्रजाप्याय सोमेथ सोममंत्रतः आनो भद्रेति
 सूक्तं च भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम् जपेत्तु पौरुषं सूक्तं त्रैव्यं च कमतः परम् कुंभं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपं कुर्यु स्तथा त्विजः कुंभस्य पश्चिमे
 देशे स्थांडिले ग्निं प्रकल्पयेत् अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा अष्टाविंशतिवारं कुर्यात्स्वस्य शक्त्यानुसारतः मृत्युंजयेनमंत्रेण
 तिलहोमं समाचरेत् ततः स्वष्टकृतं हुत्वा अभिषेकं तु कारयेत् समुद्रज्येष्ठा सूक्तेन आपो हिष्ठात् च न च अक्षीप्यामिति सूक्तेन पाव
 मानीभिरेव च त्रैव्यं बकेण उत्सूर्यं आप्यायस्वेति मंत्रतः सरास्त्वामिति मंत्रैश्च अभिषेकं समाचरेत् अभिषेकाप्लुतं वस्त्रमाचार्या
 यनिवेदयेत् श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलंकृतः यजमानस्त्रियायुक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रहेमांशु
 लीयं कैः गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्रदापयेत् प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिं सर्वेदिति
 जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाः प्रतिपादयेत् दीनांधकृपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ब्राह्मणानुशतसंख्याकान् मिष्टान्नैर्भोज-
 येच्च तान् तानाचार्यं ऋत्विजश्चेत्यर्थः बंधुभिः सह फंजीत यथाविभवसारतः एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् आयुरारो-
 ग्यमैश्वर्यमाप्तापित्रोश्च शिशोरपि सर्वदुःखनिवृत्तिश्च पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् सर्वान्कामानवाप्नोति स्मरवीभूत्वा चिरं वसेदिति अथ प्र-

योगः गोमुरवप्रसवमुक्तविधिना कृत्वा देशकालौ संकीर्त्याः स्य शिशो व्यतीपातजन्मसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शांतिकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनाद्युक्तलक्षणाचार्यवरणंकुर्यात् वृत्तायतस्मैपट्टवस्त्रयुगंकुंडलयुगमंगुलीयकंचदद्यात् आचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्षपविकिरणं शक्तृचिह्नं इति पंचव्येन आपो हिष्टेत्यदिश्वगृहपूर्वदिग्भागं प्रोक्ष्य स्वस्त्ययनं तादृशमिति मंत्राभ्यां प्रार्थ्य तत्रैव गोमयलिप्ते रंगवत्याद्यलंकृते समदेशं महीद्यौरिति भुवमभिमृश्य ओषधयः समितिपंचद्रोणपरिमितत्रीहिराशिकृत्वा तदुपरिसान्द्रद्रोणद्वयमिततंडुलराशितदुपरिसपादद्रोणमिततिलराशिंच कृत्वा तत्राः षटलंकृत्वा आकलशोष्णितत्राः व्रणंकुं संप्रतिष्ठाप्य इमं मे गंगे इति तीर्थोदकेनापूर्य स्योनापृथिवीति सप्तमृदः या ओषधीरिति सर्वोषधीरश्वत्थैव इति पंचपल्लवान् गायत्र्या गंधद्वारामाध्यायस्य दधिकाव्यास्तेजोसि शक्तमसीति पंचगव्यानि गंधद्वारामिति गंधं सहिरत्नानीति पंचरत्नानि तत्र निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य तदुपरिसूक्ष्मवस्त्रयुतं पूर्णपात्रं पूर्णादवीति निधाय तदुपरि निष्कृतदत्तं तदह्न्यतरमानेन हेमनिर्मितां सूर्यप्रतिमां निधाय तत्र सूर्यमावाहनाद्युपचारैः पूजयेत् व्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्ब्रह्मा उत्सूर्य इति मंत्रस्य मंत्रावरुणिवसिष्ठः सूर्यस्त्रिष्टुप् पूजने वि० ॐ भूर्भुवः स्वः उत्सूर्यो हृदची० क्रक् १ तदक्षिणतोऽग्निमावाहयेत् अग्निकाण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निपूजने० ओं भूर्भुवः स्वः अग्निदूतं क्रक् उत्तरचोरुद्रमावाहयेत् त्र्यंबकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् रुद्रपू० ॐ भूर्भुवः स्वः त्र्यंबकं यजा० क्रक् एवमेव संक्रांतिशांतौ संक्रांतिशौ

तिकरिष्येइतिसंकल्पेविशेषः व्यतीपातसंक्रमणयो जन्मनितुव्यतीपातसंक्रमंतिशातीतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः तिस्रोदेवताःषो
 उशोपचारैः वरुणयुग्मसहितैः पंचोपचारैर्वीसंपूज्यगंधपुष्पाद्य चित्तफलनैवेद्यं समर्प्य प्रधानप्रतिमां स्पृशन् सर्वसौरमंत्रान् जपेत् उदुत्य
 मितित्रयोदशार्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रः प्रस्कण्वो नवाद्यागायत्र्योत्याश्वतस्त्रोनुष्टुभः चित्रंदेवानामितिषळर्चस्यसूक्तस्य आंगिरसः कुत्स
 स्त्रिष्टुप् इंद्रमित्रमितिद्वयोरोचथ्यो दीर्घतमास्त्रिष्टुप् हंसः शुविषदित्यस्यगोतमपुत्रो वामदेवो जगती यत्त्वा सूर्येत्यस्यात्रिरनुष्टुप् य
 दद्य सूर्येत्येकस्या उत्सूर्यइतितिसृणां उद्देतीतिसाहचतसृणां उदुत्यदर्शतमिति तिसृणां मैत्रावरुणिर्वसिष्ठस्त्रिष्टुप् उदुत्यदर्शतमिति
 बृहती शीर्ष्वाः शीर्ष्वाः सतो बृहतीतच्चक्षुरिति पुरउष्णिक् बण्महा असीतिद्वयोः ऋगुपुत्रो जमदग्निः पूर्वा बृहती उत्तरा सतो बृहती न
 मो मित्रस्येति द्वादशार्चस्यसूक्तस्य सूर्यो भितपाः सूर्यो जगती दशमी त्रिष्टुप् सूर्यो नो दिवइति पंचर्चस्यसूक्तस्य सूर्यपुत्रश्चक्षुर्गायत्री
 विष्वाङ् बृहदिति चतसृणां सूर्यपुत्रो विष्वाङ् जगती विष्वाजमिति प्रस्तारपंक्तिः आयंगोरिति तृचस्य सार्पराज्ञी गायत्री सर्वेषां सूर्यो दे
 वता जपेवि० ततोरुद्रप्रतिमां स्पृशन् मृत्युं जयमंत्रमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिवारं वा जपेत् ततश्चत्वारः ऋत्विजश्चतुर्दि
 क्ष कुंभं स्पृष्ट्वा क्रमेण सूक्तानि जपेयुः पूर्वस्याम् आनो भद्रा इति सूक्तस्य राहूगणो गोतमः ऋषिः विश्वेदेवा देवता आद्याः पंच सप्तमी
 च जगत्यः षष्ठी विराट् स्थाना शीर्ष्वास्त्रिष्टुभः जपेवि० ॐ आनो भद्राः ऋचः १५ दक्षिणस्याम् भद्रा अग्नेरिति द्वादशार्चस्य वाध्यश्वः

समित्रक्रुषिः अग्निर्देवता आद्ये द्वे जगत्यौ अंत्यास्त्रिष्टुभः जपेवि० ॐ भद्रा अग्नेर्वध्यश्वस्य० क्रवः १२ प्रतीच्यां सहस्रशीर्षेतिषोडशर्वस्यस्र
 क्रस्य नारायणक्रुषिः पुरुषोदेवता जपेवि० ॐ सहस्रशीर्षा० क्रवः १६ उत्तरस्याम् त्र्यंबकं वसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् जपेवि० ॐ त्र्यंबकं यजा०
 अथ कुंभपश्चिमदेशेऽग्निस्थंडिले स्वर्गृत्योक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य कुंभस्योत्तरतो ग्रहाणामावाहनादि पूजां कृत्वा तदीशान्यां कलशस्थापनं कृ
 त्वाऽग्नेः पश्चिमत उपविश्यान्वादध्यात् चक्षुर्षा आज्येनेत्येतेऽत्र प्रधानम् आदित्यादिग्रहांश्चि कीर्षितसंख्याकाभिः अर्कादिजातीयस
 मिच्चर्वाज्याहुतिभिः ग्रहर्षादेवताः एकैकसंख्याभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः सूर्यप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः
 अग्निं रुद्रं च प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिः स्तदाहुतिभिः मृत्यंजयं अष्टोत्तरशतसंख्याभिस्तिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादि० प्रायश्चित्ताहु
 त्यंते बलिदानंततः पूर्णाहुतिः प्रणीता विमोकः संस्था जपेनोपस्थानं च ततो धृतनूतनवस्त्रयोर्दपत्योः सवालयोरभिषेकः समुद्रज्येष्ठा
 इति सूक्तस्य वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् अभिषेके० आपोहिष्ठेति तिसृणां सिंधुद्वीप आपोगायत्री अभिषेके० अक्षीष्यांत इति षण्णां वि
 विहायस्महानुष्टुप् अभिषेके० स्वादिष्ठयेति पावमानीनां मधुच्छंदाः पवमानसोमोगायत्री अभिषेके० उत्सूर्यो० अग्निंदूतं० त्र्यंबकं०
 पूजाकाले उक्तमेषामृष्यादि सरास्वामग्निषिंचं खित्यादिना पौराणमंत्रेण चाभिषेकांतेऽभिषेकवास आचार्याय समर्प्येत्स पत्नीकः-
 श्वेतवस्त्रचंदनादि धृत्वा भूषणमालादिना लंकृत्य आज्यमवेक्ष्य तत्पात्रं सदक्षिणं ब्राह्मणाय दत्वा वस्त्रहेमांगुलीयकैः आचार्ये संपूज्य-

व्यतीपातजननदोषशान्त्यर्थं गोवस्त्रस्वर्णानितुभ्यंसंप्रददेइति आचार्यायतानिदत्वा तदर्थं प्रच्छादनपरंतथैव दद्यात् कृत्विग्नयोयथाश-
 क्तिदक्षिणांदत्वादीनांधरूपणोभ्योभूयसीदत्वा शतं ब्राह्मणान् कृत्विग्निः सहमिष्टान्नेर्भोजयित्वा संपूर्णतां वाचयित्वा कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा-
 बंधुभिः सह भुंजीतेति व्यतीपातसंभ्रंतिशान्तिः वैधृतिशान्तौ तु संकल्पे वैधृतेरुल्लेखः आवाहनमध्ये सव्याहृतिकेन त्र्यंबकमिति मं-
 त्रेण रुद्रमावात्स्य दक्षिणत उत्सूर्यो बृहदर्वीर्षीति सूर्यं उत्तरतश्चाप्यायस्वेति सोममावात्स्य पूजनम् रुद्रप्रतिमां स्पृष्ट्वा मृत्युं जयमंत्रमष्टोत्त-
 रसाहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिवारं वाजपः सूर्यप्रतिमां स्पृष्ट्वा सर्वसौरजपः सोमप्रतिमां स्पृष्ट्वा आप्यायस्वेति जपः अन्वाधानेरु-
 द्रंसमिच्चर्वाज्यैः प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याहृतिभिः सूर्यसोमौ प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिस्तदाहुतिभिः मृत्युं जयमष्टोत्तरसहस्रशत-
 विंशत्यन्यतरसंख्याभिस्तिलाहुतिभिः शेषेण त्यादितथैव होमः कार्य इति विशेषः इति वैधृतिशान्तिः अथैकनक्षत्रजननशान्तिः
 बृहद्गार्ग्यः एकस्मिन्नेवनक्षत्रे भ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्मवेदेकस्य निश्चयः तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां शान्तिं च
 कुर्यादभिषेचनं च संपूज्य क्रक्षप्रतिमां तदग्रे दानं च कुर्याद्विभवानुरूपम् तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु शक्यं शक्यवारे च चं-
 द्रताराबलान्विते रिक्ताविष्टिविवर्जे तु प्रारभेद्विभवेऽरुधीः आचार्यवरयेत्पूर्वं चतुरश्रद्विजोत्तमान् पुण्याहं वाचयित्वा तु शान्तिकर्म समा-
 रभेत् अग्नेरीशानदिग्भागेन क्षत्रप्रतिमां ततः तत्तद्वक्षोक्तमंत्रेण अर्चयेत्कलशोपरि रक्तवस्त्रेण संछाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् स्वशस्त्रो-

क्तेनमार्गेण कुर्यादग्निमुत्तमः अनेनैव तु मंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तोत्तममेव च अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ऋत्विजां दक्षिणां दत्त्वा माषत्रयस्रवर्णकम् देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये भोजयेद्ब्राह्मणान् सर्वान् च वित्तशक्त्यविवर्जित इति मन्त्रोः पितृपुत्रयोरित्यत्र पुंस्त्वमविवक्षितं भूमिभित्तविशेषणत्वात् एकोदरयोजन्यजनकयोश्चैकनक्षत्रजनने शांतिरित्याशयः पूर्वविधित्तपुण्याहवाचनात् अतएव वाचयित्वेति आनन्तर्यार्थकम् नक्षत्रप्रतिमां तद्देवताप्रतिमां वा नक्षत्रदेवतापूज्यात्वधिप्रत्यधिपूर्वकमिति ज्योतिर्निबन्धात् तत्तद्दक्षोक्तं मन्त्राः अग्निर्नः पातु कृत्तिका इत्यादयः नक्षत्रतद्देवतोभयप्रकाशकत्वात् पक्षद्वयेपि विनियोगार्हाः अथ प्रयोगः उक्तसमये जनकनक्षत्रोत्पत्तौ गोमुखप्रवसं कृत्वा एकोदरनक्षत्रोत्पत्तौ तमकृत्वा देशकालौ संकीर्त्य अस्य शिशोः पित्रेकनक्षत्रोत्पत्तिस्तूचितं सर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शांतिमभिषेकं पूजितनक्षत्रप्रतिमाग्रं यथाशक्ति दानं च करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिं पूज्य आचार्यं च तुरऋत्विजश्च वृत्त्वा पुण्याहं वाचयित्वा मात्रेकनक्षत्रेत्याद्युहेनान्यत्र संकल्पः तत आचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्वपविकिरणं प्रोक्षणं प्रार्थनानि कृत्वा स्थंडिलं देशान्यां कलशं महीद्यौरित्यादिना स्थाप्य तत्र रक्तवस्त्राच्छादिते नक्षत्रतद्देवतान्यतरप्रतिमां कृत्वा गन्धुत्तारणां तन्मंत्रेणावाहनाद्युपचारैः पूजयेत् वस्त्रार्पणे तद्युग्ममर्पयेत् पूजांतेऽग्निं व्याहृतिभिः प्रतिष्ठाप्यान्वाधाने च क्षणीं आज्येनेत्यंतेऽदौ न

क्षत्रभिर्मां देवतां वा प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः शेषेणेत्यादि प्रायश्चित्तहोमांते प्रणीता विमोक्षादि आचार्यः
कलशोदकेन तयोरभिषेकं कुर्यात् ययोरैकनक्षत्रजन्म ततः पूजितप्रतिमाये आचार्याय वस्त्रालंकारगादद्यात् ज्योतिर्निर्बन्धोत्तयास्व
र्णरूप्यमयौ हरिहरौ संपूज्यतौ वा दद्यात् विविधस्याः स्य विश्वस्य पितरौ विश्वतो मुखौ प्रीयेतां मूर्तिदानेन देवौ हरिहरावुभा विनिमाष
त्रयस्सवर्णं मृत्वि गत्या दत्वा उत्तरपूजा विसर्जने आचार्यहस्ते प्रतिमा प्रतिपादनं धान्यवस्त्रादिभिः सहयानशय्यासनादीनां ब्राह्म-
णां तरेभ्यो दानं कृत्वा तैः सहाचार्यऋत्विजोभोजयित्वा पूर्णतां वाचयित्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यादिति इत्येकनक्षत्रजननशांतिः

अथ ग्रहणजननशांतिः पारिजाते ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते शांतिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया यस्मि
न्मूक्षे विशेषेण ग्रहणं संप्रजायते तदृक्षाधिपते रूपं सवर्णेन प्रकल्पयेत् यथाशक्त्यनुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् सूर्यग्रहे-
सूर्यरूपं सवर्णेन विशेषतः चंद्रं चंद्रग्रहे धीमान् रजतेन विशेषतः राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः शूचौ देशे प्रयत्नेन गोम
येन प्रलेपयेत् नागेन सीसेन तस्योपरि न्यसेत् धीमान् नववस्त्रं सशोभनम् त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् रक्ताक्ष
तं रक्तगंधं रक्तपुष्पांबराणि च सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकरं च तत् श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगंधाक्षतादिभिः चंद्रग्रहे प्रदात-

सं०को-
८४

व्यंचंद्रप्रीतिकरं परम् राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पांबराणि च दद्यान्नक्षत्रनाथेभ्यः श्वेतगंधानुलेपनम् सूर्यसंपूजयेन्द्दीमानाकृष्टो
नेति मंत्रतः चंद्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति मंत्रतः स्वर्भानोरिति मंत्रेण सह्यत्वेन पूजयेत् एवं संपूजयेद्दीमान्समिद्धिश्चार्कसंभवेः
चंद्रग्रहे च पालाशैः समिद्धिर्जुहुयान्नरः दूर्वाभिर्जुहुयान्द्दीमान् राहोः संप्रीणनाय च समिद्धिर्जलवृक्षस्य भेषा यजुहुयाद्बुधः भेषा
यनक्षत्राधिपतये आज्येन च रुणाच्चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पंचपल्लवैः जलैरोषधिकत्वेन सहितैः क
लशोदकैः अभिषेकं प्रकुर्वीत्य जमानं प्रयत्नतः मंत्रैर्वरुणदेवतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः इमं मे गंगेपितरस्तत्त्वायामीति मंत्रकैः
अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः आचार्यं पूजयेत्सम्भ्रात्कृशांतो नियतं द्विजः तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रतिकृतित्रयम् दक्षि
णाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमापयेत् तेषां पि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः
अनेन विधिना शांतिं कृत्वा सम्यग्विशोषतः अकालमृत्युं शोकं च व्याधिपीडां च नाप्नुयात् सौरव्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः
इत्यंग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् कथितं मार्गवेणे दंशौ नकायमहात्माने अयं प्रयोगः सूर्यग्रहणे प्रसूतौ तत्कालस्थि
त नक्षत्रस्य याचिष्ठात्र्यग्रादिदेवता तस्याः सूर्यस्य च यथाशक्ति हेम्ना प्रतिमे विधाय राहोः सीसेन नागाकृतिं कृत्वा शोचते मम भार्या-
याः सूर्यग्रहणकालीनप्रसूतिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमरवांशांतिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपू-

८४

जनाद्याचार्यवरणपूजांतंकुर्यात् चंद्रग्रहेतुसूर्यस्थानेराजतंचंद्रविंबंकुर्यात् अन्यद्वयंपूर्ववत्संकल्पेसूर्यस्थानेचंद्रपदप्रयोगः त
तआचार्योयदत्रेत्याद्येतेशुचिदेशंगोमयेनोपलिप्यतत्रनवंसदशंक्षालितंश्वेतवस्त्रंप्रसार्यतत्रोक्तदेवतानांरूपत्रयंनिधाय आरुष्णेन
हिरण्यस्तूपःसवितात्रिष्टुप् पूजनेवि० ॐ आरुष्णेनरज० मध्येसूर्यरक्तवर्णेवंस्त्रगंधाक्षतपुष्पैर्धूपदीपादिभिश्चपूजयेत् तदक्षिण
तोरारुंरुष्णावर्णेर्गंधादिभिर्धूपादिभिश्चपूजयेत् स्वर्मानोरित्यस्यात्रिःस्वर्मानुस्त्रिष्टुप् राहुपूजने० ॐ स्वर्मानोरधयदि० नक्षत्रदेव
तामग्निर्नःपातुकृत्तिकाइतितैत्तिरीयपठिततत्तद्वाक्याष्टकेनपूजयेत् सूर्यस्योत्तरतः चंद्रग्रहेतुमध्येचंद्रपूजनम् आप्यायस्वंगो
तमःसोमोगायत्री चंद्रपूजनेवि० ॐ आप्यायस्व० इतिमंत्रेणश्वेतगंधादिभिर्धूपादिभिश्चेतिविशेषः अन्यदेवतयोःपूजनंपूर्ववत्
ततोःग्निस्थापनंग्रहपूजाकलशस्थापनांतंकृत्वाऽन्वाधानंकुर्यात् चक्षुषीआज्येनेत्येतेग्रहान्वाधानंकृत्वा सवितारंअर्कसमिदाज्य
चरुतिलानांप्रत्येकमष्टोत्तरशताहुतिभिः स्वर्मानुंदूर्वासहिताज्यादीनांतावतीभिराहुतिभिः नक्षत्रदेवतामग्निंजलवृक्षसमित्सहिता-
ज्यादीनां तावतीभिराहुतिभिःशेषेणेत्यादि चंद्रग्रहेअर्कस्थानेचंद्रस्यार्कसमित्स्थानेपालाशसमिधांनिर्देशः गृहसिद्धान्तस्यपर्य-
पग्निकरणादि यथान्वाधानंत्यागः प्रायश्चित्तांतंबलिपूर्णाहुतीसंस्थाजपांतंपंचगव्यपंचरत्नपंचत्वक्पंचपल्लवैरीषधिकल्केश्चमिश्रि-
तलौकिकजलैर्ग्रहकलशोदकैश्चसहितैरभिषेकः आपोहिष्ठेतिवृत्तस्यसिंधुद्वीपआपोगायत्री अभिषेके० इमंमेगंगेइतिसिंधुस्त्रिष्य

मेधोनद्योजगती. पितरः पितामहाः परे वरे इति याजुषमंत्रेण तत्त्वायामिश्रतः शेषो वरुणास्त्रिष्टुप् अग्निषेके. अग्निषेकांते आचार्यसंपूज्यतस्मै प्रतिमात्रयंदक्षिणांच दद्यात् ततो ग्रहाणां पूजनविसर्जने प्रतिमा प्रतिपादनं ब्राह्मणभोजनसंकल्पश्चेति ग्रहणशान्तिः. पारिजाते अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः रेवतीसार्पशाक्रांते मासाश्चक्रतुसायकाः अश्विनीमघमूलादौ नाडिका हि तयंतथा रेवतीसार्पशाक्रांते नाडिका द्वयमेव हि अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता पूषा हि शाक्रपश्चार्द्धे जननी बाध्यते शिशोः पूषारेवती अहिराश्लेषा शाक्रं ज्येष्ठा पितृघ्नश्च दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा दिवाजातो दिवा गंडांते जात इति यावत् आत्मघः संध्ययोज्जातो नास्ति गंडे निरामयः सर्वेषां गंडजातानां परित्यागो विधीयते वर्जयेद्दर्शनं श्रावंतश्च षाण्मासिकं भवेत् तच्च वर्जनम् तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममंत्रेण भक्तिमान् कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा ह्यप्यावाशो भनंतथा तन्मध्ये पायसं शरवेन वनीतेन पूरितं राजतंचंद्रमर्चेत सितपुष्पसहस्रकैः देवज्ञः क्षौमवासास्तु सितपुष्पांबरार्चितः सोमो हमिति संचित्य पूजां कुर्यादतंद्रितः जपेत्सहस्रकं मंत्रं श्रद्धधानः समाहितः आप्यायस्वेति मंत्रेण पूजां कुर्यात्समाहितः दद्याद्देदक्षिणामिष्टां गंडदोषप्रशान्तये शुक्लं वागीश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम् गंडदोषप्रशान्त्यर्थं दद्याद्देदविदेशरविः ज्योतिर्निबन्धे कुंकुमंचंदनं कुष्ठं गोरोचनमथापि चूतपर्णेषुकुंभेषु चतुर्षु प्रक्षिपेत्क्रमात् सहस्राक्षेण मंत्रेण बालकं स्नापयेन्नरः पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयु-

क्तंतुरात्रिजम् स्नापयेत्सित्मातृभ्यां संध्योरुभयोरपि कांस्यपात्रं घृतपूर्णं गंडदोषोपशान्तये सक्षीरं मौक्तिकं शंखं श्वेतव-
स्त्रयुगं शुभं यजुर्वेदविदेविद्याङ्गदोषोपशान्तये दद्याद्देनुं हिरण्यं च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् आयुर्हृत्तिकरं जप्त्वा कुर्याद्वाह्मणतर्प-
णमिति अत्र चाश्विन्यादिभागेऽप्यसंख्या रेवत्याद्यंत्यभागे द्वादशादिसंख्या घटिकादुष्टाः तत्तदाद्यंत्यभागस्थे द्वे द्वे घटिके दुष्टतरे
अश्विन्यादिभागो दिवा रेवत्याद्यंत्यभागो रात्रौ दुष्टतमौ तत्रापि द्वे घटिके ति दुष्टे अतएव निमित्ततारतम्येन नैमित्तिकतारतम्यं कांस्य-
पात्रपरिमाणचतुष्टयोपन्यासेन सूचितम् अतएव चंद्रवागीश्वरप्रतिमादावपि कर्षादिपरिमाणतारतम्यमूढ्यम् अथ प्रयोगः
षण्मासोत्तरमेकदशे वाहनिप्रथमतो गोप्रसवं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य ममाः स्य शिशोरेवत्यश्विनी संध्यात्मकगंडांतजननसूचित-
सर्चारिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नक्षत्रगंडांतशांतिकरिष्येदिति संकल्प्य गणेशपूजनादियजुर्वेदविद्वैवज्ञाचार्यत्विग्वरणां
तं कुर्यात् ततस्तंचंदनशुक्लमाल्यैः क्षौमशुक्लवासोभ्यां पूजयेत् तत आचार्यो निर्मितस्यापि निमित्तानुसारिपरिमाणकांस्यपात्रस्य-
पुनर्निर्माणमाप्यायस्वेति मंत्रेण कुर्याच्चंद्रप्रतिमाग्न्युत्तारणं च ततो यदत्रेति सर्षपविकिरणादिना भूस्कारं कृत्वा उपलिप्तदेशोकांस्य-
पात्रे पायसं पयोषानिक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शंखं निधाय तत्र राजतंचंद्रबिंबं स्थापयित्वा सोमोहमिति ध्यानपूर्वकं समाहितचेता आ-
प्यायस्वेति मंत्रेणावाहनादिषोडशोपचारैस्तत्र चंद्रपूजनं कुर्यात् तत्र श्वेतं स दशं वस्त्रद्वयं समर्पणीयं पुष्पाणि श्वेतानि सहस्रमर्पणी

सं.को.
८६

यानिमौक्तिकंदक्षिणातदसंभवेइष्टमन्यत् पूजांतेतमेवमंत्रंसविश्वासंचंद्रंध्यायन्सहस्रसंप्रणवमृष्यादिस्मरणपूर्वकंजपेत् तदुत्त
रतस्ताम्बकलशंमहीद्यौरित्यादिविधिनास्थापयित्वातत्ररजतप्रतिमायांचहस्पतिमंत्रेणवागीश्वरंसंपूज्यतदुत्तरतःक्रमेणतेनैवविधि
नाभिहितकुंभचतुष्टयेअश्वत्येवोनिषदनमित्याम्बपल्लवप्रक्षेपांतंकृत्वाचतुर्षुक्रमेणद्रवीभूतानिकुंकुमचंदनकुष्ठगोरोचनाभिसिंचेत् ते
षुवरुणंपूजयेत् ततःपश्चिमदेशेस्थोडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा स्थापितकलशोत्तरभागेश्चहावाहनादिवरुणपूजांतंकृत्वाः न्वाधा
नादियहमस्वंपूर्णाहुत्यंतंकुर्यात् अभिषेककालेवारुणकलशचतुष्टयस्थोदकेनदिवागंडांतजातंबालंपित्रासहस्रात्रिजातंमात्रास-
हसंध्ययोज्जातमुभाभ्यांसहाभिषिंचेत् सहस्राक्षेणेतिमंत्रस्ययक्ष्मनाशनः प्राजापत्यइंद्रस्त्रिष्टुप् अभिषेकेवि० ॐ सहस्राक्षे-
ण० ऋक्१ ततःसर्वकलशोदकैः समुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिः स्ररास्त्वामित्यादिभिर्मंत्रैश्चाभिषेकांतेस्रस्मातः सपत्नीकः कर्ताभूतश्वेतचंद
नादिर्विष्णुतिधारणंकृत्वा आचार्यायशंखदानंकुर्यात् इमंसचंद्रशंखंसवस्त्रयुगंसमौक्तिकंनवनीताद्युपस्करसहितंगंडदोषापनुत्त
येदैवज्ञाययजुर्वेदविदेतुभ्यमहंसंप्रददइति तत्सांगतासित्यर्थेसहिरण्यांधेनुंदद्यात् ततोवागीश्वरंताम्बपान्नसहितंतुभ्यंगंडदोषशो
त्यर्थेसंप्रददइति ब्रह्मस्पतिप्रतिमादानंतदंगत्वेनयथाशक्तिदक्षिणादानंच ततःस्थापितेतरदेवतानां उत्तरपूजापूर्वकंविसर्जनमाचार्यह
स्तेप्रतिपादनंच ततःसहस्राक्षेणेतिमंत्रस्यायुर्हृत्यर्थेयथाशक्तिजपोदशावरब्राह्मणभोजनंच इतिनक्षत्रगंडांतिशांतिः

८६

अथतिथ्यादिगंडांतशांतिः पारिजातेगार्ग्यः अमुक्तेतरजातस्यसूतकांत्यदिनेथवा शांतिंशुभेऽग्निवाकुर्यात्तावत्पुत्रंनलोक
 येत् तिथिगंडेत्वनद्वाहंनक्षत्रेधेनुरुच्यते कांचनंलग्नगंडेतुगंडदाषोविनश्यति आद्यभागेपितुर्गंडेत्रयाणामभिषेचनम् मातापित्रोः
 शिशोश्चेत्यर्थः इतरत्रशिशोर्मातुरभिषेकंकारयेत् द्वयोरेवेत्यर्थः उत्तरेतिलपात्रंस्यात्पुष्येगोदानमुच्यते अजाप्रदानंत्वाष्ट्रेचपूर्वाषा
 टेचकांचनम् उत्तरातिष्यचित्रक्षेपूर्वाषाढोद्भवस्यच कुर्याच्छांतिंप्रयत्नेननक्षत्राकारजंबुधः स्रवणैर्नतदर्थेनयथावित्तानुसारतः
 नक्षत्राधिपतेरूपंरुत्वावस्त्रद्वयान्वितम् वरुणस्यार्चनंकार्यंस्वस्तिवाचनपूर्वकम् सर्वौषधींचरत्नानिमृत्वकूपल्लवसंयुतम् प्रक्षिप्ये-
 तिशेषः पूजांतेसमिदन्नाज्येर्होमंतिलयवैस्तथा ततःपूर्णाहुतिंहुत्वावेदाध्यायिकुटुंबिने उत्तराप्रथमेपादेतिलपात्रंतथैवच तिष्येतु
 गांसवत्सांचसुशीलांचपयस्विनीम् अजांचित्रास्रवैदद्यात्पूर्वाषाढेतुकांचनम् यवांश्चघ्नीहीनमाषांश्चतिलमुद्गांश्चदापयेत् यथावि-
 त्तानुसारेणकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् पितुरायुष्यसिद्ध्यर्थंशांतिरत्रविधीयते एवंयःकुरुतेनूनंशांतिकर्मसमाहितः नदोषैर्लिप्यतेनू-
 नंपद्यपत्रमिवांभसेति तिथिलग्नगंडांतलक्षणंज्योतिर्निबन्धे पूर्णानंदारव्ययोस्तिथ्योःसंधिनाडीद्वयंतथा गंडांतंमृत्युदंजन्म-
 यात्रोद्वाहव्रतादिषु कुलीरसिंहयोःकीटचापयोर्मनिमेषयोः गंडांतमेतरालंस्याद्द्विटिकार्द्धमृतिप्रदमिति पूर्णाःपंचमीदशमीपंच-
 दश्यः नंदाएतदुत्तराःषष्ठ्याद्याः कुलीरःकर्कः कीटोवृश्चिकः चापंधनुः उत्तरादीनांनिषिद्धभागेव्यवस्थोक्तानृपसिंहप्रसादे

चित्राद्यार्धेषुष्यमध्येद्विपादपूर्वाषादाधिष्यपादेतृतीये जातः पुत्रश्चोत्तराद्येविधत्तेपित्रोर्भ्रातुः स्वस्यचापिप्रणाशमिति उत्तराफल्गु
 त्याद्यपादइत्यर्थः एवंचोदाहृतगार्ग्यस्मृतावुत्तरादौतिथिगंडादौचदानशांत्योर्वक्ष्यमाणवचनेनालोचनेनसमुच्चयप्रोक्तावभुक्तेतरजा-
 तस्येत्यनेनसर्वनिषिल्यैतत्कालानामभुक्तशब्दोक्तपूर्वाह्नेतरोत्तराह्नेजन्मनिमित्तेशांतिरेवनबहिःप्रयोगंदानमितिबाल्यते पूर्वाह्नेज-
 न्मनितुदानमप्याहतिथिगंडांतइति नक्षत्रेनक्षत्रागंडेज्येष्ठामूलसंध्यादावित्यर्थः नतूत्तरादौ तत्रदानांतरस्यवक्ष्यमाणत्वात् अत्रच
 निमित्तानंतरं नालच्छेदात्पूर्वगंडोत्तराह्नाधिकरणकंदानंकार्यमितिदर्शयितुंसप्तमीनिर्देशः पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनेनैवनिमित्तला-
 भान् उत्तरार्धात्पूर्वाह्नेदोषाधिक्यमेवदर्शयितुमाह आद्यभागइत्येवंउत्तरेतिलपात्रंस्थादित्यादावपिपूर्वार्धजन्मनिउत्तरार्धदानानि
 कर्तव्यानीत्युच्यते अतएवशांतिविधौप्रयत्नेनेतिपूर्वोत्तराह्नेयोजन्मनिशांतिर्नियमेनकर्तव्येतिज्ञापनार्थेनक्षत्राकारेतिपदंरूपमित्यने-
 नसंबध्यते अर्चनंकार्यमितिचाग्रिमपदद्वयम् ततश्चाधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदचित्तनेनपूजादिकार्यम् अतोमंत्रोप्युभयप्रकाश-
 कस्तेतिरीयशास्त्रागतोवाक्याष्टकरूपएवग्राह्यः होमकालीनत्यागोपिनक्षत्रेष्ठाविवाधिष्ठात्रधिष्ठेयोभयोद्देशेनकार्यइतिसूच्य-
 ते तिथिलग्रगंडजन्मनिचाह वरुणस्येतिनक्षत्राधिपतेरितिपदवर्जंपूर्वश्लोकानुषंगः ततश्चतत्रवरुणपूजनमेवकार्यमित्यर्थः
 तत्रैवशांत्यंगत्वेनदानमाहयवांश्चेत्यादिना कर्तुरकरणेदोषेनशांतेरावश्यकतांसूचयितुमाह पितुरिति अथप्रयोगः ति

थिगंडपूर्वार्धजन्मनिकर्त्तास्मातः पुत्रमनालो कयाः स्य शिशोस्तिथिगंडपूर्वार्धजन्मसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अ
नडुद्दानं करिष्ये इति संकल्प्य नालच्छेदनात्पूर्वगंडदोषे ब्राह्मणपूजनपूर्वकं अनडुद्दानं दद्यात् असंभवे कार्षापणाष्टकं वा सूतकांते शुभदिने वा
स्मांतौः नडुद्दानमित्यस्य स्थाने शांतिमित्यूहेन संकल्प्य गणेशपूजादि आचार्यवरणांतं कुर्यात् सचयदत्रेत्यादिना भूषुद्धिकलशस्थाप
ने कृत्वा कलशे या ओषधीः सहिरत्नानि स्योनाष्टयिविरुवत्यश्वत्येव इति शांतौषधीरत्नानि मृदंतवचः पल्लवांश्च निक्षिप्य पूर्णादवीति स्था-
पित पूर्णपात्रे स्थापित हैमवरुणप्रतिमायां तत्त्वायामीति वरुणं पूजयेत् ततोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहान्संपूज्यान्वा दध्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यं
तेऽन्नप्रधानम् वरुणं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः समिधां चरोराज्यतिलयवानां चाहुतिभिः शषेणेत्यादि बलिदानपूर्णाहुतिप्रणी-
ता विसर्गोक्ते कलशद्वयोदकेन समुद्रज्येष्ठेत्यादिभिः पित्रादि त्रयाणामभिषेको यवव्रीहिमाषतिलमुद्गानां दक्षिणात्वेन दानं विसर्जनादि
यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं चेति तिथिगंडोत्तरार्द्धजन्मनि न तु तत्कालिकदानं शांतौमातुः शिशोश्चाभिषेक इति विशेषः लग्नगंडपू-
र्वार्द्धजन्मनिकांचनदानमिति विशेषः नक्षत्रगंडस्योत्तरादिनिषिद्धभागस्य च पूर्वार्द्धजन्मनि धेनोस्तिलपात्रादेश्च दानम् शांतौ नक्षत्र
प्रतिमायास्तत्तद्वाक्याष्टकेन पूजनम् उत्तरार्द्धजन्मनि न दानम् दक्षिणाकाले उत्तरादौ तिलपात्रादेर्दानम् इतरत्र यवव्रीत्यादेरभिषेक
व्यवस्था च पूर्ववत् इति तिथ्यादिगंडांतशांतयः अथ दिनक्षयादिशांतयः पारिजाते गार्ग्यः अथातः संप्रवक्ष्यामि ज

सं.कौ.
८८

न्यकालेविशेषतः गंडांतानांचनामानिमहादोषकराणिच दिनक्षयेव्यतीपातेव्याघातेविष्टिवैधृतौ शूलगंडेतिगंडेचपरिधेयमघंटके
कालदंडेमृत्युयोगेदग्धयोगेचदारुणे तस्मिन्गंडदिनेप्राप्तेप्रसूतिर्यदिजायते अतिदोषकरीप्रोक्तातस्मिन्पापयुतेसति यजनंदेवतानां
चग्रहाणांचैवपूजनम् दीपशिवालयेमत्तयाघृतेनपरिदापयेत् अभिषेकंशंकरायअश्वत्थस्यप्रदक्षिणाः आयुर्वृद्धिकरंजाप्यंस
वारिष्टविनाशनम् गुरुदेवतविप्राणांपूजनंगोत्रवर्द्धनम् पुण्यायुस्तृष्टिशांत्यर्थमभीष्टफलसिद्धये सर्वारिष्टहरार्थायग्रहयज्ञंस
माचरेत् शिवायविधिवद्भक्त्यादीपदानं करोति यः अरवंडगोघृतेनैवसर्वेमृत्युंजयेन्नरः विष्णुमूर्तिमहापुण्यामश्वत्थंश्रीकरंस-
दा प्रदक्षिणंनरोभक्त्याकृत्वामृत्युंजयंजपेत् सर्वसंपत्समृत्युर्थंतथाकल्याणसिद्धये अभीष्टफलसिद्ध्यर्थंकुर्याद्ब्राह्मणभोजन-
म् अभिषेकंशिवेशांतिकृत्वामत्तयानरोत्तमः अकालमृत्युंनिर्जित्यदीर्घायुर्जायतेनरः गाणपत्यंपुरुषसूक्तंसौरंमृत्युंजयंतथा
शांतिजाप्यंरुद्रजाप्यंकृत्वामृत्युंजयीभवेत् मूलेवासर्पगंडेवाकुर्यादेतानियत्नतः आयुर्वृद्धिकरार्थायगंडदोषप्रशान्तयइति त-
स्मिन्पापयुतेस तीतिविष्ट्यादेरपिनिषिद्धांशायुतेजन्मकालेसतिदोषाधिक्यमित्याशयः ततश्चप्रतिप्रसूतेर्भद्रापुच्छादौजन्मनिस्व-
ल्पदोषइत्यर्थः शूलादीनांनिषिद्धांशानाहवृत्त्यवसिष्ठः विरूढयोगेषुयआद्यपादःसर्वेषुकार्येषुविवर्जनीयः सर्वैधृतेयोव्यतीपात-
योगःसर्वेपिनेष्टःपरिघान्दमाद्यम् तिस्रस्तुनाड्यःप्रथमाश्ववज्रेगंडातिगंडेपिचषट्चषट्च व्याघातयोगेनवपंचशूलेषुभेषुका

८८

येषुविवर्जनीयाइति यमघंटान्सएवाह अकारतमसोम्यार्यमंदायद्येकराशिगाः कंटकारव्योमहादोषःसर्वकर्मविनाशक
 त् आरोमोमः तमोराहः आर्योबृहस्पतिः मंदःशनिः मैत्रविश्वांबुपाद्येदुसार्पसूर्यारव्यतारकाः मृत्युयोगामृतकराःसूर्यवा
 रादिषुत्रमात् विश्वेतिवैश्वदेवसुत्तराषादेत्यर्थः अंबुपंशततारकेत्यर्थः यमघंटकइतिपाठः तमाहगार्ग्यः मघाविशारवाआ-
 द्राचमूलमृक्षचक्रतिकाः रोहिणीहस्तइत्येतेयमघंटाः क्रमाद्रवेरिति रविवारमारभ्येत्यर्थः दग्धयोगानाहनारदः एकादशी-
 चेदुवारेद्वादशीचार्कवासरे षष्ठीबृहस्पतेर्वारेतृतीयाबुधवासरे अष्टमीशुक्रवारेचनवमीशानिवासरे पंचमीमौमवारेचदग्ध
 योगाःप्रकीर्तिनाइति कालदंडोभाचुवासरभरणीयोगः अश्विन्यादिसाभिजिन्नक्षत्राणांचतुर्भिश्चतुर्भिःक्रमेणादित्यवांशदिषु
 योगेननिष्पन्नेष्वष्टाविंशतियोगेषुपठितः आनंदःकालदंडश्चेति यजनंदेवनानामितिदेवतापदेनगुरुदेवताविप्रागृह्यंते जपान्तो
 क्तकर्मणांप्रशंसापरवाक्यशेषेतत्संकीर्तनात् ब्राह्मणभोजनाश्वत्थप्रदक्षिणांतानिसमाप्यतन्मध्यपठितस्यापिशंकराभिषेकस्य
 शांतिपदसामानाधिकरण्येनपृथक्संकीर्तनं पूर्वोक्तपूजादीनामन्यशांतीनांचनिरपेक्षकार्यभिषेकेइतिद्योतनार्थंजपस्यतदुनंत
 रंसंकीर्तनंतत्तुल्यताज्ञापनार्थंनिमित्तभूयस्त्वेनैकादशिन्यभिषेकजपयोःसंख्याविबुद्धिःकल्पनीया मूलेवेतितडंडइत्यर्थः पूर्वोक्त
 गंडोतशांत्यासहचिकल्पेनाभिषेकसाहिताभिजपकर्माणिकुर्यादित्यर्थः इतिदिनक्षयादिगंडांतशांतयः अथविषनाडीजन-

संके.
८९

नशांतिः पारिजातेवृद्धगार्ग्यः विषनाडीषुसंजातः पितृमातृधनात्मनाम् नाशकृद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरलंगेशकेपिवा तद्दोषपरि
हारायशांतिकर्मसमारभेत रुद्रोयमोग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्तिताः सुवर्णेनयथाशक्तितत्तल्लक्षणलक्षिताः प्रतिमाः कारयित्वा
तुआदकब्रीहिभिः स्थले स्थंडिलं परिकल्प्याथ कुंभमौषधिसंयुतम् जलैः संपूर्य्य संस्थाप्य मृदादिप्रक्षिपेत्ततः वस्त्रद्वयेन संवेष्ट्य
पंचरत्नानि निक्षिपेत् कुंभोपरितु संस्थाप्य च तस्मिन् प्रतिमास्तथा तत्तन्मंत्रैश्च संपूज्य गंधपुष्पोपहारकैः कहुद्रायेति मंत्रेण यमायसो
ममित्यथ अग्निर्मूर्द्ध्नीति मंत्रेण परं मृत्योरिति त्वथ एतैश्चतुर्भिर्मंत्रैश्च क्रमादर्च्य न्हुनेत्तथा समिच्चरुघृतद्रव्यैः प्रत्येकं च यथाक्रमम्
ऋत्विग्भिश्च सहाचार्यैर्हुनेदष्टसहस्रकम् अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव वा ततस्तिर्लेह्नुनेद्देवांस्तत्तन्मंत्रैश्च मंत्रवित् ततोऽपि
षेचयेद्द्वन्मंत्रैः पौराणिकैः क्रमात् वक्ष्यमाणैरिति शेषः प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतो मुखः तव मूर्तिप्रदानेन सर्वाभीष्टप्र-
दो भव ईषत्पीनो यमः कालो दंडहस्तः प्रसन्नधीः रक्तहृद्भूल कायश्च महिषस्थः शिवंकुरु पिंगभू प्रमथुकेशांतः पिंगाक्षचरणो
रुणः छागस्थः सहस्रत्रश्च सप्ताचरि रक्तलोचनः तव मूर्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय दंष्ट्राकरालवदने नीलांजनसमाकृतिः रक्ताक्षो
सिगदापाणिर्मृत्युर्मोपातु सर्वदा दानमेवं विधैर्मंत्रैर्यथाविधिसमाहितः गोमूहिरण्यवस्त्रैश्च आचार्यं पूजयेत्सुधीः एवं कुर्याद्विधा-
नेन विषदोषः प्रशाम्यति विषनाडी स्थितिवारसंबन्धिनीराह वृद्धगार्ग्यः तिथीषु नागादिगिरीशवारिधिर्गजादि ७ दिक् १० पाव

८९

क३दिक्क१०भास्कराः १२ मुनी ७५ संख्याप्रथमातिथेः क्रमात्परं विषारव्यंघटिकाचतुष्टयमिति तिथीनां पंचदशत्वात्तिथिशब्दे
 न पंचदशसंख्याच्यते एवमग्रेपि एवंचसतिप्रथमां प्रतिपदमारभ्य एकोनविंशतिपर्यंतं विषम् द्वितीयायां षष्ठीमारभ्य नवमीपर्यंतं वि-
 षम् एवमग्रेष्युत्थम् विंश २० चतुर् ४ द्वादश १२ दिक् १० चशैला ७ बाणा ५ श्वतत्वानि २५ यथाक्रमेण सूर्यादिवारेषु भवन्त्यनंत-
 रं नाड्यो विषारव्यंघटिकाचतुष्टयमिति अत्रापि आदित्यवासरे विंशत्युत्तरं चतसः सोमवारे चतुष्टयोत्तरं चतस्र इत्येवं व्यवस्था पूर्वव-
 द्बोद्ध्या नक्षत्रविषनाड्यो नारदेनोक्ताः खमार्गणा ५० वेदपक्षाः २४ खरामा ३० व्योमसागराः ४० वार्धिचंद्रा १४ रूपदस्त्राः २१ खरा-
 मा ३० व्योमबाहवः २० द्विरामाः ३२ खग्नयः ३० शून्यदस्त्राः २० कुंजरभूमयः १८ रूपपक्षा २१ व्योमदस्त्रा २० वेदचंद्रा १४ श्वतुर्दश १४
 शून्यचंद्रा १० वेदचंद्रा १४ षडक्षा ५६ वेदबाहवः २४ शून्यदस्त्राः २० शून्यचंद्रा १० पूर्णचंद्रा १० गजेदवः १८ तर्कचंद्रा १६ वेदपक्षाः २४ खरा-
 मा ३० अश्विनीक्रमात् आप्यः परास्युर्घटिकाश्च तस्मो विषसंज्ञिता इति अत्रापि अश्विन्यां पंचाशद्वटिकोत्तरं चतस्रो भरण्यां चतुर्विं-
 शतिघटिकोत्तरं चतस्रो घटिका विषनाड्य इत्येवं व्यवस्था पूर्ववद्बोद्ध्या अथप्रयोगः कर्ता शौचांते देशकालो संकीर्त्य विषनाड्यं
 एतच्छिष्टं जननसूचितसर्बारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वृद्धगार्ग्योक्तविधिना शांतिकर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनाद्या-
 चार्यक्रुत्विग्वरणांतं कुर्यात् आचार्यो यदत्र संस्थितमिति स्थलशुद्धिं कृत्वा यथाशक्तियथा लक्षणं निर्मितानां हैमीनां रुद्रादिप्रतिमा

नांचतस्त्रणाभ्युत्तारणं कृत्वा पूर्वभागे महीद्यौरिति भक्तवत्सुष्टु नव ओषधयः संवदंत इति चतुः प्रस्थपरिमितान् ब्रीहान् प्रक्षिप्य तेः स्थं-
डिलं परिकल्प्य तत्र कलशस्थापनोदकपूरणो समंत्रके कृत्वा या ओषधीरिति सर्वौषधीः प्रक्षिप्य स्थोनेति मृदः अश्वत्थे व इति पंचपल्लवान् को-
डात्कोडादिति दूर्वाः हिरण्यरूप इति हिरण्यं याः फलिनीरिति फलं युवा सुवासा इति वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य सहिरत्नानीति पंचरत्नानि निक्षिप्य
गंधद्वारामिति गंधादिना कलशं संपूज्य पूर्णोदवीति पूर्णपात्रं निधाय तत्र प्रतिमा चतुष्टये निधाय तास्वावाहनादिषोडशोपचारैर्देवताः
पूजयेत् कद्रुद्रायेत्यस्य कण्वोरुद्रो गायत्री यमाय सोमं यमो यमो नुष्टुप् अग्निर्मूर्धा विरूपोऽग्निर्गायत्री परं मृत्योरित्यस्य संकुशि-
को मृत्युस्त्रिष्टुप् पूजांते स्थंडिले पश्चिमभागस्थेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्थापितोत्तरभागे ग्रहपूजनं कलशस्थापनांतं कृत्वाऽन्वादध्यात्
चक्षुषी आज्येनेत्यंते ग्रहपीठदेवतान्वाधानं प्रसिद्धरीत्या कृत्वा रुद्रं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः समिच्चरुघृताहुतिभिः यममग्निं
मृत्युं च तावतीभिस्तद्रव्याहुतिभिः एता एव देवतास्तिलाहुतिभिश्च तत्संख्याभिः शोषेणेत्यादि प्रणीता प्रणयनांते आज्यनिर्वापः आज्ये-
न सह गृहसिद्धान्तस्य पर्यधिकरणसंमार्गांते चरारग्रावधिश्च पणमसिधारणं च कृत्वा दगुद्वासनादि आज्यभागोत्ते ग्रहपीठदेवताय-
थान्वाधानं त्यागे कृते प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तं समिच्चरुघृतात्मकद्रव्यत्रयं रुद्राय० एवेयमाय० अग्नये० मृत्यवे० एवंत-
त्संख्याहुतिपर्याप्तं तिलद्रव्यं रुद्रादिभ्यो नमो मेतित्यागे कृते ऋत्विक्सहित आचार्यस्तत्तन्मंत्रैर्जुहुयात् प्रायश्चित्तहामांते लो-

कपालेभ्योग्रहपीठदेवताभ्यश्चबलिदानंरुद्रयमाग्निमृत्युभ्यश्चांतेक्षेत्रपालायपूर्णाहुत्यंतेप्रणीताविमोक्तः कलशद्वयोदकेनाभिषे-
 कः समुद्रज्येष्ठेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रीयतांभगवानीश इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैश्चततएतैरेवश्लोकैः समाहितएकैकां देवतामाचार्योप-
 दद्यात् ततस्तस्मैगोमूहिरण्यवरूपादितन्निष्कयंवादद्यात् कृतस्यकर्मणः सांगतायैदमांदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददइति एवमृत्वि-
 ण्योपियथाशक्तिदक्षिणादानंततोग्रहपीठदेवतानांपूजनविसर्जने आचार्यहस्तेप्रतिपादनंब्राह्मणभोजनंचेतिविषनाडांशांतिः
 अथयमलशांतिः तत्रैतरेयिब्राह्मणम् यआहिताग्निर्यस्यभार्यागौर्वायमोजनयेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरिति सौम्ये मरुत्वते
 त्रयोदशकपालेपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येमरुतोयस्यहिंसयेराइवेदचरमाअहेवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नये मरुत्व
 तेस्माहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति आहिताग्नेःकृतप्रकृत्यारंभस्येवेष्टिरकृततदारंभस्यपूर्णाहुतिरितिहृतिकारः आश्वलाय-
 नसूत्रकारेणतुयस्यभार्यागौर्वायमोजनयेदिष्टिर्मरुतइतिमारुतयागउक्तः हृत्तिरुद्देवत्राताभ्यांमरुतएवात्रदेदतेत्युक्तेः एवका-
 रवशेनसिद्धांतभाष्यरुतापितदुपपादनाच्चनपूर्णाहुतिरितितदीयमेवकारव्याख्यांतरंहृत्तिरुदाद्यनादरादुपेक्षणीयम् अनाहि-
 ताग्नेस्तृगृत्थाग्निमतआहकारिकाकारः अथयस्यवधूर्गौर्वाजनयेच्चेद्यमौततः समरुन्ध्यश्चरुंकुर्यात्पूर्णाहुतिमथापिवेति गृ-
 त्थाग्निनापिशून्योबद्धचस्तुकात्यायनोक्तप्रायश्चित्तंकुर्यात् स्वगृत्थोक्ताभावेपरगृत्थोक्तस्यलौकिकान्नोसंभवात् तच्चतदी

यगृत्योपठितम् अथातोयमलजनने प्रायश्चित्तविधिंव्याख्यास्यामोयस्यभार्यागोर्दासीवडवाविकृतिंप्रसवेत्सप्रायश्चित्तीभवेत्पूर्णेदशा
हेचतुर्णांक्षीरदृक्षाणां कषायमुपाहरेत्सूक्ष्मवदौदुंबराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषांमिश्रमपोहिरण्यदूर्वांकुरैराम्रपल्लवैः सर्वौषधीभिर-
ष्टकलशानापुर्यदंपतीस्नपयेत् आपोहिष्ठेति तिसृभिः कयानइति द्वाभ्यां पंचैंद्रेण पंचवारुणेनेदमापः प्रवहतेत्यपाघमिति स्नापयित्वाः लंकृ-
त्यनोदभैषूपवेशयति मारुतं स्थालीपाकं श्रपयित्वा ज्यभागाविष्वाज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नपनमंत्रैः स्थालीपाकस्य जुहोति अग्नये स्वा-
हा सोमाय स्वाहा पवमानाय० पावकाय० मरुताय० मरुद्भ्यः० यमाय० अंतकाय० मृत्यवे० अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतदेव गृहोत्पातेषु उलू-
कः कपोतो गृध्रः श्येनो वा गृहं प्रविशेत्स्तंभो वा प्ररोहे हृत्मीकं मधुजालं वा सूवेदुदकुंभे प्रज्वलने आसनशयनयानभंगे गृहगोधिकारक-
लाससरीसृपसर्पणेलुत्रध्वजविनाशेष्वन्येषु उत्पातेषु एतदेव प्रायश्चित्तं ग्रहशान्तिचोक्तेन विधिना कृत्वा चार्याय वरंदत्वा ब्राह्मणान् भोजयि-
त्वा स्वस्तिवाच्या शिषः प्रतिगृणहीयादिति विकृतिप्रसवोयमलोत्पत्तिः अद्रिः पूरितेषु कलशेषु कषायैः पुक्षादिशारवाभिर्गौरसर्षपै-
र्मिश्रितं हिरण्यं प्रक्षिप्य दूर्वांकुराणां सर्वौषधीनांच प्रक्षेपः कार्यः पंचैंद्रामंत्राय स्मिन्तत्पंचैंद्रं सूक्तम् एवमन्यत् इदमिति कृत्वा अ-
पाघं अपनः शोशूचदयमिति सूक्तम् उत्पातेष्वित्यनंतरं भूकंपोल्कापातकाकसर्पसंगमप्रेक्षणादिष्विति क्वचित्पाठः आहिताग्न्यधि-
कारि मारुतपुरोडाशस्थाने विहितस्य मारुतस्थालीपाकस्य प्रायश्चित्तसमारब्धया तुल्यकार्यस्य पुरोडाशेन सह समुच्चयंवदन्त्येनमोमा-

न्येभ्यः अथप्रयोगः ममभार्यायायमलजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे इष्ट्यायस्ये इतिसंकल्प्यश्रीता-
 ग्निमतोगृत्वाग्निमतस्तुमास्तस्थालीपाकेनयस्ये इतिसंकल्पः अकृतप्रत्यारंभस्यतत्स्थाने पूर्णाहुतिर्होष्यामीति अग्निशून्यस्तुसग्रह-
 मरवं कात्यायनोक्तं प्रायश्चित्तं करिष्ये इतिसंकल्प्यगणेशपूजनाद्याचार्यवरणांतं कुर्यात् आचार्योयदत्रेत्यादिनाभूषुद्धिविधायप्रागादि-
 क्रमेण ईशान्यंतास्तदिक्षु महीद्यौरित्यादिविधिना कलशाष्टकपूरणांतं कृत्वा हिरण्यरूप इति हिरण्यं कषायादिसहितं प्रक्षिप्य कांडात्कांडा-
 दिति दूर्वाया ओषधीरिति सर्वौषधीश्च प्रक्षिप्य गंधादिप्रक्षेपादिवरुणपूजांतं कुर्यात् अथ कलशोदकेराचार्योदंपत्यारभिषेकं कुर्यात्
 आपोहिष्ठेति तिसृणामांबरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री अभिषेके विनियोगः कयान इति द्वयोर्वामदेव इंद्रो गायत्री अभिषेके० आन-
 स्तुत इति पंचानां वामदेव इंद्रश्चिष्टुप् अभिषेके० मोष्विति पंचानां वसिष्ठो वरुणो गायत्री अभिषेके० इदमाप इत्यस्य सिंधुद्वीप आपोः
 नुष्टुप् अभिषेके० अपनः शोशु चंदयमित्यष्टर्वस्य सूक्तस्य कुत्सो ग्निर्गायत्री अभिषेके० एवमभिषिक्तोदंपती श्वेतैर्वस्त्रचंदनपुष्पैः
 सौवर्णभूषणैश्चाऽलंकृत्य दर्भेषूपवेशयति तौ तत्रोदङ्मुखौ तिष्ठतः तत्समीपे प्राङ्मुख आचार्यः स्थंडिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्यैशान्यां ग्रहपूजाक-
 लशस्थापनांतं कृत्वाऽन्वाधानं कुर्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यंतं अपस्ति सृभिराज्याहुतिभिः इंद्रसप्तभिः वरुणं पंचभिः अप एकया
 अग्निमष्टाभिराज्याहुतिभिः अग्निं सोमं पवमानं पावकं मारुतं मरुतो यमं अंतकं मृत्युच एकैकया चर्या हुत्वा शेषेणेत्यादितृष्णीष द्वाविंश-

द्वारं निर्वापप्रोक्षणे यथान्वाधानमाज्याहुतिषु त्यागः अग्नये स्वाहेत्यवदानसंपादनं वाहुतयः यथा लिङं त्यजतापि अग्न्याद्यात्मनामरु-
तो ध्येयाः प्रयाजेषु समिद्ध इति त्यागेऽपि समिदाद्यात्मनानिरुक्तोक्ताग्निध्यानवत् ततः स्विष्टकृदादिबलिदानां ते पूर्णाहुतिः पूर्णपात्रनिनय-
नं कलशो नाभिषेक आचार्याय दक्षिणादानं स्थापितदेवतानां पूजनादि आचार्यहस्ते प्रतिपादनांतं च कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति-
भवंतो ब्रुवंति त्विति वाचयित तं च स्वस्तीति वदेयुस्तेभ्य आशिषो गृहीत्वैश्वरार्पणं कुर्यादिति इति यमलजननशांतिः अथ त्रिकप्र-
सवशांतिः शांतिसर्वस्वे स्मृतत्रये स्मृता चेत्यात्तत्रये वा स्मृतो यदि मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं महद्भवेत् ज्येष्ठनाशोधने हा-
निर्दुःखं वा स्मृतं महद्भवेत् जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने आचार्यमृत्विजो हत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ब्रह्मविष्णुमहेशं प्रतिमाः स्व-
र्णतः कृताः पूजयेत्थान्यराशिस्थ कलशोपरिशक्तिः पंचमेकलशो रुद्रं पूजयेद् रुद्रसंख्यया रुद्रसंख्यया च त्वारिसूक्तानि जपेदि-
त्यन्वयः रुद्रसूक्तानि च त्वारिशांति सूक्तानि सर्वशः आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्च रुद्रम् अष्टोत्तरसहस्रं वा त्रिशतं वा शतं तु वा
देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ब्रह्मादिमंत्रैरेन्द्रस्य यत इन्द्रभयामहे ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः अभिषेकं कु-
टुंबस्य कृत्वा चार्यं प्रपूजयेत् हिरण्यं धेनुरेका च कृत्विजां दक्षिणां ततः आज्यस्यावेक्षणं कृत्वा शांतिपाठं तु करयेत् अथ प्रयोगः
एकादशे द्वादशे अन्यस्मिन्वा शुभेऽहनि सप्तायो देशकालौ संकीर्त्य भस्मस्मृतत्रयजन्मानंतरं स्मृताजननसूचितसर्वारिष्वपरिहारद्वारा

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमखांशांतिकरिष्ये इति संकल्पः निमित्तांतरेतदहः कार्यः ततो गणेशपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणतत्पूजांते
 आचार्यो यदत्रेत्याद्यमुत्तारणं च ततः स्थंडिलपूर्वभागे ग्रहपूजाकलशस्थापनवरुणपूजनांतं कृत्वा तदुत्तरत उदकसंस्थानां पंचकस्त्रा
 नां महीद्यौरिन्यादिविधिना यथाशक्ति धान्योपरि स्थापितानामुपरि यथाशक्ति हेमनिर्मिताः ब्रह्मविष्णुमहेशंद्रुद्रप्रतिमाः स्थापयि-
 त्वा तासु देवताः पूजयेत् ब्रह्मजज्ञानं वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री तत्पुरुषायेत्यस्य हिरण्यगर्भो महे-
 शो गायत्री यत इंद्रेत्यस्य भर्ग इंद्रो बृहती कद्रुद्रायेत्यस्य धोरः कण्वोरुद्रो गायत्री पूजांते रुद्रकलशं स्पृष्ट्वा च त्वारिरुद्रसूक्तानि क-
 श्चिद्वत्विजपेत् कद्रुद्रायेत्यस्य ध्यायुक्तम् इमारुद्राय तव स इत्येकादशर्चस्य सूक्तस्य कुत्सोरुद्रः आद्या नवजगत्यः अंत्ये द्वे त्रिष्टुभौ
 आते पितरिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् इमारुद्राय स्थिरधन्वन इति च तत्सृणां वसिष्ठ आद्या स्तिस्त्रो जगत्यः अंत्या त्रि-
 ष्टुप् जपे वि० प्रत्येकमेकादशवारं सूक्तानां जपः तदंते आनीमद्रा इत्यादि शांति सूक्तानि जपेत् ततोऽग्निप्रतिष्ठापनादि अन्वाधाने च कृ-
 षी आज्येनेत्यंते प्रसिद्धं ग्रहपीठगतदेवतान्वाधानं कृत्वा ब्रह्माणं विष्णुं महेशं इंद्रं रुद्रं च प्रत्येकं समिदाज्यतिलचरूणां प्रत्येकमष्टोत्तर-
 सहस्राहुतिभिः शोषेणेत्यादि असंभवे अष्टोत्तरत्रिंशताहुतिभिरिति अत्राप्यशक्तौ अष्टोत्तरशताहुतिभिरिति वा आज्यभागोत्तेय-
 थान्वाधानं त्यागः ततः प्रधानहोममुक्तमंत्रैराचार्यर्त्विक्कृत् कग्रहहोमपुरःसरं कुर्यात् प्रायश्चित्तहोमांते च लिः पूर्णाहुतिश्च ततः प्रणी

ताविमोकसंस्थाजपपरिस्तरणविमोकांतेष्वकलशोदकेन सहकुटुंबयजमानाभिषेकः समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमंत्रैः तत आचार्याय सहि
रण्यधेनुं दत्वा अस्त्रिग्न्यो यथाशक्तिदानं च कृत्वा स्थापितं देवतानामुत्तरपूजनविसर्जनांते तत्प्रतिमा आचार्यहस्तैः प्रतिपाद्यकांस्थपात्रेरूप
रूपमित्याज्यमवेक्ष्य सदक्षिणतद्दानं कृत्वा ब्राह्मणभोजनं यथाशक्तिसंकल्प्य यथाशक्ति शांतिपाठं कारयित्वा परमेश्वरार्पणं कुर्यादिति
त्रिकशांतिः अथ सदंतजननशांतिः अद्भुतसागरेपाद्वे दंतजन्मनिसामान्येऽशृणुस्नानमतः परम् षड्रासने निवेशयेन्नमू
धिमूलफलैस्तथा सर्वौषधीः सर्वबीजैः सर्वगंधैस्तथैव च स्नापयेत्पूजयेच्चात्र वह्निं सोमं समीरणम् पर्वतांश्च तथारव्यातान् देवदे
वं च केशवम् एतेषामेव जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ब्राह्मणानां च दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणेति तत्रैव बृहस्पतिः बालानामष्ट
मेमांसि षष्ठेमांसिततः पुनः दंतो यस्य च जायंते मातावाभ्रियते पिता बालकः पीड्यते तत्र स्वयमेव न संशयः दधि क्षौद्रघृताक्तानाम
श्च त्समिधांततः हुनेदष्टशतं प्राज्ञः समंत्रेण तु मेत्रवित् धेनुं च दक्षिणां दद्यात्ततः संपद्यते शिवमिति विष्णुधर्मोत्तरे तु दंतजन्मनि
बालानां लक्षणं तन्निबोधमे उपरिप्रथमं यस्य जायंते यशिशोर्द्विजाः दंतैर्वीसहस्यस्य स्याज्जन्मभार्गवसत्तम द्वितीये च तृतीये च
चतुर्थे पंचमेतथा यदा दंताश्च जायंते मांसैश्चैव महद्भयम् पितरं मातरं वा धरवा ददात्मानमेव च तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि तां मे निगदतः शृणु
गजपृष्ठगतं बालं नो स्थं वा स्नापयेद्भिजः तदभावे तु धर्मज्ञकां च नेतु वरासने सर्वौषधीः सर्वगंधैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा पंचगव्येन र

तैश्च शुभिकामिश्च भार्गव स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनंतरम् सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् अष्टमेहनिविष्टाणां
 यादेया च दक्षिणा कांचनं राजतंगाम्बुमुवं वा धनमेव चेति अथ प्रयोगः अस्य शिशोः प्रथममूर्ध्वदंतजननसूचितसर्वविष्ट
 परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शान्तिं करिष्ये निमित्तांतरे सदंतजननसूचितेत्यूहः द्वितीयमासदंतजननसूचितेत्येवमूहश्च कल्म्यः
 गणेशपूजनाद्याचार्यवरणांते आचार्यो यदत्रेत्यादिप्रतिमानामभ्युत्तारणं च कृत्वा होमदेशोत्तरभागे गजपृष्ठेनौकायां सौवर्णपीठे वा स्व
 स्तिकर्त्तव्ययोगेभद्रासनत्वेन कल्पिते बालमुपवेश्य सर्वौषधिसर्वगंधादियुक्तजलैः स्नापयित्वा होमदेशपूर्वभागे स्थापितकलशोपरि
 धातारं बहिंसोमं वायुं पर्वतानूकेशवं च षट्प्रतिमाससंपूज्याः शिंप्रतिष्ठाप्य ग्रहान् संपूज्याः न्वादध्यात् अत्र प्रधानं ग्रहान्वाधानां
 ते धातारं सकृच्चरुणा वन्द्याद्या देवता एकैकया ज्याहुत्वा शेषेणेत्यादिधात्रेत्याजुष्टं निर्वपामीति प्रोक्षामीति समंत्रे निर्वपप्रोक्षणेग्र-
 हानुद्दिश्य त्यागहोमांते धात्रे स्वाहेत्यवदानधर्मेण सकृदाहुतिः ॐ बन्धये स्वाहा ॐ सोमाय ॐ समीरणाय ॐ पर्वतेभ्यः ॐ केश-
 वाय ॐ इति स्तुषेणाज्याहुतयः पथालिंगं त्यागः चर्वाज्याभ्यां स्विष्टकृद्वलिपूर्णाहुत्यंते कलशद्वयोदकेनाभिषेकः यथाशक्त्याचार्या
 यदक्षिणादानंतद्भस्ते प्रतिमा प्रतिपादनांते भूयसींदक्षिणामभ्येभ्यो यथाशक्तिदत्त्वा सप्ताहं ब्राह्मणान् भोजयेत् अष्टमेहनिशक्त्य
 नुसारेण कांचनादिदानंतेभ्यः कार्यदिनाष्टकं ब्रह्मचर्यादिव्रतवयीते परमेश्वरार्पणं कुर्यादिति सदंतजवन्नादिशान्तिः षष्ठेऽष्टमे वा

मासेदंतोत्पत्तौ तु तदनुसारि संकल्पपूर्वकं बृहस्पतेरेवमंत्रेण तत्पूजनविधिना पूजनं दधिमधुघृतानां अश्वत्थसमिधामद्योत्तरशतंतन्मंत्रे
 ण होमः आज्येन स्विष्टकृदादितत्कलशोदकेनाभिषेकः आचार्याय धेनुर्देया ब्राह्मणभोजनोत्तेर्द्विष्वरार्पणं कुर्यादिति षष्ठाष्टममासदंतो-
 त्पत्तिशान्तिः अष्टमादिषु मासेषु दंतजन्मशुभावहमिति ज्योतिर्निबन्धवाक्ये तु अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणानवमादिग्रहणमिति वृ-
 द्धाः अथ प्रसववैरुतशान्तिः वृद्धगर्गः यत्र गर्भे विपर्यासो मानुषाणां गवामपि अद्भुतानि प्रसूयन्ते तस्य देशस्य विद्वः अत्राः
 पि दिव्यजा शान्तिः कार्या पंचदशी बुधैः पंचदशी प्राप्येति शेषः पर्वणीत्यर्थः मानुषामानुषाणां च गोजाश्वसृगपक्षिणाम् जायन्ते जातिभे-
 दाश्च सदेता विहृतास्तथा बहुशीर्षा अशीर्षा वा बहुकर्णा अकर्णकाः एकशृंगा द्विशृंगाश्च तथैव चतुराद्विजाः दीर्घकर्णामहाकर्णा ग-
 जकर्णाश्च मानवाः मानवाश्च यदा व्याघ्रमार्जारास्तनुधारिणाम् जायन्ते पुरुषाय तत्र तत्र संग्राममादिशेत् राजश्चेष्टकुलेनाशोधनस्य च कु-
 लस्य च यमलाय तत्र जायन्ते नारीणां गजवाजिनाम् ब्रह्मशान्तिं ततः कुर्याद्यत्र ब्रह्मा प्रशासिता अद्योत्तरसहस्राणि चरुवैजुहुयाद्दृतम्
 समिधांतु पलाशानांतर्पयेत्पूर्ववद्विजान् दासीदाससमायुक्तं गोदानफलसंयुतम् कौचनं वृषभं वस्त्रं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् अशिराजा-
 यते जंतुस्तथा द्वित्रिधिरास्तथा सूर्याद्भुतं विजानीयात्पूजयित्वा दिवाकरम् दध्याज्यमधुसंयुक्ताः समिधस्त्वर्कसंभवाः यद्वा जनः प्रसू-
 तिभिर्जुहुयाद्दृतमेव च धेनुं रुक्वर्णं वस्त्रं च दद्याद्द्वात्रेच दक्षिणाम् सर्वदोषाविनश्यंति ततः संपद्यते शुभम् मृगीजनयते सर्पान् मंडूकान्मा-

प्यमानुषान् बृहस्पत्यदुतमिदंतद्वारेसंप्रपूजयेत् औदुंबरस्यसमिधोदधिसर्पिःसमन्विताः दोषोपशमनार्थाय जुहुयान्नियमेस्थितः
 वस्त्रंस्फुवर्णं धेनुंचदद्याद्विप्रायदक्षिणाम् स्त्रीगर्भपातोयमलंप्रसूयतेःथवास्त्रियः सदंताश्चैवजायंतेजातमात्रहनंतिच बुधादु
 तंविजानीयात्तद्वारेतुप्रपूजयेत् वस्त्रंगावःस्फुवर्णंचदद्याद्विप्रायदक्षिणाम् अदुतसागरेनारदः फानोसिंहगतेचैवयस्यगोःस
 प्रसूयते मरणंतस्यनिर्दिष्टेषडूभिर्मासैर्नसंशयः तत्रशान्तिंप्रवक्ष्यामियेनसंपद्यतेशुभम् प्रसूतांतत्क्षणादेवतांगांविप्रायदापयेत् त
 तोह्यमंप्रकुर्वीत घृताक्तैराजसर्षपैः अयुतोहोमोव्याहृतिभिःकार्यइति तथा अस्यचामस्येतिस्मृक्तेनतद्विष्णोरितिमंत्रतः जुहुया
 याच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकम् मृत्युंजयेनमंत्रेणजुहुयाच्चतयायुतं श्रीस्मृक्तेनततःस्नायाच्छांतिस्मृक्तेनवापुनरिति अथसुख
 प्रसवकरम् मदनरत्नेनारायणीघटिकायाम् करंकीभूतगोमूर्धासूतिकाभवनोपरि तात्कालनिहितोनार्थःस्फुरवप्रसवकारकः
 अस्थिमात्रावशिष्टो गोमस्तक इत्यर्थः उपोदक्यास्तमूलानितैलपुक्तानिकारयेत् योनिप्रलेपोदातव्यस्तुरवंनारीप्रसूयते वंशनिंबयो
 स्वकृतुलसीमूलंकपित्थपत्रंच करवीरमेतत्पिष्ठाक्षीरेणमाहिषेणैव समतोलितंसतैलंयोनिंलिप्त्वाचतेनापि मृतगर्भेनिःसारय
 तिकिमंत्रचित्रंस्फुरवप्रसवे अत्रसर्वत्रप्रयोगाः स्फुरमाइतिनलिरव्यंते यत्कांत्यासूर्यचंद्राद्याअभवन्प्रौढकांतयः श्रीकांतस्यमुदे
 तस्यप्रोक्ताजननशांतयः इत्यापदेवस्तानंतदंवृत्तेसंस्कारकौस्तभेजननशांतिनिरूपणम् अथनामकरणम् तत्र

नामवासौदयुरिति सूत्रव्याख्यावससेवृत्तिकृताक्तं नामकरणस्याचार्येण कालान्तरानुक्ते जातकर्मनंतरं कार्यमित्येक इति तथा च ज्योति-
 र्विज्ञः जन्माहा द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः कुर्याद्वै नामकरणं कुमारस्येति वैश्वेतिरिति पारस्करः दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्मो-
 जयित्वा पितृनाम करोति उत्थाप्य सूक्तिकाम् न च दशम्यामतीतायामिति व्याख्यानमुचितम् अध्याहारस्यानुचितत्वात् अपरार्कमे-
 धातिथिभ्यामंगीकाराच्च जन्मतो दशमे वापि द्वादश्यां वा पितृपुनः विप्राणां नामकर्मस्यादाशौचात्ते तु शेषयोरिति नारदवाक्ये विप्राणां
 दशमे आशौचनिवृत्तिं विनापि कर्तव्यता प्रतीतेश्च एवं एषोदशाहतः प्राक् शुद्धिस्तद्विषयं दशम्यामिति कल्पतरुक्तिरप्युक्ता तथा सति क्ष-
 त्रियवैश्ययोर्विप्रवैधर्म्योक्तो उक्तवाक्यस्यायां निस्तात्पर्यं कत्वापत्तेः याज्ञवल्क्यः अहन्येकादशेनामेति पारिजाते हृहस्पतिः द्वादशे
 दशमे वापि जन्मतो दिवसे शुभे षोडशे विंशतौ चैव द्वादशे वर्णतः क्रमात् इति षोडशे कोनविंशे वा द्वादशे वर्णत इति क्वचित्सारः कीदृ-
 शः क्रमादित्यस्यार्थ इत्यपेक्षायां उक्तसंग्रहे एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे वैश्यानां षोडशे कार्ये मासां तेषु द्वादजन्मन इति एकाद-
 श इति दशमद्वादशयोरुपलक्षणम् त्रयादश इति षोडश इति च विंशादेः क्षत्रियादिभिः स्वशौचकालात्पूर्वनकार्यमित्यत्र तात्पर्यम् अवि-
 ध्येनामकरणप्रकरणे द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथापरे अष्टादशेऽह्नि च तथा वदंत्यन्ये मनीषिण इति आश्वलायनपरिशिष्टे नाम-
 त्वेकादशे दिवसे शतरात्रे संवत्सरे वा यथोपपत्त्येकं जन्मन्येकादशे चैव नक्षत्र इति गोभिलपरिशिष्टे जननाद्दशरात्रे व्युद्देशत रात्रे संव-

त्सरेवानामकरणमिति व्युष्टेऽतिक्रान्ते मनुः नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् पुण्येति थौ सुहृते वानक्षत्रे वा गुणान्विते इति
 अपिशब्दादेकादशे ततश्च द्वादशदिनांतकालेषु न पुण्यतिथिनक्षत्रचंद्रानुकूल्यादिगुणादरः तुल्यन्यायात् तथा सत्रियादेर्विशिष्यवि
 हिते त्रयोदशादि दिनेऽपि न तदादरः कार्य इति उत्तरार्द्धगते कवाशब्दस्यार्थः ततश्च कालांतरेषु तदादरोचित्यं ध्वन्यते द्वितीयवाशब्देन तु गु
 णान्वितं नक्षत्रमपि स्वतंत्रः काल इति ज्ञाप्यते अनएव ब्राह्मणादेर्दशमेकादशद्वादशदिनेषु कुर्वतः सत्रियादेश्च त्रयोदशादौ न मलमासगु
 रुशुक्रमौल्यादिनिषेधादपि तथातदीयदीपिकायां गर्भाधानमुरवं च चो लविधितः प्राप्तातयागं विनेति प्रकृत्योक्तम् अधिके मा
 स्येव माघाचरेदिति तथापि पारिजाते बृहस्पतिनापि यस्यां क्रियायां यश्चोक्तकालो मासदिनेरपि तस्यां न दोषो भूदत्वं वा जीवशुक्र
 योरिति दिनेरिति तृतीयोत्थं भावे मासात्मनादिनात्मना वा योनियतः कालस्तस्मिन् क्रियमाणायां तस्यां भूदत्वादिनदूषणमित्यर्थः एवमु
 क्तदिनेषु सर्वनिषेधानादरे प्राप्ते तदपवादं तत्रैव गर्गः व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैधृतावपि श्राद्धं विज्ञाशुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः कु
 र्यादिति शेषः तथा अमासंक्रांतिविध्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेदिति सर्वदिनेषु विशेषांतरं सुहृते संग्रहे पूर्वाणहः श्रेष्ठ इत्युक्तो म
 र्याहो मध्यमः स्मृतः अपराणहं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणीति तथा क्तदिनेषु कृतस्य नामकर्मणः कालांतरे क्रियमाणस्यापेक्षितस्ति
 र्यादिनिर्णयः पारिजाते नृसिंहः छिद्रारव्यां पर्वनवर्मां हित्वा शेषाः शुभावहा इति चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशी चतुर्दश्यः छिद्राह्ने

पर्वणानवमीतिथ्यष्टौतिथीर्विहाय शेषास्तिथयो नाम कर्मणि शस्ता इत्यर्थः बसिष्ठः बुधेन्दुसितजीवानामंशकेदिवसोदये द्वेक्काणेका-
लहोरायां नाम कर्म प्रशस्यते षष्ठ्यंतस्य सप्तम्यंतेषु प्रत्येकं समन्वयः अंशको नवांशो राशेः उदयो लघ्नां द्वेक्काणो राशेः स्तृतीयांशः काल-
होरावारमवृत्तिमारभ्या होरात्रसंबन्धिनो भागभेदाः दिवसोदय इत्येकवद्भावः ततश्च त्वारो वासराः प्रशस्ता इत्यर्थः पारिजाते मि-
त्रादित्यमधोत्तराशतमिषकस्वातीधनिष्ठाच्युतप्राजेशाश्विशाशांकपौष्णादिनक्षत्रेषु राशोस्थिरे छिद्रांपंचदशीं विहाय नवमीं शुद्धे-
ष्टमे भार्गवज्ञाचार्यामृतपादभागादिवसे नामानि कुर्याच्छिशोरिति मित्रोऽनुराधा आदित्यं पुनर्वसुः उत्तरेत्युत्तरात्रयम् गृह्यते त्रीण्यु-
त्तराण्याहुरुड्निनाम्नीति शास्त्रांतरसंवादात् अन्युतश्च वणः प्राजेशं रोहिणी अश्वीत्यश्विनी शाशांको मृगशिरः पौष्णरेवतीदिन-
कृद्धस्तः राशोस्थिरे वृषसिंहदृष्टिकुम्भलग्नेषु तेष्वेवाष्टमस्थानेरिष्टसूचकग्रहाणां क्रमणं कृद्धत्वम् आर्योगुरुः अमृतपादश्च-
द्रः एषां भागारव्योशो दिवसारव्यवासरैः प्रत्येकमन्वयः भागदिवसमित्येकवद्भावः नामानीति बहुवचनमेकस्य शिशोर्वहूनिनामानी-
ति ज्ञापनार्थम् प्रथममाह शौरवः कुलदेवतासंबन्धं पितानामकुर्यादिति कुलपूज्याया देवता तत्संबन्धमित्यर्थः अस्यां व्याख्यायामना-
दिराचारो मूलम् द्वितीयमाह गार्ग्यः मासनामगुरोर्नामदद्याद्बालस्य वैपिता कृष्णो नंतोच्युतश्च क्रीवैकुण्ठोथ जनार्दनः उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो-
वास्तुदेवो हरिस्तथा योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् अत्र मार्गशीर्षादिक्रमः चैत्रादिमासनामादिवैकुण्ठोथ जनार्दनः

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवो हरिस्तथा योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽन्तोऽच्युतस्तथा चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिण इति मदन
रत्नोदात्ततर्गवचः संवादात् मासाश्चात्र चांद्रास्तेष्वेव चैत्रादिशब्दानां मुख्यत्वात् ते च शुक्लादिकृष्णांता एव तादृशचांद्रमानस्येव मुख्य
त्वात् ब्राह्मणेन चैतदेव विशेषेणादरणीयम् अमावास्या परिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य त्विति वचनात् तृतीयमप्याह बौधायनः न
क्षत्रनामधेयेन द्वितीयं नामधेयं गुह्यमस्यान्यत् अग्निवादनीयमुपनयनान्मातापितरौ संविदितौ भवतो विज्ञायते द्विनामा ब्राह्मण इति
अन्यद्वावहारिकात् नक्षत्रनामधेयेनेति तृतीयया तत्र जात इत्यधिकारे विहिततद्विज्ञातेन कृतिकादिनाम्नानिष्यन्नमित्यर्थो लभ्यते अ-
तएव नक्षत्रनामध्वेयं स्यादिति हिरण्यकेशि सूत्रव्याख्यावसरे मातृदत्तग्रंथः किंतु जन्मनक्षत्रप्रकृतिकंतत्र जातार्थतद्विज्ञातम्
यथारौहिणः श्रविष्ठः आर्द्रक इतीति उक्तश्चास्य नाम्नो विनियोगः सूक्तवाक्ये आश्वलायनेन असावसावित्यस्यादिश्य नामनी इति
उक्तं चैतद्वा व्याख्यावसरे नाम्नोऽक्रमनियमाय देवत्रातेन तत्र जात इत्यस्मिन्नर्थे तद्विज्ञात इत्युच्यते इति प्रकृत्य तस्मादेवं प्रयोगो भवति अनूराधो
देवदत्त इति तथा बौधायनेन पुत्रस्य नामगुणहातीति प्रक्रम्य रौहिणायतिष्यायेति यथा अनुशासनं विनियोगोऽप्यधायि तथोपनयनप्रक-
रणस्थस्य कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्यः अग्निवादनीयनामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं मप्येक इति सू-
त्रस्य व्याख्यावसरे छंदोगसूत्रमाप्यकृतोक्तं नक्षत्राश्रयं फल्गुननामासीति यथोक्ततद्विज्ञातानामेव नक्षत्रनाम्नां संग्रहार्थः श्लोकः सुदर्श

नभाष्येविद्यारण्यभाष्येचसमुदाहृतः रोरेममृज्येचिषुवृद्धिरादौघांत्येचवांत्यश्चवशाश्वयुक् शेषेषुनाम्बोः कपरः स्वरोऽत्यस्वाघो
 रदीर्घः सविसर्गइष्टइति रोइतिरोहिणी आदौआद्याक्षरे ततश्चरोहिणः रेवतः माघः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः चैत्रइतिषण्णांसिद्धिः
 प्रोष्ठपदाप्रकृतिकेनाम्बिठकराक्षरेवृद्धिरित्यर्थः ततश्चप्रोष्ठपादइतिनक्षत्रद्वयसंबंधिनामसिद्धिः अंत्यमपभरणं तैत्तिरीयाणानक्ष
 त्रेष्टिपादेकृतिकाद्यपभरण्यंतपाठात्ततश्चअपभरणः आपभरणः श्रवणः श्रावणः शातभिषजः शतभिषक् जातार्थेप्रतिप्रसू
 नोणडिद्वावक्तव्यइतिवाक्यकारोक्तेः शातभिषइत्यपि अश्वयुक् आश्वयुजः एवंचतुर्नक्षत्रसंबंधिनामसिद्धिः शेषेषुउक्तान्यन
 क्षत्रप्रकृतिकनामसूचनवृद्धिः श्रविष्ठाफलान्यनुराधेत्यादिसूत्रंतद्वितलुकोनियमात् लुक्तद्वितलुकीति श्रविष्ठाफलान्या
 दौस्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्याच श्रविष्ठः फलानः अनुराधः तिष्यः आश्लेषः हस्तः विशाखः अषाढः कृतिकः बहुलइतिवेतिएकादशसं
 बंधिनामसिद्धिः आम्बोः आर्द्रामूलयोरंत्यस्वरः ककारापरोभवति रेफग्रणम् आश्लेषायहणमाकारेणमाभूदिति आर्द्रकः मूल
 कइति स्वाध्वोः स्वातीपुनर्वस्वोरंत्यस्वरः सविसर्गोज्ञेयः स्वातिः पुनर्वसरिति केषांचित्स्वातीतिसदीर्घपाठात्पुनर्वस्वोर्द्वित्वेनच
 पुनर्वसू इतिदीर्घत्वप्रसक्तेरदीर्घत्वमुक्तम् पूर्वैः सहेमानिचत्वारि सप्तविंशतिनक्षत्रसंबंधिनाम्नामेवंसिद्धिः तैत्तिरीयेर्नक्षत्रेष्टि
 ष्वभिजितः मृथगास्मातेपिपाणिनिनापिबत्सशालाभिजिदश्वयुगितितत्प्रकृतिकयोरभिजिदाभिजित इतिनाम्नोरनुशिष्टयो

रपिञ्जो केतयोर्नादरः सतस्यनक्षत्रांतरं तर्भावात्तन्नाम्नैव व्यवहारसौकर्यादिति बोध्यम् आहतं त्वाभिजित इति नाक्षत्रनाममा-
तृदत्तेनेति तत्स्वीकारेऽपि न बाधकम् अभिजित्स्वरूपं तैत्तिरीया आमनन्ति अभिजिन्नामनक्षत्रं उपरिष्ठादषाढानां अधस्ताच्छ्रोणाया
इति विवृतमेतद्वसिष्ठेन अभिजिद्विभागमेतद्वैश्वदेवात्पदादमखिलम् आद्याश्वतस्त्रोनाड्यो हरिश्मस्येति वैश्वदेवसुत्तराषाढाश्वत-
स्त्र इति पंचदशांशोपलक्षणम् द्वयोर्नक्षत्रयोर्द्विद्विषया लोचनेन पादपंचदशांशावभिजिदित्यर्थः उक्तनाक्षत्रनामानि स्त्रीप्रत्ययांतामि-
स्त्रीणां मातृदत्तेनैव कार्तिकी रोहिणीत्याद्यनुक्रमणात् तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणामिति स्मृत्या दत्तैव कुमार्या इति गृह्येण च मंत्ररहितय-
थावस्थितसंस्काराणां तास्वपि विधानात् उक्तोऽत्र विशेषो मातृदत्तेनैव पुण्याहादिवाचनं कार्यं नान्यदस्तीति अश्वयुक् आश्वयुज इति वि-
कल्पे प्राप्ते नियमः परिशिष्टे तदक्षरादिकं नामयस्मिन्धिष्येयदक्षरमिति अक्षरं स्वरः द्व्यक्षरमित्यादौ तथा दर्शनात् ततश्चा-
श्वयु गित्येवोचितं एवं च ज्योतिर्वित्प्रसिद्धस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रसारोत्थारो योज्योतिषा केंभिहितः चूचैचोलापदेष्वाद्येला-
लूलेलोयमस्य चेत्यादि तत्रेति प्रोक्ता इमे पद्ये वर्णानामाद्विजाः स्फुटा इति उपसंहारादाद्ये अश्विन्यां पदेषु चरणेषु ये चू इत्यादयो वर्णास्त-
दादीनि नामानि चूडामणिश्चेदिपतिः चोलपतिः लाटपतिरित्येवं कार्याणीति प्रतीतेर्ज्योतिर्विदां नक्षत्रतत्त्वरणज्ञानफलानि संतुतान्यपि-
नामानि यदि नामकरणप्रकरणे क्वचिद्भूत्यग्रं ये तादृशनाक्षत्रनामकार्यमिति स्फुटो विधिर्भवेत्तदापि सूक्तवाकादिसंबन्धकर्मनधिकृत-

जात्यधविषयो साविति ज्ञेयम् तदधिकृतान्प्रतिव्याकरणानुसारिनाक्षत्रनाम्नामेवावश्यकतया दर्शितत्वात् शारवायनास्तु कृतिकास्तस्य
 नस्य अग्निशर्मैत्येवंनाक्षत्राणि नामानित्तदेवतासंबद्धानिमन्यन्ते उदात्ततन्वश्रुतिभाष्ये वचनं नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि यजमानस्य
 शास्त्रज्ञैर्नामनक्षत्रजं स्मृतं शर्मोतं ब्राह्मणस्योक्तमिति अभिवादनिकं च सूक्तवाके पठनीयं नाक्षत्रादन्यदेवेत्यपि तत्सूत्रभाष्ये कात्यायनोऽपि
 देवतासंबद्धमेव नाक्षत्रनाममन्यन्ते नैतदाश्वलायनानां व्यावहारिकेनामाह बृहस्पतिः नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शतभावहमिति तत्स्वरूप
 पमाहाश्वलायनः नामनाम्नैर्दद्युर्घोषवदाद्यन्तरं तस्थमभिनिष्ठानां तं द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा द्वाक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामो यु
 ग्मानित्वेव पुंसामयुजानि स्त्रीणामिति वर्गेषु करवचछेत्यादिप्रथमद्वितीयमिन्नागच्छेत्यादयः पंचदशहकारश्चेत्येते घोषवन्तो हलः तदन्यतरा
 दिर्यस्य अंतस्थो यरलवान्यतरो मध्येयस्याभिनिष्ठानो विसर्जनीयो ते यस्याक्षरं स्वरः स क्रलमिन्नः यस्मिन्द्वे अक्षरे च त्वारि व्यंजनेषु न संख्या नियमः यु
 ग्मानित्वेवेति तदन्यलक्षणानादरेऽपि न दोष इति ज्ञापनार्थं ततश्च देव इत्यादि बहुद्वित्याद्यपि कार्यं अत्र विशेषं च सिद्धः द्वाक्षरं वा चतुरक्षरं वा विवर्जयेद
 त्यलकाररेफं तन्मासनामादिकमेव चित्यं स्फुटं वदेद्दक्षिणकर्णरं धइति महाभाष्ये याज्ञिकाः पठन्ति त्रिषु पुरुषानूक्तमनरि प्रतिष्ठितं कुर्यान्न तद्वितमिति
 कृदंतं कुर्यान्न तद्वितं तमिति भावः कपिलसंहितायां देवतानां विशेषेण पित्रोर्वा नामाशस्यत इति हिरण्यकेश्यापस्तंबाभ्यां विशेषांतरमुक्तं नामा-
 द्याख्यातांतं नामाहिरण्यदा इत्यादि स्थित्युप सर्गादिवास्तुश्रीरित्यादीति व्यावहारिकानामाधिकारेयमः शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मराजा च भूभुजः

गुप्तेदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य करयेदिति मनुः स्त्रीणां च स्वरवमन्त्रं विस्पष्टार्थं मनोरथम् मंगल्यं दीर्घवर्णोत्तमाशीर्वादाभिधा-
नवदिति प्रासादादीनामपि नामकार्यमिति स्कांदे देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः सर्वापणानां पणानां चिन्हानां येषि
तानृणाम् काव्यादीनां कवीनां च पशवादीनां विशेषतः गजप्रासादयज्ञानां नामकर्म यथादितमिति नामकर्मणि विशेषं पारिज्मते
भगवान् शिशोर्नामाथ पित्रादिर्दशमेद्वादशेपि वा कुर्याद्यद्वागुणैर्युक्तेन क्षत्रेण गुणेशिशोः इदमार्याः कुमारस्य नामास्यविदधाम्य-
हम् इति विज्ञापितैर्विघ्नैर्विह्वलैरनुमोदितम् ब्राह्मणैः सार्द्धमारभ्य पूर्वे पुण्याहवाचनम् तत्र पुण्याहपर्यायं यथाविधिसमाप्य च
स्वस्तिपर्यायमध्ये तु नामधेयविधित्तम् चतुर्थ्यंतमुदीर्यादौ पिता तन्नामकर्मणि स्वस्तीत्याद्यब्रुवंत्वंतं भवत्पदमुदीरयेत् वक्तारश्च
चतुर्थ्यंतं बालनामोक्तिपूर्वकम् स्वस्तीत्येवं प्रतिब्रूयुरिति आहृतश्चासौ स्वस्तिवाचनगतो विशेषः शौनकजयंतकारिकासु पारिजाता-
दिप्रयोगेषु च अभिवादनार्थं च नामनस्त्रीणामित्युक्तं जयंतेनेत्यलम् अथ प्रयोगः तत्र गर्भाधानादिसंस्कारातिपत्तौ प्रमा-
दादकरणे जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तकाज्यहोमपूर्वकं प्रत्येकं पादकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकाकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं गोदानतिलसहस्रहो-
माद्यन्यतरप्रत्यास्नायेन कुर्यात् तद्यथा जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करि-
ष्ये इति संकल्प्य उपलेपनाद्याज्यभागांतं कृत्वा ॐ पूर्णं चः स्वः स्वाहे त्याज्याहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य गर्भाधानपुंसवना-

संको.
११

नवलोभनसीमंतोन्नयनलोपनिमित्तदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे इत्यतः पादकृच्छ्रान् एतत्प्रत्यक्षाभ्यायेनाचरिष्ये इति संकल्प्य
तान् संकल्पपूर्वकमर्धकृच्छ्रान्वाचरेत् आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् व्याहृत्याज्यं संस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रम
म् एतेष्वेकैकलोपेपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदित्वे तदीरितम् अनापदितु सर्वत्र तदेव द्विरुणंचरेदिति भ-
गवदुक्तेः अस्मिन् होमेषा रिजातमनुसृत्य पाकयज्ञतंत्रमुक्तम् केचित्तु आज्यं संस्कृत्येति वचनादग्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसंमार्गा-
तिरिक्तं न कार्यमित्याहुः अथ देशकालोसंकीर्त्य अस्य कुमारस्य आयुरभिहृद्विव्यवहारसिद्धिर्बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निबर्हणद्वाराश्री-
परमेश्वरप्रीत्यर्थे नामकर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनस्वस्तिवाचनादिकुर्यात् केवलनामचिकीर्षायां स्वस्तिवाचनमुपक्रम्य पुण्या-
हत्रयमुक्त्वाऽमुकनाम्नेऽसौ स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिवर्देत् ब्राह्मणाश्चैतन्नाम्ने स्वस्तीति प्रतिब्रूयुः ततश्च पुण्याहशेषं समापयेत् जा-
तकर्मसहितनामचिकीर्षायामस्य कुमारस्य जातकर्मणामकर्मणोः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिरुक्त्वा त्रिः प्रत्युक्ते अस्य कुमारस्य जातकर्म-
णामकर्मणोः सौ च स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिवर्देत् तदनुसारि प्रतिवचने ब्राह्मणे दत्तेऽस्य कुमारस्य जातकर्मणोः ऋद्धिं भवंतो ब्रुवंत्विति
त्रिवर्देत् ऋत्विजतामिति ब्राह्मणाः प्रतिब्रूयुः ततः पुण्याहशेषं समाप्य नां दीशान्नां तं कृत्वा आचारप्राप्तं नाम देवतापूजनं कुर्यात् तदि-
त्यम् तदुल्लूख्य पूर्णकांस्यपात्रे सुवर्णशलाकया श्रीगणेशाय नम इति लिखित्वा कुलदेवतानामलिरवेत् श्रीनृसिंहभक्त इत्यादिततो मा-

सनामकृष्णइत्यादिततोनाक्षत्रनामकृतिकइत्यादिततोव्यावहारिकंशिवशर्मेति नामदेवताभ्योनमइतितेष्वक्षतेषुनामदेवताआवा-
हयेत् तदस्तुमित्रावरुणा० गृहवैप्रतिष्ठा० प्रतिष्ठाप्यनाममंत्रेणबौडशोपचारैः संपूज्यबालस्यदक्षिणकर्णेउपदिशेत् तदित्यम् इदमा-
र्याः कुमारस्यनामास्यविदध्याम्यहमितिप्रार्थितब्राह्मणैः अनुज्ञातः श्रीगणपतयेनमइत्युपन्यस्यकुलदेवतानाम्नाश्रीनृसिंहभक्तोऽ-
सिमासनाम्नाकृष्णोसि ततोनाक्षत्रेणनाम्नाकृतिकोसिइत्युपांशुवदेत् ततोव्यावहारिकेणनाम्नाशिवशर्मासीति तदस्तुमित्रावरु-
णा० गृहवैप्रतिष्ठेत्युक्त्वाप्रतिष्ठितंनामास्त्वितिब्राह्मणाः प्रवदेयुः ततःकर्तातिष्ठन्कुलदेवतानाम्नाश्रीनृसिंहभक्तोभवतः सर्वा-
न्ब्राह्मणानभिवादयतेइतिवदेत्तेचायुष्मान्भवतुश्रीनृसिंहभक्तइतिवदेयुः एवंकर्तामासनाम्नाकृष्णोभवतअभिवादयतेइतिवदे-
त्तेचायुष्मान्० कृष्णइतिवदेयुः कर्तोपांशुवदेन्नाक्षत्रेणनाम्नाकृतिकइतिभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयतेइत्युच्चैः आयुष्मान्भव-
तुभवदुक्तनामेतितेवदेयुः कर्ताव्यावहारिकेणनाम्नाशिवशर्माभवतइति तेचायुष्मान्भवतुशिवशर्मेतिवदेयुः तदस्तु० गृहवैप्रति-
ततः कृतस्यनामकर्मणः पूर्णतासित्यर्थं दशब्राह्मणान्भोजयिष्येइतिसंकल्प्यभूयसीदानंचसंकल्प्येश्वरार्पणंकुर्यात् प्रयोगकाले
पिअभिवादनीयनाम्नाउपांशुत्वमाहशोनकः अभिवादननामेदमस्येत्यालोच्यचेतसा उपांशुनिर्दिशेच्चैतन्नजानीयुः परेयथेति अ-
भिवादनीयंचनाक्षत्रमेवपूर्वादात्तबोधायनवचनात् तच्चव्यावहारिकोत्तरंकार्यमिति यद्यपिआश्वलायनीयपाठक्रमादवगम्यते यद्य

पिपासिजातेप्रयोगकालेयमेवक्रमोनुसृतस्तथापिसूक्तवाक्येदेवत्रातेननाक्षत्रोत्तरं व्यावहारिकविनियोगकथनात् तदुदात्ततत्साधकन्या
 यसहकृतहृद्वाचारवशाच्चविपरीतक्रमोमयोदात्तः नामकर्मणि व्यावहारिकस्यैवशर्मोतत्वेस्मृतिसिद्धेपि अभिवादनेनाक्षत्रस्यतदं
 तत्वंवाचनिकम् इतिपुंसांनामकर्म अथस्त्रीणाम् संकल्पेऽस्याः कुमार्या इतिविशेषः स्वस्तिवाचने एतन्नास्त्ये अस्यैस्वस्तिम
 वंतोब्रुवंत्वितिस्वस्तिवाचनांतेनामानिलिरवेत् भक्तेत्याचंतंकुलदेवतानामाभासनामसूचक्रिणीवैकुंठीवास्तुदेवीति त्रीणिडीवंतानि
 सांकेतिकेषु अवयवार्थाभावेपिनांतत्वाणंतत्वयोर्डीब्ब्युत्पत्तिनिमित्तयोरनपायात् हरिरित्यविकृतंसंकेतेनमतिशब्दवत्स्त्रियांसंभवा
 त् कृष्णा अनंतेत्येवमवशिष्टान्यावंतानि अदंतत्वात् ननाक्षत्रमातृदत्तोक्तमपि आश्वलायनशाखिभिः कार्ये अभिवादनीयनिषेधस्य
 जयंतेनोदात्तत्वात् व्यावहारिकेदायज्ञदाशर्मत्यादिपुंवत्प्रयोगः नाममंत्रेणपूजादि वैदिकमंत्रवर्जं पुंवत् द्विविधमप्येतत्पितुरसन्नि
 धौपितामहादिः कुलवृत्त्यः कुर्यात् पितानामकुर्यादन्यावाकुलवृद्धइतिशंखस्मरणात् इतिसंस्कारकौ स्तभेनामकर्म अथ
 दोलारोहणं भविष्ये अग्नीष्टेपुण्यदिवसेचंद्रताराबलान्विते मृदुधुवक्षिप्रमंषुमातावाकुलयोषितः योगशायिहरिरंस्मृत्वाप्राकृशी
 र्वैविन्यसेच्छिशमिति मृदुधुवादिलक्षणंश्रीपतिः रोहिण्युत्तरमंस्थिरंगिरिशमूलेद्रोरगंदारुणंक्षिप्रंचाश्विदिनेशपुष्यमनलेंद्राग्नीतु-
 साधारणम् उग्रंपूर्वमघांतकमृदुमृगत्वाघ्रांत्यमैत्रंचराविष्णुस्वातिशतोदुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलमिति रोहिणीउत्तरात्रयंचेतिस्थि

रं आर्द्रामूलज्येष्ठाश्लेषादारुणानि अश्विनीहस्तपुष्याःक्षिप्राणि रूतिकाविशारवेसाधारणे पूर्वात्रयंमघाशरणीउग्राणि मृगवि-
 त्तारेवत्यनुराधामृदूनि श्रवणस्वातीशततारकाधनिष्ठापुनर्वसवश्चराणि एतेषांसंज्ञानुसारिफलंज्ञेयमिति ईदृशनक्षत्रनियमायवादे
 ज्योतिर्निबन्धे आदौलाशयनेपुंसोद्वदशोदिवसःशुभः त्रयोदशस्तकन्यायांननक्षत्रविचारणा अन्यस्मिन्दिनसेचेत्स्यातिर्यगास्येप्र-
 शस्यतइति अन्यदिवसानाहपारिजातेबृहस्पतिः दोलारोहस्तकर्तव्योदशमेद्वादशोपिवा षाडशोदिवसेवापिद्वाविंशदिवसेपिवेति द्वा-
 विंशइतिक्वचित्पाठः इतिसंस्कारकौस्तभेदोलारोहणम् अथदुग्धपानंश्रीधरीये एकत्रिंशोवासरेवाद्द्वितीयेजन्मर्क्षेवा
 शुद्धलग्नेनुकूले शंखेक्षीरंसंनिदध्यान्लिशूनांवक्त्रेधात्रीपूज्यपूजांविधयेति शंखइतिसप्तमीतृतीयार्थे पूज्याःकुलदेवताविप्राश्च
 नृसिंहः पूर्वाणहेवायमध्यान्हेकुयाद्रात्रिंशिविजयेत् योगिनीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेदिति योगिन्यादिलक्षणंयोगिनीनां-
 स्थिरचरभेदश्चज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यः इतिसंस्कारकौस्तभेदुग्धपानम् अथाचारप्राप्तंजलपूजनमाहुर्ज्योतिर्विदः
 कवीज्यास्तचैत्राधिमासेनपौषेजलपूजयेत्सूक्तिकामासपूर्तो बुधेर्ह्यज्यवारेविरिक्तेतिथौहिश्रुतीज्यादितीर्हर्कनैर्कृत्यमैत्रैरिति शुक्रगु-
 र्वस्तयोश्चैत्रेऽधिमासेपौषेचनकार्ये मासांतेबुधसोमगुरुवारेषुरिक्तान्यतिथौश्रवणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधानक्षत्रेषुकुर्या-
 दिनिभावः इतिसंस्कारकौस्तभेजलपूजनम् अथशिशोस्तांबूलभक्षणम् सार्धमासद्वयेदद्यात्तांबूलप्रथमंशिशोः कर्पू

कौ०
१०१

रादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च सार्धं युग्मकमासे तु पूगस्य प्राशनं शुभम् षड्विंशत्यमासे स्तुभोगीभोगे भवेन्नर इति षड्विंशत्यमासे र-
न्नस्य भोग इत्यन्वयः अतोऽन्नप्राशनकालस्तांबूलभक्षणो विधिश्च इति प्रतीयते इति तांबूलभक्षणम् अथ सूर्यावलोकनसंस्का-
रः पारिजातेयम् तृतीये मासिकर्तव्यमहः सूर्यस्य दर्शनम् चतुर्थे मासिकर्तव्यमग्नेश्चंद्रस्य दर्शनम् उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे
मासिसावने इति शौनकः अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियामिति अथ निष्क्रमणकालः सुहर्तसंग्रहे पूर्वपक्षः शुभः
प्रोक्तः कृष्णश्चांत्यत्रिकं विना तथा रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदशैष्ट्यादशी च विवर्जिता इति वारनक्षत्राण्याह हस्तेति जीवभागवसौ
म्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया दिवसे शस्यते नित्यं नायुर्हृद्धिधनप्रदेति अश्विनीरेवती हस्तधनिष्काराहिणी तथा श्रवणं पुष्यसं-
युक्तं मृगेणोत्तरफल्गुनी अनुराधोत्तराषाढातथैव च पुनर्वसुः इमानि भानि शस्तानि शिशोर्निष्क्रमणे विधाविति योगादि सुहर्तसंग्र-
हे वर्ज्याश्चाऽऽश्लेषयोगाश्च विष्टिश्च शकुनादिवेति आदिशब्देन निषिद्धकरणांतरसंग्रहः अथ निष्क्रमणे विशेषविधिविष्णुधर्मौ-
त्तरे चतुर्थे मासिकर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् दिग्गीशानां दिशां तत्र तथा चंद्रार्कयोर्द्विजः पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत्
ततः स्वलंकृताया त्रीबालमादाय पूजितम् बहिर्निष्काशयेद्देहाच्छिरवपुण्याहनि स्वनैः ततस्तत्र पठेत्त्रयंतं रामनिबोधमे चंद्रा-
कं योर्दिग्गीशानां दिशां च गमनस्य च निक्षेपार्थं ममुंदद्विते मुंरक्षंतु सर्वदा अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा रक्षंतु सततं स

वैदेवाः शक्रपुरोगमा इति स्त्रीणामविधवानां च द्विजानां सुहृदां तथा तदा तु पूजाकर्तव्या गीतनृत्यैस्तथोत्सव इति शंखग्रहणं वा
द्यांतरोपलक्षणे तत्र बहिर्देशगमने तु मंत्रांतरमाहाश्वलायनः नयेदाकल्पकैः सम्यग्देवतायतनं गृह्यात् अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पंचघो-
षपुरःसरम् भोजयित्वा द्विजान् गेहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् शाकुंते प्रजपेत्सूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पितृंति आकल्पे र्षषणेः पंच-
घोषाः पंचविधा वाद्यघोषाः शाकुंते सूक्ते कनिष्कददिति प्रदक्षिणदिति च ततो मंगलदर्शनं कारणीयमित्यपि विष्णुधर्मोत्तरे द्विजां-
श्चादर्शपूर्वाणि मंगलानि पुरोनयेत् दर्पणः कलशः कन्या तथा सुमनसोक्षताः दीपमाला ध्वजोलाजाः संप्रोक्तं चाष्टमंगलम् वि-
वाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ मूर्तौ समागमे उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमंगलमिति शौनकः निर्गमय्य गृहादेनं नीत्वा चेष्टसु-
रालयम् ततः प्रदक्षिणं नीत्वा बालंतद्देवतालये गंधमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वा च देवताम् प्रणमय्य च तं बालं ततो देवालय-
स्थितैः विद्वद्भिर्ब्राह्मणैराशीर्वादाद्यैरभिनंदितम् मातुलादेः समासन्नबंधोः प्रापय्य मंदिरम् तत्रोपाहरदानाद्यैराशिभिश्चापि
लालितम् कुमारं परिगृह्येनं प्रापयेत्स गृहंतत इति जयंतः ततो मातृष्वसृ मातुलादि गृहंगत्वा तेषां चाशीर्वचनादिभिर्नंदितो दी-
र्घायुर्भवतीति बहस्पतिः स्वस्तिवाच्यसमारूढ वाहनं निर्ययेद्गृहात् मातुलो वा वहेत्तत्र निर्वाहवशिशं स्वयम् शिशूना सह मि-
त्राणि निर्गच्छेद्युर्गृहात् स्वयम् सह वृद्धभिर्घोषैश्च वाद्यशब्दसमन्वितैः चतुरस्रैश्चौदेशे गोमयेन लेपिते धान्यपुंजसमासीन-

बालंबालामथापिवा अर्चयेद्द्विधपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्धिललाटके अस्परक्षांततः कृत्वा मृतसंजीवनं जपेत् तत्रार्चयेद्गणेशानं भूतेशानं
 तथैवच भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशूनभ्यर्चयेद्बुध इति कृत्वेति मुखं व्यादाय स्वपितीति वत् पौर्वापर्यमविवक्षितम् शिशूनेति तद्भस्ते
 न पूजनं कारयेदित्यर्थः अत्र कर्तृनियममाह शौनकः मासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् विदधीतास्य पित्रादिर्हि तैषीयश्चरक्ष
 क इति यद्यपि सूर्येन्द्रोः कर्मणीये च तयोः श्राद्धं न विद्यत इति कातीयस्मरणान्नाः त्रनां दी श्राद्धमिति कल्पतरुणोक्तं तथापि आश्वलाय
 नशाखिभिरिच्छयानुष्ठेयम् अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यत इति कारिकोक्तेः अस्य नित्यकाम्यत्वमाह हृहस्पतिः अथ
 निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः अकृतायां क्रियायां स्यादायुः श्रानाशनं शिशोः कृते संपद्विहृद्धिः स्यादायुर्वर्द्धनमेव चेति अथ
 भूमावुपवेशनकालः विष्णुधर्मोत्तरे पंचमेव तथा मासे भूमौ तमुपवेशयेत् तिथिविवर्जयेद्दिक्कांशस्तानि शृणुमानि मे उत्तरात्रि
 तयं सौम्यं युष्यर्क्षशुक्रदेवतम् प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्विनमित्रम् नच सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमो मारामविशेषतः भौमानुकूल्यमत्रा
 वश्यकमिति भावः वाराहं पूजयेद्देवीं प्रथिवीं च तथा द्विजः पूजनं पूर्ववत् कृत्वा गुरुदेवद्विजन्मनाम् देवः कुलदेवतम् भूभागमुपलि
 प्याथ कृत्वा तत्र तु मंडलम् शंखपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् मंत्राश्चात्र भवन्तीमेतान्मनिगदतः शृणु रक्षेमं वसुधै देवि सदा सर्वग
 तं शम्भे आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपंथिनः जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान्

धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिकात्यसि अजरावाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृते त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठाचाश्रयात्यसि कुमारं पाहि
मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणपूजनम् ततः कृत्वा ततः कार्यमुत्सवं पूर्ववद्विजइति उत्सवं नीराज-
नादीति व्याख्यातं पारिजाते एतत्कुमार्या अपि अथान्नप्राशनकालः आश्वलायनः षष्ठे मास्यन्नप्राशनमिति पारिजाते नारद-
जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् तदभावे षष्ठे मासे नवमे दशमेऽपि वा द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परं संवत्सरे वा स-
पूर्णं केचिदिच्छंति पंडिता इति सौरेण मानेन षष्ठ इत्यन्वयः नचायमेव नियमः बालान्नभोजनविधौ गुरुशुक्रमौल्यबाल्यप्रयुक्तमश-
भं त्वधिमासदोषः नास्त्येव सावनविधा विहमासि षष्ठे युग्मे च मासि परतः शुभचंद्रपक्ष इति विधिरत्नं सावनमानेनापि षष्ठस्य मासस्य-
विधानात् शुभचंद्रपक्षः शुक्लपक्षः तत्रापि परस्मिन् पंचम्याः परभाग इत्यर्थः पंचम्याः कृष्णपक्ष इति शास्त्रांतरसंवादात् युग्मे मासी-
ति षष्ठासंभवे षष्ठमादियुग्ममास एव पुंसान्नप्राशने ग्राह्य इति नियमार्थं अतएव नारदवाक्येन नवममासविधिः स्त्रीणामन्नप्राशन-
विषयः तथा च गर्गः नरस्याः न्नाशने युग्मं स्त्रीणामन्नाशने युजमिति तत्रापि यथा कुलधर्मव्यवस्था यद्वेष्टं गलं कुलद्वितीम-
नूक्तेः तिथीः प्राह लघुनारदः द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः पंचपर्वस्फुरित्ता-
यां नंदायामायभोजनम् बलमायुर्यशो हंतिसप्तम्यां चेति केचन रिक्तां दिनक्षयं नंदां द्वादशी मष्टमी मिमाम् त्यक्तान्यतिथयः श्रेष्ठाः

प्राशने शतमवासर इति वासरा इत्यनंतरं श्रेष्ठा इत्यनुषंगः वासराणां शतमत्वं फलद्वारेणाहमार्तेऽः वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यं-
तदीप्ता लोदेही हीनहुताशनः शिशिरगोः कोजे रुजा पीडितः बोधे भोगस्वरं श्रियो न वरते जीवै चिरायुः सखी शुक्रे चातिबलान्वितोः
तिमलिनो मंदे च मंदानल इति शिशिरगुः सोमवारः कोजो भौमवारः बृहस्पतिः पौष्णादि तींद्रुहस्ता शिवत्वाष्ट्रं वैष्णववासवाः रोहि-
णी मैत्रतिष्ठ्याश्च वरुणश्चोत्तरात्रयम् श्रविष्ठा च शक्रमात्येते षोडशान्नाशने शक्रमा इति पौष्णं रेवती अदितिः पुनर्वसुः इंद्रुर्मृगः वासवं
य निष्ठा वरुणः शतभिषक् ज्योतिरर्णवः जन्मक्षेत्री क्षयं विद्यात्कर्मक्षेत्रं चापि सौरव्यकृत् आधानक्षेत्रं च बालानां भोजने रोगनाशन-
मिति एतान्युक्तानि संग्रहे जन्मभंजन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञितम् एको नविंशमाधानमिति यत्तु नारदेनोक्तम् पट्टबंधनचौलान्न
प्राशने चोपनायने शक्रमदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणीति तत्क्षत्रियविषयं पट्टबंधसाहचर्यात् बृहस्पतिः नवैधृतौ व्यतीपा-
ते विष्ट्या गंडाति गंडयोः श्रुलेवज्जेन परिधे बालान्नप्राशनं शुभमिति लग्ननियममाह कश्यपः गोश्वकुंभतुला कन्या सिंह कर्क नृयु-
ग्मकाः शक्रमदाराशयश्चैतेन मेषझषट्श्रिका इति अश्वोधनुरुच्यते राजमार्तेऽः लाभत्रिषष्टनवमोपगतास्त्वसौम्याः सौम्यग्र-
हानवमपंचमकंदकस्थाः लग्नेषु दैत्यसचिवज्ञ बृहस्पतीनामन्नोपभोगकरणौ विविधोपभोक्तेति कंदकशब्देन प्रथमचतुर्थसप्तम-
दशमस्थानानि केन्द्रपदवान्यानुच्यन्ते अन्नप्राशनं ते कर्तव्यं पारिजाते माधवीये च मार्केडेयः अग्रतोऽथ परिन्यस्य शिल्पभांडानि

सर्वशः शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तुलक्षणम् प्रथमं यत्स्पृशेद्दालस्ततो भांडं स्वयंतदा जीविका तस्य बालस्य तं नैव तु भविष्यतीति एवं सूर्यावलोकनादीनां भिन्नकालत्वं पदेशेऽपि शिष्टैरन्नप्राशनकाले एव प्रायशो नुष्ठानात् शौनकेन निष्क्रमणोऽन्नप्राशनकालोपदेशात्सौकर्यात्सहप्रयोगो भिधीयते तत्रान्नप्राशनकालविरोधेन निष्क्रमादिकालोपसंहारेण निर्णीतदिने भायं या सहकृताभ्यंगस्नानो देशकालो संकीर्त्य ममाभ्यकुमारस्यायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सूर्यावलोकनं आयुः श्रीवृद्धिर्वाजगर्भसमुद्रवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणं आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं भूमावुपवेशनं मातृगर्भमलप्राशनशक्त्यन्नाद्यब्रह्मवचंसतेज इन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिर्वाजगर्भसमुद्रवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनं च करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिनां दीशान्द्रोतकृतानिष्क्रमणांगत्वेनैन्द्रादिविंशतिदेवताउपवेशनांगत्वेन वाराहं पृथिवीं च सूर्यावलोकनादिसंकल्पितसकलकर्मांगत्वेन इष्टदेवतां च पूजयिष्ये इति संकल्प्य त्रयोविंशतिप्रतिमासु धान्यपुंजेषु वा ॐ इन्द्राय नमः इन्द्रमावाहयामीत्येवमिन्द्राग्निमादिलोकपालान् ॐ प्राच्यां नमः प्राचीमावाहयामीत्येवं प्राच्याद्यैशान्यं तादिशश्चंद्राय नमो काय नमो वासुदेवाय नमो गगनाय नमो वराहाय नमो पृथिव्यै नम इत्येतैर्मन्त्रैः प्रणवाद्यैरमुमावाहयामीत्यंतैश्चंद्रादिदेवता अमुष्मै नमोऽमुमावाहयामीतीष्टदेवं चावात्य षोडशोपचारैः संपूज्य सूर्यावलोकनं करयेत् तद्यथा स्वस्ति नः स्वस्त्या त्रियो विश्वे देवास्त्रिष्टुप् शिशोरं करोपणो विनियोगः ॐ स्वस्ति नो मिमीतामिति मंत्रेण शिशुमंक-

संको-
१०४

मासेषु आशुः शिशान इति सूक्तस्येन्द्रो प्रतिरथ इन्द्रस्त्रिष्टुप् चतुर्थी बार्हस्पत्या त्रयोदश्यनुष्टुप् जपे वि० ॐ आशुः शिशानो० वरं वरम् त
चक्षुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् शिशोः सूर्यावेक्षणे वि० तच्चक्षुर्देवहितं० ऋक् अथ निष्क्रमणम् पूजितं देवता प्रीत्यर्थं त्र्यवरं ब्रा
ह्मणान् भोजयित्वाऽस्मै कुमाराय स्वस्ति भवन्तो ब्रुवंत्विति स्वस्ति वाचयित्वा यथा शक्त्यलंकृतं बालं ध्यात्वा मातुलैर्नवावाहने वोत्समानं मंगल
वाद्यघोषेण कनिक्रददिति शाकुंतलसूक्तद्वयं पठन् ज्ञातिभिः सह बहिर्नीत्वा पुरोभागे ब्राह्मणानां दर्पणकलशकन्याद्यष्टमंगलानां सूर्याग्नि
चंद्रधेनूनां यथासंभवं दर्शनं कारयित्वा बहिर्देशे शुचौ स्थाने सशिशुरुपविश्य देवताः प्रार्थयेत् चंद्रार्कयोर्दिगीशानां दिशोऽन्वगगनस्य
च निक्षेपायं मिमं दक्षितं मंरक्षंतु सर्वदा अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रावथापि वा रक्षंतु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमा इति वरुणस्य च
तिपाठः दिशोऽन्वत्यनुक्तसमुच्चयाय चकारोच्चारणकाले वास्तु देवं ध्यायन् तं ममित्येकारश्छांदसः त्वामित्यपपाठः पारिजातधृतपौरा
णपाठावदर्शनात् ततो विष्णुशिवादीष्टदेवालयं नीत्वा स्वगृहस्य देवसमीपे वानीत्वा देवं संपूज्य बालं प्रणम्य प्रदक्षिणं च कारयित्वा
मातुलादिबंधुगृहे प्राप्य स्वगृहे तमानीय मातुलादिना वस्त्रादिभिः पितृभ्यां सह बाले पूजिते स्वगृहे गोमयेनोपलिप्ते देशे चतुरस्रे धा
न्यराशीन् विधाय नष्टपविष्टबालस्य शिरसि भाले च विष्णुत्पालेपने नरक्षां कुर्यात् त्र्यंबकं वसिष्ठो रूद्रोऽनुष्टुप् रक्षाकरणे वि० ॐ ह्रीं जूं सः त्र्यं
बकं यजामहे० मृतात् सः जूं ह्रीं ॐ मिति मृतसंजीवनमंत्रेण ततो गणेशं भूतेशानं च शिशुहस्तेन सफलापूपाद्युपहारैस्तोषयित्वा ब्राह्म

१०४

पौःस्रवासिनीभिश्चाशिषोवाचयेत् इति निष्क्रमणम् अथोपवेशनम् पौमानुकूल्येगुरुं हि जन्मनश्च संपूज्य कृतकर्मणः शानदेशोऽपलिप्तेतंदुलपिष्टेन तंदुलैश्च कृतमंडलोपरिवाद्य शब्देन ब्राह्मणकर्तृकेण उद्गाते वशकुने सामगायसीत्यादिमंत्रघोषेण च बालं पित्रादिरुपवेशयेत् तस्य मंत्राः रक्षेन्न वसुधेदेविसदा सर्वगतं शुभे आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये अचिरादायुपस्त्वस्य ये केचित्परिपंथिनः जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिकात्प्राप्सि अजरात्वा प्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठाचाश्रयात्प्राप्सि कुमारं पाहि मातस्त्वंब्रह्मा तदनुमन्यतामिति पारिजातानुसार्येष पाठः केचित्तु प्रमाणं निरिवलमिति पठन्ति अन्ये मातात्वमसि कामधुगिति ततो ब्राह्मणान् संपूज्य बालस्य स्रवासिनीभिर्निराजनं कारणीयं श्रिये जात इति ब्राह्मणाः इत्युपवेशनम् अथान्नप्राशनम् दधिमधुघृतमिश्रमन्नं नवेकांचने कांस्यमये वा पात्रे निक्षिप्य पूजितेष्टदेवं प्रणम्य तत्पुरतः शतभवस्त्रोपरि स्थितमातुरुत्संगे प्राङ्मुखोऽपविष्ट शिशोः सस्रवर्णहस्तोन्नं पात्रा दीपदादाय मंत्रेण प्रथमप्राशनं कारयेत् अन्नपत इत्यस्य नलकूबरोन्नपतिर्जगती अन्नप्राशने वि० ओं अन्नपतेन्नस्य नोदेत्यनमीवस्य शतष्षिणः प्रदातारं तारिष ऊर्जेनो धेहि द्विपदे चतुष्पद इति ततो यथेच्छं भोजयित्वा बालस्य मुखं स्वहस्तं प्रक्षाल्या चामेत् जयंतस्त्वाह अन्नं संस्कृत्य प्रथमं ब्राह्मणानां राध्यतेषु शोभनमभिहितवत्स स्नातमलंकृतं सकृत् आसने प्राङ्मुखमुपवेश्योक्तविधिना त्रिमंत्रेण प्राशयेत्

सं.को.
१०५

तत् ततः पंचकृत्वस्तूष्णीं प्राशयेदिति ततः कर्पूरैस्तादिसंयुक्ततांबूलं प्राशयेत् ततः पुस्तकशस्त्रादीनि शिल्पानि बालस्याग्नेनि धा-
यपरीक्षां कुर्यात् ततः प्रतिसंस्कारं दशदशेति त्रींस्त्रीं निति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्य इति संकल्प्य निष्क्रमणं गत्वन यथा शक्तिस्तवा सि-
नी भोजयिष्य इति च संकल्प्य भूयसीं दक्षिणां च संकल्प्यैश्वर्यार्पणं कुर्यादिति इति संस्कारकोस्तमे सूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवे-
शनान्नप्राशनप्रयोगः अथ कर्णवेधः तत्र राजमार्तेऽऽः ताराचंद्रानुकूल्येऽग्निशस्ते मास्वति वाक्पतो अयुक् संवत्सरे प्राहुः
कर्णवेधविधिं बुधा इति सुहृत्संग्रहे दशमे द्वादशे वाऽग्निषोडशे कर्णवेधनम् प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे पिवा द्वादशे च तथा
कुर्यात् कर्णवेधं शुभावहमिति गर्गः मासं षष्ठे सप्तमे वा अष्टमे मासि वत्सरे कर्णवेधं प्रशंसंति पुष्ट्यायुः श्रीविहृत्यय इति वत्स-
र इति प्रथमवत्सरोत्तरगतानुक्तमाससंग्रहायम् तत्र तृतीयादिवत्सरे च नियममाह व्यासः कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुने पिवा क-
र्णवेधं प्रशंसंति शक्रकूपक्षे शक्रमेदिने इति व्यावहारोच्चयेतु न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न भाद्रपदे न हरे प्रसूते तिथौ न रिक्ते न च विष्टि-
दुष्टे कर्णस्य वेधं मुनयो वदंतीति अत्र चैत्रपौषनिषेधो मीनधनुःस्थसूर्यविशिष्टकालविषय इति वृद्धाः बोधिन्युत्तरभागविषय-
श्च कार्तिकविधिः भाद्रपदनिषेधश्च दोषाधिक्यार्थः तिथीराहृहस्पतिः द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीचतुर्दशी द्वादशीपंच-
मीशस्तातृतीयाकर्णवेधने नृसिंहः एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्या इति चारान्नक्षत्राणि च हृहस्पतिः भूमिजार्कात्मजार्काणां

दिवसान्परिवर्जयेत् जीवेदुर्जेंदुशक्राणां दिवसाः पूजितामता इति सौम्यार्यादित्युत्तरात्रिहस्तचित्राश्विविष्णुभम् धनिष्ठारेवती
चैव शक्राः स्फः कर्णवेधन इति आर्यः पुष्यः कश्यपः शक्रयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावह इति लग्नव्यवस्थानारदः वृषभेभि-
थुनेमीनेकुलीरेकन्यकास्तु तुलाचापेतु कुर्वन्ति कर्णवेधं शुभं ह्ये मेषश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुणोदितौ सिंहश्चिकुंभाश्च-
अधमत्वाद्दिवर्जिता इति कर्णवेधविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वाण्डे पूजनं कुर्यात्केशवस्य शिवस्य वा ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशा-
नां तथैव च नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा गुरूणामर्चनं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् तथोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लं वरांत-
था अलंकृतं तदुत्संगे बालं धत्वा तु सांत्वितम् घृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते विध्ये देवं कृते छिंद्रे स ह्ये देवात्र लाघवात्
प्रादक्षिणे कुमारस्य भिषक्वामेतु योषितः शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् कर्णवेधे सदा विप्राः सांवत्सरचिकित्सकाः
पूज्याश्चाविधवानार्यः स्मृतदश्च तथा हि जेति अत्र सूचीव्यवस्थामाह बृहस्पतिः सौवर्णीराजपुत्रस्य राजती विप्रवेश्ययोः शूद्र-
स्य चायसीसूचीमध्यमाष्टंगुलात्मिकेति बालस्य मध्यमाष्टंगुलिमध्यपर्वमितांगुलेनाष्टंगुलेत्यर्थः वृद्धिमानमाह देवलः कर्णरंध्रे
रवेच्छायानविशेदग्रजन्मनः तं दृष्ट्वा विलयं याति पुण्यं घातश्च पुरातना इति इति संस्कारकौस्तुभे कर्णवेधः अथ बाल-
स्य दुष्टदृष्टिदोषादौ रक्षाविधिः पारिजाते कपिलसंहितायाम् शिशुसंरक्षणार्थायाः शुभग्रहनिवारिणीम् रक्षां संध्या-

स्रक्कुर्वन्निचसर्षपगृजनैः फलीकरणसंमिश्रैः करंजैरवलोकने वचोधरान्नदेशेषु बालग्रहविमुक्तये वासुदेवोजगन्नाथः पूत-
 नाकर्जुनो हरिः रक्षतु त्वरितो बालं मुंच मुंच कुमारकम् कृष्णारक्षशिषं शंखमधुकैटभमर्दनं प्रातः संगवमध्याह्नसायान्हेषु च संध्ययोः
 महानिषिंसदारक्ष कंसारिष्टनिषूदनं यद्गोरजः पिशाचांश्च ग्रहान्मातृग्रहानपि बालग्रहान्विशेषेण छिंधि छिंधि महाभयात् त्रा-
 हित्राहिहरे नित्यं त्वद्रक्षाभूषितं शिशुम् इति भस्माभिर्मंत्र्येव भूषयेत्तेन भस्मना शिरो ललाटद्वयगेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि मंत्र-
 संरक्षणादेवं शिशुः संवर्धते न्वहमिति वचनकाले धरारिं गणकाले अन्नप्राशनकाले वृक्षादिच्छायादेशे च दुष्टदृष्ट्यवलोकने निमि-
 त्तैर्करंजांतद्व्येरक्षां कुर्वीतेत्यन्वयः यद्गोरज इति गोरजसः प्रार्थनाप्रतीतेर्गोरजः सहितभस्माभिर्मंत्रणं द्रष्टव्यम् इति संस्कार-
 रकोस्तुभेदृष्टिदोषरक्षाविधिः बालस्य स्वलनादौ रक्षाविधिर्हरिवंशे नंदोक्तमेनमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च शिरः प्रदक्षि-
 णं कुर्वन्मंत्रमेनं जजाप ह विष्णुस्ते पूर्वतः पातुरुद्गोरक्षतु दक्षिणं ब्रह्मा च पश्चिमे पायाच्चंद्रोरक्षत्वथोत्तरम् उपरिष्ठात्तथा सूर्यः-
 पायाच्चाधश्च वासुकिः पायादूर्ध्वमधा वत्स शिष्टाः काष्ठाः समीरणः स्वस्तिं करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः गावोरक्षतु सर्व-
 त्रभूभिः पातु सदा शिवा एवमुच्चार्य नंदस्तत्कृष्णं पस्पर्श सर्वतः एष मंत्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्तितः इति संस्कारकोस्तुभे-
 स्वलनादौ रक्षाविधिः अथाः ब्दांते जन्मतिथिकृत्यम् ब्रह्मपुराणगर्गसंहितयोः सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मंगलपाणि-

भिः गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाः प्रयत्नतः देवः कुलदेवता सर्वपदेन शूद्राणामपि संग्रहः स्नानं तिलैः कार्यमित्यपि तत्रैवोक्तम्
तिलोद्धर्ती तिलस्नानी तिलहोमी तिलप्रदः तिलमुकृति तिलवापी च षट् तिलो नावसीदतीति होमप्रकारश्च तत्रैवोक्तः एकैका देवतां राम-
समुद्दिश्य यथाविधि चतुर्थ्यंतेन धर्मज्ञनाम्ना च प्रणवादिनेति देवताः का इत्यपेक्षायामुक्तम् स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः
प्रतिसंवत्सरं चैककर्तव्यश्च महोत्सवः गुडदुग्धतिलान्दद्याज्जन्मग्रंथेश्च बन्धनं कुर्यादिति शेषः तदुपयोगिद्रव्याण्यपि तत्रैवोक्ता
नि गुग्गुलं निंबसिन्धुार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् उक्तपंचद्रव्यगर्भपोटलिका बन्धनं दक्षिणहस्ते कार्यमित्याशयः संपूज्य भानुविघ्ने-
शो महर्षिं प्रार्थयेदिदम् चिरं जीवीयथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने रूपवान् वित्तवान् श्रेयश्चिन्तया युक्तश्च सर्वदा मार्कंडेय नमस्तेस्तु स-
प्तकल्पांत जीवन आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन् मुने चिरं जीवीयथा त्वं तु मुनीनां प्रवरद्विज कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां
चिरजीविनम् मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पांत जीवन आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भवेति श्रीपतिव्यवहारे मार्कंडेयपू-
जोत्तरमन्येषामपि पूजोक्ता ततो दीर्घायुपंचव्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् प्रन्हादं च हनूमंतं बिभीषणमथार्चयेत् षष्ठीं च दधिभक्तेन
वर्षे वर्षे पुनः पुनरिति ततो गुडतिलमिश्रपयः पानं समं त्रकं कृत्वा गुरुपूजनं च कार्यमित्यप्युक्तम् अथ प्रयोगः समाः मुक-
शमर्ण आयुष्या भित्त्त्यर्थं वर्षे वृद्धि कर्म करिष्ये इति संकल्प्य तिलोद्धर्तनपूर्वकं तिलोदकेन स्नात्वा नव्यवस्त्रं परिधाय कृतसंध्यावि

धिः दक्षिणपाणौ गुग्गुलादिपंचगव्यगर्भपोटलिकाबंधनं कृत्वा गुरुं विप्रं श्वसं पूज्य प्रतिमास अक्षतपुंजेषु वा ओं कुलदेवतायेन मइत्ये
वं कुलदेवतां स्वनक्षत्रं प्रकृतिपुरुषात्मानौ पितरौ प्रजापतिं भानुं विघ्नेशं मार्कंडेयं व्यासं जामदग्न्यं रामं अश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनु
मंतं विभीषणं षष्ठीं चैति देवता आवात्य संपूजयेत् षष्ठ्येदधिभक्तनेवेद्यं दद्यात् ततो नमस्कृत्य चिरं जीवात्यादि श्लोकचतुष्टयेन मार्कंडे
यं प्रार्थ्य षष्ठीं प्रार्थयेत् जय देवि जगन्मात जगदानंदकारिणि प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठिदेवते रूपं देहियशो देहि भगं भवति देहि
मे पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे त्रैलोक्येयानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ब्रह्म विष्णु शिवैः सान्द्रै रक्षां कुर्वंतु तानि मे इति
ततः पूजितदेवताभ्यो यथोक्तदेवतानामभिः प्रणवादिचतुर्थ्यंतैः प्रत्येकमष्टाविंशत्यवरसंख्यया तिलाहुतीं हुत्वा भव्यपितिलावापं कृत्वा
तिलगुडसंमिश्रमंजल्यर्द्धमितं पयः पिबेत् तच्चान्नः स तिलगुडसंमिश्रमंजल्यर्द्धमितं पयः मार्कंडेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यवृत्त्यय
य इति ततो गुरुं संपूज्य तस्मै दक्षिणां दद्यात् अन्यानपि ब्राह्मणांश्च भोजयेदिति तद्दिननियमांश्च स्कांदे रवंडनं नरवकेशानां मैथु-
नाधानमेव च आमिषैकलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेदिति जन्मतिथिद्वेधे निर्णये बृहद्राजमार्तं दे घस्त्रद्वये जन्मतिथिर्यदिस्यात्कुर्या
त्तदा जन्मभ संमितां च असंगनातेन दिनद्वये च त्वपूज्या पराया भवती हयत्नादिति यत्तु शौनकः अथ स्वजन्मक्षत्रे स्नातः शुक्ली
बरो नृपः कृतकौतुकबंधश्च सर्वाभरणभूषितः नक्षत्रदेवता पूजां कुर्याद्गुरुसमन्वितः आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र भूपतेः

स्थंडिलाद्याज्यभागांतं कृत्वा सर्वे यथाक्रमम् दूर्वाघृताक्ताजुह्यादष्टोत्तरशताहुतीः यदेवताकं नक्षत्रं मंत्रस्तदैवतः स्मृतः ततस्त्रि-
ष्टकृता सर्वे होमशेषं समापयेत् गोमूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणान् पूजयेन्नृपः दुःस्वार्तान् सर्ववर्णान् श्वमोचयेन्नृपतिस्ततः द्विजा-
न् सर्वानथाभ्यर्च्य पूजितव्यान् सर्वांधवान् न हिंस्यात्सर्वभूतानि तदहस्तविशेषतः एवं समाचरन् राजा सखीभवति सर्वदेति
द्राजानं प्रत्येव जन्म नक्षत्रमात्रे विहितमिति न ब्राह्मणादीन् प्रत्यब्दांततिथिकृत्यांतर्गतत्वेन वक्तुमुचितम् एवमप्यन्यदप्युक्तम् ब्रह्म-
पुराणोक्तमृत्युं जयदेवताकदूर्वाहोमस्यापि जन्मर्क्षे विहितस्य कटिसूत्रबंधनांगकस्य उक्ततिथिकृत्यांतर्गतत्वेन गृहस्थब्राह्मणं प्रति वक्तु-
मनुचितत्वात् यत्किंचित्कुरुते कर्म वैदिकं वा यतांत्रिकम् कटिबंधनसंयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् सौम्यं कार्पासकं हेमं पट्टं सूत्रकृतं त-
था वर्जयेत्कर्मकालेषु कांचीं विप्रो विशेषत इति पारिजाते आश्वलायनोक्तेः इति वद्वापनम् अथ चौलम् तत्राश्वलाय-
नः तृतीये पंचमेवाब्दे चौलकर्मप्रशस्यते प्राग्वसमे सप्तमे वासहोपनयनेन वेति उपनीते प्रागयुग्मे वेत्यर्थः वसिष्ठः तृतीये ब्दे
पंचमे ब्दे स्वकुलाचारतोपि वा चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः आधानतो जन्मतो वा सप्तमाब्देपि कारयेत् स्वकुलाचारत-
इति विहितकल्याणव्यवस्थार्थं न तु कालांतरम् अतएव याज्ञवल्क्येन सामान्यतोऽप्यधायि चूडाकार्या यथा कुलमिति आधानतः ग-
र्भाधानात् अवधिद्वयस्य पूर्वत्राप्यन्वयः नारदः जन्मतस्तृतीये च श्रेष्ठमिच्छंति पंडिताः पंचमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत्

अधमंगर्भतः स्यात्तु दशमेकादशोपिवेति देवरातः अयनेचोत्तरं सौरव्यंदक्षिणेत्वशुभावहमिति तत्रविशेषोज्योतिरर्णवे मकरे
 सर्वसंपत्तिः कुंभः संतानकारकः मीनेतुसर्वदासौरव्यं मेघेसर्वार्थसाधनम् विजयं वृषभे विद्यां मिथुनेवंशदृष्टिदृष्टिदिति सारसंग्रहे
 ज्येष्ठे मासितथा मार्गेश्वरं परिणयं व्रतं ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत् इति कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्
 अधिमासे तु यत्सौरं जन्म मासे तु जन्मभे न भवेत्तत्र कल्याणमिति शंसंति सूरय इति सुहृत्संग्रहे पूर्वपक्षः शम्भः प्रोक्तः रुष्णश्चोत्त
 त्रिकं विनेति पराशरः पंचमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा त्रयोदशी तृतीया च चैलकर्म शुभावहमिति वसिष्ठोपि द्वित्रिपं
 चमसप्तम्यामेकादश्यांतथैव च दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं सौरं विजानतेति पराशरः सिते ज्यसौम्यवारेषु चैलं पक्षद्वयेहितम् इ
 दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषानशोभना इति नारदः दस्त्रादितीज्य चंद्रं द्रौप्याभानि शुभानि च चैलकर्मणि हस्तर्क्षा त्रीणि त्रीणि
 च विष्णुभादिति बृहस्पतिः हस्ताश्वि विष्णुपौष्णानि श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् सौम्यवित्रे न वक्षोरे उत्तमानवतारकाः त्रीण्युत्तराणि
 वायव्यं रोहिणी चारुणं तथा सौरेषमाध्यमाः प्रोक्ताः शेषाद्वादशगर्हिता इति लल्लुः हित्वैकं जन्म नक्षत्रं देतारे जन्म संज्ञिते शम्भदे
 उद्गाहे चोपनयने यात्रायामन्नभोजने क्षुरकार्य इति राजमातंडः सौरं प्रशस्तं मृगचापमीने कन्याः विकुंभे मिथुने वृषे चेति अत्र कुं-
 भविधिर्मत्यंतराभावे कुंभः कुलविनाशा यकथितः क्षरकर्मणि शुभैर्हृष्टाय वा युक्तो न शुभः कुंभभृत्सदेति भृगुः रुष्टिः प्र

यापांक्षोरंचमध्येवर्ज्ययथाष्टमइति कृष्टिः कर्षणम् मध्येद्वितीयादिक्षोरे पारिजाते नर्मदोत्तरदेशेतुसिंहस्थेदेवमंत्रिणि शक्तं
कर्मनकुर्वीतनिषेधोनास्तिदक्षिणेइति मातरिगर्भिण्यांव्यवस्थामाह नारदः सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् पंचाब्दात्
प्रागथोर्ध्वेतुगर्भिण्यामपिकारयेत् सहोपनीत्याकुर्याच्चैतदादोषोनविद्यतइति अतएवकैश्चिदुदाहृतस्यसूनोर्मातरिगर्भिण्यांमौंजी
चूजेनकारयेदित्यस्यवचसः समूलत्वेपिप्रत्येकमेवनिषेधोऽनसहितयोः पंचाब्दानिपूर्यतेयस्मिन्दिनेतत्पंचाब्दप्रकारांतरेणनिषेधा
पवादमाहवसिष्ठः गर्भमातुः कुमारस्यनकुर्याच्चौलकर्मतु पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वेनकारयेत् पंचमासागर्भसंबन्धिनः प्रयं
तेयस्मिन्दिनेतत्पंचमासं मातरिरजस्वलायांवृद्धगार्ग्यः विवाहव्रतचूडासमातायदिरजस्वला तस्याः शुद्धेः परंकार्यं मांगल्ये-
मनुरब्रवीदिति चौलादिप्रारंभोत्तरंरजः प्रारंभात्प्रागपिरजसिसुहूर्तांतराभावोवातदाशांतिंकृत्वातंदैवकार्यम् यथोक्तकारिका
निबन्धे सूतिकोदक्ययोः शुद्धौगांदद्यान्द्वोमपूर्वकम् प्राप्तेकर्मणिशुद्धास्यादितरस्मिन्नशुल्यति अलाभेसुसुहूर्तस्यरजोदोषउ-
पस्थिते श्रियंसंपूज्यतत्कुर्याद्वृत्रहत्याभयंकरीम् हेमांमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनाचयेत् प्रलृचंपायसंहृत्वाभिषिच्यशु-
भमाचरेदिति श्लोकभेदेनप्राप्तपदोक्तारंभस्यसुहूर्तांतरलाभस्यचश्रवणान्नपरस्परसापेक्षत्वम् प्रकारांतरेणचौलनिषेध-
कात्यायनः कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्गण्डनान्तुमुंडनम् प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्यान्मांगलत्रयमिति ऋतुत्रयंषणमासाः कुलंत्रिषु

रुषम् पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मंडनमुंडन इति मेधातिथ्युक्तेः तथा च क्लृप्तं चतुःपुरुषप-
 र्यंतं सपिंडीकरणात् प्रेतकर्मसमाप्तेः प्रागाभ्युदधिकं कर्मनकार्यमित्यपि सः प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् आचतुर्यंत-
 तः पुंसि पञ्चमेशभदं भवेदिति अतएवानिर्वर्त्य तत्र समानकर्तृकत्वमविवक्षितम् यदोर्वंशानरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इति व-
 चनात् मुंडनादिस्वरूपमपि कात्यायनः पुत्रोद्वाहः प्रवेशारव्यः कन्योद्वाहस्तन्निर्गमः मुंडनं चौलमित्युक्तं ब्रतोद्वाहो तु मंगलम् चो-
 लं मुंडनमेवोक्तं वर्जयेद्द्वरणात्परम् वरणात्तदुपक्रमकालाद्वाग्दानादित्यर्थः मौंजीचोपयतः कार्याय तो मौंजी न मुंडनमिति उभयतो
 विवाहात्प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः बृहस्पतिः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषद्वयोः न समानक्रियां कुर्याच्चातृमेदे विधीयत इति तथारंभीत्त-
 रं सूतके प्राप्ते विशेषः संग्रहे कूष्मांडीभिर्द्वैतं हुत्वा गां दद्याच्च पयस्विनीम् चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमारभेदिति अथ
 प्रयोगः कर्ता कृतमंगलस्नानं बालमलंकृत्य स्वदक्षिणास्थितमात्रं केतमुपवेश्य देशकालौ संकीर्त्या स्य कुमारस्य बीजगर्भसमु-
 द्भवैर्नो निबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलकर्म करिष्ये तृतीये वर्षे इति सहोपनीत्येति वा संकल्प्य गणेश
 पूजनादिनां दीक्षां द्वांतं कृत्वा अग्निस्थापनतत्त्वानांतं कृत्वा आधारावाज्येनेत्यंतं त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं चेति प्रधानदेवता आज्ये-
 न शोषेण स्विष्टकृतमग्निमित्यादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृते प्रणीतानां सुत्तरतो दर्भेषु व्रीहियवमाषतिलैः पृथक् पूरितानि नवानि शरा

बाण्येकैकशः प्राक्संस्थानिसादयेत् अथान्यतस्यादथापरमिति कारिकायामथशब्दनककश आसादनप्रतीतिः मातुः पूर्वभागे
 ग्रेः पश्चादान्डुहगोमययुतं शरावंशमीपर्णशरावेचनिदध्यात् यवानामसंभवेतत्सदृशैर्ब्रीहिभिः पूरयेदिति गोमयमधूमिस्पृष्ट-
 मिति जयंतः अन्तद्वान्शकटवहनसमर्थो बलीवर्दः मातुर्दक्षिणतः पिता ब्रह्मा वा एकविंशतिकुशपिंजूलानि धारयन्नास्ते अत्र वि-
 शेषं जयंतः पितुरसंभवेन्यस्मिन्वाकर्तारि ब्रह्मधारण एवाश्रयितव्य इति तदा ब्रह्मानित्य इति प्रतीयते अस्मिन्नेव काले ताम्रमयक्ष-
 रग्रह इत्यपि सः अतः प्रक्षालितः प्रागग्नेः समीपे निधेयः ततः कर्ता धारांतं कुमारेणान्वारब्धः कृत्वा अग्न्यायूंषीति तिसृणां श-
 तं वैरवानसाक्रपयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छंदः चैलप्रधानाज्यहोमैवि० तिसृभिर्जुहोति अग्नये पवमानाय दे० प्रजा-
 पते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् चैलप्रधानाज्यहोमै० प्रजापते इति जुहुयात् प्रजापतये दे० अथ कर्ता शिशोः पश्चिमतः-
 स्थित्वा शीतोष्णजलपात्रे दक्षिणपाणिभ्यामादाय पात्रांतरे प्राङ्मुखो युगपन्निनयति ॐ उष्णो नवाय उदकेनेहीति महानसादुष्ण-
 मानीय शरावे कृत्वा शरावांतरे शीतमादायोक्तप्रकारेण शरावांतरे सिंचतीति जयंतः तासामपामेकदेशं पात्रांतरे गृहीत्वा नवनीतेन
 तदभावे दधिद्रप्सेन मिश्रयेत् दध्नोरसमुपादत्तेनास्ति चेन्नवनीतकमिति कारिकां कर्तेः ताभिरग्निः कुमारशिरां वामकर्णमारभ्य
 प्रदक्षिणं त्रिः क्लृदयति ॐ अदितिः केशान्वपत्वा पउदंतुर्वर्चस इति मंत्रं प्रतिक्लेदनमावर्तयेत् तत एकविंशतिकुशपिंजूलमध्ये त्री-

एयादाय कुमारस्य दक्षिणे केशपक्षे अफ्यात्माग्राणि निदधाति दक्षिणे केशपक्षे थन्नालस्य त्रीन् कुशां कुरान् बालाप्तिमुरव्यपयंतान् प
 ठित्वामंत्रमोषधंत्रायस्वेन मितिन्यसेदिति शौनकः कुमाराप्तिमुरवंपश्चिमाग्रान् कृत्वामंत्रेणानिधानमिति पारिजाते केशपक्षे कुमार
 स्य हृदयंतत्कुशत्रयमितिकारिकाकारः अग्रे हृदयमालिरवन्निबन्दिधातीति जंयतः शौनकानुसारि पारिजातमते कुमाराप्ति
 मुरव्येन पश्चिमाग्रान् कृत्वानिधानम् प्रागग्रानांतस्य नित्याः प्राञ्ज इति परिभाषायाः जयंतानुसारि कारिका मते तु हृदयाप्तिमुखा
 यत्वं युक्तं चेत्तत् आत्मानं प्रत्यप्तिमृश्येत्यत्र हृदयाप्तिमर्शनस्यैव सर्वयाज्ञिकसंमतत्वात् तेषु पिंजूलेषु स्वधितिं निदधाति स्वधिते
 मैनं हिंसीरिति ॐ येनावपत्साविताक्षरेण सोमस्य राजो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपते दमस्यायुष्मान् जरदष्टिर्यथा सदिति स
 केशानि पिंजूलानि छित्वा प्रागग्रानि कृत्वा सादितशर्मापणैरेकीकृत्य शिशुमातृहस्ते निदधाति सानडुहे गोमये निदधाति प्रथमनि
 धाने प्रागग्रत्वनियमोऽस्ति न द्वितीय इति देवत्रातः ततो मेध्यछिन्नकेशस्पर्शानि मित्ताशुचित्वनिवृत्त्यर्थं जलस्पर्शः कार्यः एवमु
 त्तरच्छेदनेषु समंत्रकंपिंजूलनिधानादि येन धातेति द्वितीयच्छेदने मंत्रः ॐ येन भूयश्चराभ्यामिति तृतीये उक्तत्रिमंत्रेष्वतुर्थं तु
 चत्वार्येव दक्षिणतच्छेदनानि एवमुत्तरतः प्रत्येकं मंत्रैः त्रीणि कृत्वा क्षरधारामग्रतः आरक्ष्यामूलं मंत्रेणानिमृजेत् यत्क्षरेण
 मर्चयता सूपेशसावप्तावपसिकेशान् शुंघिशिरोमास्यायुः प्रमोषीरिति ॐ शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थं कुर्वाणो क्षण्वन् कुशलीकु

विंतिप्रैषेणनापितमनुशास्यप्रैषार्थमवबोधयेत् ततो नवनीताद्यमिश्रितशीतोष्णावशिष्टाद्विराट्कृतशिरसः प्राङ्मुखस्य
कुमारस्य दक्षिणकर्णमारभ्य शिरवांतं शिरवामारभ्य वामकर्णोतं वपनं कुर्वता नापितेन यथा कुलाचारं शिरवावपनं कारणीयम् उद-
ङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्स्फुटीः केशश्च श्रुलोमनरवान्युदक्संस्थानि वापयेत् दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंचयं शि-
रवाद्यनवसंस्कारे शिरवाद्यंतं शिरोवपेत् इत्यपराकोक्तेः नवसंस्कारे प्रथमे चूडाकर्मापनयनादौ प्रायश्चित्तार्थं स्याद्वितीयोपनयना-
देः पापसंचय इत्यनेन संग्रहात् पराशरमाधवीये लौगाक्षिः दक्षिणतः कमुजावसिष्ठानामुभयतोत्रिकश्यपानां मुंडाभृगवः पंच-
चूडा अंगिरसां वाजिमेके मंगलार्थं शिखिनोन्ये यथा कुलधर्मे चेति कमुजा शिरवा वासिष्ठानामेकप्रवरिणामेकैव दक्षिणतो निय-
म्यते आर्षेयाणां तु तिस्रः अत्रीणां च कश्यपानां द्व्यर्षेयाणां वामदक्षिणे द्वे शिरवे आर्षेयाणां मध्येत्यन्याभृगूणां वंशसमाचारा-
विरोधेन मुंडत्वम् तद्विरोधे तु आर्षेयाणां तिस्रः पंचार्षेयाणां पंच एव मंगिरसां पंचार्षेयाणां पंच आर्षेयाणां तिस्र एके पुनर्वाजि-
ललाटकर्णमूलस्पर्शिनीमालामिव केशपंक्तिं मंगलार्थं कुर्वन्ति मंगलार्थत्वकीर्तनेन तस्यां सत्यामपि तदन्यशिरवाधारणमावश्य-
कमिति ध्वन्यते शिखिनोन्य इति कुलधर्मत एव तेषां देशनियमो मान्यः प्रकार इत्यर्थः संख्या नियममाहाश्वलायनकारि-
काकारः शिरवा अपि च कर्तव्या कुमारस्यार्षसंख्ययेति एवं चैलकालधृतशिरवानां मध्ये मध्यशिरवेतरशिरवानामुपनयनका-

लेवपनं कार्यं मध्येशिरसि चूडास्याहसिष्ठानांतुदक्षिणे उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यपानां शिरवामनेति वृद्धौ दाह्यतवचसि मध्यशिरवाया
निमित्तविशेषसंयागं विना विहितायानित्यत्वेन सदा बद्धशिरवेन चेति नित्यविधिविषयत्वौचित्यादितरशिरवानामुपनीतधार्यत्वेन माध-
वोक्तेऽश्वत्थलम् वपनोत्तरं स्नापितं भूषितं कुमारं दक्षिणतो मातुरुत्संगे स्थापयित्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् व्रीत्यादि पात्रा-
णि नापिताय दत्त्वा दशानां त्रयाणां वा ब्राह्मणानामन्नेन तपणं संकल्प्य भूयसीं दक्षिणां दत्त्वेश्वरार्पणं कुर्यात् अत्रत्य ब्राह्मणभोजनेषु
क्तवतः प्रायश्चित्तमाह पराशरः निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्मकरणात्तथा चरेत्सांतपनं शुक्ताजातकर्मणि चैवाहि अतो न्येषु तु शुक्ताः
न संस्कारेषु द्विजोत्तमः नियोगादुपवासेन श्रुत्य ते निद्यभोजनादिति चैलोत्तरं विशेषः स्मृत्यर्थसारे विवाहमौजीचैलोर्ध्ववर्ष
मर्धंतदर्धकम् सपिंडाः पिंडं नोदद्युर्गयायां दद्युरेव तइति एवममंत्राचौलक्रिया कुमार्या भवति होमस्तु समंत्रक इति पारिजाते हो
मोप्यमंत्रः कार्यो न वेति वृत्तिरुद्देवत्रातश्च जयंतस्त्वाह स्त्रियामप्येवमेव होमकमग्निस्थापनपूर्णनिधानांतं कृत्वोदकसमानय
नादिक्षरमार्जनपर्यवसानममंत्रकं भवतीति केचित्कर्मबोधनार्थ इति कृत्वा शीतोष्णाभिरिति प्रेषमिच्छंतीति च आश्वलायन-
स्मृतौ होमकृत्यंतु पुंवत्स्यात् स्त्रीणां चूडाकृतीवपीति मनुः अमंत्रिका तु कार्ये यं स्त्रीणामावृदशेषतइति एवं चामंत्रकहोमा
नुष्ठानमुचितमिति प्रतिभाति सूत्रमनुवाक्ययोः संवादात् मंत्राणामुपगमेपितत्प्रमाणकदेवतानां होमांगत्वसंभवेन तदुद्देश्यकत्वा

गसंभवात् दक्षिणेऽग्रे प्रतिप्रस्थातृकर्तृके दशातिमुक्तिर्होमानां बोधायनीयकल्पशास्त्रे प्रसिद्धत्वाच्चेत्यलम् शूद्रस्याप्यमंत्रकंचु-
डाकर्माहयमः शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विनामंत्रेण संस्कृतः न केनचित्समसृजच्छंदसातं प्रजापतिरिति अतएव तदीयचूडाकर्म्मणिलभे
विशेषमाह गुरुः चंद्रोदयो गनानां तु प्रशस्तः क्षरकर्मणि प्रशस्तः कथितस्तद्वत्विद् शूद्राणां यमोदय इति चंद्रोदयश्चंद्रदेवताकलं
यमोदयः शनिदेवताकलं न चैवं शूद्रस्य शिरवाधारणं स्यात्तत्र च न शिरवानोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतांगिरमिति प्रभासरवंडवचो विरोध इ-
ति शंख्यम् पारंपर्येण शिरवाधारणादिसदाचारयुक्तसच्छूद्रविषयत्वाद्धिः निषेधस्य तदितरविषयत्वात् इति संस्कारद्वौ स्तभौ
चौलम् अथाक्षरस्वीकारः नृसिंहः अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पंचमहायने उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेदिति
सुहूर्तसंग्रहे उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत् पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णाश्र्वांत्यत्रिकं विनेति बृहस्पतिः विद्यारंभो व्रतोद्देशः
क्षौरचैव विशेषतः गलग्रहेन कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितमिति गलग्रहस्वरूपं राजमातेंडः त्रयोदश्याश्चतुष्कंच सप्तम्यादिदिनत्रय-
म् चतुर्थीचैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहा इति ल्यबुलोपे पंचमी तस्याः प्रतिप्रसवमाह देवरातः त्रयोदश्यक्षरेऽप्येति मार्कंडेयः
वारदिनेषां गुरुः बृहस्पतीनां विद्वानसौ भवतीति वसिष्ठः रविवारे तु पूर्वाणहे विद्यारंभो विधीयते चंद्रवारे पराणहे तु विद्यागुर्वी वि-
धीयते इति महेश्वरः हस्तादित्रितये तथा निर्कृतिसे पूर्वात्यसेष्वश्विसे मित्रर्क्षे च मृगादिपंचसप्तमः प्रारंभ आद्यः स्मृतः विद्यानां

हरिभक्तयेचदिवसोसूरे र्भृगोर्वादिनेनध्यायारव्यतदाद्यवर्जिततिथौकेंद्रस्थितेःसद्गृहेरिति राजमार्तंडः विद्यारंभःप्रशस्तोभवति
मधुरिपोप्राप्तबोधेशशोकेशस्तेतीक्ष्णद्युतोचत्रिदशपतिगुराबुद्धतेचाथशुक्ले स्वाध्यायेसिंहसंस्थस्वरकिरणयुतंदेवपूज्यंविहायशु-
क्रादित्येज्यवारेत्रिदशपतिगुरौकेंद्रसंस्थतुपापे पापेनिषिद्धस्थानस्थिते अक्षरारंभप्रकारस्तमाधवीयेमार्कंडेयेनोक्तःपूजयित्वाहरिं
लक्ष्मीदेवींचैवसरस्वतीम् स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वविद्यांचविशेषतः एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाहुतम् दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणांक-
र्तव्यंचात्रपूजनम् प्राङ्मुखो गुरुरासीत्वरुणाभिमुखंशिष्यम् अध्यापयेत्तुप्रथमंद्विजातिभिःस्रूपूजितइति अनेनगुरुपूजनमपि
कर्तव्यमितिसूचितम् सरस्वतीपूजनादिप्रकारमाहपारिजातेगर्गः स्नात्वाशुचौसमेदेशेगोचर्ममात्रमुपलिप्यसैकतंस्थलंकृत्वापा-
लाशशारवयामृदंरवनित्वातस्यांसरस्वतीमावाहयेत् ऋचनमातःसर्ववाङ्मयरूपेणागच्छेति ततःप्रणवेणाध्यं पाद्याचमनीयगंध-
पुष्पाक्षतधूपदीपपायसगुडौदननैवेद्यसमर्पणनमस्कारान्कृत्वाचार्यैशक्तितोवस्त्रालंकारादिभिःपूजयित्वासरस्वतीविघ्नेशाचार्यो-
क्तिःप्रदक्षिणीकृत्यप्रणवपूर्वकमक्षरमारभेत ततःआचार्याभिवंदनंकृत्वासरस्वत्यादीनावाहनक्रमेणोद्वासयेद्विद्यावृद्धिर्भवती-
ति विष्णुधर्मोत्तरेधात्रीपूजसमंत्राधिकमुक्तम् ब्राह्मणानांगुरूणांचदेवतानामनंतरम् ततःसंपूज्यवित्तेनधात्रीरामगुरुंतथेति
गुरूणांपित्रादीनांगुरुमाचार्यम् इतिसंस्कारकौस्तुभेऽक्षरस्वीकारः अथानुपनीतधर्माः माधवीयेविष्णुपुराणे

भक्ष्यभक्ष्येतथापेयेवाच्यावाच्येतथानृते अस्मिन्कालेनदोषः स्यात्सयावन्नोपनीयतइति एतदपवादस्तत्रैवस्मृत्यंतरे स्यात्कामचा-
रभक्ष्योक्तिर्महतःपातकादृतेति गौतमः यथोपपादितमूत्रपुरीषोभवतिनतस्याचमनकल्पोविद्यतेनब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्रस्वधानिन-
यनादि यथोपपादितेत्यनेनदिवासंध्यासूदक्ष्युस्वत्वंरात्रौदक्षिणामुखत्वमित्यादिनियमाभावोज्ञाप्यते कल्पग्रहणाद्विरुद्धमृजेत्यादी-
निकर्तव्यतानिषेधोनत्वाचमनस्यैव शुल्येरनुरूपीचमूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततइतियाज्ञवल्क्यवचोव्याख्यावसरेचकारादनुपनीतो-
पीतिविज्ञानेश्वरेणानुपनीतस्याचमननिमित्तेस्त्रीशूद्रतुल्याचमनस्वीकाराच्च रजस्वलादिस्पर्शस्तुपारिजातेस्मृतिदीपिकायांव्यवस्थो-
क्ता शिरोरभ्युक्षणंप्रोक्तंवालस्याचमनंस्मृतम् रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छि-
शुः कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्नौजीनिबंधनमिति विज्ञानेश्वरोक्तमनुपनीताचमनमपिकुमारावस्थायांबोध्यम् रजस्वलादिस्पर्श-
निमित्तस्नानविधेस्तन्निमित्ताचमनविधेश्चसाहचर्यदर्शनात् अन्यत्रेत्यादिनापितृकर्मणिदाहादावनुपनीतस्यापिमंत्रोच्चारणंभवती-
तिज्ञाप्यते तदपि कृतचूडस्यत्रिवर्षस्यवाज्ञेयम् अनुपनीतोपिकुर्वीतमंत्रवत्पैतृमेधिकम् यद्यसौकृतचूडः स्याद्यदिस्थाच्चत्रिवत्सरइ-
तिसकमंतुक्तेः अत्रचूडाप्रथमवर्षातिरिक्तवर्षकृताज्ञेया कृतचूडस्तकुर्वीतउदकंपिंडमेवच स्वधाकारं प्रयुंजीतवेदोच्चारणंकारयेदि-
ति व्याघ्रवचनस्यसकमंतुवचनाविरोधायप्रथमवर्षकृतचूडविषयत्वात् तथैवमाधवादिभिरुक्तेः यत्तु असंस्कृतेनयस्याप्तमग्निदानं-

समंत्रकम् कर्तव्यमितरत्सर्वकारयेदन्यमेवहीति तदपि प्रथमवर्षं कृतवृद्धं प्रत्येवाग्निदानेन मंत्रप्रतिप्रसवार्थं लाघवात् शेषस्याशक्तिप्राप्त्यानुवादत्वसंभवात् न कृतवृद्धविषयं अत्यन्ताप्राप्तविशिष्टविधेरन्याय्यत्वात् नापि समंतुवाक्यविषयेप्यशक्तविषयम् अग्निदानेऽश्रुतप्रतिनिधिनिरासपरत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतच्चौरसविषयम् पित्रोरनुपनीतोपिविदध्यादोरसः स्तुतः और्ध्वदेहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारका इति स्कांदात् नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मयावन्मौंजीनिबल्यते मंत्राननुपनीतोपि पठेदेवैकौरस इति समंतुक्तेश्च इति संस्कारकौस्तुभेऽनुपनीतधर्माः अथ बालपितृधर्माः विष्णुधर्मोत्तरे अपश्यं न च बालानां तथाप्रागवपश्यताम् पश्यद्भिः पित्रादिभिरपश्यं निवारणीयमित्यर्थः बालकाश्चानुनेयास्त्युर्ध्वं कामैः सदानैः तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् तेषां क्रीडनकंदत्वा मोदते नंदते दिवि तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानयेतु भोजयेत् अफक्तवत्स्रबालेषु न चाश्रीयात्कदाचनेति इति संस्कारकौस्तुभे बालपितृधर्माः अथोपनयनम् योगरूढमेतत्पदम् आचार्यसमीपनयनांगको गायत्र्युपदेशो हि प्रधानम् गायत्र्या ब्राह्मणमसृजदिति श्रुतौ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीतेति कार्तीयवाक्ये तत्र यद्ब्रह्मास्य मौंजीबंधेन चिह्नितम् सा तस्य माता सा वित्रीति मनुवाक्येऽत्रास्य माता सा वित्रीति गौतमवाक्ये च द्विजत्वसंस्कारे गायत्री हेतुत्वसंकीर्तनस्य गायत्र्युपदेशहेतुकत्वाशयेनैव वर्णनीयत्वात् समिद्दर्शनादिपदस्येवांगवाचितोप्युपनयनपदस्य तत्संबंधेन प्रधानसंज्ञात्वोपपत्तेः अ

नएवापराकैणोक्तम् उपनयनं नाम बटोर्गायत्रीसंबंधकरणंतच्चाचार्यकर्तृकम् अधीहिमोरिति राचार्यं प्रयोजकव्यापार उपनयनम्
 अष्टवर्षो ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेदिति बुधस्मृतौ स्पष्टाभिधानादिति यद्यपि कल्पतरुणा बुधवचनं पित्राद्युपनेत्रभावविषयमिति व्या-
 ख्यातम् यद्यपि च मेधातिथिना पितुरभावे व्युत्पन्नमतिना माणवकेनात्मोपनाययितव्यः गौतमं प्रति जाबालस्य ब्रह्मचर्यं भगवति व-
 स्त्यामीति प्रार्थयित्वा दित्युक्तम् तथापि बहिःप्रयोगं प्रार्थनादिव्यापारंतस्य णिजर्थत्वांगीकारेणोपनयनपद एवापराकोक्तार्थादतिरिक्ता-
 र्थांगीकारस्तयोर्नतूपनयनशब्दे तदुक्तार्थत्याग इति मंतव्यम् अथोपनयनाधिकारिणः तत्र ह्दगाग्र्यः पिता पितामहो भ्रा-
 ता ज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परस्पर इति भ्राता पितुर्भ्राता पितेवोपनयेत्युत्र तदभावे पितुः पिता तद-
 भावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदर इति पितामहस्मरणात् अग्रजा इत्यत्राकारलोपश्छांदसः तथा च ज्ञातिपदोक्तेषु सपिंडेषु तदतिरिक्ते-
 षु च गोत्रजेषु येऽग्रजा वृद्धाः बटोरपेक्षयेत्यर्थः उपनेयकनिष्ठाचार्यत्वस्य निषिद्धत्वात् यतु असंस्कृतास्तसंस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृ-
 तैरिति योगीश्वरवचः तस्य पितामहवचो नुरोधेन पितृव्यभावविषयम् पित्राद्युक्ताधिकार्यभावे कर्तारमाह शौनकः कुमारस्योपनयनं श्रुता-
 भिजनवृत्तवान् तपसा धूतनिःशेषपाप्माकुर्याद्विजोत्तम इति आचार्यैकुर्यादित्यधिकृत्य व्यासोऽपि वेदैकनिष्ठधर्मज्ञंकुलीनं श्रोत्रियं
 शुचिम् स्वशारवाद्यमनालस्यं विप्रं कर्तारमीप्सितमिति श्रोत्रियलक्षणं ब्राह्मो जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते विद्वत्त्वात्

चापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते इति अविहत्कृतुं कोपनयने दोषमाह श्रुतिरुभयोस्तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविहत्तुपनयने पश्चाद्वि-
हानिति न चैतद्वचनेभ्यः कृत्स्नशारवाध्यायिन एवाचार्यत्वं नैकदेशाध्यायिन इति शङ्क्यं गोमधुपर्काहोर्वदाध्याय आचार्यकृत्विक्स्नातको-
राजाधर्मयुक्तश्चेति धर्मप्रश्नव्याख्यावसरे उज्ज्वलाकृता अतएव वैदेकदेशाध्यायिनावप्युत्विगाचार्यौ संभवत इत्यभिधानात् बटूपनेत्रो-
रधिकारसित्थैः प्रायश्चित्तमाह पारिजाते वृद्धविष्णुः कच्छत्रयंचोपनेता त्रीन् कच्छांश्च बटुश्चरेदिति आचार्यस्य गायत्र्युपदेशयोग्यतासि-
त्थैः जपमप्याह स एव सावित्री मन्त्रसंज्ञिपवित्राणि च संस्मरन् सहस्रं द्वादशाहत्तं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं
हितस्मृतमिति अग्निपवित्राणि अग्निः शुचिब्रततम इत्यादीनि संस्मरन्नितिलडादेशेन गायत्रीजपे संकल्प्य तस्मात्पूर्वमानसजप एतेषां गा-
यत्रीजपाधिकारसित्थैः कार्य इति ज्ञाप्यते इत्यंहिसंस्मरणस्याभ्यसेदित्युक्तभावेनासमकालत्वं लभ्यते सावित्रीपदसमानाधिकरण-
सहस्रपदस्य संख्याया विशिष्टसंख्येयपरत्वाच्च द्वादशाहत्तमित्यस्य न संख्यायामन्वयः पंचपंचाशतस्त्रिहत्त इत्यत्र निहतामिति विप-
रिणामाभावे पंचसंख्याया इव पंचाशत्संख्यायां संभवति तु विशेष्ये एकसंख्या परिच्छिन्नेऽपि संख्यांतरपरिच्छिन्ना वृत्तिर्वैशिष्ट्यस्य वक्तुं
शक्यत्वात् ततश्च द्वादशाधिकसहस्रसंख्योजपः कार्य इति तात्पर्यार्थः गायत्र्याः प्रदानार्थं योधिकारस्तदर्थमित्येत्यर्थे योजना इ-
त्युपनयनाधिकारिनिर्णयः अथोपनयनकालः याज्ञवल्क्यः गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् राज्ञो मेकादशे मेके-

विशामेकेयथाकुलमिति गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मतो वाष्टम इति व्याख्यामाह विज्ञानेश्वरः गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते गर्भादेकादशो
राज्ञो गर्भात्तु द्वादशो विशा इति स्मृत्यंरादप्याह हेमाद्रौ पैठीनसिः गर्भपंचमे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा गर्भैकादशो राजन्यं गर्भद्वादशो वा ग
र्भद्वादशो वैश्यं गर्भषोडशो वेति अत्र कामसंयोगं विना गर्भाष्टमात्पूर्वपाठेन गर्भपंचमस्यापि नित्यत्वं ज्ञाप्यते बोधायनः गर्भादिसंख्याव
र्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेद्वा जन्यमेकादशो वैश्यं द्वादश इति तदष्टमेषु गर्भाष्टमेषु बहुवचनं षष्ठसप्तमयोः संग्रहार्थं यस्मिन् वर्षे गर्भो ष्ठ
त्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः गर्भसहचरितो ब्दो गर्भशब्दे नोच्यत इति भारुचिः कर्कश्च अब्दश्चात्र चांद्रश्चैत्रशुक्लप्रतिपदादिरितिकेचित् अ
न्येत्वष्टममासारं भगर्भाधानमारभ्य वर्षप्रवृत्तिरित्याहुः तस्मात्पंचममिति पंचमी समासः एवं गर्भाष्टमादिशब्देषु द्रष्टव्यम् उक्तवचनेषु
अष्टमवर्षसंबन्धेनैवाष्टवर्षत्वम् न त्वतीताष्टवर्षत्वेन इति नित्यः कालः अथ काम्यः उशनाः जन्मतः पंचमे वर्षे ब्राह्मणस्यापनायनं
राज्ञस्तु षष्ठे वैश्यस्य सप्तमे तु बलार्थि न इति बोधायनः अथ काम्यानि भवेति सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुः कामं नवमे तेजस्कामं दश
मे गन्नाद्यकाममेकादश इंद्रियकामं द्वादशो पशुकामं त्रयोदशे मेधाकामं चतुर्दशे पुष्टिकामं पचदशे भ्रातृव्यवंतं षोडशे सवं काममिति भ्रातृ
व्यवंतमित्यनेनाभिचारकाममिति ध्वन्यते हेमाद्रौ सप्तम इत्यारभ्य पशुकाममित्यंतं बोधायनीयसदृशमापस्तंबवचनं उदाहृत्याद्य वाक्यद्वय
मब्राह्मणविषयम् शेषं वर्षत्रयसाधारणमित्युक्तम् इतिकाम्यः कालः गौणकालावधीना हवर्णं भेदेन याज्ञवल्क्यः आषोडशा

द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्चवत्ससत् ब्रह्मक्षत्रविशांकालऔपनायनिकः पर इति यद्यप्ययमाहुः अभिविधौ षोडशाब्दानिविप्रस्येति शंखस्मृते-
स्तथापि गर्भादि संख्यावर्षाणामित्युपक्रम्या षोडशाद्ब्राह्मणस्थापिता सा विधीति गौतमेनाभिधानात् पंचदश वर्षाण्येव गौणः काल इति
मंतव्यम् अतएव यमः सा विधीपतितायस्य दशवर्षाणि पंचच सशिरवं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसूति
यावकम् हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्तपंचवा ततो यावकश्चुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति इदं चोक्तावधि गौणकालानंतरं वत्सरे संभव
दुपनयनस्य ज्ञेयम् तदुत्तरोत्तरसंवत्सरेषु तु क्रमेणामनूक्तं कृच्छ्रत्रयमापस्तंबोक्तं द्वैमासिकं त्रैमासिकं ब्रह्मचर्यं वसिष्ठोक्तं त्रिरात्राधिकमासं च तु
ष्टयसाध्य सुदालकव्रतम् युक्तमेवाश्वसुधावभृथस्नानम् तदुक्तमेव ब्राह्मणस्तोमानुष्ठानमिति व्यवस्थया कृतं प्रायश्चित्तानामुपनयनं वा
ध्यम् अथोपनयनेऽयनादि निर्णयः तत्राश्वलायनः उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणो नक्षत्रे चोत्तरार्धे कर्मापनयनगोदानविवाहाद्
ति कल्याणं ज्योतिः शास्त्राविरोधीति वृत्तिरुत् उदगयननियमापवादमाह वृद्धवसिष्ठः विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौंजी स्यादुत्तरायणे
दक्षिणे तु विशांकुर्यान्नानध्यायेन संक्रम इति वर्णविशेषं प्रति क्रतुविशेषप्राशस्त्यमुक्तं श्रुतौ कसंते ब्राह्मणमुपनयतीत ग्रीष्मे राजन्यं श
रदिवैश्वं वर्षा ऋथकारमिति अत्र माहिष्येण करण्योत्तरथकारः प्रजायत इत्युत्तरथकारस्य वर्षावधिः तदीयोपनयने सप्रमाणत्वं
स्य विज्ञानेश्वरेणोपन्यासात् न तु सौधन्वनस्य तस्योपनयने प्रमाणाभावात् न चैवं विप्रं प्रति वसंतं नियमात् विनर्तुना वसंतेन कृष्णाय

क्षेगलग्रहे अनध्यायेचोपनीतः पुनः संस्कारमर्हतीति बृहस्पतिना वसंताभावे दोषकथनाच्चोत्तरायणस्य तं प्रतिनित्यप्राप्तितया विधिर्वैद्य-
 ध्यमिति वाच्यम् केनापि निमित्तेन वसंतालाभे तदन्वोत्तरायणप्रापणार्थत्वात् तथा च गर्गः माघादिशुक्रांतकपंचमासाः साधारणा वास-
 कलहिजाना मिति बृहद्गार्ग्यः माघादिमासषट्के तु मेरवलाबन्धनं मतमिति नचैवमेताभ्यामेव शास्त्राभ्यां पौनरुक्त्यम् उत्तरायणशून्य-
 माघादिभागाषाढांत्यभागयोर्निवृत्त्यै उत्तरायणविधेरावश्यकत्वात् नचोत्तरायणविधिर्नैव माघादिमासप्राप्तेस्तच्छास्त्रव्यर्थमिति वाच्य-
 म् मकरार्कविशिष्टपौषनिषेधार्थत्वात् पंचसंख्याविधेर्मिथुनार्कविशिष्टपाठनिवृत्त्यर्थत्वाच्च षट्संख्याविधिस्तु वैश्यं प्रतिश्रावणा-
 दिनिषेधार्थत्वात् अनिहितं प्रतिदक्षिणायनविधिर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठोक्तः विप्रस्यक्षत्रियस्यापि मौंजीस्यादुत्तरायणे दक्षिणे तु विशां-
 कुर्यान्नानध्यायेन संक्रमइति शरदलाभे श्रावणाद्यन्यदक्षिणायनप्रापकस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च एवं च ब्राह्मणेन दक्षिणायने उपनयनं न-
 कार्येनापि पौषाषाढयोः सत्यप्युत्तरायणे उत्तरायणविशिष्टमाघादिपंचमासेषु कार्यं तत्रापि मीनार्कप्रभृतियावन्मिथुनप्रवेशं प्रशस्तः का-
 लः चांद्रसौरान्यतरवसंतलाभात् मीनमेषयोर्वावसंतं इति बोधायनोक्तेः मीनमेषयोस्तु प्रशस्ततरः मृगकुंभगतेभानौ मध्यमं मीनमे-
 पयोः उत्तमं गौयुगस्थेऽर्केऽत्यधमं चोपनायनमिति बृहस्पतिवचनात् मृगोमकरः गौर्दृषः युगं मिथुनम् मीनार्कविशिष्टम्येवौ नैकनि-
 षेधापवादकतया प्रशस्ततमः मीनस्थितेऽर्के रवतुल्यैत्रमासे शुभप्रदो ब्राह्मणमौं जिबन्धइति बृहस्पतिवाक्यस्य तदर्थत्वात् अतएवोक्तं

तेनैव गोचराष्टकवर्षाण्यां गुरुशुद्धिर्नलभ्यते तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगतेरवौ शुक्लेनष्टे तथा जी वेदुबलेनंद्रमास्करे व्रतोपनयनं कार्यं चैत्रे
मीनगतेरवौ जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवतागुरौ मेरवलाबं धनं शस्तं चैत्रे मीनगतेरवौ असुने वाशयेनाहराज्जमार्त्तंडः वसंतसमये कु
र्यादष्टे गर्भाष्टमेपि वा मेधावी मेरवलाबं धनं जन्ममासे थजन्ममे इति अत्र वसंतपदं मीनार्कविशिष्टचैत्रपदनिषेधसामान्यापवादकत्वेन क्लृ
प्तकालस्यैव निषेधविशेषापवादकत्वबोधने लाघवात् विप्रप्रत्येव तद्विशेषप्रशस्ततमत्वज्ञापने लाघवात् गर्भाष्टमेपि वैत्यव्ययाभ्यां तद-
नादरो ध्वन्यते अतएव शौनकः गर्भाष्टमे गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबंधने तु ततोधिकं जन्मस्तारकास्तमासे थवा जन्मनि वाडवाना
मिति वाडवानां ब्राह्मणानां यन्मीनार्कजन्ममासे जन्मनक्षत्रे चोपनयनं कर्तव्यमिति अनूयतद्गर्भाष्टकफलाधिकमिति तात्पर्यार्थः य
त्तुराजमार्त्तंडः जातं दिनं दूषयते वसिष्ठोत्थद्यौ च गर्गो नियतं दशाग्निः जातस्य पक्षं कित्तागुरिश्च शोषाः प्रशस्ताः रवलुजन्ममासि
जन्ममासेति थौमे च विपरीतदले सति कार्यं मंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनका इति तन्मीनार्कचैत्रान्यकालविषयम् त्रिविधेषु क्त
समये शुक्लपक्षः प्रशस्ततमः आपूर्यमाणपक्ष इत्याश्वलायनोक्तेः कृष्णपक्षे त्रेधा विभक्तं तत्तृतीयोऽंशो निषिद्धः मध्यमप्रथमोऽंशो प्र
शस्ततरोऽंशो कृष्णपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णाश्चांत्यत्रिकं विनेति बृहस्पत्युक्तेः शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णपक्षे त्रिधा कृते अंत्यभागं
विना द्वौ द्वौ गणितौ मध्यमाधमाविति स्मृत्यंतराच्च अथ तिथयो नृसिंहः तृतीयापंचमीषष्ठी द्वितीयाच्चापिसप्तमी उभयोः पक्ष

योश्चैवविशेषेणरूपपूजिताः धर्मकामौसितेपक्षेकृष्णोचप्रथमातथा कृष्णोत्रयोदशीकेचिदिच्छुंतिमुनयस्तथा द्वादशैकादशीचैवम
ध्यमेचप्रचक्षतइति धर्मोदशमी कामरुत्रयोदशी तैअपिसितेकृष्णेकेत्यन्वयः प्रथमातथाकृष्णो कृष्णोत्रयोदशीमितिमध्यममणिन्या
येनान्वयः मध्यमेचैवपक्षद्वयइतिबोध्यम् नारदः एकांचतुर्थीसंत्यज्यकृष्णापक्षेतुमध्यमाः आपंचम्यास्तुतिथयःपराःस्युरति
निदिताइति परास्तृतीयांशगताः यस्तुप्रथमातथेतिप्रतिपद्विधिःसकृतप्रायश्चित्तवात्योपनयनविषयः प्रशस्ताप्रतिपत्कृष्णो
कदाचिच्छुभगेविधौ चंद्रेबलयुतेलग्नेवर्षाणामतिलंघनइतिव्यासाक्तेः एवं चंद्रेबलयुतेलग्नाच्छुभमावेशकमेसिते चतुर्दशीप्रशं
संतिकुमारेवयसाधिकेइति चतुर्दशीविधिरपिअतिलंघनाधिकशब्दाभ्यांगोणकालातिक्रमस्थविवक्षितत्वात्अपराके नष्टेचंद्रेष्ट
मेशक्रेनिरंशोभास्करेतथा कर्तव्यंनोपनयनंनानध्यायेगलग्रहेइति निरंशस्वरूपमन्यत्रोक्तम् राशेःप्रथमभागरस्थोनिरंशःसूर्यउ
च्यते युगादित्वादिनानध्यायानामपिप्रतिप्रसवमाहभारद्वाजः याचैत्रवैशाखवसितातृतीयामाघस्यसप्तम्यथफाल्गुनस्य कृष्णोद्दि
तीयोपनयेप्रशस्ता प्रोक्ताभरद्वाजमुनींद्रसुरव्यैरितिअत्रचैत्रसिततृतीयामाघशुक्लसप्तम्योर्मन्वाद्योःप्रतिप्रसवः मन्वादिषुतयोःस्मृ
त्यर्थसारेपाठात् वैशाखवतृतीयायायुगादेरपि ज्येष्ठशुक्लद्वितीयातुआश्विनेदशमीसिता चतुर्थीद्वादशीमाघेएताःसोपपदाःस्मृ
ताइत्येतासामपितत्रैवानध्यायत्वमुक्तमितिताअपिकर्ज्याः गलग्रहाउक्तासुहूर्ततत्वे प्रतिपत्पूर्वचतुष्कंनवमीपूर्वत्रयचतुर्थीच अ

द्यौगलग्रहास्त्याज्यागर्गस्यमतेतथाषष्ठी अत्राप्यपवादः षष्ठीसप्तमीत्रयोदशीनांविनायोगोपन्यासेनदर्शितः स्मृत्यन्तरे अनध्याय
स्यपूर्वेद्युरनध्यायात्परेहनि व्रतारंभंविमर्गंविद्यारंभंविमर्जयेदिति एतदपवादोपिद्वितीयासप्तमीत्रयोदशीविनियोगेनदर्शितः अ
यंगलग्रहापवादश्चमूपाद्युपनयनविषयइतिकेचित् वासरनियममाहनारदः गुरुशुक्रबुधानांतुवाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः अधमः सो
मवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः वारोभेदारयोर्वर्ज्यौ कृष्णवर्ज्यौ निशापतेः अस्तंगतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यौ द्विजन्मनीति तथा
शारवाधिपतिवारश्च शारवाधिपबलं तथा शारवाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रत इति शारवाधिपवारानाह ह्यहस्पतिः बह्वृचानां
गुरोर्वारो यजुर्वेदजुषां कवेः सामगानां धराभूतोरथर्वविदुषां रवेरिति अमुनैव वाक्येन बह्वृचशारवाधिपो गुरुरित्यादि ध्वन्यते बलं
गोचराष्टवर्गादि शारवाधिपबलासंभवे दोषमप्याह मदनरत्नेष्टद्वयार्थः शारवाधिपे बलिनिर्केद्रगते च मौजी बंधस्तदीयदिवसेषु शु
भाय क्लृप्तः अस्मिन् बले रहिते तु पुनर्द्विजानां स्याद्दुर्लभं संकर इति प्रवदंति तज्ज्ञा इति तथा वर्णाधिपबलमप्यपेक्ष्यते सदानुकूलैर्
कस्मिन् वर्णेश बलशालिनि ब्राह्मणादेः प्रकुर्वीत कुमारं व्रतचारिणमिति पराशराक्तेः पतीसितेज्यो विप्राणां च पाणां कुजभास्करौ
वैश्यानां शशभृत्सौम्याविति वर्णाधिपाः स्मृता इति तेनैव व्यवस्थाप्रदर्शनाच्च मदनरत्ने राजमार्तंडः पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शारवावर्णेशो
र्बटोः सर्वेषां गुरुचंद्रा बलं श्रेष्ठं व्रतादिषु मौजी बंधे विवाहे च प्रतिष्ठायां विशेषतः गोचरेणेव कर्तव्यं वैधं बलमकारणमिति सर्वेषां

मित्यनेनयेषांनशास्वाधिपोगुरुस्तेषामपिबहूनांतसितृणांचगुरुबलमावश्यकम् उभयोरलाभेबटोरावश्यकमितिध्वन्यते वैधंवामवेधप्रयु-
क्तं गर्भाष्टमादिनित्यकालेबटोर्गुरुबलालाभेशांत्यातल्लाभः अनित्यकालेनैवमित्याहनारदः बालस्यबलहीनोपिशांत्याजीवोबलप्र-
दः यथोक्तवत्सरेकार्यमनुक्तेनोपनायनमिति अनुक्तेनित्यत्वेनेतिशेषः केचिदुष्टस्थानेषुस्थितेहहस्पतौशांत्यापिनोपनयनाधिकार-
इत्याहवसिष्ठः बंधोतृतीयेरिपुराशिसंस्थे इच्छंतिपूजांदशमेस्करेज्ये नेच्छंतिपूजाजनिगेव्ययस्थेपुरातनाअष्टमगेपिसूराविति बंधुश्च
तुर्थः रिपुराशिःषष्ठः जनिर्जन्मराशिः अतिसंकटेएतेष्वपिराशिषुपूजाहोमादेर्द्विगुणत्वादितृत्तिकल्पनयोपनयनंकार्यं नतूक्तसंव-
त्सरातिक्रमः कार्यः तथाचगुरुः तस्माद्ब्रह्मेयः कालत्वाद्वलीसंवत्सरोमतइति राशिविशेषस्यस्यगुरोरष्टमादिस्थानस्थितस्यापिना-
धिकारप्रतिबंधत्वमित्याहभरद्वाजः धनुर्मीनकुलीरस्थोजीवोजन्मांत्यमृत्युगः आतिसौरव्यंबटोः कुर्याद्वसिष्ठवचनंयथेति धनुर्मी-
नौहिगुरुस्वामिकौयथाहुर्देवज्ञाः पंचाननेरविंविद्यात्सोमंकर्कटके तथा मेषवृश्चिकयोर्मौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः गुरुर्धनुषिमीने-
चतुलायांवृषभेगुरुः शनिर्कर्मकरेकुंभेराशीनामधिपाः स्मृताइति कुलीरः कर्कः सचगुरोरुच्चंस्थानं यथाहुः अजवृषभमृगो-
कुलीराश्लषवणिजौचदिवाकरादितुंगाइति मृगोमकरः कुलीरः कर्कः श्लषोमीनः वणिकुतुला वेदविशेषेणनक्षत्रविशेषविधि-
र्ज्योतिर्निबंधे मूलेहस्तत्रयेसार्पणैवपूर्वात्रयेतथा ऋग्वेदाध्यायिनांकार्यमेरवलाबंधनंबुधैः पुष्येपुनवसौपोष्णोहस्तैर्मैत्रेशशांक

मे ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मोंजिबंधनम् पुष्यवासवहस्ताश्विषि वविष्णुत्तरात्रयम् प्रशस्तं मेखलाबंधे बहुनां सामगायिनाम्
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यादित्यवासवम् अथर्वशाश्विनां शस्तो भगणोयंत्रतापेण इति हस्तत्रयं हस्तचित्रास्वानीति पूर्वात्रयं पूर्वापू
र्वाषाढापूर्वाभाद्रपदेति शैवमाद्रा एषामसंभवे सारसमुच्चये मध्याग्नेयविशारवंद्रयाम्यंहित्वा च वारुणम् ब्रतेशस्तानि सर्वेषां चेच्छारवोक्त
नलभ्यते आग्नेयंकृत्तिका इन्द्रो ज्येष्ठा याम्यं भरणी वारुणं शततारका शार्ङ्गधरीयं श्रवणादित्यपौष्णादिद्वये हस्तत्रये मृगे सर्वेषां मे
खलाबंधः शुभः प्रोक्तो द्विजन्मनामिति आदित्यं पुनर्वसुः सचक्रकृसा मशाश्विव्यतिरिक्तविषयः व्यवस्थावाक्यानुसारेण क्रकृसा
मशारवीतरान् प्रत्यप्रवृत्तेन चंद्रतारानुकूलेषु ग्रहबद्धेषु शुभेष्वपि पुनर्वसो कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमार्तं उवाक्येनोक्तशा-
श्विनः प्रत्येव व्यवस्थावाक्यप्राप्तायाः पुनर्वसुनिवृत्तेः सर्वसाधारणविनियोगविधिनाऽपवादप्रसक्तौ प्रतिप्रसवेलाघवात् वस्तुतस्तु
ज्योतिर्वित्प्रसिद्धवसिष्ठादिसंहितासूक्तचिदपि पुनर्वसुनिषेधादर्शनात्तासु हेमाद्र्यादिमहानिबंधेषु च पुनर्वसुविधेरेव प्रतीतेर्दाक्षि-
णात्यसकलशिष्टानां पुनर्वसावुपनयनाचारस्योपलंभाच्च राजमार्तं उवाक्यं निर्मूलं समूलत्वेपिनयजुर्वेदिप्रभृतिविषयं उक्तव्यवस्थौचि-
त्यात् यनुविप्रपदोपेतैतद्वाक्यबलेन यजुर्वेद्यादीन् प्रति पुनर्वसुविधिरेव क्षत्रियवैश्यविषय इति तन्न नक्षत्रांतरे वर्णात्रयसाधार-
णस्य तस्य तथात्वे वैरूप्यापत्तेः जातिवाचकविप्रपदोपेतत्वेन सामान्यशास्त्राद्व्यक्तिवाचिपदोपेतत्वेन विशेषशास्त्रस्योक्तविधेर्बलवत्ता

त् सावकाशताया उभयत्र तुल्यत्वेनाविनिर्गमकृत्वात् आदित्यवारनिषेधात् नक्तविधेर्बल क्त्वे महानिबन्धोक्तन्यायेन कल्पनिषे-
धात् क्लृप्तविधेः स्मृतां बलवत्त्वाच्च प्रतिप्रसवत्वप्रयुक्तलाघवस्य सामान्यप्रवृत्तशास्त्रसंकोचतायाः पौष्ठापेषणादौ क्लृप्तत्वेन त-
द्विरुद्धकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च विप्रान्प्रतिसर्वथैव पुनर्वस्तुनिषेधे सर्वेषां द्विजन्मनामिति बहुत्वोक्तेर्द्विजन्मद्वयेन उपपत्तेश्च अस्म-
न्मते तु उक्तनिषेधस्य निर्मूलत्वेऽन्यशाखिनोपि प्रतिअनुकल्पत्वेन पुनर्वस्तुविध्यङ्गीकारेण तदुपपत्तेः समूलत्वेऽपि यजुर्वेद्यात्मकवि-
वर्णविषयत्वात् योगेषु व्यवस्थामाह श्रीपतिः सर्वैधृतिस्तु व्यतिपातनामासर्वोप्यनिष्टः परिघस्य चार्थम् तिस्रस्तु योगे प्रथ-
मे सवज्जे व्याघातसंज्ञेन वपंचशूले गण्डेति गण्डे च षडेव नाज्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीया इति उक्तान्यविषये त्वाह वृहस्पतिः
शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तं द्योपनायनमिति करणे व्यवस्थामाह स एव बवादीनां तृषट्कं स्यादुपनायनेन पूजितम् शकुन्या-
दीनि विष्टिं च वर्जयेच्च विशेषत इति दिनभागव्यवस्थामाह मनुः सर्वदेशेषु पूर्वाणहं मुखं स्यादुपनायनम् मध्याह्ने मध्यमं प्रो-
क्तमपराह्णे च गर्हितमिति एवं व्यवस्थितेऽपि शुभकाले निमित्तविशेषेण निषेधमाह गर्गः ग्रहेरवीन्द्रो रवनिप्रकं पेकेतूद्गमे-
ल्कापतनादिदोषे व्रते दशाहानि वदंति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदंति केचिदिति वर्ज्यानीति शेषः अत्र तु दाहे दिशो चैव धरा प्र-
कं पे वज्रप्रपाते च विदारणे च केतौ तथोल्कांस्तुकणप्रपाते च हनकुर्याद्भूतमंगलानीति अत्रोक्तकणोतिपदेन निमित्तलाघव एत-

सं.कौ.
११९

दितिसूच्यते तथा लङ्ः व्रतेः न्हिपूर्वसंध्यायां वारिदोयदिगर्जति तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतंतत्र विषर्जयेदिति यत्तु ज्योतिर्निबं
धे नां दीश्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः तदोपनयनं कार्यं वेदारं भनकारयेदिति एतन्न बद्धविषयम् तेषामुपनयने वे
दारं भाभावेन निषेधा संभवति इति बहवः केचित्तु कार्यमित्यंतं सर्वसाधारणं निषेधस्तु संभवत्याप्तिकविशेषविषयोक्त आर्षे
यं हृणीतेत्यादेः साधारणत्वेऽपि याज्ञिकमतेन चतुरो हृणीत इत्यादिनिषेधयोर्ह्यसुष्यायणाविषयत्ववदित्याहुः उपनयनोत्तरं गर्जि
तसंभावनायां सति गर्जिते चानुप्रवचनीयात्पूर्वं यत्कार्यं तदवसरे वक्ष्यामः अथोपकल्पनम् स्रमुहूर्तनिरीक्षणकाले एकम्
हतं कौपीनधारणोत्तरमपरम् अहतस्वरूपमाह प्रचेताः इषद्धौ तं न वंशवेतं सदशं यंत्रधारितम् अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्म
सुपावनमिति तच्च कार्पासम् शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासमिति वसिष्ठोक्तेः शाणं वा वासीरन्नानुपूर्व्येण शाणसौ-
मादिकानि चेति मनूक्तेः प्रावरणार्थं मेणयमजिबं वा सोवा एणयेत्तवाजिनेन ब्राह्मणमित्याश्वलायनोक्तेः एणी बिंदुरहितामृगी
तत्संबंध्येण यंतदभावे कृष्णाहारिणं वा हारिणं मेणयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येत्यापस्तंबोक्तेः तच्च नोपस्तीर्यासीत शर्यात वा तथैव त
दुक्तेः तत्परिणाममाह शाकलः अरवंडं वा त्रिरवंडं वा षट्त्वारिंशदंगुलम् चतुरंगुलविस्तीर्णं धारयेदजिनं सदेति रवंडत्रयमानस्य
वस्यापि स्मृत्यंतरे त्र्यंगुलं तु बहिर्लोमयद्वा स्याच्चतुरंगुलम् अजिने धारयेद्दिप्रश्चतुर्विंशाष्टषोडशैरिति चतुर्विंशांगुल एकः अष्टांगु

लोहितीयः षोडशंगुलस्तृतीयः एवंत्रिभिः षोडशैरष्टचत्वारिंशदंगुलं परिमंडलं धार्यमित्यर्थः उपवीतमाहमनुः कार्पासमुपवीतं-
स्याद्विप्रस्थोर्ध्ववृत्तं त्रिवृदिति उर्ध्ववृत्तमाहसंग्रहकारः करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृत्तं
स्मृतमिति तन्निर्माणप्रकारः स्मृत्यर्थसारे शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहतांगुलिमूलकैः आवेष्ट्य षण्णवत्या तत्रिगुणीकृत्य यन्ननः अब्रू-
लिंगकैस्त्रिभिः सम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तं तु तत् अथ प्रदक्षिणावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्ध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्यसेत् य-
ज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत् सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् सावित्र्या दशकुन्वोऽष्टिर्मंत्रिना भिस्तदुक्षयेदिति धारणे
विशेषः श्रुत्यैवोक्तः दक्षिणं बाहुमुद्धरते वधत्ते सव्यमिति तथान्यच्च विच्छिन्नं चाप्यधो ध्यातं फल्गुना निर्मितमुत्सृजेत् परिमाणोत्तरम्
पितत्रैवोक्तम् यद्वेत्युपक्रम्य पृष्ठदेशे च नाभ्यां च यत्पतं विंदते कटिम् तत्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलं बन्धनं चोच्छ्रितम् स्तनादूर्ध्वमधो ना-
भेर्न धार्यतत्कथंचन ब्रह्मचारिणा एकं स्यात्स्नातके द्वे बहूनि वा तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिव्यते एतच्च वस्त्रोत्तरीयाभावे तृतीयो-
पवीतधारणं कर्मांगम् बहूनि वेतिकाभ्यम् बहूनि चायुष्कामस्येति देवलोक्तेः अस्य कंठादुत्तारणनिषेधं क्षालनार्थं च शारवाविशंपे-
णातदपवादमाह ऋगुः मंत्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् चोत्थरेच्च ततः प्राज्ञो यद्वच्छेच्छेय आत्मनः सकृच्च धारणात्तस्य प्राय-
श्चित्तीभवेद्विजः तैत्तिरीयाः कंठाः कण्वाश्चारकावाजपेयिनः कंठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्वतु क्षालनं द्विजाः बहूचाः सामगाश्चैव येना

सं.कौ.
१२०

न्येयजुःशाश्विनः कंठादुत्तीयं सूत्रं तु पुनरहंति संस्क्रियाम् संस्क्रियां मन्त्रेणोपवीतांतरधारणम् अप्यंगे चोदधिस्नाने मातापित्रोर्मृ-
तेः हनि कंठादुत्तीयं सूत्रं तु कुर्यात्क्षालनं द्विज इति एतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्था बोध्या मेखला माह मनुः मौंजी त्रिवृत्सना-
स्तृक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला त्रिघनाग्रं ग्रिने केन त्रिभिः पंचमिरेव चेति आश्वलायनः त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता त-
द्व्ययस्त्रयः कार्याः पंचवासप्तवायुनः वेदत्रयेणावृतोहमिति मन्येत स द्विजः तद्व्ययस्तदंगानितद्रहस्यानिसंस्मरेदिति ग्रंथिसं-
ख्यानां प्रवरसंख्यानुसारेण व्यवस्थितविकल्पो बोध्यः मनुः सुंजाभावे तु कर्तव्या कुशाश्वंतकबल्वजैरिति दंडमाहाश्वलायनः पा-
लाशो ब्राह्मणस्येति केशसंभितो ब्राह्मणस्येति च गौतमः यज्ञियो वा सर्वेषां धिति सूर्यललाटनासाग्रप्रमाण इति च अतएव केशांतत्वं सू-
र्धाप्रमाणमिति केचित् त्रिवृत्कटिसूत्रं कौपीनं मिदपात्रं कमंडलुमाचाराद्विवाहवेदिं च संपादयेत् इत्युपकल्पनम् पूर्वसंस्कारा-
तिपत्तौ तन्निमित्तं व्याहृतिहोमं कृच्छ्रानुष्ठानं च कृत्वा तन्मन्त्रेण नां दीश्वान् कृत्वा पनयनांगत्वेन मंडपदेवता प्रतिष्ठापनोत्ते चोत्थात्वा चः सं-
स्कारान्पूर्वेद्युः कुर्यात् चोत्तोपनयने तु परदिन एव कुर्यादिति पारिजाते अथोपनयनांतर्गतपदार्थेषु विशेषाः तत्रवासः परिधानानं-
तरं पूर्वोक्तानुपवीताचमनरीत्यादिराचमनं कार्यम् कारयंति च शिष्टा मौंजनरथ्या प्रसर्पणानिमित्ता च मनमनुपनीतावस्थायां उपवीतधा-
रणानंतरं तु तत्तद्वर्णोचितविधिना वाचमनम् आचान्तमुत्तरेणाज्यमितिकारिकाद्युक्तेः यज्ञोपवीतिनं कृत्वा यथाशास्त्रमाचामयतीति

१२०

जयंतोक्तेष्व अथ जयंतोक्ताचमनप्रकारः अंतर्जानुकरः प्रणवसावित्री बह्वशिरवो दक्षिणहस्तंगोकर्णाकारं संहतांगुलिं कृत्वा ब्र
ह्मतीर्थे नवीक्षितमंबु फेनेन बुद्बुदविकृतगंधरसवर्जितं तृद्भुसं त्रिःपिवेत् ऋग्वेदः प्रीयतामिति प्रथमं यजुर्वेदः प्रीयतामिति द्वितीयम्
सामवेदः प्रीयतामिति तृतीयम् पाणिं प्रक्षाल्यात् लोमकौ संहता बोधो संहतांगुलिपाण्यंगुष्ठमूलेन द्विः परिमृजति अथर्ववेदः प्रीयता
मिति इति हासपुराणानि प्रीयेतामिति द्वितीयम् ततः पाणीं प्रक्षाल्य पादौ शिरश्चाभ्युक्षेत् विष्णुः प्रीयतामिति अपः स्पृष्ट्वा संहता
भिस्तिष्ठति रंगुष्ठेन च मुरवं स्पृशेत् अग्निः प्रीयतामिति अपः स्पृष्ट्वा अंगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिकां प्राणः प्रीयतामिति अपः स्पृ-
ष्ट्वा अंगुष्ठानां भिकाभ्यां च क्षणीचंद्रादित्यौ प्रीयेतामिति अपः स्पृष्ट्वा तथैव कर्णौ दिशः प्रीयेतामिति अपः स्पृष्ट्वा अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां
नाभिं पृथिवीं प्रीयतामिति अपः स्पृष्ट्वा तदयं तलेन रुद्रः प्रीयतामिति अपः स्पृष्ट्वा सर्वाग्निः शिरः सप्तर्षयः प्रीयेतामिति अपः स्पृ-
ष्ट्वा बाहू अग्रेण इंद्रः प्रीयतामिति एवं भोक्ष्यमाणसंध्योपासनादौ च द्विराचमनमेवेति पारिजाते व्याघ्रपादः केशवादिभिः पीत्वा
चतुर्थेन मृजेत्करम् पंचमेन च षष्ठेन द्विरोष्ठाबुक्षेत् क्रमात् तौ सप्तमेन च मृजेदेकवारं तु मंत्रवित् अष्टमेन तु मंत्रेण अग्निमंत्र्यजलं शु-
चि वामं संप्रोक्षयेत् पाणिं अनुनानवमेन तु दक्षिणं दशमेनाग्निं वाममेकादशेन वै सूर्धानं द्वादशेनाथ स्पृशेद्दूर्ध्वं षष्ठकम् संकर्षणा-
यनमइति स्पृशेदंगुलिमूर्धभिः अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह नासारं ध्रुवास्तु देवप्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेच्छुभे अंगुष्ठानां

मिकाभ्यां च संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह अनिरुद्धाय नम इति संस्पृशेदक्षिदक्षिणम् पुरुषोत्तममंत्रेण ताभ्यां वामां स्पृशेद्दृशं तथांगुष्ठ
कनिष्ठाभ्यां संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह अधोक्षजं नृसिंहाभ्यां श्रोत्रे द्वे संस्पृशेत्क्रमात् नाभिमच्युतमंत्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद्बुधः श्रीज-
नार्दनमंत्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत् उपेन्द्रायेति मूर्धानं स्पृशेत्सजलपाणिना सर्वो गुल्यग्रभागे स्तुतसमाश्लिष्टे जलैः सह ऋजौ तु हरि-
कृष्णाभ्यां संस्पृशेदक्षिणोत्तरो आचामेदप एव तु भगवन्नामभिः क्रमात् सद्यः पूतः सविहितेषु तरेष्वधिकारवानिति यत्तु तत्रैव मरद्वा
जः देव्याः पादौ त्रिभिः पीत्वा अब्लिंगेन वधास्पृशेत् पुनर्व्यात्स्ति गायत्र्या शिरोमंत्रेर्द्विधा स्पृशेत् देव्याः गायत्र्याः अब्लिंगेरित्यनेन
रंपादैरित्यनुषंगः आपो हि षेत्पादिभिर्न वभिः पादैर्मुखव्याण २ नेत्र २ श्रोत्र २ नाभित् हृदयानि न वस्थानानि संस्पृश्य व्याहृत्यादिमंत्रैः
शिरोद्भिः संस्पृशेदित्यर्थः नायं विधिः प्रकृता च मनोपयोगी गायत्री साध्यस्य गायत्र्युपदेशोत्तरभावाच्च मनविषयताया उचितत्वा-
दिति आचमनोत्तरं कार्यमुक्तं कारिकायाम् आचान्तमुत्तरेणाज्येयज्ञपात्राणि चानयेत् अंतरेणाग्निमात्मानंदक्षिणोत्पवेशयेत्
आहवहृत्तिकारः ब्रह्मचारी तीर्थेन प्रविश्याचार्यस्य च दक्षिणत उपविशेत् तीर्थेनामप्रणीतानां पश्चिमो देशः सर्वत्र तीर्थेनैव प्र-
विश्य कर्म कुर्यादिति पश्चिमश्च पूर्वोत्तरमपरेण प्रणीता इति सूत्रोक्त उत्तराभावेऽपि तदुपलक्षणाहो बोध्यः एकपुरोडाशायां अ-
ग्नीषोमीयाभावेऽपि तदुपलक्षितांतरालवत् ततः कर्तव्यं कारिकायाम् अंतरेणाग्निमात्मानंदक्षिणोत्पवेशयेत् बहिरास्तरणादि-

दिति आश्वलायनस्मृतौ तु शुचसंमार्जनंकृत्वा कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् यज्ञोपवीतमिति एतेन बह्वचोप्यसेरुदकृतिष्ठंतमर्भ
कम् प्राङ्मुखं प्राङ्मुखवस्तिष्ठन्कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् आचार्येणाजिनादीनि दातव्यानि स्थितस्य वै सम्यगाचमयित्वा तमित्यादिना सु
चसंमार्जनां ते यज्ञोपवीतदानाद्याचमनांतमुक्तम् अवक्षारणो विशेषं शौनकः शिष्यांजलौ स्वांजलिस्थमवक्षार्योदकं गुरुः शिष्यांजलि
गताश्चापोवक्षार्यस्वेन पाणिनेति कस्येति परिदायै न प्रजाधिपतयेत इति यद्यपि मंत्रस्य परिदानेन करणत्वं प्रतीयते तथापि जपो
यं परिदानसं कल्पोत्तरं कार्यः आदित्यमीक्षयेच्छिष्यमथोष्मावपि पूर्ववत् तिष्ठेतामुत्तरेणाग्निमन्योन्याभिसुरवोततः धात्रे परिद
दाम्येन मितिसंकल्पपूर्वकम् कस्य ब्रह्मादिकं मंत्रं ददाम्यंतं गुरुं जपेदिति कारिकोक्तेः तथैव जयंतां केशव जपत्वस्य वृत्तिरुक्तत्वा
च्च अवक्षारणादिसभिदाधानांतं गायत्र्युपदेशं सन्निपात्यंगमिति ग्राह्याश्वलायनः शुचित्वसिद्धये तस्य सावित्रीग्रहणं गुरुः अभि
मंत्र्य यथा वारिसिंचत्येव तदंजलौ हस्तं गृहीत्वा शिष्यस्य मंत्रशिष्यत्वसिद्धये कर्मसाक्षिणमादित्यं तर्पयेत्तं यथोक्तवत् ततो ब्रता
नां पतयेददातिरवये बह्वं रवेः संमाननार्थाय रक्षार्थं तद्दूरीय असामर्थ्यात् समाहर्तुमात्मनस्तं गुरुः पुनः ददाति मंत्रं बद्धुं प्रजानां
पतयेत् पुनः प्रजानां पतयेत् सूर्याय ताभ्यां दत्त इति स्मरम् गृहीत्वैवानयोः शिष्यं समालभ्यात्मसात्करोत् योमयोष्माभ्यां दत्तः स ताभ्यां
मत्पुनर्दत्त इति स्मरन्नित्यर्थः करोत् करोत् कुर्वत्येवात्मसात्संतः सर्वान् पूर्वमुखवस्थितान् तस्मात् पूर्वमुखं कृत्वा गृणीयाच्छिष्यमे

वनम् गुरोरग्रेः प्रधानत्वात्प्रागग्नौ जुहुयाद्दुरिति अग्नौ गुरुत्वोक्त्या गुरोरिवाग्नौ अपि अभिवादनं कार्यमिति सूच्यते एतदन्ते आचारमा
प्तं गायत्री पूजनं जन्वाच्योपसंगृह्येति सूत्रोक्तप्रकार उपदेशश्चाग्नौ रुत्तरदेशो कार्यः अथास्मै सावित्री मन्वा होत्तरतो ग्रेः प्रत्यङ्मुखायो
पविष्टाय सन्नाय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनायेत्येक इति पारस्करोक्तेः इत्यमेव कातीयसूत्राच्च कल्पसूत्राधिकरणोक्तरीत्या षडंगमेक
इति वदत्यत्र ये कीयत्वोक्त्या दक्षिणत उपविष्टायोपदेशस्य नाभिमतत्वसूचनाच्च उत्तरेणाग्निसुपविशतः प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मु-
ख इतर इति गायत्र्युपदेशपरशारवायनसूत्रवाक्यशेषस्याध्यासीनो विशमेकां प्रशस्तो प्राची सुदीची मपराजितां वेत्यस्य व्याख्यावसर-
एकः श्रोता दक्षिणतो निर्वादे दित्येतन्निषित्यते अनेन सूत्रेणेति तद्वाप्याच्च उदगग्रे रुत्सृज्य प्रागाचार्य उपविशति उदगग्रेषु दर्भेषु प्र-
त्यङ्माणवक इति छंदोगसूत्रव्याख्यावसरं उत्तरत एवाग्नौ रिति तद्वाप्योक्तेश्च उत्तरतो ग्रेः प्राङ्मुख आचार्यो वतिष्ठते पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख
इतर इत्याश्वलायनेनापि गायत्र्युपदेशांगोऽवसारणादावुत्तरदेशोपदेशस्य प्रयोगविषयत्वेन गायत्र्युपदेशोपदेशत्वौचित्यसूचना
च्च होमदेशानिरूपितोत्तरदेशस्योक्तसूत्रेषु विधित्सितत्वेन होमस्य सत्यप्यंगत्वं तद्देशत्वमनाशंक्यं तत्तद्दोमसमयैः ग्रेः पश्चादुभयो-
र्दक्षिणोत्तराभावेन जयंतादिभिरुपवेशनविधानाच्च अस्मादेव ब्रह्मचारिणो दक्षिणदेशो स्थितिनियमात् ब्रह्मचारिकर्तृकसंस्थाज-
पोपस्थानादौ परिभाषा प्राप्तं नाग्नेः प्रत्यगुदगदेशावस्थानं भवति अनियतदेशाप्राप्तौ परिभाषायानियमार्थत्वात् मानांतरनियतदेश

बाधेनापूर्वविधित्वासंभवात् योपिजयंतग्रंथः अथोभयोरपिअग्नेःपश्चाद्यथोपवेष्टुंशक्यंतथोपविशत्याचार्यस्तस्याप्तिमुरवोब्रह्म-
चारीति ब्रह्मचारिणाग्नेःसंभतः करणस्यपरिभाषाविरुद्धत्वात् अनेकोदात्ततस्मान्नुरोधाच्च अग्नेःप्रत्यगुदगदेशएवपश्चादितित
त्रनिर्दिष्टइतिद्रष्टव्यम् अग्नयेसमिधमितिमंत्रोऽविज्ञातस्वरत्वाविभाषाच्छंदसीत्येकश्रुत्यविधानाच्चैकश्रुत्येनैवप्रयोक्तव्योऽतःसर्व
त्राप्यविज्ञातस्वरामंत्राएकश्रुत्येनैवप्रयोक्तव्याइतिजयंतः अथोपसंग्रहणम् तत्रकारिकाकारः जान्वान्यदक्षिणोपादमात्रा
यस्योपगृह्यतेति पादावुपसंगृह्येतिजयंतः उपसंग्रहणं नामामुक्तगोत्रोदेवदत्तशर्माहंभो अभिवादयइत्युक्ता कर्णोदक्षिणोत्तरो
पाणिभ्यांस्पृष्ट्वादक्षिणेनपाणिनागुरोर्दक्षिणपादंसव्येनसव्यंगृहीत्वाशिरोवनमनमिति अनेनैवाशयंनविष्णुः तस्यचव्यत्य
स्तकरःपादावुपस्पृशेदिति अत्रविशेषमाहबोधायनः आत्रेसंस्पृश्यमनःसमाधायाऽधस्ताज्जान्वोरापद्भ्यामन्योपसंग्रहण-
मिति अन्यस्यगुर्वादेः अत्रापिविशेषमान्हिकपारिजाते भारद्वाजः कर्णयुग्मेस्वहस्ताभ्यांस्पृष्ट्वाजानुद्वयादिकम् चरणौगु
ष्ठयुग्मांतं समृज्यतुशनैःशनैः दक्षश्चोत्रसमंबाहुंदक्षिणंतुप्रसार्यच बाहूपरिशिरोनम्रमुक्तंतदभिवादनमिति यद्यपिस्मृत्यर्थसा
रेगुरुषूपसंग्रहणं वृद्धतरेस्वभिवादनं वृद्धनमस्कारं कुर्यादितिउक्ताभिवादनेपादग्रहणं नास्तिपादस्पर्शनं कार्यं नवेत्युक्तंतथापिअ
भिवादनविशेषात्मकोपसंग्रहणविषयाभरद्वाजोक्तिरिति नविरोधः गोत्रपरिचर्यार्थंप्रवरकीर्तनमपिकार्यमिति वृद्धाः यद्यपिस

वचप्रत्युत्थायाभिवादनमिति आपस्तंबोक्तिस्तथापीह जान्वाच्योपसंगत्यसूत्रादुपपाद्यते अथप्रत्यभिवादनम् मनुः आयुष्या
 न्भवसौम्येतिवाच्याविप्रोभिवादाने अकारभ्यास्यनाम्नोतेवाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतइति तथानायुष्यान्भवसौम्यदेवदत्तशर्मनृअइतिवा-
 क्यंसंपद्यतेइतिकेचित् प्रत्यभिवादेशूदे एचोपगृह्यस्य दूरादूतेपूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतावितिपाणिनीयसूत्रयोरनुसारेणतुअ-
 कारांत देवदत्तादिनाम्नोतेविद्यमानस्याकारस्यप्लुतत्वं हरेर्शमोइत्योदोहराइशंभाउइत्येवंसंध्यक्षरविस्तरेषणाक्षरपूर्वभागाकारस्यप्लु-
 तत्वंविधीयतेइतिमनुवाक्यार्थः संभवतिपूर्वकायइतिवच्च पूर्वाक्षरइत्यप्यक्षरपूर्वाद्धेइत्यर्थेसंभवति लप्यतेचैवम् मनुवाक्यस्याम-
 न्रितेयोत्यस्वरः प्लुतसंध्यक्षरमप्रगृह्यमाईआउभावंवापद्यतेइतिवसिष्ठवाक्यसंवादापि तस्मादायुष्यान्भवसौम्यदेवदत्ता ३इत्येवप्र-
 त्यभिवादउचितः संगच्छतेचैवंसतिदेवदत्ता ३अभिभूता ३इपठा ३उईदृशप्रत्यभिवादवाक्योदाहरणंवेद्याकरणानाम् पारिजातादि-
 प्रयोगकाराणांचदेवदत्ताइतिप्लुतांतप्रत्यभिवादकथनंसंगच्छतेनोक्तमनुवाक्यव्याख्यावसरेव्याख्यातृणामीदृशग्रंथः अभिवादकस्य
 यन्नामतस्यांतोयोः कारादिस्वरः नाम्नामकारांतत्वनियमाभावात्सप्लुतः कार्यइत्युपक्रम्य पठितः एतच्चप्रत्यभिवादेशूदेइतिप्लुतं-
 स्मरन्पाणिनिः स्फुटमुक्तवानिति यदिशर्मानित्येवप्लुतोविवक्षितस्तदाकारांतत्वनियमाभावोक्तिः पाणिनीयवाक्योदाहरणंचसंभवतः
 अतश्चस्पृत्यर्थसारेप्रत्यभिवादपक्षेषु बहुषुसत्त्वपिदेवदत्ता ३इतिप्लुतांगीकारपक्षएवश्रेयानितिमेतव्यम् ब्रह्मचार्योपदेशोवेदमधीव्येति

सूत्रकृतेतिकरणप्रयोगादुपदेशसमाप्तिः प्रेषार्थमेवमुक्तातु कालमेकं विनिर्दिशेदितिकारिकायामपित्याय प्राप्तं शक्तस्य वैकल्पिक-
कालावधारणमुक्तं नतु पूर्वोपदेशवदयं नित्योपदेशः यस्त्वस्मिन्नवसरे पारिजातादौ सायं प्रातर्भिक्षेयाः सायं प्रातः समिधमाधेहि
इत्युपदेशपाठः सकर्मकुर्वन्नित्यनेनैव गतार्थत्वात्प्रमादपाठः अनुप्रवचनीयार्थमिक्षायामेव भिक्षांभवान्ददात्विति भिक्षांभवती-
ददात्वित्यनुप्रवचनीयमिति वेति भवच्छब्दमध्यकभिक्षावाक्यप्रयोगनियमो न सायं प्रातर्भिक्षायाम् तत्रत्वादिमध्यावसानेषु भवच्छ-
ब्दोपलक्षितेति स्मृत्फक्तप्रकारेणैव तद्वाक्यप्रयोगइति भाष्यकारः इत्युपनयनपदार्थेषु विशेषकथनम् अथोपनयनप्रयोगंवक्तुं
द्वितीयजन्मप्रदत्वेनेतरकर्माधिकारसाधकत्वेनेतरसंस्कारेभ्यस्तस्य वैशिष्ट्यात्तत्फलप्राप्तौ विघ्नपरिहाराय विनायकशान्तिरुच्यते तत्र
याज्ञवल्क्यः एवं विनायकं पूज्यग्रहांश्चैव विधानतः कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमामिति बृहत्साराशरः चतुर्थ्यां शुक्ल-
पक्षे तु श्रवणोच्चोत्तरे तथा पुण्यार्थं सर्वसिद्ध्यर्थं कुर्याच्छांतिं विनायकीम् नक्षत्रांतराणि विष्णुधर्म इमां शांतिं प्रकृत्य हस्तपुष्याश्च
युग्मौ म्यवैष्णवान्यतमेशभौ नक्षत्रे च मुहूर्ते च मंत्रे वा ब्रह्मदेवत इति भाविष्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च वारेण धिषणस्य च तिष्ये च वीरन-
क्षत्रे तस्यैव पुरतो नृपेति एतद्वचनमुदाहृत्या परार्कः तच्छ्रीकामस्य विनायकस्मपनविषयम् उपस्पृष्टविषयं तु पुण्याहविधा-
नम् उपस्पृष्टस्य विलंबायोगात् धिषणो गुरुः तस्यैव विनायकस्येत्यर्थ इति उपनयनादिफलप्राप्त्यै क्रियमाणायामपि विनायकशान्तिं

सं० क्रौ०
१२४

तौ उपनयनकालाविरोधेन संभवत्कालोपसंग्रहः कार्येन तु तद्विराधेनेति बोध्यम् अथ प्रयोगः उक्तकाले पवित्रपाणि रधिकारी प्रा-
णानायम्य देशकालौ संकीर्त्या स्य कुमारस्योपनयनकर्मणो निर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थं विनायकशान्तिकरिष्य इति संकल्प्य तदंगत्वेन गणेशपूजादि-
चार्योपि पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्याचार्यकर्मकरिष्य इति संकल्प्य यदत्र संस्थितमिति सर्षपान्विकीर्य शुचीव इत्यदिर्मवंप्रो-
क्ष्य स्वस्त्यर्चनं तार्क्ष्यमिति मंत्रद्वयेन प्रार्थ्य प्रतिमाद्वयस्याः श्रुतारणं कृत्वा मध्यदेशे सुचौ स्फुलिमे स्थंडिले पंचवर्णेः पिष्टैः स्वस्तिकं कृत्वा तस्मि-
न् प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमानडुहं रत्नमरक्तं वा चर्मस्तीर्य तत्र श्रीपर्णीपीठं निधाय तच्छ्वेतवाससाच्छाद्य पूर्वादि क्रमेण च तत्सृष्टिदिक्षु स्वस्तिकानि
कृत्वा तेष्विमान् पदार्थान् कांडानुसमयेन कुर्यात् महीद्यौरिति सुवंस्पृष्ट्वा ओषधयः समितिधान्यं निःक्षिप्य आकलशेष्विति एक रूपमत्र
पाकलशं निधाय इमं मे गंगे इति संगमोदकेन हृदोदकेन वा पूर्य उत्पृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना मृतिके हरमे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं
मिति अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसंगमहृदमृदोनिःक्षिप्य गंधद्वारामिति चंदनागरुके सरकस्तुरिकर्पूरगोरोचना निनिःक्षिप्य तूष्णी-
रिति फलम् सहिरलानीति पंचरत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं युवासवासा इति वस्त्रेणावेष्ट्य चंदनमाल्यभूषितं कृत्वा पूर्णादर्वीति पूर्ण-

१२४

पात्रं निधाय कलशस्य मुरवे विष्णुः० यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः० सर्वे समुद्राः सरितः० देवदानवसंवादे मथ्यमान इति च पठेत् द-
 क्षिणपश्चिमोत्तरकलशेष्वित्यंते कर्मण्याचार्येण कृते चत्वारऋत्विजः पवित्रपाणयः आचम्य प्राङ्मुखः स्तत्त्वा यामीति वरुणमवावा-
 षोडशोपचारैरभ्यर्च्य पूर्वकलशे श्रीसूक्तं दक्षिणे महित्रीणां पश्चिमकलशे न हिते क्षत्रं उत्तरकलशे वामदेव्यं आनोभद्रा इति बह्वृचाः
 नमोवाच इति० शं नोवाचः पवतामिति तैत्तिरीयाः पठेयुः तदैवाचार्यो भद्रासनप्राग्देशं होमार्थं स्थंडिलं कृत्वा तदैशान्यां वेद्यां पीठे-
 वा वस्त्रादौ प्रतिमाद्वये विनायकां बिकयोरावाहनादिभिर्नैवेद्यां तैरुपचारैः पूजां कुर्यात् तत्र मंत्रौ तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुंडाय धी-
 महि तन्नो दंती प्रचोदयात् सप्तगायै विद्महे कामकालिन्यै च धीमहि तन्नो गौरी प्रचोदयात् अपरां कहेमाद्रिमते प्रतिमयोरुत्त-
 रतो नमो तैर्नाम मंत्रैरन्या देवता आवात्षोडशोपचारैः पूजयेत् मंत्राः व्योमकेशाय नमः पार्वत्यै० भीमतायै० रुष्णस्य पित्रे०
 अर्काय० आराय० सिताय० धिषणाय० क्लृदपुत्राय० कौणाय० लक्ष्मवते० विधुंतुदाय० केतवे० बाहुलेयाय० नंदकस्य धारिणे०
 १५ ततो होमार्थं स्थंडिले यजमानगृह्योक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाद्ध्यत् तत्र चक्षुषी आज्येनेत्यंतैः च प्रधानं मितं समितं शा-
 लंकटंकटं कूष्माण्डं राजपुत्रं व्योमकेशं नंदकस्य धारिणं पार्वतीं भीमतां रुष्णस्य पितरं अर्कं आरं सितं धिषणं क्लृदपुत्रं कोणं लक्ष्म-
 वतं विधुंतुदं केतुं बाहुलेयं एताः प्रधानदेवताः एकैक्या चर्वाहुत्या शोषेणेत्यादि निर्वापकाले मिताय त्वेत्यादिभिरेकविंशतिमंत्रैः

प्रत्येकंचतुराहृतैश्चतुरशीतिवारं निरूप्य तथैव प्रोक्ष्य बर्हिष्यासादनांतं कृत्वा गव्याज्यलोलीकृतेन सिद्धार्थपिष्टेनोद्धर्तितांगस्य सर्वेषां
धैः सर्वगंधैश्च विलिप्तशिरसो यजमानस्य मंगलवेदघोषेण वस्त्राच्छादनादिनोक्तपीठात्मकभद्रासनोपर्याचार्येणोपवेशनं कार्यं उपवेश-
नोत्तरमुद्धर्तनं मदनरत्नोक्तं तु मिताक्षरामहार्णवादिमहानिबन्धे विरोधादुपेक्ष्य सर्वौषधानि प्रियंगुनागकेसरादीनीति मिताक्षरा-
याम् अपराकं वृद्धवसिष्ठः चिक्कणा इति बालाचशंखपुष्पीचकुष्ठं चैव चत्वारं तथा नागकेसरचूर्णं च सर्वौषधिगणोष्णगो इति छंदो-
गपरिशिष्टे तु कुष्ठमासी हरिद्रे द्वे मुराशैले यचंदने वचाचंपकमुस्तै च सर्वौषधयो दश स्मृता इति महार्णवे तु मुरामांसी वचा कुष्ठं शैले-
यं रज्ज्वी द्वयम् सटीचंपकमुस्ता च सर्वौषधिगणः स्मृत इति सटीकचोरा इति सर्वगंधामदनरत्ने कुंकुमागरुकपूरकस्तूरीचंदनं त-
था जातीफलमिति प्रोक्ताः सर्वगंधाः सदाबुधैरिति हेमाद्रौ गारुडे कपूरचंदनं दपः कुंकुमं च समाशु कम् सर्वगंधमिति प्रोक्तं समस्त-
स्वरवल्गुभमिति भद्रासनमुपविष्टो यजमानः ऋत्विग्भिर्गृह्योक्तविधिना स्वस्तिवाचनं कुर्यात् तत्र जीवत्यतिष्ठन्नादिभिः सुवेषा-
भिः स्त्रीभिर्निराजितस्ताभ्यः सकंचुकानि वस्त्राणि दद्यात् शिष्टाचारात् तत आचार्यो यजमानदक्षिणत उदङ्मुखवस्तिष्ठन् ऋत्वि-
ग्दत्तपूर्वादिकुंभत्रयेण क्रमेणैकैकमंत्रेण स्नापयेत् सहस्नाक्षं शतधारसृषिभिः पवमानं कृतं तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनंतु
ते भगते चरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः २ यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमंते यच्च मूर्धनि ललाटेक-

र्णयोरक्ष्णोरापस्तुतुसर्वदा ३ उत्तरकलशे मंत्रत्रयसमुच्चयइति हेमाद्रिमिताक्षरामहार्णवकृन्मतम् प्रतिकलशं मंत्रत्रयावृत्तिरित्यपरा
र्कः ततश्चतुर्भिर्भालितैः कलशैर्कलिगृत्तैर्हृत्पराशरोक्तैर्मंत्रैरभिषेकं कारयेत् मंत्रास्त्वयंपठेदाचार्यः एतद्वैपावनं स्नानसहस्रा
क्षमृषिस्मृतम् तेन त्वाशतधारेण पावमान्यः पुनर्लिमाः शक्रादिदशदिक्पाला ब्रह्मेशाः केशवादयः आपस्ते घ्नंतु दौर्भाग्यं शांतिं देद
तुसर्वदा रुमिन्मान आप ओषधयः संतु दुर्मित्रास्तस्मै संतु योऽस्मान् हे धियं च वये द्विष्मः समुद्रागिरयो नद्यो मुनयश्च प्रतिव्रताः
दौर्भाग्यं घ्नंतु ते सर्वे शांतियच्छंतु सर्वदा पादगुल्फोरुजंघास्यनितं बोदरनाभिषु स्तनोरोबाहुहस्ताग्रग्रीवाअंसांगसंधिषु नासाललाट
कर्णध्रुकेशांतेषु च यत्स्थितम् तदा पोघ्नंतु दौर्भाग्यं शांतियच्छंतु सर्वदेति तत आचार्य उपविश्य सव्यपाणिगृहीतकुशत्रयांतर्हिते
यजमानमूर्धनि औदुंबरेण सुवेण सार्षपं तैलं जुहुयात् ॐ मिताय स्वाहा ॐ संमिताय स्वाहा ॐ शालाय ॐ कटंकटाय ॐ कू
ष्मांडाय ॐ राजपुत्राय स्वाहति यथामंत्रलिङ्गत्यागं यजमानः शालकटंकटाकूष्मांडराजपुत्रायेति समासांगीकारेण आहुतिचतु
ष्टयमित्यपरा र्कः तत इध्माधानादिमितादिषण्मंत्रैरग्नाववदानधर्मेण होमः व्योमकेशाय स्वाहेत्येवं पंचदशाहुतयश्च ततः स्वि
ष्टकृतादिपूर्णपात्रनिनयन संस्थाजपोतं कृत्वा च रुशेषेणाभिषेक शालायां लोकपालेभ्यो बलीन्द्रघात् ओं इंद्राय नमः ईशाना
य नम इत्यष्टदिक्षु ब्रह्मणे नमः अनंताय नमः ईशानपूर्वयोर्मध्ये बलिद्वयं अथ यजमानः स्रस्नातः शुक्लानुलेपनमात्यां वरधर आ

चार्यसहितस्तीर्णकुशेश्वरैर्निहितमुपहारं गायत्र्या विनायकायैतमुपहारं निवेदयामीत्यंतया विनायकाय निवेदयेत् सकृदवहता-
स्तंडुलास्तिलपिष्टमिश्रोदनः पक्कमल्ल्याः ३ अपक्काः ३ माषविकारास्तदाकारावापक्कमपक्कंचमांसं तादृशमाषविकारौवा चित्रं रु-
गधिपुष्पं चंदनादिस्रगंधिद्रव्यं त्रिविधासूरा गुडमधुपिष्टमिश्राणिससैंधवानि पात्रत्रयस्थितानि क्षीराणि वा मूलकं ३ पूरिकाः ३
अपूपाः ३ ओंडेरकस्रजः ३ दध्योदनः पायसं गुडमिश्रितं तंडुलादिपिष्टं लड्डुकाः ३ इत्युपहाराः इदृशमेवोपहारमंबिका गायत्र्या
विकायै एतमुपहारं निवेदयामीत्यंतया विकायै निवेदयेत् तत आचमनफलतो बूलदक्षिणा नीराजनपुष्पांजलिभिरभ्यर्च्य शिरसाभू-
मिगत्वोक्तगायत्रीभ्यां विनायकमंबिकां च नमस्कुर्यात् गंधपुष्पदूर्वासर्षपयुक्तेन कुसुममात्रयुतेन बोदकेनांजलिमापूर्य पूर्वोक्त-
गायत्रीभ्यामर्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पपूर्णजलीताभ्यां दत्त्वा विनायकमुपतिष्ठेत् रूपं देहियशो देहि भगं भवति देहि मे पुत्रान् दे-
हि ० यथापाठे मंत्रेणांबिका मुपतिष्ठेतेति महार्णवः बृहस्पाराशरेणोपस्थाने मंत्रांतरमुक्तम् सोभाग्यमंबिके देहि भगं रूपं य-
शोपि च स्त्रियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा शौर्यं च देहि मे गणेशमातस्त्वं बालेय किंचिन्मदभीप्सितम् एकनाम्नैव तद्देहि देहि गो-
रिव रान्ममेति तत आस्तीर्णकुशेश्वरैः सर्वप्रकारमुपहारशेषं निधाय चतुष्पथमुवमुपलिप्य तत्र गुरुः शूर्पं निदध्यात् यज-
मानः प्रक्षालितपाद आचान्तो मंत्रोक्तदेवताभ्यां बलिं दद्यात् मंत्राः बलिगृहं हविर्मे देवा आदित्यावसवस्तथा मरुतश्चा

शिवनौरुद्राः स्रपर्णाः पन्नगाग्रहाः अस्तरायातुधानाश्च पिशाचामातरोनगाः शाकिन्यो यक्षवेतालायोगिन्यः पूतनाः शिवाः जृ-
म्भकाः सिद्धगंधर्वा नागा विद्याधरानदाः दिक्पालालोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः जगतां शांतिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः मा-
विघ्नमात्रमेपापं मासंतु परिपंथिनः सौम्या भवंतु तृप्ताश्च भूतप्रेताः स्फुरवावहा इति ततो यजमानो गृहमागत्य क्षालितपाद आचम्याचा-
र्यैः संपूज्य सदक्षिणं वस्त्रयुग्मं तस्मै दद्यात् द्विगुण्यो यथा शक्तिर्हेमदक्षिणां दत्वाऽन्येष्वश्वभूयसीं दद्यात् स्थापितदेवतानामुत्तरपूजा-
विसर्जनपूर्वकमाचार्याय समर्पणं विधाय परिस्तरणविसर्जनादिविभूतिधारणां तं कृत्वा गच्छ गच्छेत्समिधिसृज्य दशावरान् ब्राह्मणान् भो-
जेये दीश्वरार्पणं कुर्यात् विवाहाद्यारंभे विवाहकर्मणो निर्विघ्नतामित्यर्थे इत्येवं संकल्प वाक्यो हः एवमुपसर्गनिवृत्तिकाम इ-
ति श्रीकाम इति वाऽन्यत्र तदूहो बोध्यः इति वैनायकी शांतिः समवादियथामति अनन्तं न भवेद्देष्टागणेशां बिकोयोर्मुदे
अपराकर्मते कलशेषु पूजांते च्योमकेशादिदेवतापूजनं तत उत्सादनादिसंस्कृतस्योपवेशनम् ततः सहस्माक्षमिति मंत्रत्रयावृ-
त्त्या चतुर्भिः कलशैरभिषेकः ततो मिताय स्वाहेति चतुर्भिर्मंत्रैस्तैलहोमः तैरेव चतुर्भिर्मंत्रैश्चतुष्पथे बलिदानं ततोऽर्घ्यदानम्
पस्थानं ततः शुक्लवस्त्रादिधारणं ब्राह्मणभोजनं गुरवे वस्त्रयुग्मदानं गुरुवत्पूजनं चेति प्रयोगः अत्रोपकल्पनश्लोकामहार्णवे
अथोच्यंतेऽत्र संभारारोचनापंचमृत्तिकाः अश्वस्थानाङ्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगमात्प्रदात् चंदनागरुकस्तूरीकर्पूराद्याः संगंधयः

संके-
१२७

गौरसर्षपकल्कस्तगव्याज्येनविमिश्रितः गुग्गुलुश्चापिसंशुद्धः सर्वौषधिगणस्तथा पुरा चत्वारः कलशा एकवर्णाश्चास्युदिता
ब्रणाः हृदोदकयुतावापिनिम्नगासंगमोदकाः सग्रीवपुच्छमारक्तचर्मचान्डुहंतया श्रीपर्णिकाष्टपीठचसहकारस्यपल्लवाः
अश्वत्थपल्लवाः स्फुटस्फुटगंधिरक्तमनांस्यपि स्रजःशोभनगंधाश्चविविचक्रकुसुमानिच कलशावेष्टनार्थेतुनववस्त्रचतुष्टयं पीठ
स्याच्छादनार्थेतुशुभवस्त्रमथापरम् गणेशांबिकयोरर्थेवस्त्रयुग्मं सशोभनम् आचार्यदक्षिणार्थेतुमहार्हवसनद्वयम् पंचवर्णा
निषिष्टानिस्वस्तिकस्यविनिर्मितैः तैलचसार्षपंतदुदुंबरविनिर्मिताः सुवःकुशाश्चरुस्थालीपाकार्यतंडुलाः शृङ्गाः किंविद्धं
तिक्रियांकृष्णस्तंडुलाश्चापरेतया तिलपिष्टेनसंयुक्तोदनःशूर्पमेवच पक्काश्चमत्स्याश्चापक्वामांसंपक्वमपक्वकम् गौडीपेष्टि
चमाध्वीचेत्येववैविध्यासरा मत्स्यादिकंसरातंचनिषिद्धेयच्चयस्यतत् नग्रात्यंतुविशेषेणद्विजैः स्त्याज्यासरासदा यजमा
नस्तम्बद्वेदद्विजैस्तानियोजयेत् प्रत्यक्षमूलकंवास्यादुक्तमस्तथाकृतः अपूपपूरिकाश्चैवतथबोडेरकरस्रजः दध्यन्नपा
यसंचैवपिष्टंचगुडमिश्रितम् लडुकाश्चतथादूर्वाः सर्षपागौरसंज्ञिताः गणेशप्रतिमाचैवगौर्याश्चप्रतिमातथा एवंसंभृतसंभारः
शांतिकुर्याच्छुभेदिने इतिविनायकशांतिः अथपरिशिष्टोक्तविधिनाग्रहमरवउच्यते तत्रपरिशिष्टे आदित्य
इंदुरंगारकः सौम्योगुरुर्भागवः शनैश्चरोराहुःकेतुरितिनवग्रहाः तैहस्वगत्यादिभिर्गृह्णन्तिनयनादिषुपुण्यकालेषुयजेत्शान्त

१२७

ये सद्योऽहुतेषु चाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यात् अनाभ्युदयिकं हि शांतिकर्म यदि तदानुकूल्यकामः स्यात्कामं प्रा-
गभ्युदयात् सप्ताहान्यन्तरीत्य कुर्यात्तदंशावराहुतिं स्वयमेकं कुर्यात् ऊर्ध्वमापंचाशतश्चत्वारऋत्विजः शतावरान्हुतावष्टौ नव-
म आचार्यः स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदेदद्यात् तान्विधिवद्दरयित्वा र्वयेत् आचार्य आदित्याय जुहुयात्
इतरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरं तंत्रमाचार्यः कुर्यादितरे तमन्वाल्मीकिरिति अभ्युदयकामं प्रत्ययनादि पुण्यकालनियममुक्त्वाऽहुतारव्योऽस्य
तेषु तच्छांत्यर्थं प्रयोगेऽयनादिपुण्यकालापेक्षेति सद्य इत्यनेनोक्तं आभ्युदयिकमित्यादेर्व्याख्यानमुक्तं पारिजाते विवाहोपनयना-
दिष्वभ्युदयिकेषु कर्मसु आदौ ग्रहयज्ञं कुर्यात् अनाभ्युदयिकेष्वान्धातिरिक्तकर्मसु ग्रहानुकूल्यकामो ग्रहयज्ञं कुर्यादिति आभ्युद-
यिककर्मव्यवहितपूर्वकालेऽसंभवतो ग्रहयज्ञस्य नियतव्यवहितकालेनानुष्ठानमभ्यनुजानाति व्यवहितानुष्ठानेऽपि समदिनाधिक-
व्यवधानं कार्यमित्यर्थः होमगतसंख्यानिमित्तां कर्तुं संख्यं व्यवस्थामाह दशत्यादिना ऊर्ध्वमिति दशभ्य ऊर्ध्वं पंचाशतमभिष्वान्वाच-
त्वारऋत्विजः तत ऊर्ध्वं शतपर्यंतमष्टौऋत्विजो नवम आचार्यः स इति आचार्यकर्म स्वयमेव वा कुर्यादित्यर्थः अस्मिन्पक्षे आचार्याय दे-
यां दक्षिणां ग्रहकल्पविदेदद्यात् इतरेभ्यः सोमादिभ्यः तत्रानुष्ठानकालेऋत्विग्विराचार्यान्वारंभः कार्य इति विधीयते अथ प्रयो-
गः पल्याबहुना सह कृताभ्यंगस्नानो यजमानो देशकालो संकीर्त्याऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणोपनयने निर्विघ्नफलसिद्धिकामो

बहुचगृह्यपरिशिष्टां कुर्यात्प्राग्रहमरवं करिष्ये इति संकल्प्य गणापतिपूजनमाचार्यं त्रिंश्वरणतत्पूजनोत्तं कुर्यात् तत आचार्यो ग्रहप्रति-
मानामभ्युत्तारणं कुर्यात् तद्विधिः परिशिष्टे ताम्रं स्फाटिकं रक्तचंदनं स्रवणं तदे वरजतं लोहं सीसं कांस्यं इति नवग्रहप्रतिमाद्व-
याणि स्रवणं मेकमेव वा सर्वेषामिति तदेवेति बृहस्पतेरपि बुधवत्सोवर्णी प्रतिमं त्याग्यः आचार्यो यजमानानुज्ञया चार्यकर्म क-
रिष्ये इति संकल्प्य हस्तमात्रावरंचतुरस्रं स्थंडिलं कुंडं वा संस्कृत्य तत ऐशान्यां कुंडवदायतांचतुरस्रां द्यंगुलोच्छ्रितत्रिभूमिकां य-
हवेदिं कृत्वा तस्यां शुक्लैर्ब्रीहितंडुलैः सकर्णिकमष्टदलमंबुजमुल्लिखेत् आहुतिं संख्यात्वा तत्पुसारणं कुंडादौ हस्ताधिकपरिमाण-
व्यवस्थां संवत्सरकोस्तमांतर्गतमाय कृत्यं दृष्ट्वा कुंडतुल्यं वग्रहवेदिं हृदिः कल्प्या कर्णिकायां ग्रहपीठानि कुर्यात् कर्णिका-
यां मध्ये रक्ताक्षतैर्वर्तुलं आग्नेयदले शुक्लाक्षतैश्चतुरस्रं दक्षिणोरक्ताक्षतैश्चित्रकोणं ऐशान्ये हरिताक्षतैर्बाणाकारं उत्तरे पीताक्षतैर्दी-
र्घचतुरस्रं पूर्वस्मिन् शुक्लाक्षतैः पंचकोणं पश्चिमे कृष्णाक्षतैश्चापाकारं नैऋते तादृशैः शूर्पाकारं वायव्ये चित्राक्षतैर्ध्वजाकारमिति त-
त उदीच्यां रंगवल्लीपद्मोधान्येन कुंभयोग्यं पीठं कल्प्य तत्र नवमंत्रणं तेजसं मृन्मयं वा तुलिममक्षतपुष्पमालाद्यलंकृतं कुंभं स्थापये-
त् आकलशोच्चित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रः पवमानसोमो गायत्री कलशस्थापने० ततः कुंभं शुद्धाद्भिः पूरयेत् इमं मे गंगे इत्यस्य सिं-
धुक्षिते यमेधोनद्यो जगती उदकपूरणे वि० ततः कर्तव्यक्रमः परिशिष्टे अद्भिः पूरयित्वा पंचगव्यानि पंचामृतानि नवपर्वतधातून्

पवित्रमृदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वा पल्लवैर्मुखमवच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि तीर्थान्यावात्स्य कुंभमभिमुख्यः स्त्रिंश-
वारुणीः पावमानींश्च जपेदिति तत्र आप्यायस्वेत्यस्य राहूगणो गौतमः सोमो गायत्रीक्षीरप्रक्षेपे वि० दधिक्वाण्डित्यस्य गौत-
मो वामदेवो दधिक्वाण्डित्यस्य राहूगणो गौतमः सोमो गायत्रीक्षीरप्रक्षेपे वि० उक्तं मंत्राभ्यां क्षीरदधिनीक्रमेण प्रक्षिप्य शुक्रमभिज्योतिरसीति घृतं गंधद्वारामि-
त्यस्यानंदः श्रीरनुष्टुप् गौमयप्रक्षेपे० इति गोमयं गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री गोमूत्रप्रक्षेपे० इति गोमूत्रं पुनराप्यायस्वे-
त्यादिभिस्त्रिभिः क्षीरदधिघृतानि प्रक्षिप्य मधुवाता इति तिसृणां राहूगणो गौतमो विश्वेदेवो गायत्री मधुप्रक्षेपे० मधुप्रक्षिप्य
स्वादुः पवस्वेत्यस्य रेणुर्भागवः पवमानसोमस्त्रिष्टुप् शर्कराप्रक्षेपे० शर्करां च प्रक्षिप्य नूतनात् तत्पवित्रपर्वतधातून् त्र्यवरान्ह्य
गजवल्मीकहृदगोष्ठराजद्वारचतुष्वथेभ्यां नूतनात् तत्पवित्रमृदश्च क्षिपेत् उत्सृतासिवराहेण कृष्णेन शतबाहुना मृत्तिकेहन-
मेपापं यन्मया दुष्कृतं कृतमिति सहिरत्नानीत्यस्य श्यावाश्वः सविता गायत्री नूतनात् तत्तरत्नानि प्रक्षिप्य रुवति भीम इत्यस्य वैश्व-
मित्रो रेणुः पवमानसोमो जगती त्वग्प्रक्षेपे० न्यग्रोधाश्च त्सृक्षजंबूचूतत्वचः प्रक्षिप्य याओषधीरित्यास्याथर्वणोभिषगोष-
धयोऽनुष्टुप् अनेन शतोषधानि तदभावे दशमूल्यानि स्रवणं वानिः क्षिप्य गंधद्वारामिति गंधं कांडात् कांडादिति दूर्वाः ततः प्रवोय-
ज्ञ इत्यस्य वसिष्ठो विश्वेदेवो अनुष्टुप् पल्लवप्रक्षेपे० न्यग्रोधाद्युक्तपल्लवैर्मुखमवच्छाद्य युवं वस्त्राणीति वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा कुंभे

तार्थान्यावाहयेत् सर्वेसमुद्राः सरितस्तार्थानिजलदानदाः आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः गंगेच यमुने चैव गोदावरिसरस्व-
 ति नर्मदे सिंधुकावेरिजले स्निग्धं निधिं कुर्विनि इमं मे गंगे इति च ततः कुंभमभिमुखं यजपेत् आपो हि ष्ठेति तृचस्यांबरीषः सिंधु-
 द्वीप आपो गायत्री नहि ते क्षत्रमिति तिसृणामजीगर्तिः श्वनः शोषो वरुणस्त्रिष्टुप् स्वादिष्ठयेति तिसृणामधुच्छंदाः पवमानसोमो गाय-
 त्री सर्वासां जपे ० मूले स्त्रीलिङ्गबहुवचनच्छब्दे स्तिसृणामेव चर्चा विनियोगप्रतीतेः प्राचां सूक्तोपन्यासश्चित्यः काम्ये स्वयमेवायं जप आ-
 चार्येण कार्यः नैमित्तिके स्वाशक्तौ मंत्रविदमन्यं नियुंजीत अथ यजमानः प्राङ्मुखः समाहितचित्तः आचार्यं त्रिक्रमं हितः पुण्याहवाचनं
 कुर्यात् अस्य नवयहकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंति इति एवं स्वस्तीत्यादि ततो ग्रहपूजां करिष्ये इति संकल्प्य ततः पूर्वनिर्मितपीठेषु यथास्था-
 नमुरवीं प्रहप्रतिमाः स्थापयित्वा तदक्षिणवामपार्श्वयोराधिदेवताप्रत्यधिदेवताप्रतिमेतदभिमुख्यो स्थापयेत् तत्प्रतिमानामसंभवे पु-
 ष्याक्षतादिषु देवता आवाहयेच्च प्रणवव्याहृतिभिर्वक्ष्यमाणरीत्या वा व्याहृष्टोनेत्युक्तं ते भगवन्नादित्येत्याद्यावाहयार्मात्यंतं परिशिष्टोक्तं
 गंधमंत्रं पठित्वा कर्णिकास्थितामप्रतिमायां प्राङ्मुखं पुष्पांजलिं निक्षिपेदित्यावाहनं एवं प्रत्यावाहनं पुष्पांजलिप्रयोगो बोध्यः तत्रायं
 क्रमः व्यस्तसमस्तव्याहृतीनामभिष्टुगुभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् हृत्यश्छंदांसि
 आवाहने ० ॐ भूरादित्यमावाहयामि ॐ भुव आदित्य ० ॐ स्वरादित्यमा ० ॐ भूर्भुवः स्वरादित्यमावाहयामि आरुष्टोनेत्यस्य हि

रण्यस्तूपकृषिः सवितादेवता त्रिष्टुप्छंदः आवाहनेधिनियोगः ओं आकृष्योनरजसा० पश्यन्नितिमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्ना
 दित्यग्रहा धिपतेकाश्यपगोत्रकलिंगदेशेश्वर जपापुष्पोपमांगद्युतेद्विभजपद्याभयहस्तसिंदूरवर्णांबरमाल्यानुलेपनज्वलन्मा
 णिक्यरवचितसर्वंगाभरणभास्करतेजोनियोत्रिलोकप्रकाशकत्रिदेवतामयमूर्तेनमस्तेसन्नद्धारुणध्वजपताकोपशोभितेनसप्ता
 श्वरथवाहनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाग्निरुद्राभ्यांसहपद्मकर्णिकायांताम्रप्रतिमांप्राङ्गुरवीवर्तुलपीठेधितिष्टपूजार्थंत्वामावा
 हयामि इत्यादित्यमावाहयेत् तद्दक्षिणपार्श्वे ओं भूरादित्याधिदेवमग्निमावाहयामि ॐ भव आदित्याधिदेवमग्निमावाहयामि ॐ स्व
 रादित्याधिदेवमग्निमावा० ॐ भूर्भुवः स्वरादित्याधिदेवमग्निमावा० ॐ अग्निं दूतमित्यस्य काण्वोमेधातिथिर्ऋषिः अग्निर्देवता
 गायत्रीछंदः आवाहने० ॐ अग्निं दूतमितिमंत्रमुच्चार्य पिंगलश्मश्रुकेशपिंगाक्षित्रितयं अरुण षण्णं छागस्थं साक्षस्त्वंसप्तार्षिषंश
 क्तिधरवरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवमग्निमावाहयामि तद्दामपार्श्वे ॐ भूरादित्य प्रत्यधिदेवं रुद्रमावाहयामि ॐ भुव आदित्यप्रत्यधि
 देवं रुद्रमावाह० ॐ स्वरादित्यप्रत्यधिदेवं रुद्रमावा० ॐ भूर्भुवः स्वरादित्यप्रत्यधिदेवं रुद्रमावा० त्र्यंबकमित्यस्य वसिष्ठऋषिः त्र्यं
 बकोदेवता अनुष्टुप्छंदः आवाहने० ॐ त्र्यंबकं यजामहे० मृतांत इमंमंत्रंसमुच्चार्य त्रिलोचनोपेतं पंचवक्त्रं वृषारूढं कपालश्चूलरवद्वा
 गधारिणं चंद्रमौलिसदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं रुद्रमावा० १ तद्दक्षिणपूर्वदले ॐ भूः सोममावाह० ॐ भुवः सोममा० ॐ स्वः सो

ममावाह० ॐ भूर्भुवः स्वः सोममावाह० आप्यायस्वेत्यस्य गौतमऋषिः सोमो देवता गायत्री छंदः आवाहने० ॐ आप्यायस्वसमेतुते
 इमं मंत्रमुच्चार्य भगवन्सोमहिजाधिपते सुधामयशरीर अत्रिगोत्रयमुनातीरदेशेष्वरक्षीरधवलंगकांते द्विभुजगदावरदानोकि
 तकरशुक्लांबरमाल्यानुलेपनसर्वो गयुक्तमौक्तिकाभरणरमणीयं समस्तलोकाप्यायकदेवतास्वाद्यभूर्ते नमस्ते सन्नद्धधवलध्वजपता
 कोपशोभिनेन दशध्वेताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्नागच्छाद्विरुमया सहा म्रियदलमध्ये स्फाटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखं चितु
 रस्त्रपीठे धितिष्ठ पूजार्थं त्वामावा हयामि तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूः सोमाधिदेवता अपआवाहयामि ॐ भुवः सोमाधि
 देवता अपआवा० ॐ भूर्भुवः स्वः सोमाधिदेवता अपआवा० ॐ भूर्भुवः स्वः सोमाधिदेवता अपआवा० अप्संम इत्यस्य सिंधुर्द्वापऋ
 षिः आपो देवताः गायत्री छंदः आवाहने० ॐ अप्संमे सोमो० शंभुवं इमं मंत्रमुच्चार्य स्त्रीरूपधारिणीः श्वेतवर्णाः मकरवाहनाः पा
 शकलधारिणीः मुक्ताभरणभूषिताः सोमाधिदेवता अपआवा० तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूः सोमप्रत्यधिदेवता सुमामावाह० ॐ भुवः सो
 मप्रत्यधिदेवता सुमामावा० ॐ स्वः सोमप्रत्यधिदेवता सुमामा० ॐ भूर्भुवः स्वः सोमप्रत्यधिदेवता सुमामावाह० गौरीर्मिमायेत्य
 स्य दीर्घतमाऋषिः उमा देवता जगती छंदः आवाहने० ॐ गौरीर्मिमाय सलिला० परमेव्योमन् इमं मंत्रमुच्चार्य अक्षसूत्रकम
 लदर्पणकमंडलुधारिणीं त्रिदशपूजितां सोमप्रत्यधिदेवता सुमामावाह० २ दक्षिणदेशे ॐ भूर्भुवः स्वः सोममावाह० ॐ भुवः सोममावाहयामि०

ॐ स्वरंगारकमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकमावाह० अग्निर्मूर्द्धेत्यस्यविरूपक्रुषिः अंगारकोदेवता गायत्री छंदः आवाहने० ॐ अ
ग्निर्मूर्धा० जिवन्ति इमंमंत्रं समुच्चार्य भगवन्नंगारकाग्राहते भारद्वाजगोत्रं अवेति देशेश्वरज्वालापुंजांगद्युतेचतुर्भुजशक्तिशूल
गदारवद्गुधारिनुरक्तांबरमाल्यानुलेपनप्रवालभूषिताभरणसर्वो गदुरालोकदीप्तेनमस्ते सन्नद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेनरक्तमे
परथवाहनेन मेरुप्रदक्षिणी कुर्वन्नागच्छभूमिस्कंदोऽप्यांसहपद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचंदनप्रतिमां दक्षिणासुरवीं त्रिकोणपीठे धितिष्ठ
पूजार्थं त्वांमावाहयामि तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकाधिदेवतां भूमिमावाह० ॐ भुवोऽंगारकाधिदेवतां भूमिमावाह० ॐ स्वरंगार
काधिदेवतां भूमिमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकाधिदेवतां भूमिमावाह० स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिर्भुविः पृथिवीदेवता गायत्री छं
दः आवाहने० ॐ स्योनापृथिवि० इमंमंत्रं समुच्चार्य शुक्लवर्णादिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजांसौम्यवपुषं चंडांश्च सहस्रांबरारत्नपात्रस
स्यपात्रौषधिपात्रपद्मोपेतकरां चतुर्दिग्भगपृष्ठगतां अंगारकाधिदेवतां भूमिमावाहयामि तद्दामपार्श्वे ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकप्रत्यधिदेवं स्कं
दमावा० ॐ भुवोऽंगारकप्रत्यधिदेवं स्कंदमावा० ॐ स्वरंगारकप्रत्यधिदेवं स्कंदमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकप्रत्यधिदेवं स्कंदमावा० कु
मारश्चित्तितरमित्यस्य गृत्समदक्रुषिः स्कंदोदेवता त्रिष्टुपूछंदः आवाहने० ॐ कुमारश्चित्तितरं० इमंमंत्रं समुच्चार्य षण्मुखेशिरव
डकविभूषणरक्तांबरधरं मयूरयानं कुक्कुटघंटापताकाशक्त्युपेतं चतुर्भुजमंगारकप्रत्यधिदेवं स्कंदमावाह० ३ ततः प्रागुत्तरदले ॐ भूः

सं.कौ.
१३१

बुधमावा० ॐ सुबोबुधमावा० ॐ स्वबुधमावा० ॐ भूर्भुवः स्वबुधमावा० उद्बुध्यध्वमित्यस्य बुधऋषिः सौम्यो देवता त्रिष्टुपुच्छं-
दः आवाहने० ओं उद्बुध्यध्वंसमनसः० इमं मंत्रं समुच्चार्य भगवन् सौम्यसौम्याकृते सर्वज्ञानमयाः त्रिगोत्रमगधदेशवेश्वरकु-
मवर्णो गद्युते चतुर्भुजं रवद्वारवेदगदावरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनमरकताम्ररणालंकृतसर्वांगविबुधपते नमस्ते सन्नद्धपीतध-
जपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां सहैशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमा सुदङ्गुली-
बाणाकारपीठे धितिष्ठ पूजार्थं त्वामा० तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूः सौम्याधिदेवं विष्णुमावा० ॐ भुवः सौम्याधिदेवं विष्णुमावा० ॐ स्वः सौ-
म्याधिदेवं विष्णुमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्याधिदेवं विष्णुमावा० इदं विष्णुरित्यस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः विष्णुर्देवता गायत्री छंदः
आवाहने० ॐ इदं विष्णुर्वि० इमं मंत्रं समुच्चार्य कौमोदकीपद्मशरवचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवं विष्णुमावा० तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूः सौ-
म्यप्रत्यधिदेवं पुरुषमावा० ॐ भुवः सौम्यप्रत्यधिदेवं पुरुषमावा० ॐ स्वः सौम्यप्रत्यधिदेवं पुरुषमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्यप्रत्यधिदे-
वं पुरुषमावाहयामि सहस्रशीर्षेत्यस्य नारायणऋषिः पुरुषो देवता अनुष्टुपुच्छंदः आवाहने० ॐ सहस्रशीर्षापुरुषः० इमं मंत्रं स-
मुच्चार्य कौमोदकीपद्मशरवचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्यप्रत्यधिदेवं पुरुषमावा० उत्तरदले ॐ भूः बृहस्पतिमावा० ॐ भुवः बृहस्पति-
मा० ॐ स्वः बृहस्पतिमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पतिमावा० बृहस्पते अतीत्यस्य गृत्सीभदऋषिः बृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुपुच्छंदः

१३१

आवाहने० ॐ बृहस्पते अतियदर्यो अर्हा० इमंमंत्रं समुच्चार्य भगवन् बृहस्पते समस्तदेवताचार्यांगिरसगोत्रसिंधुदेश्वरदीप्तसुव-
वर्णसदृशदीप्तचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनपुष्परागमयाभरणरमणीयसमस्तविद्याधिपते नमस्ते
सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेनपीताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्रब्रह्माभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्णप्रतिमां मु-
दञ्जुरवीदीर्घचतुरस्रपीठे धितिष्ठपूजार्थं त्वां मावाहयामि तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ सूवर्हस्पत्यधिदेवं द्रमावाहयामि ॐ सुवर्हस्पत्य-
धिदेवं द्रमावाह० ॐ स्वर्हस्पत्यधिदेवं द्रमावा० ॐ सूर्भुवः स्वर्हस्पत्यधिदेवं द्रमावाह० इन्द्रश्चेष्टानीत्यस्य गृत्समदक्रुषिः इन्द्रादे-
वता त्रिष्टुप्छंदः आवाहने विनि० ॐ इन्द्रश्चेष्टानीद्रविणानि० इमंमंत्रं समुच्चार्य चतुर्दंतगजारूढं वज्रांकुशधरं शर्वीपतिं नानाभर-
णभूषितं बृहस्पत्यधिदेवमिन्द्रमावाहयामि तद्वामपार्श्वे ॐ सूवर्हस्पतिप्रत्यधिदेवं ब्रह्माणमावाहयामि ॐ सुवः बृहस्पतिप्रत्यधिदे-
वं ब्रह्माणमावा० ॐ स्वर्हस्पतिप्रत्यधिदेवं ब्रह्माणमा० ॐ सूर्भुवः स्वर्हस्पतिप्रत्यधिदेवं ब्रह्माणमावा० ब्रह्मणा ते ब्रह्म युजेत्यस्य
विश्वामित्रक्रुषिः ब्रह्मादेवता त्रिष्टुप्छंदः आवाहने विनि० ॐ ब्रह्मणा ते ब्रह्म युजायुनज्मि० इमंमंत्रं समुच्चार्य पद्मासनस्थं जटिलं
चतुर्भुजवक्त्रमालासुवपुस्तककमंडलुधारिणं कृष्णाजिनवाससंपाश्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्य० ब्रह्माणमा० ततः प्राग्दले ॐ सूर्भुः शु-
क्रमावाहयामि ॐ सुवः शुक्रमावा० ॐ स्वः शुक्रमावाह० ॐ सूर्भुवः स्वः शुक्रमावा० शुक्रं ते अत्यदित्यस्य भरद्वाजक्रुषिः शुक्रो देव-

तात्रिष्टुपुच्छंदः आवाहनेवि० ॐ शक्रंते अन्यद्यजतंते० इमंमंत्रं समुच्चार्य भगवन्भार्गवसमस्तदैत्यगुरोभार्गवगोत्रभोजकटदेशंश्व
ररजताज्ज्वलांगकांतेचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितशुक्लांबरमाल्यानुलेपनवज्राभरणभूषितसर्वांगसमस्तीनीतिशास्त्र
निपुणमतेनमस्तेसन्नद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेनशुक्लाश्वसहितेनरथेनमेकप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्राणिद्राण्यांसहपूर्वदलमध्ये
स्जतप्रतिमांप्राङ्मुखीपंचकोणपीठेऽधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि तद्दक्षिणपार्श्वं ॐ भूःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावाहयामि
ॐ भुवःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावाह० ॐ स्वःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावा० इन्द्रा
णीमास्वित्यस्यवृषाकपिर्ऋषिः इंद्राणीदेवता पत्तिपुच्छंदः आवाहनेवि० ॐ इंद्राणीमासूक्तारिषु० इमंमंत्रं समुच्चार्य संतानमंजरी
वरदानधरहिंस्रज्जांशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावा० वामपार्श्वं ॐ भूःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावाहयामि ओं भुवःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्र०
ॐ स्वःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावा० इंद्रमिंदेवतातयइत्यस्यमेधातिथिर्ऋषिः इंद्रोदेवता प्रगा
थाहृतीच्छंदः आवाहनेवि० ॐ इंद्रमिंदेवतातय० इमंमंत्रं समुच्चार्य चतुर्दंतगजारूढं वज्राकुशधरं शचीपतिं नानाभरणभूषितं भा
र्गवप्रत्यधिदेवमिंद्रमावाह० पश्चिमदले ॐ भूःशनैश्चरमावाह० ॐ भुवःशनैश्चरमावा० ॐ स्वःशनैश्चरमावा० ॐ भूर्भुवःस्वः
शनैश्चरमा० शमग्निरित्यस्यरिंरिंविठिःशनैश्चरोदेवता उष्णिक्छंदः आवाहने० ॐ शमग्निरग्निभिः० इमंमंत्रं समुच्चार्य भगवन्

शनैश्चर भास्करतनय काश्यपगोत्रसौराष्ट्रदेशेश्वर कज्जलमीनांगकांतेचतुर्भुजचापतूणीरकपाणाभयोक्तनीलांबरमाल्यानुले-
पननीलरक्तभूषणालं कृतसर्वोंगसमस्त सुवनभीषणामर्षमूर्तेनमस्तेसन्नद्धनीलध्वजपताकोपशोभितेनगृधरथवाहनेनमेरुप्रदः
क्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतियमाभ्यांसहपद्मपश्चिमदलमध्येकालायसप्रतिमांप्रत्यक्षुरर्वाचापाकारपीठेऽधितिष्ठपूजार्थेत्वामावा-
हयामि तद्दक्षिणपार्श्वेॐ भूः शनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि ॐ सुवः शनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावा० ॐ स्वः शनैश्चरा-
धिदेवं प्रजापतिमावाह० ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावा० प्रजापतेनत्वदित्यस्यहिरण्यगर्भं ऋषिः प्रजापतिर्दे-
वतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेवि० ॐ प्रजापतेनत्व० इमंमंत्रंमुच्चार्य यज्ञोपवीतिनहंसस्थमेकवक्त्रं अक्षमालासुवपुस्तककर्म-
उलुसहितचतुर्भुजंशनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावा० तद्वामपार्श्वे ॐ भूः शनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावा० ॐ सुवः शनैश्चरप्र-
त्यधिदेवंयममावाहयामि ॐ सुवः शनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावा० ॐ स्वः शनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावा० ॐ भूर्भुवः स्वः शनै-
श्चरप्रत्यधिदेवंयममावाहयामि यमायसोमंस्तनुतेत्यस्ययमऋषिः यमोदेवता अनुष्टुप्छंदः आवाहने० ॐ यमायसोमंस्तनुत-
इमंमंत्रमुच्चार्य ईषत्पीनंदंडहस्तरं कृतसदृशंपाशधरं कृष्णवर्णं महिषा स्तरुं सर्वाभरणभूषितंशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावाह०
पद्मनैर्ऋतदले ॐ भूराहुमावाह० ॐ सुवोराहुमावा० ॐ स्वोराहुमावा० ॐ भूर्भुवः स्वोराहुमावा० कयानश्चित्रइत्यस्यवाम

क्र.को.
१३३

देवक्रपिः राहुर्देवता गायत्री छंदः आवाहनेवि० ॐ कयानश्चित्रासु० इमंमंत्रं समुच्चार्य भगवन् राहोरविसौममर्दनसिंहिका
नैऋतीनसंगात्रबर्बरदेशेश्वरकालमेघद्युते व्याघ्रवदनचतुर्भुजश्वङ्गचर्मशूलवरदानांकितकृष्णांबरमाल्यानुलेपनगोमेदकाभ
रणामूषितसर्वांगशौर्यनिधेनमस्ते सन्नत्यकृष्णाध्वजपताकोपशोभितेन कृष्णासिंहरथवाहनेन मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छसर्प
काल्मष्यांसहपदनैर्ऋतदलमध्येसीसकप्रतिमादक्षिणासुरवींश्रुपांकारपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि तदक्षिणापार्श्वे
ॐ भूराहृदिदेवान्सर्पानावाह० ॐ भुवोराहृदिदेवान्सर्पानावाह० ॐ स्वोराहृदिदेवान्सर्पानावाह० ॐ भूर्भुवःस्वोराहृदिदे
वान्सर्पानावाहयामि आयंगोरित्यस्यसर्पराज्ञीक्रपिः सर्पादेवताः गायत्री छंदः आवाहने० ॐ आयंगोः पृश्नि० इमंमंत्रं स-
मुच्चार्य अक्षसूत्रधरान्कुंडिकाकारपुच्छयुक्तान् एकमोगान् राहृदिदेवान्सर्पानावाहयामि तद्वामपार्श्वे ॐ भूराहुप्र
त्यधिदेवं कालमावा० ॐ भुवोराहुप्रत्यधिदेवं कालमावा० ॐ स्वोराहुप्रत्यधिदेवं कालमावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वोराहुप्रत्यधिदे
वं कालमावा० परंमृत्योरित्यस्य संकुसुमक्रपिः मृत्युर्देवता त्रिष्टुप् छंदः आवाहने० ॐ परंमृत्योः अनुपरे० इमंमंत्रं समुच्चार्य करालव
दननित्यगं शीषणपाशदंडधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्यधिदेवं कालमावाहयामि प्रत्यगुत्तरदले ॐ भूः केतुमावाहयामि ॐ
भुवः केतुमावा० ॐ स्वः केतुमावा० ॐ भूर्भुवःस्वः केतुमावाहया० केतुं कृण्वन्नित्यस्य मधुच्छंदाक्रपिः केतुर्देवता गायत्री छंदः

933

आवाहने० ओं केतुं कृण्वन् केत० इमं मंत्रं समुच्चार्य भगवन् केतो कामरूपजैमिनि गोत्र मध्यदेशे श्वरधूमवर्णध्वजाकृते द्विभुजं गदा-
 वरदानां कितवित्रांबरमाल्यानुलेपनवैडूर्यमयाभरणभूषितसर्वांगचित्रशक्तेन मस्ते सन्नद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेन कपोतरथवा-
 हनेन मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन् नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पद्मवायव्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठे धितिषु पूजार्थं
 त्वा मावा० तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूः केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावा० ॐ भुवः केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावा० ॐ स्वः केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावा०
 ॐ भूर्भुवः स्वः केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावा० ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य नकुलऋषिः ब्रह्मा देवता त्रिष्टुप् छंदः आवाहने वि० ॐ ब्रह्म-
 जज्ञानं प्रथमं० इमं मंत्रं समुच्चार्य पद्मासनस्थं जटिलंचतुर्भुजं मक्षमालासुवपुस्तककमंडलुधरं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थित-
 हंसं केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावाह० तद्दामपार्श्वे ॐ भूः केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावा० ॐ भुवः केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावाह०
 ॐ स्वः केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावाह० सचित्रचित्रमित्यस्य भरद्वाजऋषिः चि-
 त्रगुप्तो देवता त्रिष्टुप् छंदः आवाहने वि० ॐ सचित्रचित्रं चितयंत० इमं मंत्रं समुच्चार्य उदीच्य वेषधरं सौम्यदर्शनं लेशवनीपत्रोपे-
 तं द्विभुजं केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावा० ९ अथ कर्मसाधुण्यकरदेवतावाहनं शुक्लतंडुलपीठेषु कुर्यात् तत्राभ्यंक्रमः शनेर्वा-
 युप्रदेशे ॐ भूः विनायकमावा० ॐ भुवः विनायकमावा० ॐ स्वः विनायकमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः विनायकमावा० आतूनं इंद्रेत्य-

स्य काष्ठः कुसीदः क्रुषिः विनायको देवतो गायत्री छंदः आवाहने ॐ आवन इन्द्रक्षमंतं ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य चतुर्भुजं त्रिनेत्रं गजान-
नं नागयज्ञोपवीतिनं चंदधरं दंताक्षमालापरशमीदकोपेतचतुर्भुजं विनायकमावा ॥ १ ॥ तद्दक्षिणतः ॐ भूः दुर्गा मावाहयामि ॐ भवः
दुर्गा मा ॐ स्वः दुर्गा मावा ॐ भूर्भुवः स्वः दुर्गा मावा ॥ जातवेदस इत्यस्य कश्यपः क्रुषिः दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छंदः आवाहने विभि ॥
ॐ जातवेदसे स न वाम ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य शक्तिबाणशूलरवद्वचक्रचंद्रविंबरवेटकपालपरशु तं कोपेत दशभुजां सिंहारूढां दुर्गारम्भा-
दैत्यासहारिणीं दुर्गा मावा ॥ २ ॥ तद्दक्षिणतः ॐ भूः क्षेत्रपाल मावा ॐ भुवः क्षेत्रपाल मावा ॐ स्वः क्षेत्रपाल मावाह ॐ भूर्भुवः स्वः
क्षेत्रपाल मावा ॥ क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य वामदेवः क्रुषिः क्षेत्रपतिदेवता त्रिष्टुप् छंदः आवाहने वि ॥ ॐ क्षेत्रस्य पतिना वयं ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य
श्यामवर्णं त्रिलोचनमूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं शुकुटीकुटिलाननं चूपा लंकृतांघ्रिं सर्पमेखलायुतसर्वांगमतिकुडंक्षुद्रयं दिवहं गुल्फावलं बि-
भृकरोटिमालाधारिणं उरगकोपीनं चंद्रमौलिं दक्षिणहस्तैः शूलैर्वेतालरवद्वदुभयैः नृदधानं वामहस्तैः कपालघंटाचर्मचापान् दधानं श्रीमं-
दिग्वाससममितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि ॥ ३ ॥ तद्दक्षिणतः ॐ भूः वायु मावाह ॐ भुवो वायु मा ॐ स्वर्वायु मावा ॐ भूर्भुवः स्वः
र्वायु मावा ॥ क्राणाशिशरित्यस्य त्रितक्रुषिः वायुदेवतो षिक्छंदः आवाहने ॐ क्राणाशिशर्महीनां ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य धाव-
हरिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधारिणं धूम्रवर्णं वायुमावाह ॥ ४ ॥ तद्दक्षिणतः ॐ भूराकाश मावाह ॐ भुव आकाश मावा ॐ स्वरा-

काशमावा० ॐ भूर्भुवः स्वराकाशमावा० आदित्यत्नस्येत्यस्यवत्सक्रषिः अंतरिक्षं देवता गायत्री छंदः आवाहनेवि० ओं आदित्यत्नस्य
 रे० इमं मंत्रं समुच्चार्य नीलोत्पलाभं नीलांबरधारिणं चंद्रार्कोपेतद्विभुजं षंडमाकाशमावाह० ५ तद्दक्षिणतः ॐ मूरश्विनावावाह० ॐ भुवो
 श्विनावावाह० ओं स्वरश्विनावावाह० ॐ भूर्भुवः स्वरश्विनावावाह० अश्विनावर्तिरस्मदेत्यस्य राहूगणो गौतमक्रषिः अश्विनो देवते उ-
 ष्णिकु छंदः आवाहनेवि० ओं अश्विनावर्तिरस्मदा० इमं मंत्रं समुच्चार्य प्रत्येकं ओ षधिपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्त
 देहौ एकस्य दक्षिणपार्श्वे अपरस्य वामपार्श्वे रत्नभांडकर शुक्लांबरधारि नारीयुग्मोपेतौ देवमिष जावश्विनावावाहयामि ६ अथ क्रतु
 संरक्षकेंद्रादिलोकपालावाहनं पूर्ववत्तंडुलपीठेषु कुर्यात् तत्राऽयं क्रमः तत्र प्राग्दलाग्रे० मूरिंद्रमावाह० भुवइंद्रमावा० ॐ स्वरिंद्र
 मावा० ॐ भूर्भुवः स्वरिंद्रमावा० इंद्रं वइत्यस्य मधुच्छंदाक्रषिः इंद्रो देवता गायत्री छंदः आवाहने० ॐ इंद्रं वो विश्वत० इमं मंत्रं समु-
 स्वर्णवर्णं सहस्राक्षं वज्रपाणिं शचीप्रियमिंद्रमावाह० १ आग्नेयदलाग्रे ॐ मूरग्निमावाह० ॐ भुवो ग्निमावा० ॐ स्वरग्निमावाह०
 ॐ भूर्भुवः स्वरग्निमावा० अग्निमीळइत्यस्य मधुच्छंदा अग्निर्गायत्री आवाहने० ओं अग्निमीळे० इमं मंत्रं समुच्चार्य रक्तवर्णं सप्ता
 र्चिषं सप्तहस्तं शक्त्यन्नुक्त्स्वुवतो मरु व्यंजनघृतपात्राणि दधानं स्वाहा प्रियं मेषवाहनमग्निमावाहयामि २ याम्यदलाग्रे ॐ भूच्य
 ममावाह० ॐ भुवो यममावा० ॐ स्वर्यममावाह० ॐ भूर्भुवः स्वर्यममावा० यमाय सोममित्यस्य यमो यमो नुष्टुष्टु आवाहनेवि०

सं.को.
१३५

ॐ यमायसीमंस्तुत० इमंमंत्रं समुच्चार्य रक्तवर्णंदंडधरं महिषवाहनमिलाप्रियं यममावा० ३ नैर्ऋतदलाग्रे ॐ भूः निर्ऋतिमा०
ॐ भुवः निर्ऋतिमावा० ॐ स्वः निर्ऋतिमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः निर्ऋतिमावा० मोषुण इत्यस्य धोरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री आवा
हने० ॐ मोषुणः परापरा० इमंमंत्रं समुच्चार्य नीलवर्णं रवद्वचर्मधरं ऊर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमावाहयामि ४
पश्चिमदलाग्रे ॐ भूः वरुणमावाह० ॐ भुवः वरुणमावा० ॐ स्वः वरुणमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः वरुणमावा० उदुत्तमं सुमुग्धि
न इत्यस्य शनः शेषक्रुषिः वरुणो देवता गायत्री छंदः आवाहने० ओं उदुत्तमं सुमुग्धिनो० इमंमंत्रं समुच्चार्य रक्तभूषणं नागपाश
धरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावा० ५ वायव्यदलाग्रे ॐ भूः वायुमावा० ॐ भुवो वायुमावा० ॐ स्वर्वायु
मावाह० ॐ भूर्भुवः स्वर्वायुमावा० तव वायो इत्यस्यांगिरसो व्यश्वक्रुषिः वायुर्देवता गायत्री छंदः आवाहने० ॐ तव वायवृत०
इमंमंत्रं समुच्चार्य श्यामवर्णं हेमदंडधरं कृष्णमृगवाहनं जगत्याणरूपं मोहिनीप्रियं वायुमावाहयामि ६ उत्तरदलाग्रे ॐ भूः कु
बेरमावाह० ॐ भुवः कुबेरमावा० ॐ स्वः कुबेरमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः कुबेरमावा० त्वं नः सोम इत्यस्य गौतमो राहूगणः कुबेरो
गायत्री कुबेरावाह० ॐ त्वं नः सोम विश्वतो० इमंमंत्रं समुच्चार्य स्वर्णवर्णं निधीश्वरं कुंतपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुबेर
मावाह० ७ ऐशानदलाग्रे ॐ भूरीशानमावा० ॐ भुवईशानमावा० ॐ स्वरीशानमावा० ॐ भूर्भुवः स्वरीशानमावाहया०

करुदायेत्यस्य कण्वक्रपिः रुद्रदेवता गायत्री छंदः आवाहने० ॐ कद्रुदाय प्रचेतसे० इमं मंत्रं समुच्चार्य शुद्धस्फटिकवर्णं वरदास
यशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रियमीशानमावाह० ८ एवमेकचत्वारिंशद्देवता आवात्य कलत्रोच्चवरुणमावात्य पूजयेत् तत्र चंद
नादिषु ग्रहभेदेन व्यवस्थाविधिः परिशिष्टे रक्तचंदनो मलयजो देवदारुः कुंकुमो मनःशिला शंखपिष्टं तिलपिष्टं केतकीरजः कस्तू
रिका तैलवानुलेपनानि मलयजमेव वा रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरम् पाटलं चंपकं कुंदमिंदीवरं कृष्णधत्तूरं तच्चित्रवर्णमिति नव
पुष्पाणि मल्लिकैव वा कृष्णवर्णाः अक्षताः अहतवस्त्रयुग्मानि च कंदरसी मयूरशिरवा दशांगः सर्जरसो बिल्वफलं श्रीवासः कृ
ष्णागरुः जटमांसी मधूकमिति नवधूपाः गुग्गुलुरेक एव वा सर्पिषा दीपस्तिलतैलेन वा हविष्यान्नं पायसं पल्लान्नं क्षीरोदनः
दध्मोदनः कृसरोगाषान्नं चित्रान्नमिति नवोपहारास्त्रिदन्नमेकमेव वा माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालं मरकतं पुष्परागः वज्रो
नीलः गामेदिकं वैडूर्यमिति नवस्नान्येकमेव वा माणिक्यमिति पूजायां विशेषांतरमपि तत्रैवोक्तं पुष्पांजलिप्रयोगेणावाहनं
त्रैरावात्य नमो नैर्नामभिः क्रमेण धूपदीपां तानुपचारानर्पयेदिति नामभिः ॐ आदित्याय नमः इत्येवं रूपैः क्रमेणेति असनपाद्या
र्घादीनां प्रसिद्धक्रमेणैवार्पणं कार्यमित्युच्यते तेन पुष्पां नंतरं पठितानां मय्यक्षतवस्त्राणां स्वकाल एवार्पणं बोध्यम् दीपां तानित्य
तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः पुष्पां तानितियावत्प्राक्स्विष्टकृतो ग्रहाणां घंटादिशब्दैर्धूपदीपैरुपहारा नुपहत्येति होमोत्तरं परिशिष्टे

क्तेः पारिजातादिप्रयोगेषु होमात्पूर्वग्रहाणां पूर्वोक्तद्वयेः पुष्पसमर्पणपर्यंतं पूजां कुर्यात् अन्यदेवतामलयजगंधशतपत्रपुष्पैस्तथै-
व पूजयेदित्युक्तेः होमोत्तरं च सर्वदेवतानां धूपदीपप्रभृतिपूजाया एवोपदेशात् अतो होमात्पूर्वोत्तरकालयोर्व्य-
वस्थया वित्तता पूजा-
कार्या तत्र पूर्वकाले गंधपुष्पेषु यथापदेशोक्तं प्रतिद्रव्यव्यवस्था अशक्तं प्रत्येकोपदेशः उत्तरपूजायां नैवेद्येषु सपुष्परत्ननिवेदनेषु
चतुर्थोपदेश इति बोध्यम् उत्तरपूजावसर एवरत्नासंभवे सुवर्णपुष्पाणि दद्यादित्युक्तं परिशिष्टे एवं ग्रहपीठगत सर्वदेवतानां पुष्पांतपूजां
कृत्वा स्थंडिले कुंडे वाचार्यैः मिं प्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् तत्र परिशिष्टम् अथाग्निसुपसमाधाय सह त्विग्निः समिच्चर्वाज्यानि प्रत्ये-
कं शतैकावराभिः सहस्रपराभिराहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षया जुहुयात् प्रधानदशांशेन पार्श्वदेवतयोस्तदूर्ध्वेन तरेषां स्वाहोतैर्नामभि-
र्होमस्तस्त्रिंशे मंत्रैर्वासकृद्वदानेन च रुहोमः पाणिना प्रसृतिमितां ब्रीहौ स्तिलांश्च व्याहृतिभिर्हुत्वेति सयदि मंत्रैरिष्टस्तदेते मंत्रा-
भवं त्याकृष्णेन त्यादि चर्वाहुतिप्रमाणं सिद्धांतशेखरे अन्नं ग्राससमं ग्राह्यमिति हेमाद्रौ स्कांदे अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं
तथा अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् नैवेद्यशेषे हुत्वा च होममंत्रैस्ततः परम् अथ व्याहृतिभिर्हुत्वा एकैकस्य यथाक्रम-
मिति पचनाग्नौ पक्वमन्नं गुडादिभिश्च कृत्वा किंचित्किंचित्सूर्यादिभ्यो निवेद्य तच्छेषं मंत्रैर्जुहुयादित्यर्थः एतद्ब्रह्मचान्यविषयं बहु-
चानोतु परिशिष्टे होमानंतरमेव नैवेद्यसमर्पणस्योक्तत्वात्तथैवानुष्ठानं युक्तमिति पारिजातः अनेनाहुतिसंख्यादावपि परिशिष्टोक्तपक्ष-

स्थेषवद्बुधैरादरः कार्य इत्युक्तं भवति यद्यप्याश्वलायनेनाष्टोत्तरशतं होममष्टाविंशतिमेव वा कुण्डे वा स्थंडिले वैकः कुर्यात्कुर्वन् पृथ-
 क्पृथगिति स्मृतिरूपेणोक्तम् तत्रैकः कुर्वन् कुर्यादित्येकाचार्यपक्षे नियमपरम् प्रधानहोमानंतरं होमांतरमाह पारिजाते भगवान्
 अथ सुवेण जुहुयात्सूर्यपाकरुद्रकान् सूर्यो नोपंचकं सूक्तमुदुत्यं जातवेदसम् नमो मित्रस्यवरुणश्चित्रं देवानामित्यपि उद्देति सुभगः
 पंचर्वाभिः क्रमिर्घृताहुतीः त्वमग्ने प्रथमं सूक्तमित्यष्टादश कर्चकम् त्वमग्ने द्युभिः षोडशभिर्घृतेन जुहुयात्ततः अथ रुद्राय जुहुयात्कद्रु-
 द्राय षष्ठाहुतीः इमारुद्राय च तथा सूक्तेन च ततः परम् आते पितरं रुतामिति सूक्तेन च घृताहुतीरिति आश्वलायनः पूर्णाहुतिं च व-
 स्त्वेते होमे ग्रहमरवे गुरु रिति वस्त्वेते होमांते इति व्याख्यातं पारिजाते अतः प्रायश्चित्तहोमांते पूर्णपात्रे निनयनात् प्राक् पूर्णाहुतिः कार्येत्यर्थः
 पूर्णाहुत्यनंतरं प्रणीतानि नयनाग्नेर्चनोत्तं कृत्वाः भिषेकः होमं समापयेदिति प्रकृत्याः ययजमाना भिषेक इति परिशिष्टात् एवं प्रकृत्यतद्वि-
 धिरुक्तस्तत्रैव ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देशे संमृष्टालं कृते प्राक् प्रवणे चतुष्पादं दीर्य चतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्मू-
 लान् हरितदूर्वानां स्तीर्य प्राङ्मुखं कर्तारं सामात्यमुपवेश्याचार्यः सहस्रं त्रिंशतिभिः भिषेकं कुंभमादाय प्रत्यङ्मुखः स्तिष्ठन् नोदुंबर्यादं याशास्व-
 यासपलाशयासहिरण्यपवित्रयासकुशदूर्वापल्लव्यांतर्धाय कुंभोदकपृष्ठिद्विरभिषेचयेत् अब्लिं गाभिर्वारुणीभिरन्याभिः शोतिपवि-
 त्रलिं गाभिर्ग्रहाभिषेकमंत्रैः श्रीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इति तच्चेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वव रिति च व्याहृतिभिरेव मभिषिक्त-

स्तेभ्योऽग्रहोक्तांदसिणांदद्यात् गौःशंखोरक्तोनडान् हिरण्यं पीतं वासः श्वेतोः श्वः कृष्णागौः कालायसं हस्ती छागो वेति पुनर्हिरण्ये
न संमितां कुर्यादभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्यात् द्विगुणमाचार्याय त्रिघृतान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्ति
निवाचयेत् ज्ञातिसंबन्धिबाधवांश्च तोषयेदेषग्रहयज्ञः सर्वारिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः सर्वाभीष्टप्रद इति त्रिघृतान्नेनेति स्थाने घृतान्नेने
ति घृतान्नेनाठः अभिषेकादौ विशेषः पारिजाते वसिष्ठः स्वस्तिकं कल्पयेत्पश्चात्कुंडस्यैशानदेशतः यजमानाभिषेकार्थं तत्र भद्रा
सनं न्यसेत् प्राञ्चुरवस्थोपविष्टस्य यजमानस्य तत्र च अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यो ब्राह्मणैः सह वक्ष्यमाणैः स्वमंत्रैश्च अब्लिगैर्वेदमंत्र
कैः स्वमंत्रैर्ग्रहमंत्रैः कुंभोदकैः पुण्यतमैरुक्तद्रव्यसमन्वितैः ततस्तस्याभिषिक्तस्य रक्षार्थं बलिमुत्सृजेत् दिग्विदिक्षु च चित्रान्ने
दीपैर्निराजयेत्ततः शुक्लमाल्यांबरधरः शुक्लगंधानुलेपनः ततो मंडपमागत्य ध्यायेदग्निं ग्रहान् सुरान् प्रत्येकं प्रतिमंत्रैश्च दद्यात्पुष्पा
जलितं त इति उद्गासनविधिः पारिजाते वामनीये प्रणवं त्वादितः कृत्वा भूर्भुवः स्वस्ततः परम् चतुर्थ्यानामसंयुक्तं नमस्कारांत
योजितम् अनेनावाहनं कुर्यादनेनैव विसर्जनम् आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहाचनफलं ततः समिदाज्यचरूणांच तिलहोमफलं ततः
ब्रह्मत्वे कुंभपूजायांचार्चनस्य फलं च यत् लोकपालगणेशाद्यास्तत्रया र्गदेवताः तासां होमफलं तद्द्विगुणं हीयाज्जलपूर्वकम् आज्यं-
निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेत्तत इति ब्राह्मणभोजने शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थोक्ता मात्स्ये एकमेकाहुतेर्विप्रहोमे त्वन्नेन भो

जयेत् अत्याद्योमध्यमश्चापिविप्रमेकंशताहुतेः सहस्रस्याहुतेर्वैकंजघन्योविप्रभोजयेत् अन्यथादहतिक्षिप्रंतदाष्ट्रं नात्र संश-
यः अन्यतः प्राहरेद्राष्ट्रममंत्रश्चर्त्विजो गुरुम् होमः कारयितारं च सूक्ततोपित्वदक्षिणः तस्माद्वातुमशक्तो यो दक्षिणांश्चान्नमेव
च जपैः प्रणामैः स्तोत्रैश्च तोषयेत्तपयेत्ग्रहानिति अन्वाधानादिप्रयोगः कृत्विग्भिरन्वारब्धः समिहूयमादाय चक्षुषी आज्येने-
त्यंते आदित्यं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्कसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अग्निरुद्रं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः सोमं प्रत्येकं १०० शत-
संख्याभिः पलाशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अपः गौरीं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः अंगारकं प्रत्येकं शतसंख्याभिः रवदि-
रसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः पृथिवीं स्कंदं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः बुधं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्पामार्गसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः
विष्णुं पुरुषं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः बृहस्पतिं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्श्वत्थसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः इन्द्रं ब्रह्माणं च
प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः शुक्रं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्गौदुंबरसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः इंद्राणीमिदं च प्रत्येकं दशसंख्या-
भिस्तदाहुतिभिः शनिं प्रत्येकं शतसंख्याभिः शर्मासमिच्चर्वाज्याहुतिभिः प्रजापतिं यमं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः
राहुं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्दूर्वासं चर्वाज्याहुतिभिः सर्पान्कालं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः केतुं प्रत्येकं शतसंख्याभिः
कुशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः ब्रह्माणं चित्रगुप्तं च प्रत्येकं दशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः ९ विनायकं दुर्गाक्षेत्रपालं वायुमाकाशं

अश्विनाविद्रमग्रियमंभिर्ऋतिंवरुणंवायुंकुबेरंमीशानंच प्रत्येकंपंचसंख्याभिः=पालाशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः=अग्निंवायुंसूर्य-
 प्रजापतिंचैकैकयाव्रीहितिलाहुत्यासूर्यंचयोदशवारमाज्येनअग्निंचतुस्त्रिंशद्वारंरुद्रंद्वात्रिंशद्वारमाज्येनशोषेणस्विष्टकृतमित्या-
 दिपात्रासादनकालेवह्नीनांचरूद्रासनस्थालीनामाज्यस्थालीनांसुवाणांचबहूनामासादनंकार्यंयुगपदनेककर्तृकचर्वाज्यहोम-
 निर्वाहायकालेलोकसिद्धान्तिलव्रीहिभिः=सहाज्यस्यत्रिःपर्यग्निकरणम् सुवाणांसंमार्गीतेदर्व्याःसंमार्गः ततोऽन्नंपात्रांत-
 रेष्वथक्कृत्वाऽग्रावधिश्चित्यसुवेणाभिघार्योदगुद्रास्याज्यादक्षिणतोव्यवहितदेशेबर्हिष्यासाद्यप्रत्यभिघार्यतदुत्तरतोव्रीहितिला-
 नासाद्यर्त्विगन्वारब्धइध्माधानादिआज्यभागांतंकुर्यात् ततोयजमानस्त्यागंकुर्यात् शतशतसंख्याआर्कादिजातीयसमि-
 धः=शतशतसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुः=शतशतसंख्याहुतिपर्याप्तमाज्यंच आदित्यायसोमायांगारकायबुधायबृहस्पतयेशक्रायश-
 नैश्वरायराहवेकैतवेचनमम दशदशसंख्याअर्कादिजातीयसमिधः=दशदशसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुः=दशदशसंख्याहुतिपर्या-
 प्तमाज्यंचअग्नवेरुद्रायाऽद्रोर्गौर्येष्विव्येस्कंदायविष्ठावेपुरुषायेन्द्रायब्रह्मणइन्द्राण्याइन्द्रायप्रजापतयेयमायसर्पेभ्यक्तायब्रह्म-
 णोचित्रायनायनमम पंचपंचसंख्यापालाशसमिधः=पंचपंचसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुः=पंचपंचसंख्याहुतिपर्याप्तमाज्यंच विनाय-
 कायदुर्गायैस्त्रेपालायवायवेआकाशायाःशिव्या इद्रायाःअयेयमायनिर्ऋतयेचरुणायवायवेकुबेरायैशानाय एकैकाहुतिप

योमास्तिलव्रीहयोऽग्नयेवायवेसूर्यायप्रजापतये त्रयोदशाहुतिपर्याप्तमाज्यंसूर्याय चतुस्त्रिंशदाहुतिपर्याप्तमाज्यमग्नये द्वात्रिं
शदाहुतिपर्याप्तमाज्यंरुद्रायेति नतोऽष्टत्विक्सहिताचार्यपक्षेआचार्यआदित्यायजुहुयादितरेइतरग्रहेभ्यः ऋत्विक्चतुष्टयप
क्षेद्वाभ्यांद्वाभ्यांग्रहाभ्यामेकैकोजुहुयात् तत्रद्व्यंगुलादूर्ध्वमध्यमानामिकांगुष्ठेर्मूलभागेसमिधमादायदधिमध्वाज्याक्तंजुहुयात्
पाणिनाग्राससमंचरुं आज्यंसुवेण तदभावेऽश्वत्थादियज्ञियपर्णेनसर्वेप्राङ्मुरवाउदङ्मुरवात्तदयनिहितोर्ध्ववामपाणयोऽजुहुयुः
आचार्यः प्रभूततिलव्रीहीन्व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाऽज्यहोमंकुर्यात् सूर्योनइतिपंचर्चस्यसूक्तस्यसूर्यपुत्रश्चक्षुःसूर्योगायत्री
ग्रहमरवांगाज्यहोमेविनियोगः उदुत्यमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री नमोभिन्नस्येस्यसूर्यपुत्रोमितपाःसूर्योजेगती वि
त्रंदेवानामित्यस्यांगिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् उद्वेतिस्मगइतिपंचर्चस्यसूक्तस्यमैत्रावरुणोवसिष्ठःसूर्यस्त्रिष्टुप् त्वमग्नेप्रथ-
मइत्यष्टादशर्चस्य सूक्तस्यांगिरसोहिरण्यस्तूपोग्निर्जगतीअंत्याष्टमीषोडश्यस्त्रिष्टुप् त्वमग्नेद्युभिरित्यस्यषोडशर्चस्य
सूक्तस्यगृत्समदोग्निर्जगती कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्ययौरःकण्वोरुद्रोगायत्री इमारुद्रायतवसेत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकु-
त्सोरुद्रोजगत्येत्येत्रिष्टुप् आतोपितरितिपंचदशर्चस्यासूक्तस्यगृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् एवमेकोनाशीतिमंत्रैःस्वाहांतैस्तावती
राहुतीर्हुत्वायहवेदिस्थदेवताभ्योवरुणायचयंताशब्देनधूपदीपनैर्वेद्यतांबूलादीन्पुष्पांजल्यंतानुपचारान्समर्पयेत् धूपदीप

सं०कौ०
१३९

नैवेद्येषु पूर्वोक्तव्यवस्थाविधिस्तदसंभवेत्तुक्तसाधारणविधिः स्वीकार्यः तत्र सूर्याय भद्रमुस्तारव्यकंदधूपः सोमाय मयूरशिरवा
भौमाय दसांगः बुधाय रालारव्यः सर्जरसः गुरवे बिल्वफलं शुक्राय बीडारव्यः श्रीवासः शिष्टत्रिभ्यः क्रमेण कृष्णागरुजटामांसी
मधूकानीति धूपाः दीपः सर्पिषा तिलतैलेन वा सर्वेषां षाष्टिकमादित्याय सोमाय पायसं भौमाय पयोमिश्रितौदनः बुधाय गुडमि-
श्रितस्त्रीरमोदनं च एथ गुरवे षृगवे दध्नादनः शनये रुसरः मांसस्थानीयमाषविकारमिश्रितौदनो राहवे चित्रान्नं केतवे इति नैवेद्या-
नि माणिक्यप्रभृतिरत्नानि सपुष्पाणि पुष्पांजलिरूपेण दद्यात् माणिक्या न्येव वा तावन्ति स्फवर्णपुष्पाणि वा प्रसीदन्तु भवंत इति तान्सं-
प्रार्थ्य ऋत्विगन्वारब्धश्चर्वाज्यतिलवीहि शेषेण स्विष्टकृतं हुत्वा प्रायश्चित्तहोमांतं कुर्यात् ततः सामात्ययजमानो न्वारब्ध आचार्यो ह्य-
दशगृहीतेन पूर्णाहुतिं कुर्यात् ततः पूर्णपात्रं निनीय संस्थाजपेनोपस्थाय परिस्तरणवि सर्जनाद्यग्न्यर्चनांतं कुर्यात् अथ ग्रहवेदेः प्रागु-
दीच्यां शुचौ समृष्टेरंगवल्या स्वस्तिकालं कृते प्राक्प्रवणे चतुष्पदं दीपं चतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्मूलान्हरितदर्भान्
सूर्यं तत्प्राङ्मुरवं सामात्यं यजमानं परिहितनववस्त्रमभिषिंचेत् आपो हि ष्ठेति तिसृणामांबरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री अभिषेके
वि० तत्त्वाग्नीति तिसृणां शतः शेषे वरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० स्वादिष्टयेति तिसृणां मधुच्छंदाः पवमानसोमो गायत्री अभिषेके०
शनं इंद्राग्नीति तिसृणां वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् अभिषेके० पवित्रंत इति तिसृणामांगिरसः पवित्रः पवमानसोमो जगती अभि-

१३९

ग्रहमंत्रैः ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः विषमस्थानसंभूतां पीडां हरतु ते रविः रोहिणीशः स्रधा मूर्तिः स्रधा गात्रः स्रधा
शनः विषमस्थानसंभूतां पीडां हरतु ते विधुः भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा वृष्टिं कृद्वा हृष्टिं हर्ता च पीडां हरतु ते कुजः उत्पानक
पीजगतां चंद्रपुत्रो महद्युतिः सूर्यप्रियकरो विद्वान् पीडां हरतु ते बुधः देवमंत्रा विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः अनेकशिष्यसंपूर्णः पीडां
हरतु ते गुरुः दैत्यमंत्रा भृगुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः प्रफुल्लाराग्रहाणां च पीडां हरतु ते भृगुः सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशाक्षः शिवप्रियः
मंदचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते शनिः महाशिरामहावक्रो महादंष्ट्रो महाबलः अतनुश्चोर्ध्वकेशश्च पीडां हरतु ते तमः अनेकरूपवर्णै-
श्च शतशोथसहस्रशः उत्पानरूपो जगतां पीडां हरतु ते शिखी सरास्त्वामभिषिचंतित्यादि पौराणमंत्रैश्च प्रतिमंत्रमभिषिच्य हिर-
ण्यवर्णो हरिणीमित्यस्य सूक्तस्मानंदादयः कृषयः श्रीदेवता अनुष्टुबादीनि च्छुंदांसि प्रत्यृचमभिषिच्ये मा आपः शिवतमा इति तृचेन दे-
वस्य त्वेति यजुषा भूर्भुवः स रिति व्याहृतिभिश्चाभिषिचंत् ततोऽभिषेकशालायामेवाभिषिक्तयजमानस्य पूर्वादिदिक्षु च चित्रान्नेरा-
चार्यो दिग्देवताभ्यो बलिमुत्क्षिपेत् इन्द्राय नमः अग्नये नमः यमाय नम इत्यादिनाममंत्रैः ततो यजमानस्य स्रवासिनीभिर्ना
राजनं कारयेत् ततो यजमानोऽभिषेकवस्त्रमाचार्या यदत्वा श्वेतांबरं धृत्वा श्वेतचंदने श्वेतपुष्पाणि च धृत्वाऽभिषेकशालातो ग्निस-
पीपमागत्यऽग्नौ ग्रहपीठदेवतानां च पंचोपचोरपूजां तेऽग्निं ग्रहांस्तदुपदेवतांश्च ध्यात्वा अग्नये नमः आदित्याय नम इति मंत्रैः प्रणवादि-

भिः प्रत्येकं पुष्पांजलिमर्पयेत् तत आचार्यश्चासनं कुर्यात् ॐ भूर्भुवः स्वः आदित्याय नमः आदित्यमुद्वासयामीति एवं सोमादीनामुद्वासनवाक्यमूल्यात् ततो ब्राह्मणेभ्योजपहोमफलं गृहीत्वा चार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूर्यप्रीत्यर्थं माचार्याय गां अथर्त्विग्यः सोमप्रीत्यर्थं शरवं अंगारकप्रीत्यर्थं रक्तमनङ्गाहं बुधप्रीत्यर्थं सुवर्णं बृहस्पतिप्रीत्यर्थं पीतं वासः शक्रप्रीत्यर्थं श्वेतमश्वं शनिप्रीत्यर्थं कृष्णां गां राहुप्रीत्यर्थं कालाय सः केतुप्रीत्यर्थं हस्तिनं छागं वेति तत्तद्धोमकर्त्रे व्यवस्थया तां तां दक्षिणां दद्यात् तत्र मंत्राः कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि सर्वदा सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे पांचजन्यं प्रदास्यामित्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानंदकारकः अष्टमूर्ते रधिष्ठानमतः पाहिसनातन हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमपीतवस्त्रयुगं यस्माद्वा सुदेवस्य बल्लभम् प्रदानात्तस्य भो विष्णो रतः शान्तिं प्रयच्छ मे विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसंभवः चंद्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे येन त्वं पृथिवी सर्वा धेनो वै कृष्णसन्निभे सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे यस्मादायसकर्यो णित्वदधीनानि सर्वदा लांगल्यघ्राद्युधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे यस्मात्त्वं लागयज्ञानामंगत्वेन व्यवस्थितः यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे इति एषामर्थानां विषममूल्यत्वेऽपि न्यूनता भवद्भिः सुवर्णदानेन लाभसाम्यं संपादनीयम् उक्तदक्षिणानामभावे सर्वेभ्यस्तृष्टिकरं हिरण्यमेव वा दद्यात् अतो नात्र मूल्याध्यायोक्तमूल्यदानं सर्वस्मिन्पक्षे आचार्याय द्विगुणं दद्यात्

कं स्वपात्रगतमाज्यमवेक्ष्य सदक्षिणं ब्राह्मणाय दत्वा यावत्यः प्रधानाहुतयस्तावतो ब्राह्मणान् भोजयेत् यावन्ति तदा हुतिशतानि
तावतो वा यावन्ति तत्सहस्राणि तावतो वा मुक्तवद्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा प्रार्थयेत् शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्ति-
निते च वदेयुः शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति ततोऽच्युतानन्तगोविन्देति नाम त्रयं जपेदिति पारिजाते ततो ज्ञातिसंबन्धिबांधवानां
भोजनवस्तुदिदानेन तोषं संपाद्येश्वरार्पणं कृत्वा भुञ्जीतेति परिशिष्टोक्तमार्गेण ग्रहयज्ञनिरूपणम् अकार्यं न तदेवं न देवेशस्तेन
तुष्यतु इति संस्कारकोक्तमेव ग्रहमरवः एतदसंभवे उपनयनकाले च बृहस्पतेरानुकूल्याभावे तच्छांतिः कार्या उक्तेः पि-
वर्धेन बलीगुरुश्चेच्छांत्या प्रशस्तं व्रतबंधकमेति बृहवसिष्ठोक्तेः तामाह शौनकः कन्यकोद्वाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते ब्राह्म-
णस्योपनयने गुरोर्विधिरुदात्तः सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ईशान्यांधवलं कुंभं धान्योपरि निधाय च दसनं मधुपु-
ष्पाणि पत्रपालाशसर्षपान् मांसीगुडुच्यपामार्गविडंगं शंखिनीवचा सहदेवी विष्णुक्रांता सवौषधिशतावरी कुंभे निक्षिपेदि-
ति शेषः कृत्वा ज्यभागपर्यंतं स्वशारवोक्तविधानतः ग्रहोक्तमंडलेभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः देवपूजोत्तरे काले ततः कुंभानुमंत्र-
णं अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषायुतम् यवव्रीहितिलाः साज्यामंत्रेणैव बृहस्पतेः अष्टोत्तरशतं सर्वहोमशेषं समापये-
त् पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् कुंभाभिर्मंत्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमंत्रतः प्रतिमाकुंभवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत्

आह्वयः प्रोक्तयेत्सन्नाच्छुभरः स्यान्नसशेषः इति बृहस्पतिर्ज्ञातिः तथामदनरत्नेस्कांदेगुरुपूजोक्ता कन्याविवाहकादेतुगु-
 री-सुविधिष्यते ब्राह्मणस्योपनयनेयस्यस्यादुःस्थितंततः दुःस्थितंदुःस्थानमष्टमादिभागतोयुररिति शेषः तदापूजागुरोः का-
 र्त्तविधिष्यद्विष्णुविधौ मदंतीकामपुष्पाणि पत्रं पालाशसर्षपाः मदंतीयूथिका कामोदमनः गुडूचीचाप्यपामार्गविडं
 गंधांश्चिनीयना सहदेवीविष्णुक्रांतासर्वोषध्यः शतावरी कुष्ठमांसीहरिद्रेहसुराशैलेयचंदनम् वचाकचोरमुक्तंचसर्वोषध्यः प्रकी-
 र्तिताः तथेवाश्वत्थसंगोश्वपंचगव्यं जलंतथा नूतनं सौंदकुंभंच पीतवस्त्रसमन्वितम् पंचरत्नैः समायुक्तमीशान्यां स्थाप्य चानलात्
 अक्षदेशात् पाजोषधीरिति मंत्रेण सर्वास्त्वस्मिन्निक्षिपेत् कुंभस्योपरिभागे तु स्थापयित्वा बृहस्पतिम् सुवर्णपात्रे सौवर्णीं प्रतिमां
 तुषुविधिर कारयेत्तु यथाशक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः पीतवस्त्रयुगच्छन्नां पीतयज्ञोपवीतिनीं पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैस्ततो होमं समाच-
 रेत् समिधोः श्वत्थदक्षस्य होम्या अष्टोत्तरं शतम् तिलव्रीहियवं मिश्रं होतव्यंच यथाक्रमम् अनेन ग्रहमरुददृष्टस्य समिन्दोमानंत-
 रं भाविनश्चर्वाज्यहोमस्थानंतरमार्गंतुः अयं होमः कार्य इति ज्ञाप्यते बृहस्पतेति मंत्रेण क्रुषिच्छंदः समन्वितम् ततो होमावसाने तु
 पूजयेच्च बृहस्पतिम् पीतगंधैस्तथा पुष्पैर्धूपैर्दीपैश्च भक्तिः दध्योदनंच नैवेद्यं फलतांबूलसंयुतम् नमो अंगिरसां नाथ वाक्पमेय-
 बृहस्पते कूरग्रहैः पीडितानां मृतायन मोनमः पूजयित्वा सुराचार्यं पश्चादर्थं निवेदयेत् गंधीरदृष्टरूपांगदेवेज्यक्रमते प्रभो

नमस्तेवाक्यतेशोतमहाणां ध्येनमोस्तुते अर्घ्यं दत्वा स्तरे शायजपं होमं समर्पयेत् भक्त्या यत्ने सराचार्य होमपूजादियत्कृतम् तत्त्वंग
हाणशौत्यर्थं बृहस्पतेर्गोममः मंत्रेणानेन संकल्प्य पश्चात्संप्रार्थयेन्मृष जीवो बृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरंगिराः वाचस्पतिर्देवमन्त्रीसु
भक्त्युत्सदामम सर्वोपचारसंयुक्तां प्रतिमां तां युधिष्ठिर प्रणम्य च गवायुक्तामाचार्याय निवेदयेत् अथाचार्यस्तु नियतो वेदवेदांग
पारगः यजमानं सपत्नीकं शांतचित्तोजितेन्द्रियः कुंभोदकं गृहीत्वाथ मन्त्रैरेतैः प्रसिंचयेत् इदमापोथ मन्त्रेण तामग्निमित्युवाच तथा
या ओषधीरशवावती कूष्माण्डैश्चाभिषेचयेत् पश्चात्संभोजयेद्द्विमान् यथाशक्तियुधिष्ठिर संक्रांतावपि कौंतेय तथा स्वाभ्युदयेषु च
कुर्वन् बृहस्पतेः पूजामभीष्टफलमाप्नुयादिति संक्रांतौ गुरोः इति संस्कारकोस्तु भेस्क्रांदोक्ता गुरुपूजा अत्र च शौनकोक्तोक्तो
दोक्तौ च शारवाभेदे द्वादशकपालैकादशकपालादिभेदस्येव यूथिकासदसत्त्वादिप्रयुक्तेषु देवैर्लक्षण्यस्यापि कर्मभेद कत्वासंभवादुभय
गतरुणोपसंहारेण कुंभात्तु मंत्रणादिसाधारणधर्माणां दीर्घचतुरस्रमंडलाद्यसाधारणधर्माणां विनियोगवशो नापेक्षितानां ग्रहमस्वा
त्स्वीकारेण तावद्भिरेव ग्रहमर्धायवन्नेराकांक्ष्य संभवेनाविद्युक्ततत्रत्यधर्मानादरेण प्रयोगं वदामः अस्य कुमारस्योपनयनकाले बृ-
हस्पत्यालुक्लसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं बृहस्पतिशांतिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनाद्याचार्यवरणोत्तं कुर्यात् ततः आ-
चार्यः कर्षतदर्धादिपरिमितहेम्ना यथाशक्तिनिर्मितप्रतिमाया अमृतारणं कृत्वा यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिदेशसंस्कारो ते होमदेश

से. जो.
१२

स्वेषानदेशो महीद्यौरिति स्पष्टं भुवि ओषधय इति धान्यं प्रक्षिप्या कलशोच्चिति धवलकुंभं स्थाप्यं मंमे गंग इति तीर्थोदकेना पूर्वाश्वत्थे वो-
निषदनमिति अश्वत्थपल्लवान् गायत्र्यादिमंत्रैः पंचगव्यं देवस्यत्वा मभिषिंचामीति कुशोदकं निक्षिप्य सुवासनासा इति पीतवस्त्रेण सं-
वेष्ट्य सहिरलानीति पंचरत्नानि प्रक्षिप्य चाओषधीरिति वक्ष्यमाणान्सर्वानि क्षिपेत् पूथिकादमनमुधुपुष्पाणि पत्रं भाषायां पत्रजमि-
ति प्रक्षिद्धम् पलाशं सर्षपान् जटामांसीं सुडूचीं अपामार्गं विडंगं शंखिनीं वंचां सहदेवीं विष्णुक्रांतो शतावरीं कुष्ठं मांसीं हरिद्रेहं सु-
राशौलेयचंदनम् वचाकचोरमुस्तांचेति ततश्चंदनादिना कुंभमभ्यर्च्य पूर्णादवीति यथाविभवं सौवर्णादि पूर्णपात्रं निधाय तत्राष्टद-
लोत्तरदले हरिताक्षतनिर्मितदीपं चतुरस्रपीठे हैमीं हृहस्पतिप्रतिमां स्थापयित्वा स्थंडिलेऽग्निप्रतिष्ठापनादि अन्वाधाने च क्षुर्षीं आज्ये-
नेत्यने हृहस्पतिमष्टोत्तरशतसंख्याभिरश्वत्थसमिद्धिस्तावतीभिराज्याहुतिभिस्तावतीभिः सर्पिर्मिश्रपायसाहुतिभिस्तावतीभिः -
साज्ययवव्रीहिति लाहुतिभिश्च शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि स्वशारवोक्तविधिनाज्यभागांतं कृत्वा कुंभोपरि स्थापित प्रतिमायां मावाहनादि-
षोडशोपचारैर्हृहस्पतिं पूजयेत् तत्र विशेषाः पीतवस्त्रयुग्मं पीतं यज्ञोपवीतं पीतचंदनं पीताक्षतान् चंपकादिपीतपुष्पं धित्व मज्जा-
धूपं घृतदीपं दध्योदनं नैवेद्यं दक्षिणायां पुष्करागोमाणिक्यं यथाशक्ति हेमचा पूजांतेऽब्लिंगाभिर्वा रुणीभिः पावमानीभिश्च ग्रह-
मरवोक्तपभिः कुंभात्तु मंत्रेण च ततो यजमानो यथान्वाधानं हृहस्पतय इदं नममेति त्यागं कुर्यात् अथाचार्यो हृहस्पतिमंत्रेण प्रणवादि-

नाक्रष्यादिस्यरणपूर्वकंदधिमध्वक्ता अष्टोत्तरशतमश्वत्थसमिधोजुहुयात्तावतीराज्याहुतीः सर्पिर्मिश्रलोकसिद्धपायसाहुतीः साज्यय
वघ्रीहितिलाहुतीश्चततः स्विष्टकृदादिहोमशेषंपरिस्तरणविसर्जनार्थचर्चानांतं कुर्यात् ततो बृहस्पतेर्गंधादिभिः पूर्वोक्तैः फलतांबूला-
नैः पूजनं कृत्वा स यजमानो नमस्कुर्यात् ततस्ताम्रपात्रेशद्वादकं प्रक्षिप्य तत्र पीतानि गंधाक्षतपुष्पाणि फलं च प्रक्षिप्यार्घ्यं दद्यात् गं
भीरहृदस्त्वंगदेवेज्यसूक्तप्रभो नमस्ते वाक्यतेशांतगृहाणार्घ्यं बृहस्पत इति ततो यजमानो बृहस्पतये कृतकर्मापणं कुर्यात् भक्त्या
यनेः सूर्याचार्यं होमपूजादियत्कृतम् तत्त्वं गृहाण शांत्यर्थं बृहस्पतेन मोनम इति ततः प्रार्थयेत् जीवो बृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरं
गिराः वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदाममेति ततो विसर्जनं कृत्वा चार्यं प्रणम्य सर्वोपचारसंयुक्तां गोयुक्तामिमाम् प्रतिमां तुभ्यमहं संय
दद इति तादृशप्रतिमां दद्यादभिषेकोत्तरं वा प्रतिमादानं कुंभोदकेनाचार्यः पुत्रदारसमेतं यजमानमभिषिञ्चेत् आपो हि ष्ठेति तिसृणा-
मांबरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री तच्चायामीति तिसृणां शुनः शोपो वरुणास्त्रिष्टुप् स्वादिष्ठयेति तिसृणां मधुच्छंदाः पवमानसोमो
गायत्री ससुद्रज्येष्ठा इति मंत्राणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् इदमाप इत्यस्य सिंधुद्वीप आपोऽनुष्टुप् तामग्निवर्णामित्यस्य हिरण्यगर्भो
दुर्गां त्रिष्टुप् याओषधीरित्यस्याभिषगोषधयोऽनुष्टुप् अश्वावतीर्गोमतीरित्यस्य वसिष्ठ उषसस्त्रिष्टुप् यदेवादेव हेडनेयददीव्यमा
युष्टे विश्वतो दधादित्यापस्तंबशारवोक्तैरनुवाकैश्च तच्छंयोरावृणीमह इति ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् इति संस्कार

सं. कौ.
१४३

कोस्तमेहहस्यतिशोतिः अथोपनयनप्रयोगः उपनयनात्पूर्वेद्युरहतवस्त्रमजिनं यज्ञोपवीतं मेखलां दंडं कटिसूत्रं कौपीन-
मित्येतां शुक्ललक्षणानि संपाद्य भिक्षापात्रजलपात्रे च संपाद्य स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयं संकल्प्य तिलसहस्रहोमगोदानाद्य-
न्यतरप्रत्याभ्यासेन तदा चरणपूर्वकं द्वादशसहस्रं गायत्रीजपंतद्योग्यतायै कृत्वोपनेयत्वयोग्यतायै बहुनापि कृच्छ्रत्रयं कारयित्वा यदि
जातकर्मादिसंस्कारा अतीतास्तदा जातकर्मादिसंस्काराणां कालातिपत्तिप्रायश्चित्तहोमं करिष्येति संकल्पपूर्वकं पूर्वोत्तराज्यभा-
गां तस्मिंश्च रुदादितंत्रयुता अतिपन्नसंस्कार संख्याभूषणं स्वस्वाहेत्याज्या हुती हुंत्वा प्रमादादतिपत्तौ प्रत्येकपादकृच्छ्रं चोत्सृज्य ह्यहं
बुद्धिपूर्वकावरणोत्तदिगुणंकुमारेण करयेत् चोले कुलधर्मप्राप्तत्वीयवर्षादिनियतकालातिपत्तावेतत् स होपनीत्येत्यस्य कुलय-
मप्राप्तत्वे तु नैतत् पत्न्या सहोपविश्य देशकालो संकीर्त्य अस्य कुमारस्य गर्भां बुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भस-
मुद्भवैर्नो निबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अतिकांतं जातकर्म बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्री-
परमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म आयुरभिवृद्धिद्वारा र्यसूर्यावलोकनं आयुः श्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैर्नो निबर्हणार्थं निष्क्रम-
णं आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उपवेशनं मातृगर्भमलप्राशनशुद्धिअन्नाद्य ब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुरभिवृद्धि-
बीजगर्भं प्रीत्यर्थं अन्नप्राशनं वाद्यकरिष्ये बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निबर्हणबलायुर्वैर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चोले

१४३

द्विजत्वसिद्ध्यावेदाध्ययनाधिकारार्थं उपनयनं च श्वः करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नां दीश्या
 धं च करिष्ये उपनयनांगत्वेन नंदिन्यादिमंडपदेवतानां पूजनपूर्वकं तासां कुलदेवतादीनां च स्थापनं करिष्ये तदा दौर्निर्विघ्नतासिद्ध्य
 र्थे गणेशपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य तन्नेण नां दीश्यान्धातं कुर्यात् सर्वेषां सद्यः करणे सर्वसंकल्पांते अद्य करिष्ये इति संकल्प्यः च
 हूनां संकल्पे क्रतुयतामिति चैलोपनयनयोः संकल्पे क्रतुयतामिति उपनयनमात्रसंकल्पे क्रतुयतामिति नां दीश्यान्धातं मातृका-
 अविसृज्य यथाचारं ब्रह्माक्षशारवाक्षनंदिन्यै नमः नंदिनीमावाहयाभि नलिन्यै नमः नलिनीमावा मैत्रायै नमः मैत्रामावाह
 उमायै नमः उमामा पशुवर्द्धिन्यै पशुवर्द्धिनीमा भगवत्यै भगवतीमा अविघ्नगणपतये नमः अविघ्नगणपतिमा सापिधा
 नकलशयोः गृहा वै प्रतिष्ठेत्पावाहितदेवताः प्रतिष्ठाप्यासनाद्याचमनांत समर्पणे कृते त्रिसूत्रवेष्टितकुंभचतुष्टयमध्यस्थाभिषे-
 कपत्रिताः शारवानिधाय पत्न्या तन्नीराजनं श्रिये जात इति कारयित्वा कनिक्रददिति तैलेनाभ्यज्य स्रगंधिपिष्टं तां स्रनिक्षिप्योष्णो
 दकेनाभिषिञ्च्य पोहिष्ठेति तृचेन कुंभचतुष्टयोदकेनाभिषिञ्च्य चमनादिपुष्पांतोपचारसमर्पणांते दधिक्वाण इति दध्ना काडात्कंडा
 स्पर्शो हंतीति दुर्वाभिश्चाभ्यर्च्य धूपादिपूजां समाप्य मंत्रहीनमिति संप्रार्थ्य मातृकासहितास्ताः शारवाः स्वयमादधन्तौ कलशौ पत्नी-
 यं रादिवाद्यघोषेण कनिक्रददिति सूक्तेन च प्रतिष्ठापनदेशं गत्वा सूपलिप्तेः लंकृते तस्मिन् नूदेशे गृहं वै प्रतिष्ठेति कलशाभ्यां सहिताः

शारवाः प्रतिष्ठाप्य पंचोपचारैः संपूज्य स्थापितदेवता प्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्राह्मणान् सखासिनीम्बभोजयिष्ये तेभ्यो यथाशक्ति वस्त्रा
दक्षिणादानं च करिष्ये इति संकल्पयेत् ततो नीराजिताभ्यां वंपतीभ्यां सुहृदो वस्त्राणि दद्यात् युवं वस्त्राणि पीवसा अग्निवस्त्रासुब
मद्रा वस्त्रासमन्या वसिष्वाहिमियेध सतु वस्त्राभ्यधये शनानि वेदिषदे प्रियधामाय प्रसेनानीः शूरो अग्रे रथानां उभा उचू-
नंतदिदर्य इमान्मंत्रान् पठेयुः ततोऽतिश्रान्तजातकर्मादिसंस्कारानुष्ठानानां केचिन्मंडपनिर्माणपूर्वकं देवतास्थापनं कुर्वन्ति तदि-
त्यम् आग्नेय्यां आग्नेयजं बारास्तंभ नैर्ऋत्या रवादिरेणवा व्यावा वायव्यामुदुंबरेण शम्यावा ऐशान्यां बदर्याः श्वेतकेनवा-
यथा कुलधर्मं शम्यर्कादिजातीययज्ञियवृक्षस्य षट्शारवायुग्मानि सूत्रवेष्टितानि कार्याणि षष्ठं छुरिकागर्भं देवकमित्युच्यते आ-
द्याश्चतस्रः शारवादधिक्राव्या इति याओषधीरिति च मंत्राभ्यां चतुर्णां ब्राह्मणानां हस्ते दत्वा ग्रीयस्तंभे गंगाये नमः गंगामावाह्यामी-
त्यावाहनादि षोडशोपचारैः संपूज्य सुहृदातिस्थिरा भवेति प्रार्थयेत् एवं नैर्ऋत्ये गौरीं वायव्ये धरणीं ऐशान्ये लक्ष्मीं तत आग्ने-
यस्तंभे नदिनीमावाहयामि गृहावे प्रतिष्ठासूक्तमिति शारवायुग्मं प्रतिष्ठापयेत् एवं नैर्ऋत्ये नलिनीं वायव्ये मेघां ऐशान्ये उमां
मंडपाच्छादनोपरि देशमधोपशुवर्द्धये नम इति यथाचारं सुसलमंडकादियुक्तं शारवायुग्मं रोपयेत् सर्वत्र गृहावे प्रतिष्ठेत्यस्यावृष्टिः
ततः सामंड पदेवताः षोडशोपचारैः संपूज्य मंडपमधो आग्नेयादिक्रमेण कलशस्थापनविधिना दकपूर्णमासपल्लवादि युतं कुम्भच-

तुष्टयं स्थापयित्वा सूत्रयेत्तन्मध्यं सुपहतपीठे दंपतीदवकस्थापनमित्यंकुरतः वंशपात्रस्थं पूर्वं कदेवके भगवत्या आवाहनाद्याचम-
नान्तीपचारार्पणोक्तं च तस्मिन् सखासिन्योनीराजनाभ्यंगोद्धर्तनोष्णोदकशीतोदकस्नानानिकारयेयुः ततः कनिष्कदक्षिणसूत्रेण दे-
वकसहितं वंशपात्रं उक्तपीठे स्थाप्य गृहावे प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठाप्य वस्त्राद्युपचारैः पूजयेत् भगवत्यैनम इति मंत्रेण भगवती पूजनेन सहा वि-
घ्नगणपतिपूजनं च तत्रैव कार्यं ततो ब्राह्मणभोजनादिसंकल्पः पूर्ववत् कार्य इति बहुहस्तेन चतुर्हस्ता चतुरस्याहस्तोच्छ्रितास्त-
स्यासोपानोकिता प्रागुदकप्रवणा कदलीस्तंभतोरणपुष्पमालाद्यलंकृता वेदिः कार्येत्यपि केचित् इति पूर्वदिनहृत्यम् परदिने-
अतिश्रुतचौलं कृत्वा प्रागेव जातचौलं त्वभ्यंगस्नानेन स्नापयित्वा मात्रासह भोजयेत् ततो ब्राह्मचारिभ्याः न्यदानमाचारात्कार्यं
ततो देशकालौ संकीर्त्याः स्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गायत्र्युपदेशं कर्तुं तस्यां गघ्नं वापनादिकथ्ये इति संक-
ल्पवापनं कारयेत् मुख्यशिरवाधिकशिरवानां चौले घृतानामत्रवापनम् ततः स्नापितमहतां वरं बहुशिवं मंगलतिलकं बहुकुर्युः
मौहूर्तिकं संपूज्य तदुक्तं शुभमुहूर्तं आचार्यो वेद्यां प्राञ्जुरव उपविष्टस्तन्मुखमीक्षेत कृतनमस्कारं तं स्वांके कुर्वीत ततो ब्राह्मणा ये यज्ञे-
ति मंत्रैर्यथाचारमुभयांः शिरस्य क्षतान्क्षिपेयुः नदस्तगृहावे प्रतिष्ठेति च ततः कुमारं दक्षिण उपवेश्या च म्यप्राणानायम्य देशका-
लौ संकीर्त्या पचयनं होमं कर्तुं स्थंडिलादिकरिष्य इति संकल्प्य स्थंडिलादिकुर्यात् आधारावाज्येनेत्येते त्रिरधिपवमानं प्रजापतिं चा-

सं.कौ.
१४५

ज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि कुमारेणाः न्वारब्धः समिद्धो मंकुर्यात् ततो बर्हिः सन्नहना द्याज्योत्पवनां तंकुर्यात् ततः स्वदक्षिण
तः कुमारं प्राञ्ज्युरवमवस्थाप्य स्वयंचोत्थाय तमुत्थाप्येत्यर्थः अथोत्थाय गुरोर्वन्हेरित्यादि शौनकोक्तेः त्रिवृत्कार्पाससूत्रं कटावाबध्य
कोषीनं परिधाप्याहतं शक्लं वासः समंत्रं परिधापयेत् युवं वस्त्राणीत्यस्योच्यो दीर्घतमामित्रावरुणो त्रिष्टुप् वा सो धारणे विनियो-
गः वाससैव प्रावरणपक्षे मंत्रावृत्तिः तत उत्तरतो नीतेन कुमारेण द्विवारमुदकप्राशनं कारयित्वा पवीतधारणादि अजिनेन प्रावरण
पक्षे तदादिवा कुर्यात् मित्रस्य चक्षुरित्यस्य वामदेवो जिनं त्रिष्टुप् अजिनधारणे वि० ॐ मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वीस्य
विरंसमिद्धम् अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुपरीदं वाज्यजिनंदधेहम् उक्तप्रकारमजिनंधारयित्वा गायत्र्या दशकृत्वो भिमंत्रिता द्विरुपवी
तं प्रोक्ष्य तद्धारयेत् यज्ञोपवीतमिति मंत्रस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता त्रिष्टुप् छंदः श्रौतस्मार्तकर्मधिकारसिद्ध्यर्थं उपवीतधारणे
विनियोगः अध्ययनकाले मंत्राक्षराणां संधिवशेन ये विकारास्तानत्यजन्मंत्रं वाचयित्वा तद्दक्षिणबाहुमुद्धार्योपवीतंधारयित्वा कु-
मारमात्मनो ग्नेश्च मध्येन यज्ञपात्रोत्तरभागेन नीत्वा जयंतोक्तेन विधिना पारिजातोक्तेन वाचमप्यप्रणीता पूर्वभागे नीत्वा तत्सम्प्रिमभागा-
त्मकतीर्थेन प्रपन्नं पूर्ववदानीतं दक्षिणत उपवेश्य बर्हिष्या ज्यमासाद्य सुवसं मार्गाभ्यर्चने कृत्वा ब्रह्मचार्यं न्वारब्ध इध्माधाना द्याज्यभा-
गवर्ज्यं चो लवदाज्याहुतिचतुष्टयं हुत्वा चार्य उत्तरतो ग्नेः प्राञ्ज्युरवस्तिष्ठेत् कुमारस्तयोर्मध्येन गत्वा चार्याभिसुस्वस्तिष्ठेत् तत आ-

आर्यो नुच्छिष्टजलेन शिष्यांजलिमापूर्य स्वांजलिपूरणमन्येन कारयित्वा तत्सवितुरित्यस्यात्रेयः श्यावाश्वः सविता नुच्छिष्टं अवसाने
विनियोगः ओं तत्सवितुर्वे० मंत्रांते स्वाजलिस्थोदके शिष्यांजल्युदके आसिच्य स्वदक्षिणपाणि धृतेन तदंजलिना तज्जलमवसारयेत्
ततः स्वदक्षिणपाणिना कुमारस्य सांगुष्ठदक्षिणपाणिग्रहणं कुर्यात् देवस्य त्वासवितुः० असुकशर्मन्निति अभिवादनिकं नाम शमीते
संबुद्ध्या निर्दिशेत् पुनर्द्विः पूर्ववत्पूरणादि सविताते हस्तमग्रभीदिति मंत्रांते पूर्ववत्त्रामग्रहणपूर्वकं हस्तग्रहणं द्वितीयपर्याये तृती
येतु अग्निराचार्यस्तवेत्यंते ततो यत्र देशे ब्रह्मचारिण आदित्येक्षणं भवति ब्रह्मचारिणा सह तं देशं गत्वा देवसवितरेषते ब्रह्मचारी तंगो
पायसमामृतेत्युच्चार्य ब्रह्मचारी यथादित्यमीक्षेत तथा कुर्यात् ततोऽग्रे रुत्तरतोऽन्योन्याभिसुरवौ तिष्ठतः आचार्यः प्रजापतये रक्षणार्थं
मनसा ब्रह्मचारिणं समर्प्य कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्ताकमुपनयते कायत्वा परिददामीति जपेत् युवास्तवासा इत्य-
स्य कौशिको विश्वामित्रो यूपस्त्रिष्टुप् पूर्वार्द्धं च स्वप्रदक्षिणावर्त्तेन उत्तरार्द्धं च स्वपाणिभ्यां बद्धुत्तदया लंभने विनियोगः युवास्तवासा इ-
त्यर्द्धं च मुच्चार्य प्रदक्षिणमावर्त्य प्राञ्जुरवमवस्थाप्य कुमारं सयोरुपरि स्वपाणी गमयित्वा तं धीरास इत्यर्द्धं च तेषां पाणिभ्यां युगपत्तदीय
त्तदयं स्पृशेत् ततः पूर्वेणैव पथा समानीय स्वदक्षिण उपविशेत् अथ ब्रह्मचारी अग्नये समिधमित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निर्हन्ती समि-
दाधाने विनियोगः अग्नये समिधमाहावर्षं ब्रह्मतेजा तवेदसे तया त्वमग्नेवर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति मंत्रमेकं श्रुतेन पठित्वा

समिधमाधायाः प्रयइदं नममेतित्यागांते दक्षिणं पाणिं प्रक्षाल्याः प्रौ प्रताप्य ओं ते जसामासमनज्मि इति संवृतौ षु सुखमवाङ्मृजेत् एवं
पाणिप्रक्षालनादि सुखमार्जनोत्तं पुनर्द्विः कुर्यात् ततः पाणिं प्रक्षाल्य तिष्ठन् तद्विद्वत्प्रणतिं मुद्रायुतकरसंपुटउपतिष्ठते मयि मे धामिति ष
ण्णो हिरण्यगर्भः त्रयाणामग्नीं दसूर्याः त्रयाणामग्निर्ग्रायत्री उपस्थाने वि० मयि मे धामयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मे धां-
मयि प्रजां मयीन्द्रिन्द्रियं दधातु मयि मे धां मयि प्रजां मयि सूर्योऽस्माजो दधातु यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं-
वर्चस्वी भूयासम् यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासं मानस्तोक इति मंत्रस्य कुत्सोरुद्रो जगती भस्मधारणो विनियोगः मानस्तोके
तनये० त्र्यायुषं जमदग्नेरितिललाटे कश्यपस्य त्र्यायुषं कंठे अगस्त्यस्य त्र्यायुषं नाभौ यद्देवानां त्र्यायुषं दक्षिणांसे तन्मं अस्तु त्र्यायुषं वा-
मांसे शतायुषं शिरसि कृतांजलिरुपतिष्ठते ओं च मे स्वरश्च मे० तस्मै ते नमः अग्नये नमः स्वस्ति श्रद्धां मे धाय शः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं-
श्रियं बलं आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन देहि मे हव्यवाहनां नमः एतत्प्रवरान्वितै तद्भो त्रोत्पन्न एतच्छर्माः हं सो अग्ने अग्नि
वादये इत्यग्निमग्निवाद्योत्तरत उपविष्ट्वा चायं स्यामि सुखउत्तरत उपविशोत् अथ यथाचारमाचार्येण गायत्री पूजने कृते दक्षिणं जा-
नुं भूतले निपात्य दक्षिणसव्यहस्ताभ्यां सव्यदक्षिणश्रोत्रे संस्पृश्याचार्यस्य दक्षिणसव्यपादौ व्यस्ताभ्यां स्वीयसव्यदक्षिणहस्ताभ्यां जा-
नुप्रभृतिपादां गुह्याग्रपर्यंतं स्पृष्ट्वा एतत्प्रवरान्वितेत्यादि अहं सो अग्निवादये इत्यंतं पूर्ववदुक्ता आचार्यपादयोः शिरोनिधानेन प्रणमेत्

अकारांतं कृत्तिकारौ हिणादिनाम्नाः शिवादने आचार्य आयुष्मान्भवसौम्यकृत्तिका ३ आयुष्मान्भवसौम्यरौहिणा ३ इत्याशिषं प्रसुंजी
 त इकारांतं स्वातिनाम्ना शिवादने आयुष्मान्भवसौम्यस्वाता ३ इति उकारांतं पुनर्वसुनाम्ना शिवादने आयुष्मान्भवसौम्यपुनर्वसा
 उइति एवमन्यत्रोत्थम् ततः सविनयं अधीहिमोः सावित्रीतो अनुब्रूहीत्याचार्ये संप्राथ्योत्तानीकृतवामपाण्यंगुष्ठांगुलीन्यङ्गुरवीरु
 त्यदक्षिण पाण्यंगुष्ठांगुलीभिर्हृदसंयोगिनीः कृत्वा तादृशं ब्रह्मांजलिं दक्षिणोके निःक्षिप्यासीत् आचार्यस्तमंजलिं तत्परिधानीय
 वाससाच्छाद्य तादृशं स्वपाणिभ्यां प्रादाय सप्रणवव्याहृतिको सावित्रीमुपदिशीत् तद्यथा प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवतादै
 वी गायत्री छंदः व्याहृतीनां परमेश्वी प्रजापतिः प्रजापतिर्हृहती गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री उपनयनप्रधानोपदेशो विनि०
 सप्रणवव्याहृतिको सावित्रीं स्वयंपच्छुत्कृत्यैव कुमारं वाचयति अशक्तं यथाशक्ति ततस्तादृशीमर्हर्चशा उत्कावाचयति तत
 स्तादृशीमनवानमुत्कावाचयति यथाशक्तिसर्वत्र वाचयन् संधि कृतं वर्णविकारं नान्यथा कुर्वीत मम व्रत इति मंत्रस्य प्रजापति
 र्हृहस्पतिस्त्रिष्टुप् अस्य हृदयदेशे उर्ध्वांगुलिपाण्युपदधाने विनि० ओं मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचितं ते अस्तु मम वा
 चमेकव्रतो ज्युषस्व बृहस्पतिस्त्वानियुनक्तुमर्हति इति ब्रह्मचारिणो हृदये स्वदक्षिणपाणिमूर्ध्वांगुलिं न्यङ्गुरवमुपधाय मेरवलाबंध
 नं कुर्यात् इयंदुरुक्तादिति द्वयोर्वामदवो मेरवलात्रिष्टुप् मेरवलाबंधने विनि० इयंदुरुक्तात्परिबाधमाना छुर्मवरूथं पुनतीन आ

सं.कौ.

१४७

गात् प्राणापाचाभ्यां बलमाभरेतीप्रियादेवानां सप्तमगामेऽवलेयं ऋतस्य गोप्रीतपसः परस्मीमतीरक्षः सहमाना अरातीः सानः स
मेतमनुपरीहिमद्रयाभन्तारस्ते मेऽवलेमारिषामेति परेहीत्यपंपाठः आनुपूर्व्येण परिगच्छेति परिजातव्याख्यानासंगतः कहि
देशो मेऽवलां त्रिरावृत्त्यनाभिप्रदेशे ग्रंथि त्रयं कुर्यात् तदा ब्रह्मचारी सांगरहस्य वेदत्रयेण संवृतो ह्यमिति मन्येत अथास्मै दंडं दद्यात् स्व
स्तिन इत्यस्य स्वस्त्यात्रे यो विश्वे देवास्त्रिष्टुप् दंडदाने विनिः स्वस्तिनो मिमीताः अदांतं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन् स्वयम् दंडः करे
स्थितो यस्मात्तस्माद्रक्षयतो भयमिति मंत्रोते ब्रह्मचारी तं गृणहीयात् अथाचार्यो ब्रह्मचारिणमाह ब्रह्मचार्यसि बहुरोमिति स्वी
कुर्यात् अपोशान मूत्रोत्सर्गादौ निमित्ते शौचांते विधिना आचनं कुर्वितियावत् कर्मकुरु संध्योपासनाग्नि कार्यादिसाये प्रातः कुरु
दिवा मास्वाप्सीः दिवानिद्रां माकुरु आचार्याधीनो भव तदा ज्ञां ह्यनं माकुरु वेदमधीष्व द्वादशवर्षाद्यन्यतरपक्षाश्रयणेन वेदाध्य
यनं कुर्वितितं प्रत्युपदेशमर्थं बोधयेत् परश्वस्वीकुर्यात् ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य देवाते ब्राह्मणान् भोजयिष्य इति श
तं शतं वा यथाशक्ति वा संकल्प्य नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः भूयसीं दातुमुत्सृज्य इति च संकल्प्य ब्राह्मणाशिषो गृणहीयात् ततो
ब्रह्मचारी नूतनभिक्षापात्रे मातरमनुप्रवचनीयकर्मार्थं तंडुलान्याचैतभिक्षां भवतीददात्विति अनुप्रवचनीयं भवतीददात्विति वा
मातुरभावे मातुः स्वसारं स्वभगिनीं ज्येष्ठमातृपत्नीं वा प्रत्यारव्ययिनीमित्यमेव याचयेत् स्वपितरं वा भिक्षां भवान् ददात्विति अनुप्र-

१४७

वचनीयमिति वा तद्वैक्षमाचार्याय निवेद्य मध्याह्नसंध्यामुपास्य गुरुसन्निधावच पलस्तिष्ठन् अहःशेषं नयेत् अनुप्रवचनीयारंभात्सू-
र्वंगजितवृष्ट्यादिसंभावनायां दिवैव चरुत्रपणांतं कृत्वाऽस्तमिते होमं कुर्यात् न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ
पक्वं चेन्न निवर्त्तते इति संग्रहोक्तेः पाकाभावं गर्जितादिनिमित्तं तु शांतिं कृत्वा पाकः कार्यः यथोक्तं विधानमालायां ब्रह्मोदनविधेः पूर्वप्र-
दोषे गर्जितं भवेत् तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वदोरध्ययनस्य तत् १ तस्य शांतिविधानं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः स्वस्तिवाचनपूर्वतुष्टवनं का-
रयेद्बुधः २ प्रधानं पायसं तत्र साज्यं साष्टशतं पतिः सूक्तं हृहस्पतं विद्वान् पठेत् प्रज्ञाविद्वद्भ्यः ३ गायत्रीयजने मंत्रः प्रायश्चित्तं तु स-
र्पिषा धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्वीनाम् ४ शीलाहोमविधेः पश्चाद्वाह्मणान् भोजयेत्ततः शतमष्टोत्तरं रंधमान् ततो ब्रह्मो-
दनं पचेदिति अथ प्रयोगः ब्रह्मोदनपाकात्सूर्वंगर्जितेन सूचितस्य ब्रह्मचारीकर्तृकाध्ययनविघ्नस्थनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री-
त्यर्थं शांतिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनं स्वस्तिवाचने कृत्वा चार्यवरणं कार्यं आचार्यः यदत्रेति सर्पपविकिरणादिभूतं स्कारं कृ-
त्वा स्थंडिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं कुर्यात् चक्षुषी आज्यनेत्यंते अत्र प्रधानं सवितारं अष्टोत्तरशतसंख्याभिः साज्यपायसाहुतिभिः
शेषेणेत्यादिमरुत आज्येनेत्यंते सवितारमाज्येनेति प्रणीता प्रणयनांते आज्यनिर्वापादि आज्येन सह गृहसिद्धपायसस्य पर्यग्निकरणं
संमार्गांते पायसमग्नावधिप्रित्याग्निधार्योदगुद्वास्य दक्षिणत आसाद्या अर्चनाद्याज्यभागांते श्लोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तं साज्यपाय-

संसवित्रेनममेतित्यक्तस्याचार्यस्तावतीराहुतीर्हस्तेनगायत्र्या जुहुयात् ततो ह्यहस्पतिसूक्तं जपेत् ततः स्विष्टकृदादियद्वा देवा इत्याहु-
त्यंते गायत्र्या ज्याहुतीः कर्मशेषं समाप्याचार्या यसवत्सां पयस्विनीं धेनुं संप्रददं इति संकल्प्य अष्टोत्तरशतसंख्यान् सशिलान् ब्राह्मणा-
न् भोजयिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् यथाशक्ति वा तत ईश्वरार्पणं कुर्यादिति ब्रह्मोदनपाकात्पूर्वं गर्जितनिमित्तकशांतिः मेधाजननात्पूर्वका-
लीनाग्निकार्यं यावदुपनयनाग्निनाशं उपनयनाहुतिभिः कटिसूत्रादिधारणादिमाणावकसंस्कारावक्षारणाग्निकार्यं गायत्र्युपदेशं वर्ज-
पूर्वोत्तरतंत्रसहिताभिरग्निसुत्याद्यतत्रानुप्रवचनीयादिपूर्वभाष्यग्निकार्यपूर्वकमनुप्रवचनीयादिकार्यं अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्र द्वि-
तीयावगतस्य संस्कारस्य होमात्कथं सिद्धिरित्याकांक्षायां आज्यसमिदाहुतिसंस्कृताग्नितेजसा मासमनज्मीति समंजनद्वारेणोतिसा-
मर्थ्यादवगमात् गायत्र्युपदेशपूर्वभाषिनः समंजनस्य तद्योग्यतामि वानुप्रवचनीया मेधाजननाद्गायत्र्युपदेशात्पूर्वं समंजनस्य तत्तद्योग्यता-
यामुपयोगस्योचित्यापातत्वात् मेधाजननोत्तानां त्रयाणामपि वेदाध्ययनोपयोगित्वं न तद्वारामिमांसकप्रसिद्धाध्ययनांगत्वोपपत्तेः
अनयैवरीत्या मेधाजननोत्तरमग्निकार्याणामपि समंजनकरणकाध्ययनयोग्यताद्वारैर्वनियुक्ताध्ययनांगत्वोपपत्तेः ज्योतिष्टोमभाव-
नारंभे समुत्पन्नयुपस्य तद्भावनांतर्गतपशुत्रयसाधारण्यवच्चोपनयनभावनारंभे समुत्पन्नाग्नेस्तद्भावनांतर्गतयोग्यतात्रयसाधारण्य-
मभिप्रेत्य युक्तैर्मेधाजननपर्यंतमुपनयनाग्निधारणोक्तिसंभवात् एवं च शेषिणो मेधाजननोत्तानां शेषानुष्ठानसमर्थत्वात् भवत्युपनय-

नाहुतिभिरभ्युत्पत्तिः नचसंस्कृतमाणवकस्य संस्कारैः प्रयोजनमिति पुनः संधाने पाणिग्रहणादीनामिवात्रापिकटिसूत्रधारणा-
दीनां निवृत्तिः नष्टस्योपनयनाग्नेः पुनरुत्पत्तिकरिष्ये इति संकल्पः नष्टस्योपनयनाभ्युत्पत्तिर्होमे विनियोग इति विशेषः अथ ब्र-
ह्मचारी सायसंध्यासुपास्य सायमग्निकार्ये चोपनयनाग्नौ कृत्वा स्वासीनः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य उपनयनांगमनुप्रवचनीय
होमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थंडिलोत्तरे होमविकीर्ष्यामुपलेपाद्युपनयनाग्निं प्रतिष्ठापनांतं कृत्वा अन्यथा त्वग्निध्यात्वा आ-
घारावाज्येनेत्यंतं सदसस्पतिसवितारमृषीन् प्रधानदेवताश्चरुणाशेषेणास्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुत्क्राममिदूयाधाना-
दिप्रणयनांतं कृत्वा भिक्षातंडुलां स्तूष्णीं देवतात्रयमुद्दिश्य चतुरश्वतुरां मुष्टीन् निरूप्य ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्वोप्यतूष्णीं प्रोक्ष्या ब-
ह्व्यत्रिः फलीकृत्य प्रक्षाल्य श्रपयित्वा शृतः स्थालीपाक इत्याचार्याय निवेदयेत् शृतो ब्रह्मोदनः शृतो नुप्रवचनीय इति चेति जयंतः
बहोरेवं करणाशक्तौ श्रपणांतमन्येन कारयेत् अथाचार्य आज्यसंस्काराद्याघारांतं कृत्वा वदानधर्मेण चरुमवदाय जुहुयात् सद-
सस्पतिमित्यस्य काण्वो मेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री अनुप्रवचनीय चरुहोमे विनियोगः सदसस्पतिम० मिषं स्वाहा बहुः स-
दसस्पतय इदं० तत्सवितुर्विश्वामित्रः सविता गायत्री अनुप्रवचनीय चरुहोमे० तत्स० स्वाहा बहुः सवित्र इदं० ऋषिभ्यः स्वा०
बहुः ऋषिभ्य इदं० ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य चरुशेषेण श्रवणान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्वा स्य वेदसमाप्तिर

स्त्विति भवंतो ब्रुवंति त्विति प्रार्थयेत् ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः ईश्वरार्पणं कृत्वा साचार्यैः सुंजीतेत्यनुप्रवचनीयप्रयोगः अत्र ब्र
तं कारिकायां क्षीरादिवर्जमश्लीलाह्वयचारी दिनत्रयम् शयीताधश्चतुर्थेऽह्नि मेधाजननमाचरेत् यद्वा द्वादशरात्रं स्यादब्दव्रतमथा
पि वा तदा तदंत एव स्यान्मेधाजननसंज्ञकमिति मेधाजननविधिश्चोक्त आश्वलायनस्मृतौ कुर्यान्निमेरवलां वेदिं सर्वतो द्वादशांगुलां
शुचौ प्रागुत्तरे भागे तस्यां मेधां समर्चयेत् पलाशशारवांतन्मध्ये पत्रांकुरसमन्विताम् आर्द्रां वाथ कुशस्तंबं समूलं स्थापयेद्गुरुः मेधा
मावात्यमतिमान् मेधायै नम इत्यथ गंधपुष्पाक्षतैः सम्यक् धूपदीपादिभिः पुरा इष्ट्वानि वेदयेदेनां सक्तुमिश्रं सयावकम् समोद
कं निवेद्यान्मुनश्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् प्रणम्य तस्यै मेधायै व्रतिभिः सारयेज्जलम् उच्चरन् स्रग्भ्रवो मंत्रं जलं गृह्य प्रदक्षिणं संस्नाय
तां नमस्कृत्य तथा कुर्यात्पुनः पुनः एवं त्रिवारमावर्त्य दंडाजिनकमंडलून् वेद्यानिःक्षिप्य च स्नात्वा वाससी च विनिःक्षिपेत्
मेरवलांचोपवीतं च धृत्वा न्येत विनिःक्षिपेत् वाससी ते स्वगुरवे मेधाजननकर्मणि दद्यात्तावत्समृत्येव कौपीनेन प्रवर्तते पुण्याह
वाचनं कृत्वा ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् त्वामावहति सामेधा मेधाजननकर्मणः तत्कर्म व्यं प्रयत्नेन व्रतस्य च समाप्त इति पारि
जाते भगवान् गृहान् प्रतीयागुर्वाद्यैः समस्तेर्बेधुभिः सह पथि स्वस्त्ययनान्मंत्रान् पठेयुर्ब्राह्मणाः सह ततः सन्मंगलैर्दीपैः पूर्ण
कुंभादिभिर्युतः प्रापयेद्गृहमाचार्यः पुण्याहं वाचयेत्तत इति अथ प्रयोगः व्रतसमाप्तिपरदिने स्वगृहान् नैर्ऋतदक्षिणाग्ने-

यदिगन्यदिकुस्थमशारवंतदभावेसशारवंवापलाशंतदभावेकुशस्तंबंवायत्रकापिनद्युत्सन्नंवक्ष्यमाणरीत्यापूजयेत् तदभावेस्वर्ग
हस्योपनयनवेद्यामैशानदिशिसर्वतोद्वादशांगुलांत्रिमेरवलावेदिंकृत्वातस्यांसपत्रांकुरामार्द्रांसमूलांपलाशशारवांकुशस्तंबंवाप्रति
ष्ठाप्यब्रह्मचार्यन्वारब्धस्तिथ्यादिसंकीर्त्य अस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेदधारणसामर्थ्यलक्षणमेधासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमे
धारव्यसावित्रीपूजनमहंकरिष्येइतिसंकल्प्य तत्रमेधायैनम इतिमंत्रेणावाहनप्रभृत्युपचारसमर्पणंकुर्यात् नैवेद्यसमयेया-
वकसक्तुमौदकसहितमौदनमर्पयेत् एतत्पूजांतेपुनःपंचोपचारैःपूर्वोक्तनैवेद्यसहितैःसंपूज्यब्रह्मचारिणाप्रणामंकारयित्वा-
प्रादक्षिण्येनत्रिःशुद्धोदकेनपरिषिंचंतंवाचयति स्रश्चवःस्रश्चवा असियथात्वंस्रश्चवःस्रश्चवा अस्येवंमांस्रश्चवःसौश्चवसंकुरु
यथात्वंदेवानांयज्ञस्यनिधिपोस्येवमहंमनुष्याणांवेदस्यनिधिपोभूयासमितिप्रतिप्रदक्षिणमंत्रावृत्तिः अंतेप्रणामावृत्तिश्च
ततोदंडाजिनकमंडलून्मैधासमीपेवेद्यानिःक्षिप्यस्नात्वा मंत्रस्नानंकृत्वावावाससीतत्रैवनिःक्षिप्यनूतनान्वासोजिनोपवीत
मेरवलादंडानूक्रमेणोक्तसविधिमंत्रैर्धृत्वामेरवलोपवीतेजीर्णेतत्रैवनिःक्षिप्य निक्षिप्तवाससीगुरवेदत्वापुण्याहंवाचयेत् अस्य
मेधाजननकर्मणःपुण्याहंसर्वतोब्रुवंत्विति यदिगृहाद्वहिर्मैधाजननंकृतंतदास्वस्तिन इंदो हृद्भश्चा इत्यादिस्वस्त्ययनमंत्रान्य
ठद्विर्बाधवैर्ब्राह्मणैःसहमंगलदीपपूर्णकुंभभेयादिशब्दैरेनंगुरुगृहंप्रापयित्वापुण्याहंवाचयेदिति ततोमेधासूक्तपाठमाचा

रात्केचिदिच्छन्ति ओंमेधामत्यमंगिरसोमेधांसप्रफलयोददुः मेधामिंद्रश्चाग्निश्चमेधांधाताददातुते. स्वधयाप्रयोगइति मे
धाजननम् अथमंडपदेवतोद्घासनम् स्थापितदेवताः पंचोपचारैरभ्यर्च्यप्रदेशांतर्गमनीयपत्न्याब्रह्मचारिणासहप्रादु
रवउपविश्यदेशकालौसंकीर्त्यउपनयनार्थं स्थापितदेवताज्जोडशोपचारैः पूजनं विसर्जनं तदंगत्वेन पुण्याहवाचनं च करिष्ये
इति संकल्प्य गणेशमभ्यर्च्य जोडशोपचारैः देवताः पूजयेत् तत्राभिषेककाले नीराजनं कनिक्रददिति तैलाभ्यंगस्रगंधिद्रव्यार्प
णोष्णोदकस्नानादिपूर्ववत् ततउत्तिष्ठब्रह्मणस्पते अभ्यारमितद्रयइति विसर्जनम् ततः पुण्याहवाचनम् तत्रास्यमंडपदे
वतोद्घासनकर्मणः पुण्याहं भवंत इति वाक्यप्रयोगः समुद्रज्येष्ठा इत्यभिषेकांते पुरोहितो न्योवा मान्यउन्मुक्तसूत्राः शारवाः
वंशपात्रे निधाय तदुपरिक्षिप्ताभिषेकं जलं सपत्नीकसापत्ययजमानशिरसि किंचित्किंचित्स्नावयेत् प्रैति चेति चेत्येतद्वै सर्वं
स्वस्त्ययनं स्वस्ति पुनरागच्छतीति ततः कर्ता षड्रस्रषड्रस्रमासेष्वस्मद्भो प्रेशोमनानि भवंत्विति प्रार्थयेत् तेषु पितृणां स्वि
ति ब्रूयुः ततउन्मुक्तसूत्रं क्षीराभ्यक्तं कृत्वा क्षतपूगीफलयुक्तं तद्वस्ते आदाय पतिर्भार्यामाहृत्य गृहाणेति सावदेत् किंपते इ
ति पतिः प्रत्याह शतैः सह स्मैरिति एवत्रिः तत्सूत्रं वस्त्रादिधनपेटिकायां स्थापनीयं ततस्ताः शारवास्तदभिषेकजलगृ
होपरिशुचिदेशे निःक्षिप्या गणवितानस्येशानकोणे विमोक्षं कृत्वा यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं संकल्प्य भूयसीदक्षिणां संकल्प्य

पूर्वकं ब्राह्मणेभ्यो हस्वपरमेश्वरार्पणं कुर्यादिति अत्रकासविधिमाहुर्बृहद्वाः समेचदिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनंबुधः षष्ठं च विष-
 मनेष्टं सुत्कापंचमसप्तमां विति समेषु षष्ठं विषमेषु पंचमसप्तमातिरिक्तं निषिद्धमित्यर्थः अथनां दीश्वान्नात्तरंदेवतोद्वास-
 नपर्यंतं निषेधाः गार्ग्यः नां दीश्वान्देहकृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनं दर्शश्रान्दक्षयश्रान्दस्नानं शीतोदकेन च अपसव्यं स्वधा-
 कारं विस्थश्रान्दंतथैव च ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलंघनं उपवासव्रतं चैव श्रान्दभोजनमेव च नैव कुर्युः सपिंडाश्च मंड-
 पोद्वासनावधीति अत्रनित्यश्रान्दनिषेधेन तत्कार्यविहितपितृयज्ञनिषेधसिद्धेः स्वधाकारग्रहणंतत्स हचरितवैश्वदेवनिषे-
 धार्थमाचारसंवादलाभाच्चेति बहवः तथान्यत्र अभ्यंगे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपि चंदनमि-
 ति अत्रादौ विप्रतुष्ट्यर्थं मौपनायनिको विधिः इत्यं सर्वोप्यनं तेन तया यातुमुदं हरिः १ इति संस्कारकोक्ताः उपनयनम्
 विकलांगविषये उक्तं स्मृत्यर्थं सारे पंडो धबधिरस्तब्धजडगदपंगुषु कुल्लवामनरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु ध्वस्तपुं-
 स्त्वेपि च तेषु संस्काराः स्युर्यथोचितं मत्तो न्यत्तो न संस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात् पतितत्वं नास्ति तदपत्यं संस्कार्यं ब्राह्म-
 ण्यां ब्राह्मणादुपन्वो ब्राह्मण एवेति श्रुतेः अन्ये संस्कार्या इत्याहुः होममाचार्यः करोति उपनयनं चाचार्यसमीपे नयनं अग्नि-
 समीपे वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदंगयथासंभवं कार्यमिति त्रयाणां पक्षाणामन्यतमेन प्रधानसिद्धिरित्याशयः मूकबधिरादेः

सावित्रीवाचनासंभवे स्पृष्ट्वा सावित्रीजपोवाकार्यः संस्कारमंत्रहोमादीन्करोत्याचार्यएवतु उपनेयांश्चविधिवदाचार्यः स्वसमीप-
न-आ-यागिसमीपे तु सावित्रीं स्पृश्यवाजपेदिति कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेदिति पारिजाते ब्रह्मोक्तेः संस्कारमंत्रा-
उपनेयस्य वासः परिणयति तूष्णीमेवलां तूष्णीमजिनं प्रति मुंचति तूष्णीं दंडं प्रयच्छतीति प्रकृत्य सर्वान्मंत्रानाचार्यएवजपेदित्ये-
कं इत्याह इति संस्कारकौस्तुभे विकलांगोपनयनम् नत्वोमामाधवौ देवौ ब्राह्मणप्रीतिस्निहये अनंतदेवस्तनुते पुनः संस्कार-
पद्धतिम् पुनः संस्कारः पुनरुपनयनम् तच्च त्रिविधं प्रत्यवायनिमित्ते प्रायश्चित्तत्वेन विहितं निमित्तविशेषेण कृतोपनयनव्याचे-
ष्टान्वापत्तौ तत्फलार्थत्वेन विहितं वेदांतराध्ययनचिकीर्षायांतदर्थत्वेन विहितमिति तत्राद्यं तावद्वैधायनः अमत्यासुरापाने कृच्छ्रात्
पादंचरित्वा पुनरुपनयनंमिति औषधांतरानाशयव्याध्युपशमनार्थं पैष्टीपाने एतदिति मदनरत्ने वसिष्ठः मत्यामद्यपाने त्वस्तरायास्त-
रायाश्चाज्ञाने कृच्छ्राति कृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति अत्र स्तरायाश्चेति स्तराशब्दो न पैष्टीपरः तदज्ञानपाने द्वादशाब्दोक्तः शू-
लपाणौ यमः अज्ञानाद्द्वारुणीपीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णाद्विजातय इति यद्यपि संस्कारशब्दो जातक-
र्मादिसाधारणस्तथापीदृशविधिसंस्कारशब्देनोपनयनमेवोच्यते तस्य द्विजत्वसंपादनरूपातिशययोगेन बुत्त्यारोहात् अनंतर-
वक्ष्यमाणमनुवचसि वाक्यशेषेण तच्छ्रुतीति च भविष्ये अज्ञानाद्द्वारुणीपीत्वा संस्कारेणैव श्रुत्यति तप्तकृच्छ्राणितेनेह केव-

लेनतुशुल्यति तदमुक्तव्याध्युपशमनार्थपानएवाज्ञातकृतेबोध्यम् सत्यंतरेरेतोमूत्रपुरीषाणांगौडीमाध्योश्चप्राशने क्रव्या
दपशुविष्टानांसंस्काराच्छुद्धिरिष्यते मनुः अज्ञानात्प्राशयविण्मूत्रसंस्कारसंसृष्टमेवच पुनः संस्कारमर्हतित्रयोवर्णादिजानयः
वपनंमेरवलादंडोभैक्ष्यचर्याप्रतानिच निवर्ततेहिजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणीति एतदतीतस्फरासंपर्कविषयम् तप्तकृच्छ्रपू
र्वकंशेषविधिर्ज्ञेयः वक्ष्यमाणगोतमस्मृतिनिर्दिष्टविण्मूत्रसाहचर्यात् विष्णुः मलानांमद्यानामन्यतमस्यप्राशनेचांद्रायण-
कुर्यात् लक्ष्मणपलांडुगृजनतद्गंधिविडूराहग्रामकुक्कुटनगरगोमांसभक्षणेष्वेतेषु हिजातीनांप्रायश्चित्तांतेपुनःसंस्कारंकु
र्यादिति ज्ञानतःसकृद्भक्षणेएतदितिशूलपाणिः तत्रैवशातातपः उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरप्राशनेपुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रंचेति
पानाभ्यासएतदितिशूलपाणिः मिताक्षरायाम् पैठीनसिः अविरवरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशनेतप्तकृच्छ्रंपुनरुपनयनंचेति
बृहस्पतिः रेतोमूत्रपुरीषाणांशुल्यैचांद्रायणंचरेत् तप्तकृच्छ्रपूर्वकंपुनःसंस्कारंप्रकृत्यगोतमः मूत्रपुरीषकुणपरेतसंप्राश-
नेचैवमिति अत्रचांद्रायणंतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यांव्यवस्था संस्कारस्तुभयत्रतुल्यएवेति शूलपाणिर्हेमाद्रौ प्रेतशाख्योप
निग्राहीपुनःसंस्कारमर्हतीति आचारोद्योतेदृष्टमनुः जीवन्मुक्तिसमागच्छेद्दुतकुंसेनियोजयेत् उत्पत्यस्नापयित्वास्यजातकर्म
दिकारयेत् द्वादशाहव्रतंचर्यान्निरात्रमथवास्पतु स्नातोद्वहेत्ततोभार्यामन्यांवातदभावतः अग्नीनाथापविधिवद्वात्य स्तोमेन

वायजेत् अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा तु यत्र तु इष्टिमा युष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्तथा प्रायश्चित्तोद्योते सिंधुसौवीरसौराष्ट्र-
 स्तथा प्रत्यंतवासिनः अंगवंगकलिङ्गांध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने सति बोध्यम् तीर्थयात्रां विना गत्वा पु-
 नः संस्कारमर्हतीति प्रयोगपारिजातबोधायनस्मरणान् मनुः चंडालान् नैर्द्विजोऽशुक्ता सम्यक् चोदायणे चरेत् बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं
 पुनः संस्कारमेव चेति अभ्यासविषयमेतदिति मदनरत्ने पाराशर्यप्रायश्चित्तकांडे अजिनं मेरुवलादंडोर्मेक्ष्य चर्याव्रतानि च नि-
 वर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणीति ब्रह्मचारिणो पुनः संस्कृत्य पेठीनसिः मधुमांसाशने त्रिरात्रमुपवासः पुनरुपनयनं चेति
 अथैव त्रिरात्रोपवासः प्राजापत्याशक्तस्येत्युक्तम् मदनरत्ने एतयोर ज्ञातभक्षणे कृच्छ्रः मत्यापराकः अभ्यासे द्विगुणम् पुनः संस्का-
 रश्चेति स्मृत्यर्थसारे तथा तत्रैव मातापितृगुरुर्वाचार्योपाध्यायेभ्योऽन्यप्रेतसंस्कारे ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनं कार्यमिति तथारेतो
 विष्णुव्रतकरनिर्मथितदधिबहिर्वेदिपुरांडाशभक्षणा नामत्यंताभ्यासेः तिकृच्छ्रः पुनरुपनयनं चेति पराशरः यः प्रत्यवासितो विप्रः
 प्रव्रज्यातो विनिर्गतः अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति सचरेत्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चांदायणानि च जातकर्मादिभिः सर्वैः सं-
 स्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् वसिष्ठः संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि सकुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः परामासान्प्रत्यनंतरमिति अत्र
 विप्रस्य षण्मासिकः कृच्छ्रः क्षत्रियस्य चांद्रव्रतं वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्थां क्तामिताक्षरायो प्रपद्यते कर्मनाशाजलस्य शात्करतो

याविलंघनात् गंडकीबाहतरणात्पुनः संस्कारमर्हतीति इत्थंविहिते प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयेनविशेषः पारिजातमदनरत्नयोः क
श्यपः चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यांवादिशिगत्वायत्रग्राम्यपशूनांशब्दो नश्रूयते तस्मिन्देशेग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्र
णीतेनविधिनापुनः संस्कारमर्हतीति ब्रह्मासनमिति ब्रह्मनियमार्थं अथद्वितीयउपनयनप्रकारः समयोद्योते विनर्तुनावसंते
न कृष्णापक्षे गलग्रहे अपराणहे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति तथादक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुमारस्यां साभिर्मर्शनपूर्वकं समीपानयन
विधाय कहिरण्यकेशिसूत्रेमातृदत्तः इदं प्रधानकर्मास्य विस्मरणे सर्वमावर्तत इति वसिष्ठः पापांशकगते चंद्रे अरिनीचस्थितेपि च
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हतीति दोषाधिक्यतात्पर्यं ग्राहकप्रायश्चित्तोपदेशाभावात् अतः सर्वान् प्रति अनध्यायत्वं त्रिपादी
सिद्धह तुत्वेनादाय चतुर्थपादेन परिसंख्यां कुर्वता धंरात्रादिगर्जननिमित्तानध्यायस्यापि न पुनः संस्कारगतानध्यायशब्देन ग्रहणमिति
दर्शितं भवति सर्वे च त्रिरात्राकालिकाद्यनध्यायागर्जितादिनिमित्ततया प्रतीयमानाः पौषादिमुख्यकालीनोत्सर्जनसापेक्षगर्जनादिनि
मित्ता इति कातीयसूत्रसंवादिनोक्तश्रुतिभाष्येण लभ्यत इति न तस्योपनयनकाले प्रसक्तिर्नेतरां पुनः संस्कारनिमित्तत्वं अतः सिद्धमेत
त् प्रातर्गर्जननिमित्तानध्यायाः प्रतिपदाद्यनध्यायाश्च पुनः संस्कारविधिगतानध्यायशब्देन गृह्यंत इति अब्रह्मचरानध्यायशब्देन नान
ध्यायाः सर्वेपि सर्वान् प्रति पुनः संस्कारनिमित्तत्वेन सर्वदेशेषु विवक्षिताः यतो हेमाद्रिरनध्यायप्रकरणे प्रसिद्धा प्रसिद्धानध्यायानुपन्य

स्यान्तेऽस्मृतिवाक्यमुदाजहार चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा दुर्मेधानामनध्यायस्त्वं तस्य गमनेषु चेति शिष्टा अपि कलौ पुन-
 र्बानुदुर्मेधान्मन्यमाना उक्तवाक्यवशेन वेदाध्ययने एतानेवानध्यायान्बर्जयंतो दृश्यन्ते उचितं च दुर्मेधत्वांगीकारेणैव तेषां स्वस्वगृह्यो-
 क्तपौषादिकाले अध्ययनसंकोचापवादकोत्सर्जनानुष्ठानम् पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिने पिवेति छंदोगशाखीयरवादि रगृत्यानु-
 सारेण चोपाकर्मदिने नुष्ठानम् एवं चोत्तरेयिणां महाव्रतप्रकरणे त्रिरात्रानध्यायः पठ्यते आपत्तौ वर्षे त्रिरात्रं वैदिकेनाध्यायेनांतरि-
 यादिति तथा आपस्तेबीयधर्मप्रश्नेऽपि विद्युत्स्तनयित्वर्हृष्टिश्चापत्तौ यत्र संनिपतेयुः स्य ह मनध्यायो यावद्भूमिर्व्युदकेत्येक इति यश्च
 मनुनाः कालिकानध्याय उक्तः विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संलवे अकालिकमनध्यायमन्तेषु मनु रब्रवीदिति तथा प्रादुष्टतेष्वग्नि-
 षु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने सज्योतिः स्यादनध्यायः शोषे रात्रौ यथा दिवेति यश्च स्मृत्यर्थसारे अकालिकानध्याय उक्तः अहोरात्रादूर्ध्व-
 गर्जने अहोरात्रे वाऽकालिको नध्यायः प्रातः संध्या गर्जिते त्वहोरात्रमिति ईदृशसर्वानध्यायदिनं प्रतिपत्स्वेवेत्येवकारेणात्रत्येकवाक्य-
 नीतिवन्निर्दोषश्चोतपरिसंख्याया दुर्मेधान् प्रतिज्ञापनात्तेषां तावदुक्तानध्यायदिनोपनयनं न पुनः संस्कारनिमित्तम् अतएव न मेधाव-
 तोऽपि प्रतिपत्पुनः संस्कारनिमित्तम् दुर्मेधान् प्रतिनिषेधेनाध्ययने चतुर्दश्यादिवदितरानध्यायानां नित्यत्वाभावा निर्णये सति नित्यचतु-
 र्दश्याद्यनध्यायग्रहणेनोपनयनस्य पुनः संस्कारविधिगतानध्यायशब्दस्यानित्यानध्यायग्राहकत्वासंभवात् उक्तं हि पंचमेअग्नीषोमी

यथाभोत्कर्षपरतयाप्रतीयमानेनयदेवादःपौर्णमासंहविरितिबचनेनाग्नीषोमीयस्यपुरोडाशयागस्येवोत्कर्षेनत्वग्नीषोमीयोपांशुया-
जस्यनित्याग्नीषोमीयग्रहणेनोपपत्तावनित्याग्नीषोमीयग्रहणायोगादिति किंचोज्ज्वलायांहरदत्तेनधर्मप्रश्रगतोदात्तवाक्यस्येत्यंवा-
रव्यानंकृतं यस्मिन्देशेयोवर्षाकालस्ततोन्पस्तत्रापतुंरिति नचात्रवर्षशब्दोवर्षर्तुपरः तस्यसर्वदेशेमासद्वयात्मकत्वात् तथैवोक्तश्रुति
भाष्येउक्तत्वाच्चकिंतुवृष्टिपरः एवंचयस्मिन्माघादिकालेवृष्टिर्यत्रनियतानासावपतुः दृश्यतेचयथावृष्टिकालोदक्षिणायनएक-
स्तथोदगयनेष्यपरइत्यर्थस्यज्ञापकंमहाभारतेवैराटपर्वणिब्रह्मन्लावाक्यमुत्तरंप्रति मेतत्पार्थस्यलोकेषुविदितंधनुरितिप्रकृत्यएतद्व-
र्षसहस्रंतुब्रह्मापूर्वमधारयत् ततोन्तरमेवाथप्रजापतिरधारयत् त्रीणिपंचशतंचैवशक्रोःशीतिचपंचच सोमःपंचशतंराजातथै-
ववरुणःशतम् पार्थःपंचषष्टिंचतथैवश्वेतवाहनइति अत्रचरवांडवदाहानंतरलब्धधनुषःपार्थकर्तृकधारणोपंचषष्टिवत्सरात्मक
वर्षाणांवाधितत्वाद्वर्षशब्दंवृष्टिकालपरंस्वीकृत्यैकैकस्मिन्वत्सरेद्वौद्वावुक्तरीत्यावृष्टिकालावभिप्रेत्यसान्दंद्वात्रिंशद्वत्सराःपंचषष्टिच
र्षशब्देविवक्षिताइत्यवश्यंवाच्यम् अन्यथाअतीतानागतवत्सराभिप्रायव्याख्यानेभूतनिर्देशानुपपत्तेः किंचयावदूमिर्व्युदकेतिध-
र्मप्रश्रएवपक्षांतरसत्त्वान्नत्रिरात्रानध्यायस्यनित्यत्वम् नापिमनूक्ताकालिकस्यनित्यत्वम् उत्तमनुवाक्येएतेषुमनुरब्रवीदितिचतुर्थपा-
दस्यष्टोक्तपूरणार्थत्वेऽनुशयंमन्यमानोमेधातिथिर्यतआहमनुरब्रवीदित्युक्तिविकल्पार्थेत्यन्येइति किंचप्रादुक्तेष्वितिवाक्यशेषा

दपितद्दिने प्रातः सन्निपात एवाकालिकानध्यायनिमित्तं न पूर्वादिने सायं संध्यागतोपीति प्रतीयते यतोत्रव्याख्यातृभिरेवं व्याख्यातं शेषतो द्वि-
 श्चिकालमिन्नकाले उक्तनिमित्ते चरणत्रयोक्तसंज्ञातिरनध्यायवशेन यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपीति सायं संध्यागतनिमित्तवशेन ज्यो-
 तिरनध्यायस्य च दिवानध्यायस्याप्राप्तस्यानुवादासंभवः रात्रावनध्यायस्य च प्राप्तस्य विध्यसंभवः प्रातः संध्यानिमित्ते च तयोः संभव-
 इति शाब्दन्यायविद्विरालोचनीयम् अतोपि नमनूक्ताकालिकस्य नित्यत्वम् नापि स्मृत्यर्थसारे क्ताकालिकानध्यायस्य नित्यतया पुनः सं-
 स्कारविधिगतानध्यायपदेन ग्रहणं यतोस्ति वसिष्ठवचो लल्लादिनिबन्धोदाहृतम् ब्रह्मेति पूर्वसंध्यायां चारिदोयदि गर्जति तद्दिने स्याद-
 नध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेदिति तन्निषेधसुरवपरिसंख्यां कुर्वन् प्रातः संध्याकालीनगर्जननिमित्तानध्यायं नोपनयने विवर्जयेदित्यर्थपर-
 भवति न घृपाल्लैरनुत्सव इति वत् न च दुर्मेधान् प्रतिप्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायं प्रतिप्रसवार्थमेतदिति शङ्क्यम् त्रिपाद्यैतदुपपत्तौ चतुर्थ-
 पादानर्थक्यापत्तेः नापि दोषाधिक्यार्थेन त्रिपाद्योक्तव्य इत्यत्र वदोषाधिक्यतास्य ग्राहकप्रायश्चित्तोपदेशाभावात् अतः सर्वान् प्र-
 तिअनध्यायत्वं त्रिपादी सिद्धं हेतुत्वेनादाय चतुर्थपादेन परिसंख्यां कुर्वन्ता ऊर्ध्वरात्रादिगर्जननिमित्तानध्यायस्यापि न पुनः संस्क विधिग-
 तानध्यायशब्देन ग्रहणमिति दर्शितं भवति सर्वत्र त्रिरात्राकालिकाद्यनध्यायागर्जितादिनिमित्ततया प्रतीयमानाः पौषादिमुख्यकालीनो-
 त्सर्जनसापेक्षगर्जनादिनिमित्ता इति कातीयसूत्रसंवादिनोक्तश्रुतिभाष्येण लभ्यत इति न तस्योपनयनकाले प्रसूक्तिर्न ततो पुनः संस्कारनि-

मित्तत्त्वम् अतः सिद्धमेतत् प्रातर्गर्जितनित्तानध्यायः प्रतिपदाद्यनध्यायश्च पुनः संस्कारविधिगतानध्यायशब्देन गृह्यत इति अथ
 तृतीयप्रकारः तत्र जयंतः यजुर्वेदं चाधीत्य ऋग्वेदमध्ये तु कामस्यैतदेवोपनयनमलंकारवर्जं भवतीति गृह्यकारिकायाम् वेदा
 तरमधीत्येव ऋग्वेदं ये त्वधीयते उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जितंति पारिजाते भगवान् द्वितीयमिमं ऋग्वेदमध्ये तु मभिवाञ्छ
 या एतद्गृह्योक्तविधिना पुनश्चैवोपनीयत इति इति तृतीयप्रकारः अयं च प्रकारो न तैत्तिरीयाणां यथोक्तमापस्तंबेन धर्मप्रश्ने सर्वे-
 ष्योर्वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति व्याख्यातमेतदित्यमुज्ज्वलायाम् त्रिष्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् तदित्यु
 चोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिरिति मनुः ततश्चोपनयनसावित्र्या अनुवचनं तत्पुरवेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्ति अतो गृह्यमा
 णविशेषत्वादेकमेवोपपन्नं सर्वार्थम् आथर्वणार्थं तु पृथगुपनयनं कार्यं नान्यत्र संस्कृतो ऋग्वंगिरसोऽधीयीतेति श्रुतं ऋग्वंगिरस आ
 थर्वणमिति पुनरुपनयने विशेषमाहाश्वलायनः अथोपेत पूर्वस्य कृता कृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्स
 वितुर्दृणीमह इति सावित्रीमिति अनिरुक्तं न भवति इयं च वृत्तिकारिका जयंतं पर्यालोचने प्रायश्चित्तफूतपुनरुपनयनविषय-
 मेव प्रतीयते प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तावेवं कुर्यादिति वृत्तिकृतैतद्व्याख्याने मिथानात् जयंतेन प्रायश्चित्तनिमित्तं यस्य
 पुनरुपनयनं क्रियते तस्यायं विधिरुच्यते इत्युपक्रम्येतत्सूत्रव्याख्यानात् यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं तदा भवेत् कृता कृतं च

संके-
१५५

वपनमेधामननमेवच मेधाजननसद्भावेप्रतर्क्यभावेद्विह अनुप्रवचनीयश्च तदभावेद्वयंनच परिदानंनकार्यंस्यान्निमित्तानंतरंवि
द्वयं पूर्वस्यवाचयेत्स्थानेतत्सवितुर्वृणीमहे ऋणितोत्रविशेषोयंसमानमितरद्वेदिति कारिकोक्तिश्चनिमित्तानंतरंविदमित्युक्ता
चनेमित्तिकेनिमित्तानंतरंस्थोचितत्वान्यायमूलकंकालश्चेतिसूत्रंनिमित्तानंतरंसांभवेतुजातेष्टिवदुदगयनादिकालोपेक्षणीयएवेतिसू
चितम् परिदानंकस्यब्रह्मचार्यसीत्यादेःपरिददामीत्यंतस्यमंत्रस्योच्चारणम् ऋणितोत्रेतिप्रायश्चित्तार्थेपुनरुपनयनएवगायत्र्या
स्थानेएपाक्रुग्भवति नतुतदनंतरभाविषुब्रह्मयज्ञादिष्वपितत्रपूर्वविहितगायत्रीबाधेमाभावावादितिदर्शयति मातृदत्तोपि
अत्रसावित्रीवाचयतियदिपुरस्तादुपेतोभवतितर्हिअनुपत्तेतस्यहेप्रायश्चित्तार्थेपुनरुपनयनांतर्गत्सावित्रीवाचनांगत्वेनपरिदा
नांतंयंकालविधिंवदंस्तस्मिन्नेवप्रकरणेपरिदानसूत्रेपुनरुपनयनविषयत्वमेवदर्शितम् तस्मिन्नेवप्रकरणेतत्सूत्रव्याख्याका
लेअहतवासोमेरबलाजिनमैक्षचर्पादंडानामत्रनिवृत्तिःपुनरुपनयनइत्याह हरदत्तेनतु अथोपेतपूर्वस्येतिप्रायश्चित्तव्याख्यायस
रेवक्तव्यं अथानंतरंवेदांतरे उपेतपूर्वोयइमंवेदमध्येतुमिच्छतितस्योपनयनेविशेषोवक्ष्यतइति अस्तिचतदनुसारिणीस्मृतिः
परिजाते अथधर्मशास्त्राणांसांभगानामेवमध्येतुमिच्छताम् क्रियास्यात्परिदानांतादीक्षादिनाविधीयते ब्रह्मोदवंचमेधावादीक्षा
नमंविधीयते अथमध्येतुकासानांदीक्षासिच्छंतिकेचनेति अत्राधर्मशास्त्राणां हणस्यायमाशयः ऋग्वेदाध्ययनांस्तमे

१५५

वीपनयनमाश्वलायनोक्तेति कर्तव्यताकंभवति सत्यप्युपनयनेनैकैतत्तदाम्नायाध्ययनांगसूतएतस्मिंस्तत्तद्भूतेतिकर्तव्यताभव
तीतिस्मृतिपादेन्यायसूधायासुक्तेः नचऋग्वेदिनांतदध्ययनार्थेपुनरुपनयनंभवति तैःप्रथमोपनयनानंतरमेवतदध्ययनस्योचित
त्वात् अतोऽन्यवेदिनामेवऋग्वेदार्थेपुनरुपनयनेऽयंविधिरिति अतएवपूर्वोदात्तजयंतकारिकयोःऋग्वेदग्रहणंकृतम् यच्चतत्रहर
हृत्तीयैश्चऋग्वेदाध्ययनपूर्वकएववेदांतराध्ययनेषुपुनरुपनयनकथनम् तेनयुगपदनेकवेदारंभेनोपनयनादृत्यपेक्षेति सूचितम्
अस्तित्यन्यवेदिनां कामिकवेदारंभपक्षोयुगपत्तदास्मत्पक्षश्च तथाच हरिहरेणोपनयनानंतरंवेदारंभसमयइत्युक्तावेदारंभांगभू-
ताः कात्यायनोक्ता आहुतीर्दशयथोक्तम् यदिऋग्वेद आरभ्यतेतदाएथिव्यैस्वाहा अग्नयेस्वाहा यदियजुर्वेदः अंतरिक्षायस्वाहा
वायवेस्वाहेति यदिसामवेदः दिव्यःस्वाहा चंद्रमसेस्वाहा यद्येकदासर्ववेदारंभः प्रतिवेदंवेदाहुतिद्वयंहुत्वाप्रायश्चित्ताहुतीर्जुंहु
यादिति अतश्चयुगपदनेकवेदारंभेषुसकृदुपनयनेनैवसकलवेदारंभसिद्धिः इत्यभिप्रेत्योक्तमापस्तंबेनसर्वेभ्योर्वेदेभ्यः सावित्र्यनू-
च्यतइतिसंक्षेपः वेदांतराध्ययनपूर्वकमृग्वेदाध्ययनचिकीर्षत आश्वलायनोक्तेतिकर्तव्यताकंपुनरुपनयनंकार्यम् तत्रजयंतकारि
कामतेऽष्टंकारमात्रवर्जम् हरदत्तमतेसूत्रोक्तसकलपुनरुपनयनगतविशेषविशिष्टंभवति स्मृतिमतेतुदीक्षापिवैकल्पिकी द्वि
तीयपुनरुपनयननिमित्तेत्वविकृतपुनरुपनयनंकार्यम् गार्हपत्याधानात्पाक्सूर्योदयेविकृताधानवत् तत्रपुनरुपनयनेकचिदपि

सं.कौ.
१५६

ग्रंथेविशेषानुक्तेः अथोपेतपूर्वस्येति सूत्रस्य तत्राप्रवृत्तेश्च प्रायश्चित्तधृतपुनरुपनयनेतूक्तवचनेभ्योनेकविशेषावगतेस्तत्प्रयोगो-
लिस्व्यते तच्चयत्रप्रायश्चित्तान्तरसहितंविहितंतत्रपर्षदुपदिष्टविधिनातत्प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् यथोष्ठीपानादौ यत्रजातकर्मा-
दिसंस्कारसहितंविहितंतत्रनिमित्तान्तरकरणपक्षेपुण्यनक्षत्राद्यनालोच्यपर्षदुपदेशेनचौलांतसंस्कारान् कृत्वा कार्यम् अन्यथोचि-
तंनक्षत्राद्यावश्यकम् कर्ताचपितृसत्त्वेसएव तदभावेपितृव्यादिसपिंडः तदभावेकश्चित् पुनरुपनयनेयत्रविकीर्षितं तत्रैवदेशो-
जातकर्मादयः कार्याः अस्य कृतौर्ध्वदेहिकस्यपुनःसंस्कारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मादीत्युपनयनांतानिकर्माणिकरिष्य-
इतिसंकल्प्यसर्वोद्देशेनस्वस्तिवाचनादिश्वश्रुवापनानंतरं चैलेकेशवापनमिति विशेषो महद्वयसः विवाहसंकल्पंतदूर्ध्वस्वस्तिवा-
चनादिकंतुस्वयमेवपृथक्कुर्यात् एवंनिमित्तान्तरेपिसंकल्प्यर्ह्यः यत्रतूपनयनमात्रं प्रायश्चित्तत्वेनविहितं तत्रपर्षदुपदिष्टविधिना
तदेवकार्यम् तत्राचार्यः कृच्छ्रत्रयद्वादशसहस्रंतत्सवितुर्हृणीमह इत्यस्यजपंकुर्वीत सत्कार्योनिमित्तान्तरोपनयनेप्रायश्चित्त-
कालान्तरोपनयनेत्वेवंसंस्कुर्यात् ततो ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवादिशिगत्वायत्रग्राम्यपशुशब्दो नश्रूयतेतादृशदेशंमार्जनोपलेपनाभ्यां
शोधयित्वा तत्रकृतनित्यक्रियः आचार्यः स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य प्रत्यंतदेशगमनजनितदोषनिरासनेनपुनःसंस्कारसिद्धि-
द्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुनरुपनयनं करिष्य इत्येवंतन्निमित्तानुसारिसंकल्प्यकृत्वा तदगभूतेत्यादिसंकल्पपूर्वकं मंडपदेवताप्र-

तिष्ठापनांतं कुर्यात् स्वस्तिवाचनेऽग्निः प्रीयतामिति विशेषः पुनरुपनयनेऽग्निरिति बोधायनोक्तेः कृतमंगलस्नानं संस्कार्यं भोजयि-
त्वावपनपक्षे संकल्पपूर्वकं वपनस्नाने कारयित्वा अन्यथा कारयित्वानित्योपनयनवदन्वाधानात्माकृतं वं कृत्वाऽस्य प्रायश्चित्तार्थं पुनरु-
पनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्यादिप्रोक्षणांतं नित्यवत्कुर्यात् ततो ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणी-
ताप्रणयनाद्याज्यभागांतं कृत्वा वासोधारणपक्षे नित्यवत्समंत्रधारणांतयोः कुर्यात् तदभावपक्षे पूर्वमेव कुमारेण परिहितवस्त्रेण भवि-
तव्यम् ततो ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयने तु वस्त्रादिनित्यं यज्ञोपवीतधारणादि आज्ये क्षणांतं नित्यवत्कुर्यात् ततो युवाकृवासा इत्येतन्मंत्रे-
ण प्रदक्षिणमावर्त्तनादिवाससापाणिभ्यां तदंजलिग्रहणांतं कृत्वा प्रणवव्याहृतीनामृष्यादिस्मरणांतं तत्सवितुः श्यावाश्वः सवितानुष्टु-
प् पुनरुपनयने विनियोगः प्रथमं पादशः स्वयमुक्त्वा वाचयेत् ततो ह्रस्वशः ततः सर्वाम् ततो मेरुत्वादंडदानपक्षे समंत्रं कृतं हानं
कृत्वा ब्रह्मचर्यमादिशेत् यदि ब्रह्मचारिणोऽसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं नित्यवत् अन्यथास्य तादृशस्य पुनरुपनयने तु अपोशान क-
र्मकुरु दिवामास्वाप्सीः वेदमधीष्वेति समापितवेदस्य तु स्वाप्सीरित्यंतमेव ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् मेधाजननकर-
णपक्षे तत्पर्यंतमग्निरक्षेत् व्रतचर्यां च कुर्यात् उपनयनदिने भिक्षायाचनपूर्वकमनुप्रवचनीयं च तत्र गायत्र्या स्थाने तत्सवितुर्वेणी
मह इति एतां पठित्वा द्वितीया माहुतिं जुहुयात् उक्तमृष्यादिनित्यस्त्यागः यद्यसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं वेदसमाप्तिवाचनं कुर्यात्

नान्यथा ततस्त्रिरात्रं दशरात्रमब्दवाव्रतचर्यातत्कृतायां मेधाजननम् तत्र यदि पुनरुपनीतो ब्रह्मचारी तदायस्य पलाशस्य कुशस्तंब
स्य बौक्ष्णं कृतं तत्रैव मेखलादीनि व्युदस्य नव्यानि धारयेत् अन्यस्तु पुनरुपनीतो योऽपि व्रतमेखलादिरव्युदस्य नान्यानि धारयेत् यस्मि
न्नाश्रमे पुनरुपनयनं प्राप्तं तदाश्रमधर्मान् कुर्यात् यत्र तु पुनरुपनयनानंतरमाश्रमांतरं स्वीकारः श्रूयते यथास्नात्वा ह्येते ततोऽभा-
र्यामित्यादौ तत्र मेखलादीनि व्युदस्य पुनस्तानि धारयित्वा ब्रह्मचारी व्रतचर्यासुचितकालेन समाप्य विधिना आश्रमांतरं स्वीकुर्यात् इ-
ति श्रीमदमृतदेवकृतसंस्कारकौस्तुभे बह्वचानां पुनः संस्कारविधिः अथ यजुःशारिनाम् तत्र बौधायनः अथोपनीतस्य व्रत्या
निभवंति नान्यस्योच्छिष्टं भुंजीता न्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुंजीत मधुमांसं श्रान्दसूतकान् न निर्द्देशाहं संधिनिक्षीरं च त्राकिनि-
र्यासौ विलापनं गणान् गणिकान् मित्येतेषु पुनः संस्कारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथाप्युदाहरंति सराष्ट्रं सिंधुसौवीरमवन्तीदक्षि-
णापथं एतानि ब्राह्मणोगत्वा पुनः संस्कारमर्हति इत्यथ पुनः संस्कारं व्याख्यास्यामो यदैव यजनो ह्येन प्रभृत्याग्निमुखां कृत्वा पाला-
शींसमिधमाज्येन वाभ्याधाय वाचयति पुनस्त्वादित्या रुद्राव० कामास्वाहेत्यथा व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्म आत्मनो मिंदाभू० पुनरग्नि-
श्चक्षुरदादिति द्वाभ्यां अथ पक्षाजुहोति सप्तते अग्ने० घृतेन स्वाहा अथाज्याहुतीरुपजुहोति येन देवाः पवित्रेणोति तिसृभिरनुच्छंदसं-
स्त्रिष्टकसंभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् अथोपरमापरिधानान् कृत्वा पालाशींसमिधमाधायथा व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति अथ व्या-

हृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवचनादेवसावित्र्याशतकृत्वो घृतमभिमंत्र्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति गुरोर्वाप्युच्छिष्टं मुंजीताप्यु-
दाहरंति वपनं दक्षिणादानं मेखलां दंडमजिनं भैक्षचर्याव्रतानि चैतानि निवर्तते पुनः संस्कारकर्मणीत्येते पुनः संस्कारा व्याख्याता इ-
ति अत्र शक्तशक्तभेदेन गुरुलघुकल्पव्यवस्था बोध्या ब्राह्मणप्रीतये कारि पुनः संस्कारपद्धतिः प्रीतस्तत्प्रीतितः कुर्याच्छुनो-
विष्णुरुक्तम् इति श्रीमदनंतदेवकृता संस्कारकौस्तुभे पुनः संस्कारपद्धतिः अथ ब्रह्मचारीधर्माः मनुः प्रतिगृह्ये-
प्सितं दंडमुपस्थाय च भास्करम् प्रदक्षिणं परीत्याग्निचरे द्वैक्षं यथाविधि एतद्व्याख्यामाह माधवः दंडप्रतिग्रहांतमुपनयनं प्रा-
प्य गायत्र्यर्थं भास्कारमुपस्थाय सोहमिति ज्ञात्वाग्निपरिचर्यं भैक्षं परिचरेदिति परिचर्यार्थं समिदाहरणमाह बैजवापः पुरास्त-
मया त्पागुदीचीं दिशंगत्वा हि सन्नरण्यात्समिधमाहरेच्छुष्कां ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रामन्नाद्यकाम उभयी सुभयकाम इति जा-
तिनियमो वायुपुराणे पालाशयः समिधः कार्याः स्वादिर्यस्तदलाभतः शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावे कवेतसाविति याज्ञ-
वल्क्यः आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रममिति व्यासः ब्राह्मणक्षत्रियवि-
शम्भरेषु भैक्षमन्वहम् सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति अत्र द्वितीयपक्ष आपद्विषय इत्युक्तं भविष्ये चानुवर्ण्यचरे द्वैक्षम-
लाभे कुरुनंदनेति आपद्यपि न शूद्रास्त्यक्कंगृहीयात् आममेवाददीतास्मादहत्तावेकरात्रकमित्यंगिरावचनात् मनुः वेदय

चैरहीमानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ब्रह्मचर्याहरेर्देसंगृहेभ्यः प्रयतो न्वहम् सभात्त्यतु तदैक्षं यावदर्थममायया निवेद्य गुरवेश्रीया-
 दाचम्य ब्रह्मचरः शुचिः सैक्षेण वर्तयन्नित्यनेकान्नाशीमवेद्विजः सैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमास्मृता व्रते वा देवदेवत्येऽपि त्र्येकमण्य-
 र्षिर्वत् काममर्थयितोऽश्रीयाद्भूतमस्य न लुप्यत इति सैक्षचर्यायानित्यत्वमाह स एव अग्नीधनं सैक्षचर्या मधःशय्यां गुरोर्हितं
 आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विज इति समंतुरपि ब्रह्मचर्यं तपोभैक्षं संध्ययोरग्निकर्म च स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्म-
 चारिण इति स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः सचोपाकरणात्पूर्वमपि गायत्र्या कार्यः अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः वेदस्थाने तु सा-
 वित्री गृह्यते तत्समीपत इति कौर्म मादर्शं चैव वीक्षेत नान्चरेदंतथावनं गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुंजीत न कामत इति अन्नमधुमां-
 सोजनोच्छिष्टं शुक्ररूपी प्राणिहिंसनम् भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्जयेदिति याज्ञवल्केयननिषिद्धमध्वादेस्तदन्यानि वत्य-
 रोगपरिहारायावश्यकमक्षणाप्रसक्तौ गुरुच्छिष्टं तद्वक्षणं प्रतिप्रसवः क्रियते तदन्यगुरुच्छिष्टं भोजनस्य पुण्यजनकत्वात् पितुर्ज्ये-
 ष्ठस्य भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमित्यादि स्मृतिपौराणवाक्येस्तथा बोधनात् तांबूलादिवर्जनमाह प्रचेताः तांबूलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे-
 च भोजनं यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेदिति माधवीयेष्टगुः सदापवीतिना भाव्यं सदा बह्विशिरवेन च विशिरवो व्युपवी-
 तश्च यत्करोति च तत्कृतमिति यमः दंडं कमेडं तु वेदं मौं जीचं रशनां तथा धारयेद्भूतयुक्तं च भिक्षान्नाशी गुरोर्वसन् मेरवला मजि

नंदेऽमुपवीतंचनित्यशः कौपीनंकरिसूत्रंच ब्रह्मचारीचधारयेदिति वेदोदर्शमुष्टिरितिमाधवः त्रुटितानां प्रतिपत्तिं मनुः मेरव
लामभिनेदंऽमुपवीतंकमंडलुं अप्फ्रास्येद्दिनष्टानिगृहीत्वा न्यानिमंत्रतइति उपनयनप्रकरणोक्तैर्मंत्रैरित्यर्थः उपवीतनाशे विशेषे
हारीतः मनोव्रातपतीभिश्चतस्त्रोहुत्वा पुनः प्रतीयादिति मनोज्योतिरित्येकाव्रातपतीभिस्तिस्त्रइत्यर्थः व्यासः जघन्यशायीपूर्व
स्यादुत्थायगुरुवेश्मनि यच्चशिष्येणकर्तव्यंचदानेनवापुनः कृतमित्येवतत्सर्वंकृत्वातिष्ठेत्तुपाश्वरतइति तथा अमुक्तवतिनाश्री
यादपीतवतिनोपिबेत् नतिष्ठतितथासीतनास्फुप्तेप्रस्वपेत्तथेति ईदृशीगुरुशुश्रूषाचावर्त्यमाने वनिर्विघ्नतयावेदविद्यांसवीर्या
करोतीतिजैमिनीयतंत्रे आचाराद्भूत्यमाणेषु तथास्यादित्यादिप्रदेशेषूपपादितंतदीयैः इतिब्रह्मचारिधर्माः अथतदतिक्रमे
प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे संध्याग्निकार्यलोपेस्नात्वाष्टसहस्रजपः भिक्षालोपेष्टशतम् अभ्यासेद्विगुणंपुनः संस्कार-
श्चेति जपश्चायंगायत्र्याः यः संध्यांचैवनोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि गायत्र्यष्टसहस्रंतु जपेत्स्नात्वासमाहितइति शातातपः
ब्रह्मचारीतुयोश्रीयान्मधुमांसंतथैवच प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंव्रतशेषंसमापयेदिति मनुः अवकीर्णीतुकाणेनगर्दभेनचतुष्पथे
पाकयज्ञविधानेनयजेद्वैनिर्कृतिंनिशीति एका नेकव्रतलोपसाधारणंप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैवशि
वालये ब्रह्मचारीस्वधर्मेषुन्यूनंचेत्युणमेवतदिति इतिश्रीसंस्कारकौस्तुभेब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् उपाकर्मकाल-

निर्णयस्तत्त्वयोगश्चसंवत्सरकौस्तुभेनिरूपितइतिनेहनिरूप्यते तथाविद्यारंभकालस्तत्रविहितोलक्ष्मीहरिपूजादिगुरुपूजांतप्रकार-
 श्चाक्षरारंभंगत्वेनप्रागुपन्यस्तोवेदारंभेपिद्रष्टव्यः अथानध्यायाः माधवेहारीतः प्रतिपत्सुचतुर्दश्यामष्टम्यापर्वणोर्द्वयोः श्वोः
 नध्यायेऽद्यशर्वर्यानाधीयीतकदाचनंति श्वइतिउदयानंतरमनध्यायतिथिसत्वे तदनंतरंस्वाध्यायतिथिसत्वेतुनपूर्वशर्वर्यामनध्याय
 इतिशिष्टाः उक्ततिथीनामहोरात्रानध्यायनियामकपरिमाणंस्मृत्यर्थसारे उदयेस्तमयेचापिमूहूर्तत्रयगामियत् तद्दिनंतदहोरात्र
 मनध्यायविदोविदुरिति दिनंचांद्रंतिथिरितियावत् यद्यस्मिन्नहोरात्रे अनध्यायत्वेनतद्विदुरित्यर्थः तत्रैवकोर्मे उपाकर्मणिचो
 त्मर्गेत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् अष्टकासुत्वहोरात्रमृत्वंतासु वरात्रिषु अत्रर्तवःसौराः तदंतरात्रीणामप्राप्तानध्यायस्यप्रापणोऽर्थव-
 त्त्वात् गौतमः कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्त्रोष्टकास्त्रिरात्रमिति उक्तपौर्णमासीरारभ्यत्रिरात्रंतथातिस्त्रोष्टकाःसप्त-
 म्यादयोष्टकासंबंधिन्यस्तिथयस्तास्वनध्ययनमितिमाधवेनव्याख्यातं तत्रैवनारदः अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः अनध्यायस्तु
 कर्तव्योमन्वादिषुषुगादिषु एतेकालाःसंवत्सरकृत्यगततन्निर्णयानुसारेणबोद्ध्याः आपस्तंबः श्रावण्यापौर्णमास्या
 मनध्यायमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीतेति प्रदोषशब्देनात्रपूर्वरात्रिर्विदुस्तिथेतिमाधवः त्रयोदश्यादिप्रदोषेष्वपिनाध्येय-
 मित्यस्मिन्नर्थेपौराणंवाक्यंतत्रैवोदाहृतम् मेधाकामस्त्रयोदश्यांसप्तम्यांचविशेषतः चतुर्थ्यांचप्रदोषेषुनस्मरेन्नचकीर्तयेदिति

नस्परेदित्यन्यानध्यायेभ्योऽत्रदोषाधिक्यं ध्वन्यते त्रयोदश्यादिद्वेविध्यो निर्णयतत्रैव प्रजापतिः षष्ठीचद्वादशीचैव अर्थात्रात्रो ननादि
का प्रदोषेन त्वधीयत तृतीयानवनादिकेति अनेनेदृशस्थले पूर्वदिन एव प्रदोषप्रयुक्तोऽध्ययननिषेधो न तूत्तरत्रात्रिसुरवेससम्या-
दिसत्वेपीति नियम्यते याज्ञवल्क्यः अहंप्रतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबंधुषु उपाकर्मणि चोत्सर्गस्वशारवाश्रोत्रियेतथा संध्या
गर्जितनिर्यातभूकंपौल्कानिपातने समाप्यवेदद्युतिशमारण्यकमधीत्यच पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ऋतुसंधिषु शुक्ला
चश्राद्धिकं प्रतिष्ठत्यच श्राद्धिकमित्यस्य पूर्वोत्तरक्रियाभ्यां संबंधः एतत्सार्वणविषयम् एकोद्दिष्टान्नभोजनादौ तु त्र्यहमिति मन्वा
दयः पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः कृतंतरेत्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रय इति तात्कालिकानध्यायानपिस एव श्वक्रोष्टग
दंभौलूकसामवर्णात्तनिःस्वने अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके देशेषु चावात्मनि च विद्युत्तनितसंलुवे शुक्लाद्रपाणिरं
भोतरर्द्धरात्रेति मारुते पांसुप्रवर्षेदिग्दाहे संध्यार्नाहारर्सातिषु धावतः पूतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते रवरोद्भयानहस्त्यश्चनाहसो
परिरोहणे सप्तविंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुरिति विद्युतिविशेषंगोतमः विद्युतिनक्तंचापरात्रात्रिभागादिप्रवृ-
त्तौ सर्वमिति पूर्वरात्रौ विद्युति अपरात्रावधिरनध्यायः दिनतृतीयांशोत्तरंतस्यां रात्रिसमाप्तिपर्यंतं एतद्वर्षातिरिक्तविषयम्
वर्षासत्तु तात्कालिक इति व्यवस्था गर्जिते विशेषं हारीतः सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः प्रातः संध्यास्तनितेः होरात्रमिति

विष्णुः नवादित्रशब्दश्रुदपतितयोःसमीपे नदेवतायतनस्मशानचतुष्पथस्थस्यासन्नोदकांतः नपीठोपहितपादः नहस्त्यश्वोष्-
नोगोयानेषु नवांतोनविरिक्तोनार्जीर्णानपंचनखांतरागमनइति पीठेतिक्तदुपरिस्थापितपादतलइत्यर्थः यानेषुतिष्ठन्नितिशेषः
वांतःकृतवमनःविरिक्तःकृतविवेकःअजीर्णोअजीर्णीतियावत् सुक्तपाकपर्यंतंपंचनखाःश्वादयः तदंतरागमनेविशेषः स्मृत्यर्थसारे
आरण्यमार्जारसर्पनकुलपंचनखादेरंतरागमनेत्रिरात्रं आरण्यश्वसृगालवानरादेर्द्वादशरात्रं श्वरवरोष्ट्रचंडालसूतिकोदक्या-
देर्मासम् गोगवयाजनास्तिकादेस्त्रिमासम् शशमेषश्वपाकादेःषण्मासम् गजसारससिंहव्याघ्रमहापातकिंकृतघ्रादेरब्दम्
शोभनदिनेचानध्यायः विवाहप्रतिष्ठोत्थापनादिष्वासमाप्तेःसगोत्राणामिति अन्येष्वनध्यायस्तत्रैव श्रवणद्वादशीमहास-
रण्योःप्रेतद्वितीयाधारथसप्तम्यामाकाशशवदर्शनेचाहोरात्रमिति महाभरणीमहालयंतर्गता प्रेतद्वितीयायमद्वितीया अय-
नेविषुवेपक्षिणीतिच मनुः शयानःप्रोदपादश्चकृत्वाचैवावसक्विकम् नाधीयीतामिषंजग्ध्वासूतकान्नाद्यमेवचैति माध-
वीयेकौर्मै श्लेष्मातकस्यछायायांशात्मलेर्मधुकस्यच कदाचिदपिनाध्यैयैकीविदारकपित्त्ययोरिति निर्णयामृते चातुर्मास्य-
द्वितीयासूत्रमन्वादिषुयुगादिषु अनध्यायसूक्तव्योयाचसोपपदातिथिरिति उक्तद्वितीयाआहर्गर्गः सुचावूर्जेतपस्येचयाद्विती-
याविषुस्ये चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमनीषिणइति सोपपदाःपूर्वमेवोक्ताः इत्यनध्यायाः अथाध्ययनधर्माः ॐ

कारं प्रथमं कृत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्तयेत् ओंकारं च पुनः कृत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा विरामयेदिति विष्णुः शिष्येण ब्रह्मरंभा वसानयोर्गुरोः पा-
दौपसंग्रहणं कार्यमिति नापररात्रमधीत्य शयीतेति च मनुः प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूया-
चकल्पते इति विष्णुः अननुज्ञातश्चान्यस्मा अधीयानान् न विद्यामादद्यात् यआवृणोत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्मम तं सप्रयच्छन्
तैर्वैमन्येति पितरं मातरं च तस्मै न द्रुत्येत्कतमस्य जानन्नित्यभ्ययनधर्माः अथ व्रतानि तदुपयोगिकालनिर्णयः श्रीधरीये तिथि-
नक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् चैलवत्सर्वमारव्यातं सगोदानव्रतेषु च व्रतानां चरणं त्वेवं कृत्वा स्नानं सयाचरेदिति सगोदानेति गोदा-
नेन सहितेषु महानाभ्यादि व्रतेष्वित्यर्थः कृत्वेऽपि यद्यपि व्रताचरणस्य स्नानाधिकारहेतुत्वं प्रतीयते तथापि नैतन्नित्यमित्यवसरे वक्ष्य-
मः अथ महानाभ्याव्रतम् जन्मप्रभृतित्रयोदशवर्षे चैलोचितोदगयनादिकाले पूर्वदिने ब्रह्मचारिणा सहाचार्यः स्नानातो देशकालो-
च्चारणांते एवं ब्रह्मचारिणं महानाभ्यापयिष्यमाणो महानाभ्याव्रतसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरस्मीत्यर्थं होमं करिष्येति संकल्प्य तदंग-
त्वेन गणपतिपूजनादिनां दीपान्दांतं कृत्वा परेद्युः कारितवपनस्नानं बद्धशिरवं ब्रह्मचारिणं स्रमुहूर्ते स्वदक्षिणत उपवेश्य विधिवदग्निं प्रति
ष्टाप्य महानाभ्याव्रतांग होमे देवतापरिग्रहार्थमित्यादि कायत्वापरिददामीत्यंतमुपनयनवत्कुर्यात् तत्र प्रावरणं काषायवास इति पा-
रिजाते प्रधानहोमे च महानाभ्याव्रतप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विशेषः परिददामीति प्रजापतये मनसा बद्धं समर्प्य आसने उप-

विष्णोः पनयनोक्तविधिना मेरुवलादंडधारणं कारयित्वा पुराणयज्ञोपवीतादीनि जले निक्षिप्य स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य ब्रह्मचारिणो प्रातिपदं च महानाम्नीव्रतं संवत्सरं चरेत् स च रिष्यामीत्युक्ता संवत्सरं केशादिधारणभिक्षाचरणादिव्रतं चरेत् पूर्णं बदे उदगयने शुक्लपक्षे बटुसहितो गुरुर्विविक्तदेवालय्यादिदेशंगत्वा तिथ्यादिसंकीर्त्य अस्य बटो महानाम्नीश्रवणांगभूतव्रतपूर्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं होमं करिष्ये इति संकल्प्य उपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठापनांतं कुर्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यंते अत्र प्रधानं अग्निं १ संप्राधनीं २ अग्निं ३ अग्निं ४ असूयतीं अनुमतीं ५ प्रदातारं ६ अग्निं ७ वायुं ८ सूर्यं च ९ एताः देवताः कृत्स्नान्नेन शषेणेत्यादि पूर्णपात्रनिधानो तं कुर्यात् ततो बटुर्होमाय स्वभोजनाय च पर्याप्ततंडुलान् भिक्षार्जितान् स्थालीपाकविधिना तूष्णीं षड्विंशत्संख्यया निरूप्य तथैव प्रोक्ष्य स्थाल्यां प्रक्षिप्ततंडुलेषु तिलानोप्यश्रपयित्वा शृतः स्थालीपाक इति ज्ञापयेत् तत आचार्यो बटुं प्रति व्रतलोपान् पृच्छेत् ते नोत्तरे दत्ते लोपगौरवे प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनः संवत्सरव्रतं कारयेत् आपत्य युक्ततया लोपलाघवे दानजपादिप्रायश्चित्तेन सद्यः शुद्धिं संपाद्य न व्रतमावर्तयेदिति पारिजातादयाः बहवो व्रतलोपाश्चेत्युनरावर्तयेद्ब्रतम् लोपेष्वपत्ययुक्तेषु पुनर्बाहृतिरिष्यत इति कारिकोक्ते लोपलाघवे व्रतानाहतिवत्प्रायश्चित्ताभावोप्युचितः आपदाकारिताश्च दयावग्निरित्यादिभिर्जुहुयात् न प्रायश्चित्तांत रं कर्तव्यमिति कृताष्टमाध्यायगत महानाम्नीव्रतसूत्रव्याख्यानात् शुचिना तेनान्वारब्ध आज्यसंस्काराद्याज्यभागांतं कृत्वाऽवदान

धर्मेण चर्वाहुतीर्जुह्यात् नवभिर्मंत्रैरेकश्रुत्येन अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टऋषीणां पुत्रोऽधिराज एषः तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन मा
 देवानां मोमुहद्भागधेयं मो अस्माकं मोमुहद्भागधेयं स्वाहा अग्नय इदं० याति रश्मीनि पद्यते हं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे
 संराधनीमहं स्वाहा संराधन्या इदं० यस्मै त्वा काम कामाय वयं सस्माद्यजामहे तमस्माभ्यं कामं दत्वाथेदं त्वघृतं पिब स्वाहा अग्नय इदं० असूयं त्ये
 अयेनो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिंदन् अयं शत्रून् जयतु जर्तृषाणो यं वाजं जयतु वाजसातो स्वाहा अग्नय इदं० असूयं त्ये
 चानुमत्ये च स्वाहा असूयं त्या अनुमत्या इदं० प्रदात्रे स्वाहा प्रदात्रे इदं० भूः स्वाहा अग्नय० भुवः स्वाहा वायव० स्वः स्वाहा सूर्यो ये०
 ततः स्विष्टकृदर्थं सुच्यवदायतां बर्हिषि निधाय ब्रह्मचारिणमाह एतं स्यात्पीपाकं सर्वमशानेति ब्रह्मचारी सर्वमश्रीयात् शुक्तवंतमात्रां
 तंतं प्रतिब्रूयात् उपतिष्ठ स्वादित्यमिति ब्रह्मचारी ततो पूर्णमंजलिं सिंचेत् त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं च रिष्यामि तच्छ्रुत्वा केयं तेन शके
 ये तेन राध्या समित्युपतिष्ठमानः तत एक रात्रं संमीलिताक्षो वाग्यत आसीत्वा तदनंतरदिने आचार्येण सह सप्रवायं गमिष्यामीति ध्याये
 त् य एक रात्राध्ययनेन महानास्मीरध्यापयितुं शक्नुयाद्ब्रह्मचारी यौबहुभिरेवाहोभिः शक्नुयात् स उक्तसंकल्प काले एक रात्रं स्थाने त्रिरात्रं
 ध्यायेत् उक्तादित्योपस्थानानंतरमेवैतत्स्थानं न मध्ये कालविक्षेपः कार्य इति वृत्तिसिद्धांतमाप्स्य कृतौ तत आचार्यः संमीलिताक्ष वा
 ग्यत बटोर्मुखसहितं शिरो वामकर्णदेशमारभ्य त्रिः प्रदक्षिणं तत्परिहिताहतवाससा संवेष्ट्य यथानतद्वासः पतेत्तथोपायं कृत्वा ब्रूयादा

चार्यः एतंकालमेवंभूतोस्वपन्भवेति एतमित्यस्यस्थाने ब्रह्मचारीसंकल्पानुसारेण एकरात्रमित्यादिवदेत् नकालमित्यस्यज्योपः ब्रह्म
चारीउक्तकालेऽवश्यकर्तव्यसंध्यावंदनादेरितरत्स्नानभोजनस्वापगमनादिनकुर्यात् आचार्यः प्रेषांतेस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापये
त् संकल्पितकालांते आचार्योनुवक्ष्यतीतिनिश्चयोत्तरं बहिर्ग्रामादेशान्यादिशिस्त्रीसंचाररहिते शुचौदेशे उल्लेखनादिकृत्वाग्निप्रति
ष्ठाप्य तस्योत्तरतोऽसिमुदककमंडलुमशमानंच निधाय तस्यैव प्रत्यगुदग्देशे वत्सतरीं तथावधीयात् यथाग्निसमीपे उच्चार्यमाणः शब्दोव
त्सतर्यानसम्यक् श्रूयते साचरम्याद्विवर्धारक्तातदभावेऽप्येतेति पारिजातः एतावत्कर्म ब्रह्मचारिणः कश्चित्करोतीति वृत्तिकृत् अ
तएवान्यो ब्रह्मचारी कुर्यादिति पारिजातः एतावत्कृतमित्याचार्याय वेदधीतसंस्कार्यः एतदनंतरं आचार्य एवोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठा
पनांतंकुर्यादिति पारिजातादयः तस्मादग्नेः पश्चात्प्रागग्रेषु दर्शेषु आचार्य एषानदिगभिः सुरवउपविशेदिति वृत्तिकृत् पारिजातादयः
पश्चादग्रेऽस्तृणेषु ईशान्यग्रेषु पविशेदीक्षमाणस्तृतांदिशमितिकारिकायाम् ततः शिष्योऽसुरवदेशाद्दृष्ट्वा मपसार्य सुरवं प्रक्षाल्य
कंदस्नानं कृत्वा चम्याग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणी कृत्वा चार्यं विधिवदुपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्य तदासनप्रागग्रदर्शेषे वमूलदेशे स्वपृष्ठ-
माचार्यपृष्ठेन संधाय प्रत्यग्दक्षिणादिशामभिसमीक्षमाणोऽप्यधरणयोपविशेत् ततो मनसा गुरुं वदेत् ओमहानाम्नीमोऽनुब्रू-
हीति गुरुरियताकालेनानेनैतदुक्तमिति ज्ञात्वा तदहर्बतलोपान् पृष्ठानुतापिनैश्च दधानाय ब्रह्मचारिणोऽस्वयं निमीलिताक्षो महा

नाम्नीर्विदामद्यवन्विदेत्याद्यानवर्चः एवात्येवैवात्याद्याइत्यादीनिनवपुरीषपदानिचप्रणवादीनित्रिरूपदिशेत् शिष्योपित्रिःपठे-
त् ततोऽगुरुः शिरोवेष्टनं शिष्यस्योन्मुच्य द्रूयात् आदित्यमीक्षस्वेति बहुमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षेमित्रस्यत्वाचक्षुषासमीक्षइति
मेवद्वयेनादित्यमवक्षेत ततोमित्रस्यवश्चक्षुषानुवीक्षइतिससंभारादिशोवीक्षेतपुनरादित्यमीक्षस्वेत्युक्तस्तमीक्षेतमित्रस्यत्वाचक्षु-
षाप्रतिपश्यामियोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंचक्षुषोहेतिर्कञ्चत्विति ततोऽष्टमिर्मैत्रैर्मुवमभिमृशेत् अग्रइल्लानमइल्लानमक्र-
षिभ्योमंत्रकृद्ध्योमंत्रपतिभ्योनमोवो अरुतदेवेभ्यः शिवानः शंतमाभवस्कमृळीकासरस्वतिमानेव्योमसंहशि १ भद्रं कर्णेभिः शिर-
स्यराह्णगणौ गौतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शनेवि० भद्रं कर्णेभिः शृणु २ शनइंद्राग्नी इति वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमि-
स्पर्शने० शनइंद्राग्नीभवता० ३ स्तुपेज्जनमित्यस्यक्रजिश्वाविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शने० स्तुपेज्जनंस्तुतं नव्यसीभिः० ४ क-
थानइतितृचस्यवामदेवइंद्रो गायत्री भूमिस्पर्शने० कथानश्चित्रा० ५ कस्त्वासत्यो० ६ अप्रीषुपाः सरवी० ७ स्योना एयि चेत्यस्य-
मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूमिस्पर्शने० स्योना एयिवि० ८ ततोवत्सतरींगुरवेदत्वाइश्वरापणंकृत्वातंडुलमिक्षापूर्वकमुपनयनव-
द्विवैवत्रह्मोदनहोमंकुर्यात् तत्रमहानाम्यध्ययनांगघृतमनुप्रवचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याधारावाज्येनेत्येतंसदसस्पति-
महानाम्नीः ऋषींश्चचरुणाशेषेणेत्यादिपूर्णपात्रनिधानांतेकृतेभैक्षतंडुलानांतूष्णीनिवां पाथिश्चपणांतेभृतोब्रह्मोदनइतिनिवे-

सं.के. १६३

दयेत् ततो गुरुः शिष्येणान्वारब्ध आज्यसंस्काराद्याघारांतं कृत्वा सदसस्पतिमित्यस्य काण्वोमेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री म-
हानाम्नीष्य इदं १० ॥ १ ॥ महानाम्नीष्यः स्वाहा महानाम्नीष्य इदं २ ॥ ऋषिभ्यः
स्वाहा ऋषिभ्य इदं ३ ॥ इत्यवदानधर्मेण तिस्र आहुतीर्हुत्वा कर्मशेषं समाप्य च रुशेषेण ब्राह्मणान् भोजयित्वा ततो शुंजीतेति महानाम्नी-
ष्यतम् अथ महाव्रतम् उदगयनादिकाले प्रथम होमांतं पूर्ववज्जाते संवत्सर महाव्रतमाचरेति प्रेषितेन बहु ना संवत्सरं व्रते कृ-
ते ग्रामाद्बहिः शुचिदेशे प्रागग्रदर्शेषु प्राङ्मुख उपविशेत् शिष्यो विधिवदभिवादनपूर्वकं महाव्रतं भो अनुब्रूहीति वाचावदेत् अ-
थ तं प्राङ्मुखमुपवेश्य अथ महाव्रतमित्याद्यारण्यकं त्रिब्रूयात् शिष्योऽपि त्रिः पठित्वा पूर्ववन्मंत्रद्वयेनादित्यमीक्षेत न तृतीयेन संभारा-
न् ततः पूर्ववदग्न्यङ्केत्यादिभिर्भूमिस्पर्शनं ततः शिष्यकृत्कनिवेदनांतमाचार्यकृत्कश्च होमः पूर्ववन्महानाम्नीष्यः स्वाहेत्यस्य
स्थाने महाव्रताय स्वाहेत्याहुतिः शेषं महानाम्नीवत् इति महाव्रतम् अथोपनिषद्भूतम् सर्वं महाव्रतवत्संवत्सरमुपनिषद्भू-
तं चरेति वदं प्रति प्रेषः उपनिषदं भो अनुब्रूहीति तदुक्तिः अनुप्रवचनीय होमे उपनिषदं स्वाहेति मध्यमाहुतिः आचार्याभावे शि-
ष्यः स्वयमेव महाव्रताद्यध्ययनादिकं कुर्यादिति पारिजाते व्रतकालीनश्रवणेनैवाध्ययनसिद्धिरिति तदशयः अतो महानाम्नीश्र-
वणोत्तरमध्ययनमाचार्याधीनमेव त्रयाणामध्ययनं श्रवणोत्तरं पूर्वमधीतवद्भिः फाल्गुनमारभ्य श्रावणीपर्यंतं कर्तव्यं अधीपू-

१६३

पूर्वैस्तपोषीमारभ्यश्रावणीपर्यंतमिति कालनियमोक्तः सूत्रकृताः इत्युपनिषद्गतम् अथ गोदानव्रतम् तच्च जन्मतः षोडशोर्षे
चौलार्हतिष्यादिकाले तद्देवकार्यम् अस्य ब्रह्मचारिणो गोदानिकव्रतं करिष्यदिति संकल्पः तदंगगणेशपूजनादिनां दीश्वान्दंतेऽग्निप्र-
तिष्ठापनादिनां केसंस्कार्योपवेशनं मातुरुत्तरतो बटुः तदुत्तरतस्तदान्वारब्ध आचार्य आज्यभागां तं कृत्वा शीतोष्णजलानयनादि कु-
र्यात् अदितिः श्वश्रूणि वपत्विह तमंत्रेण वामश्वश्रू देशमारभ्य प्रदक्षिणं श्वश्रूणामेव त्रिः क्लेदं न दक्षिणोत्तरश्वश्रूभागयोरेव कु-
शपवित्रनिधानादीनि सप्तच्छेदनानि सकुशश्वश्रूणामेव छेदनादि गोमयनिधानां तं क्षरावमार्जनमंत्रे वप्रावपसि श्वश्रूणि शंघिशि-
रोमुरवं मास्यायुरित्यूहः नापितप्रेषे विशेषः अक्षण्वन्कुशाली केशश्वश्रूलोमनरवान्युदकसंस्थानि कुर्विति नापितस्ताभिरद्भिः
श्वश्रूणामुदकसंस्थं वपनं कृत्वा तथैव शिरसि केशानां सुपपक्षादिलोम्नां वपनं नरवनिर्हृतनंच कुर्यात् ततः स्नातं बटुं दक्षिणत उपवे-
श्य होमशेषं समाप्य पात्रदानां तं गुरुणा कृतेहः शेषं वाग्यतो बटुस्तिष्ठन्नेव नयेत् संध्यावंदनां तं गुरोरंति के वरं ददामीति वाचं विसृज्य गो-
मिश्रुनं दक्षिणां दद्यात् गोमिश्रुनं वरं ददामीति जयंतः ततः परेद्युर्गुरुणा गोदानव्रतमाचरेत्युक्तः केशादिधारणं कुर्वन् सर्वत्सरं-
ब्रह्मचारिव्रतं कुर्यादिति गोदानव्रतम् अथ समावर्तनम् तत्र याज्ञवल्क्यः गुरवे तु वरं दत्वा स्नायी ततः दनुज्या वेदव्रतानि
वापारं नीत्वा त्युभयमेव चेति वरस्वरूपं मनुः स्नास्यं स्तु गुरुणा जप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाचरेत् क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमेततः

सं.के.
१६४

धान्यं वासांसि शाकं वासुरवे प्रीतिमावहन्निति प्रीतिमिति एतेषु मध्ये यदेव गुरोः प्रियं तदेव दद्यादित्याशयः दानमन्तरेणेव गुरोः प्रीता च-
तु ज्ञयैव समावर्तनं कुर्यादित्यपि सूच्यते अतएवाक्तं संग्रहे तेनोक्तं च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् अलमर्थे न मेव तत्सत्त्वद्रुणे-
रस्मितोषितः गृहान् गत्वा नुजाना मीत्य नुज्ञातोऽथ वाचरेदिति तत्रोपानहोः सहितयोर्दानं द्वंद्वोपादानात् वासांसि त्रीणि गुरुप्री-
त्यर्थमेतद्दानं न विद्यानिष्क्रयः एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् पृथिव्यानां स्तित इव व्यं यद्वा त्वत्तृणीभवेदिति अश्वप्रति-
ग्रहे तन्निष्क्रयस्य षष्ठांशं द्वादशांशं वा ब्राह्मणाय दत्वा हिताग्निः प्राजापत्येऽष्टिं कुर्यात् गृह्याग्निना प्राजापत्यं चरुं अनग्निं प्रत्यरुणस्मृ-
तौ अश्वं परिग्रहं कृत्वा चरेच्चांद्रायणत्रयम् लक्षत्रयं वा गायत्र्याजपेद्दिद्वान्समाहितः त्रिगुणं वाचयेद्देदं शतं विप्रांश्च भोजयेदि-
ति ब्राह्मणभोजनमुक्तोपायत्रये प्रत्येकं संबध्यते वेदमित्यनेन त्रिविधस्नातकमुच्यते तत्र वेदशब्देन सार्थवेदाधिगममुच्यते वे-
दं वेदौ तथा वेदान्वेदान्वाचतुरो द्विजः अधीत्य वाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्द्विजोत्तम इति माधवीये कौर्मोक्तेः वेदानिति त्रित्वाभि-
प्रायं उक्तश्चार्थज्ञानं विनाध्ययमात्रेण समावर्तनाधिकाराभावः प्रथमसूत्र एव जैमिन्यादिभिः अनश्च विद्यास्नातकोभयस्ना-
तकयोरुभयोरपि स्नानात्पूर्वं वेदार्थज्ञानमावश्यकमिति सिद्धम् व्रतशब्देन च उपनयनव्रतसावित्रीव्रतवेदाब्दव्रतोपनिषद्ब्रतान्युच्यं-
ते इति माधवादयः तत्रोपनयनानंतरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा मेधाजननात्पूर्वं विहितमक्षारालवणाशित्वादिरूपं गृह्ये प्रसिद्धं

१६४

अपनयनव्रतं तदुत्तरमुपाकर्मोतं अधिकार्यादिब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानं सावित्रीव्रतं तदुत्तरं वेदाध्ययनं कुर्वतायत्तदनुष्ठानं तद्वेदव्रतं
वेदाध्ययनांगभूतसंख्यापरिच्छिन्नवर्षसाध्यत्वात् तत्संख्यागतविकल्पमाहमनुः षट्त्रिंशद्वाब्दिकंचर्यं गुरौ त्रैविद्यकंचरतम्
तदह्नादिकं वापि ग्रहणांतिकमेववेति स्पष्टीकृतमेतद्दीपिकायाम् प्रतिवेदब्रह्मचर्यं वर्षाणि द्वादशाथवा षट्त्रिंशद्वाब्दिकं तं वे
ति वेदाब्दव्रतोते आरण्यकव्रतानीति स्मृत्यर्थसारे आश्वलायनसूत्रस्य वृत्तिभाष्यकाराभ्यां तु द्वादशवर्षादिपरिच्छिन्नं वेदाध्यय-
नांगभूतं ब्रह्मचर्यमेव व्रतं तादृशब्रह्मचर्येण यो वेदं समापयति स विद्याव्रतस्नातकः तादृशब्रह्मचर्यसमाप्तेऽपि यस्य वेदसमाप्तिर्न
जाता स व्रतस्नातकः तादृशब्रह्मचर्यसमाप्तेः प्रागेव यस्य वेदसमाप्तिर्जाता स विद्यास्नातक इत्युक्तम् अस्मिन्मते च त्रिविधमपि-
स्नातकत्वं तादृशब्रह्मचर्यसमाप्त्युत्तरकालीनाभिमतमहानाम्न्यादिब्रताधीनं न भवति भवति तु माधवादिमते मतद्वयेऽपि व्रत-
स्नातकेनापि उपनिषद्विशेषाध्ययनं कृत्वेव समावर्तनं कर्तव्यम् तेन विना तादृगधिकाराभावादित्युक्तं श्रुत्यैव नेदमनधीयन्स्ना-
तको भवतीति अतएव विद्योते गुरुमामंत्र्येति सूत्रं स्नातकत्रैविद्यानुरोधेन वेदांत्यभागरूपोपनिषदध्ययने सत्येव समावर्तनाधि-
कार इत्याशये नैव व्याख्यातं वृत्तिकृता आश्वलायनशारिविषयं चेत्तत् क्लृप्तसंबंधनियमैलाघवात् येन वेदभागमनधीत्यापि स-
मावर्तनं कृतं तदुत्तरमपि अध्यनांगनियमविशिष्टेन तदध्ययनं कार्यम् समावृतो ब्रह्मचारिकल्पेनेति सूत्रात् स्वाध्यायकाले वि

संकी-
१६५

विहितायेधर्माद्युमांसस्त्रीगमनरवद्वादिवाशयनादिवर्जनादयस्तेर्युक्तो धीयीतसमावृतः मेरवलादयस्तु न भवन्ति अस्वाध्यायध-
र्मत्वादिति वृत्तिरुक्तेश्च क्रतौ भार्योपगमनंतु तेनापि कार्यजायोपेयेत्येके प्राजापत्यंतदिति सूत्रस्य वृत्तिरुक्तैव तादृशाशयेन व्या-
ख्यानात् अधीत्यवेदं स्नानमिति हिरण्यकेशीसूत्रव्याख्यावसरे मातृदत्तः अतिक्रान्तेषु काले सति संभवे धीत्यैव स्नातव्यम्
अत्यंताशक्तावेव व्रतमात्रेण स्नातव्यमिति व्रतमात्रस्नानं गृहीतमिति च कामंतु याज्ञिकस्येति सूत्रव्याख्यावसरे कर्कः यज्ञवेदे-
तियाज्ञिकस्तस्य कामं स्नानं भवति षडंगमर्थतो नधिगम्याधीति तथा हरिहरः मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादि-
त्येकः पक्षः सांगवेदमधीत्यावबुध्य स्नायादित्यपरः पक्षः ग्रंथमात्रमधीत्ययज्ञविद्यांचाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः यज्ञविद्या-
विरहेण ग्रंथमात्रे धीतेन स्नायादिति निषेध इति च संहितापदवाच्यमंत्राध्ययने नु कूल्यांतराणि शारवायनः आद्योत्तमे कामसू-
क्तेवानुब्रूयादपेरनुवाकस्य वैकैकां सूक्तादाविति एषा प्रभतिरितिकामं सूक्तादावाचार्य इति ऋषिदृष्टस्य मंत्रजालस्यानुवाक-
स्य वा आद्योत्तमे सूक्ते अनुब्रूयात्प्रतिसूक्तं प्रथमामृचं वा यथेच्छं कतिपयसूक्तानामेव प्रथमामृचं वेत्यर्थः तच्च समावर्तने ब्रह्म-
चारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यं तदाह पारिजाते बौधायनः शौचाचमनेत्यादीनि ब्रह्मचारिव्रतान्यनुक्रम्य तद्व्योपज-
नितसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कच्छत्रयंचरेत् महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात् प्रथमं व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्च तस्मै

१६५

आज्याहुतीर्हुत्वा भूरग्रयेचेति महाव्याहृतिश्चतसृभिर्हुत्वा यज्ञं पाहिविभावसो स्वाहा सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा पुनरूर्जानिवर्त-
 स्वपुनरग्र इहायुषा पुनर्नः पात्यांसः स्वाहा सहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया विश्वप्स्या विश्वतस्परिस्वाहा पाहिनो अ-
 ग्र एनसे स्वाहा पाहिनो विश्ववेदसे स्वाहा व्याहृतिभिरन्ते चतस्र आहुतीर्जुह्यादिति केचित् पाहिनो अग्र इत्याहुतिद्वयांते यज्ञं पा-
 हीत्याहुतिचतुष्टयं पठन्ति एतदत्यधर्मलोपे बहुधर्मलोपे तु पारिजात एव क्रविधाने तं बोधिया जपेन्मंत्रं लक्षं चैव शिवालये ब्रह्म-
 चारी स्वधर्मं च न्यूनं चेत्पूर्णमेव तदिति न्यूनं चेज्जानीयाज्जपेत् तत्तेज्जपेन न्यूनमपि धर्मं पूर्णमेव जानीयादित्यर्थः यत्तु स्मृत्यर्थ-
 सारे महानाम्यादि व्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन वीक्षत्वाद्वा कृच्छान् कृत्वा पुनर्व्रतमारभेतेति तद्व्रतस्नातकस्य विद्याव्रतस्ना-
 तकस्य वामाधवादिमते वृत्तिकारादिमते त्रिविधस्यापि स्नातकस्यारब्धव्रतस्य मध्येष्वेतेष्वेयं पुनर्व्रतमारभेतेति वचसस्तथैव-
 साफल्यात् विद्यास्नातकस्य तु न व्रतलोपप्रायश्चित्तं स्नानाधिकारमित्यर्थमपेक्षितं मतद्वये इति संस्कारकौस्तुभे समावर्तना-
 धिकारः अथैतत्कालनिर्णयः आश्वलायनः विद्यांते गुरुमर्थेन निमंत्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानमिति पारिजाते-
 श्रीधरीये चागीशादिति सौम्यपौष्पादिनक्षत्रे चोत्तरारोहिणीगोविंदेषु शशांकस्मानुगुरुविच्छुक्राशवारादिषु रिक्तां पर्वतथास-
 मीं प्रतिपदं मेघं च कीर्तयित्वा शुद्धियुतेष्टमेऽह्नि विमले कुर्यात्समावर्तनमिति पुष्यपुनर्वसू मृगशिरा हस्तानुराधोत्तरात्र

यरोहिणीश्रवणेष्वेकादशनक्षत्रेषु सोमादित्यहस्पतिबुधशुक्रवारेषु तदीयांशहोरास्तरिक्तात्रयपर्वद्वयाष्टमीप्रतिपद्भिन्नति-
थिषु मेषहस्त्रिकसिंहभिन्नलग्नेषु अष्टमस्थाने ग्रहविशेषाक्रमणदोषशून्यैः हिविमले गुरुशुक्रास्तादिदोषशून्य इत्यर्थः तथा
चमदनरत्नेनारदः अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः द्विजातीनां गुरोर्गेहान्निवृत्तानां यथात्मनाम् मित्रोत्तरादितीज्या-
त्यहरींदुरविधातृषु सैषु अर्केन्दुज्ञार्यशुक्राणां वारलग्नांशकेषु च अथवा बीजनक्षत्रवारलग्नांशकेष्वपि प्रतिपत्यर्वरिक्ताख्याम
ष्टमीचिदिनक्षयम् हित्वान्यदिवसे कार्यं समावर्त्तनमंडनमिति बीजनक्षत्राणि बीजवापनक्षत्राणि सूदर्शनस्तु उदगयने कृत
समावर्त्तनस्य दक्षिणायने विवाहप्रसक्तौ अनाश्रमीनतिष्ठेतेति निषेधाति क्रमापत्तेः आश्वलायनेन चौलविकारे गौदाने प्राप्तो
दगयनस्य पुनर्विधानेन तद्विकारे समावर्त्तने उदगयननियमाभावाज्ञापनात् चौधायनेनापि समावर्त्तने चौलविकारत्वेनैव शुक्लप
क्षप्राप्तो पुनस्तत्र तद्विधानेनोदगयनानियमज्ञापनात् न समावर्त्तने उदगयननियम इत्याह हिरण्यकेशीनां तु चित्रायां विशारव
योर्वैतिनक्षत्रद्वयमधिकमुक्तम् इति समावर्त्तनकालः आश्वलायनः अथैतान्युपकल्पयितुं समावर्त्यमानो मणिं कुंड
लं वस्त्रं पुगं छत्रं मुपानद्युगदंडं स्मजमुन्मर्दनमनुलेपनमांजनमुष्णीषमित्यात्मनेचाचार्या यचयद्युभयोर्न विद्वेताचार्या ये वेति
अथप्रयोगः पूर्वद्युस्तद्दिन एव वा देशकालौ संकीर्त्य मम शौचाचमनादि ब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोषपरिहारे

णसमावर्तनाधिकारसंपादनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं आज्यहोमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयमाचरिष्ये इतिसंकल्प्यस्थंडिलसंस्काराद्यग्नि-
 ध्यानांतेऽन्वाधानं कुर्यात् चक्षुषी आज्येनेत्यंते अत्र प्रधानं अग्निवायुसूर्यप्रजापतिंच तस्मो देवताः च तस्मिन् राज्याहुतिभिः अग्निं
 पृथिवीं महान्तं एकया ज्याहुत्या वायुमंतरिक्षमहान्तमेकया ज्याहुत्या आदित्यं दिवं महान्तमेकया चंद्रमसेन क्षत्राणि दिशो महान्त-
 तमेकया हिरग्निमाज्येन विभावसुं शतक्रतुं अग्निं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचेत्यष्टौ देवता एकेकया ज्याहुत्या शो-
 षेणेत्यादि षड्पात्रासादनं प्रणीता प्रणयनांते आज्यस्य निर्वापादि बर्हिषिसादनांतं सुवसं मार्गश्च ततोऽग्न्यर्चनाद्याज्यभागांते
 व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्च तस्मै आहुती हुत्वा ओं भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा अग्नये पृथिव्यै महते इदं पुनो वायवे चो-
 तरिक्षाय च महते च स्वाहा वायवे तरिक्षाय महते इदं सवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा आदित्याय दिवे महते इदं सूर्यो-
 सवश्चंद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा चंद्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महते इदं पाहिनो अग्रेण से स्वाहा अग्नय-
 इदं पाहिनो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा अग्नय इदं यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा विभावसव इदं सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा
 शतक्रतव इदं पुनरूर्जानि वर्तस्व पुनरग्न इहायुषा पुनर्नः पात्य हंसः स्वाहा अग्नय इदं सहरव्यानि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया
 विश्वप्स्या विश्वतस्य रि स्वाहा अग्नय इदं पुनर्व्याहृतिभिराहुतिंचतुष्टयं हुत्वा कृच्छ्रप्रत्याग्यायत्वेन गोदानाद्यन्यतरच्चरित्वा-

सं.कौ.
१६७

स्तिष्ठदादिहोमशेषं समापयेत् व्रतलोपचतुष्टये प्रत्येकं गायत्र्याष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौवाज्याहुती हुत्वा एकैकं कृच्छं चरित्वा
पुनर्व्रतानि कुर्यादिति वृद्धाः अस्मिन् विषये बोधायनीयगृह्यसूत्रे अन्यथा आम्नातं दृश्यते तद्यथा ब्रह्मचारिव्रतविपर्यासे मेव
लायज्ञोपवीतानां लेदने कृष्णाजिनस्याधारणे कमंडल्वधारणे दंडभंगे संध्यालोपे स्वाध्यायलोपे भिक्षाचरणलोपे शुश्रूषाशूद्रे एतैश्चा
न्यैश्चानाम्नातेषु प्रायश्चित्तमग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य प्रायश्चित्तं जुहोति पाहिनो अग्नये नमो स्वाहा पाहिनो विश्वे नमो स्वा
हा यज्ञं पाहिविभाचसो स्वाहा सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा पाहिनो अग्नये कया पात्सु तद्वितीयया पात्सु जेतृतीयया पाहि गीर्भि
श्च तसूभिर्वसो स्वाहेति अथ विवाहे चतुर्थे सद्यस्काल ब्रह्मचर्ये विच्छिन्ने प्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामश्चतुर्होता सारस्वतो होमो भव
तो दुर्गामनस्वतीर्मिदा हुतीर्महा व्याहृती व्याहृतयश्च प्रायश्चित्तं जुहुयादिति व्याहृतिभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चसानुक्रमणं यथा
पूर्वकरणं अविच्छिन्नं सततं भवति आम्नाते धित्यंतरं प्रायश्चित्तो धितिशेषः अत्र ब्रह्मचारी धर्मलोप प्रायश्चित्तं विवाहचतुर्थदि
नगत ब्रह्मचर्यव्रतभ्रंश प्रायश्चित्तं च प्रकृत्य आम्नातेन व्याहृतिभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैतिसूत्रे पाद्विविध प्रायश्चित्तस्यापि उपक्रम
समाप्त्यो व्याहृतिभिश्च तस्मै तस्मै आहुतयो विहिता भवन्ति ततश्च ब्रह्मचारिधर्मलोपे त्रयोदशैव प्रधानाहुतयः सिद्धा भवन्ति
महानाम्यादिव्रतलोप प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनः करणं तु विद्यास्नातकेनैव कार्या इतराप्यामपि आरब्धव्रतस्य मध्यमेष विष

१६७

यमिति प्रागेवोक्तम् अथ समावर्तनप्रयोगः ब्रह्मचारीकृताश्रिकायां तनित्यक्रियो गुरवे संतोषावहं द्रव्यं दत्त्वा देशकालौ
संकीर्त्य मम गृहस्थाश्रमाहं तासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिनां दीभ्रान्द्वांतं कुर्यात्
त जीवसितृकश्रेणितुर्मात्रादीनुद्दिश्य श्राद्धं कुर्यात् ब्रह्मचारिणो शक्तौ तद्वारा संकल्पं कारयित्वा पित्रोदिस्तत्प्रतिनिधित्वेन ता
नेवोद्दिश्य कुर्यात् ततो यज्ञियस्य वृक्षस्याः श्वत्थादेरैशानदिशि निर्गतां शारवां आर्द्रं शुष्कं आर्द्रं शुष्कं वा यथायामं प्रादेशमिता-
मात्तुल्योपरिनिधाय करिष्यमाणसमावर्तनांगत्वेन त्रिभ्यो ब्राह्मणोभ्यो भोजनपर्याप्तमन्नं गवातत्पत्याम्नायद्रव्येण वा सहितं संप्र-
ददइत्येवं संकल्पो ह्येवनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा अग्निध्यानांतं देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये आधारावाज्येनेत्यंते त्रि-
रग्निं पवमानं प्रजापतिमाज्येन अग्निमूर्ध्वं समिधा विश्वान् देवान् दशसमिद्भिः शौषेणास्विष्टकृतमिध्मसं नहनमित्यादि पूर्णपा-
त्रनिधानांतं उत्तरतो मेर्दं मेघुव्रीहियवमाषतिलैः पूरितानि शरावपात्राण्येकैकशः प्राक्संस्थान्यासाद्याग्नेः पश्चान्मातुरग्रे शमी-
पर्णयुक्तमेकं शरावमानहुं हगोमययुक्तं च परमासाद्य व्रीत्यादि पात्राणां मुत्तरतस्ताम्रं कुरंशीतोष्णोदकेन वनीतं दधिद्रव्यान्वा-
मण्याद्येकादशद्रव्याणि चासादयति ब्रह्मादक्षिणत एकविंशतिकुशपिंजुलानि धारयन्नास्ते ब्रह्मचारी आधारांतं चैलवच्च-
तस्म आज्याहुतीर्जुह्यात् समावर्तनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विशेषः ततो ब्रह्माऽन्यो बोधो न वायु उदकेनेहीति चै-

सं. के. १६८

लवत्शीतोष्णोऽदकेयुगपन्नीनीय नवनीतेन दध्ना वा तदेकदेशं पात्रां तरे मिश्रयित्वा ऽदितिः श्मश्रूणि च पत्वा पउंदंतुर्बर्चस इति
मंत्रं त्रिरावर्तयन् वामश्मश्रु प्रदेशमारभ्य प्रदक्षिणां त्रिः क्लेदयित्वा दक्षिणश्मश्रु प्रदेशं त्रीणि पिंजूलानि चैलकं निधाय सर्वे मंत्रे श्म
तुर्थमित्यंतानि चरित्वा छेदनानि कुर्यात् मंत्रेषु विशेषः ओषधे त्रायस्वमां स्वधिते मामाहिः सीः येनावपत्सविताक्षरेण
तेन ब्रह्माणी च पतेदं ममायुष्मान्जरदष्टिर्यथासं येन धाता तेन म आंशुषे येन भूयश्च तेन म आयु वामभागे व्येवं भूतमंत्रै
स्त्रीण्येव छेदनानि यत्क्षरेण मर्चयत्क वप्तावपसि श्मश्रूणि शुं धि शिरो मुरवं ममायुः प्रमोषीरिति क्षरावमार्जने विशेषः
अक्षपवत्कुश लीकेश श्मश्रु लोमनरवात्युदकसंस्थानि कुर्विति प्रेषे विशेषः नापितः पूर्वविशिष्टोदकैः शीतोष्णैः श्मश्रु केश
लोमाभ्युदसंस्थानि वापयित्वा तत्संस्थमेव नरबनि कृतनं कुर्यात् तस्मै ब्रीह्यादि पात्रचतुष्टयं दत्वा करंजफलं यदेक बीजं तस्य
षयित्वा तेनांगो हर्तनं कुर्यादिति वृत्तिकारः करंजफलं कौशेयं वैक बीजं तस्य षयित्वेति जयंतः ततः पूर्वावशिष्टाग्निः शीतो
ष्णाभिरद्भिः स्नात्वा द्विरा चम्याग्रे रंतिकं गत्वा युवं वस्त्राणीत्यस्थौ च श्यो दीर्घं तमामित्रावरुणौ त्रिष्टुप् अनेन मंत्रेणैकं वस्त्रं प
रिधायैतदा वृत्त्या द्वितीयं प्रावरणं तं कुर्याद्वि वचनस्य देवता परत्वादिति वृत्तिरुद्विक्चनलिंगत्वा च त्रिः सह देवतावतीति जयं
तः पुनर्द्विरा चम्यदक्षिण करं गुल्यां जनमादाय अश्मनस्तेजोसि चक्षुर्मपाहीति मंत्रमावर्तयन् क्रमेण सव्यदक्षिणे च क्षणी

१६८

आजयीत अश्विनस्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहीत्यावर्त्तयन् क्रमेण दक्षिणसव्यश्रोत्रयोः कुण्डले आबधीत कुंकुमाद्यनुलिप्ताभ्यां-
 मुखमग्रेणु लिप्य पश्चादितरांगान्यनुलिप्य ॐ अनार्तास्य नार्तो हं भूयासमिति शिरसि स्वजं बधीत नमालेत्युक्तं मालेतिके-
 नाप्युक्ते स्रगित्यपि धाय्य बधीत देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मापातं मंत्रांते युगपदुपानहावास्थाय दिवश्च द्यासीति छत्रं धृ-
 त्वा वेणुरसि वानस्पत्योसि सर्वतो मापाहीति वैणवंदं डमादाय आयुष्यमिति सूक्तं न सौवर्णमणिं कंठे बधीयात् आयुष्यमि-
 तिसूक्तस्य सनकादयः ऋषयः हिरण्यं देवता अनुष्टुबादीनि च्छंदांसि कंठमणिधारणे विनियोगः आयुष्यं वर्चस्यं रायस्योष-
 मौद्भिदं इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्राया विशतादिमाम् उच्चैर्वाजिपूतनाषाद्भस्मासाहं धनं जयम् सर्वाः समग्राः क्रद्धयो हिरण्ये
 स्मिन् समाहिताः शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्मा मे वज्रम तं न मां सूर्यत्वचमकरं पूरुषु प्रियं सम्राजं च विराजं चाभिष्टिर्योच मे
 धुवा लक्ष्मीराष्टस्य यासुरवेतयामामिन्द्रसं सृज अग्नेः प्रयातं परियद्विरण्यममृतं जज्ञे अधिमर्त्येषु य एनद्वेदस इदेनमर्ह-
 ति जरा मृत्युर्भवति यो विभर्ति यद्वेदराजा वरुणो यदुदेवी सरस्वती इन्द्रो यद्वा हवो वेदतन्मोर्वर्चस आरुषे न तद्रक्षांसि न पिशाचा
 श्वरंति देवानां बीजः प्रथमजं त्यो १ तत् यो विभर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः य-
 दाबध्ना दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकायसु मनस्यमाना तन्न आबध्ना मिशतश्च शतशारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथा सत् सतादुर्लु

सं. के. १६९

सुमधुमत्सुवर्णधनं जयंधरुणंधारयिष्णु ऋणक्सपत्नादधरांश्च कृण्वदारोहमां महते सौमगाय प्रियं माकुरु देवेषु प्रियं राजसु
माकुरु प्रियं विश्वेषु गोक्षेत्रेषु मयि धेहि रुचारुचं अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति विराज्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मण
स्य ते विराजसमिधं कुरु इति सूक्तांते कंठे मणिं बध्नीयात् तत उष्णीषे शिरसि प्रादक्षिण्येन संवेष्ट्य आचारप्राप्तं बहिर्गमनादि-
उपानहौ संत्यज्य उपरिनिहितां समिधमादाय तिष्ठन्नेव वक्ष्यमाणमंत्रांते स्वाहाकारेणाग्नावा दध्यात् स्मृतंच मे अस्मृतंच मे तन्मउ-
भयव्रतम् निंदांच मे अनिंदांच मे तन्मउभयव्रतम् विद्यांच मे अविद्यांच मे तन्म० श्रद्धांच मे अश्रद्धांच मे० प्रज्ञांच मे अप्रज्ञांच मे त-
न्म० इष्टंच मे अनिष्टंच मे तन्म० दत्तंच मे अदत्तंच मे तन्म० अधीतंच मे अनधीतंच मे तन्म० कृतंच मे अकृतंच मे तन्मउ० सत्यंच मे अस-
त्यंच मे तन्म० श्रुतंच मे अश्रुतंच मे तन्म० ब्रतंच मे अब्रतंच मे तन्मउभयव्रतम् यदग्ने सैंद्रस्य स प्रजापतिकस्य स ऋषिकस्य स ऋषि-
राजन्यस्य स पितृकस्य स पितृराजन्यस्य स मनुष्यस्य स मनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्रतीकाशस्य
सदेवमनुष्यस्य सगंधर्वाप्सरस्कस्य सहारण्येष्वपशुभिर्ग्राम्येष्वयन्मआत्मन आत्मनि ब्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वव्रतो म
वामि स्वाहा अग्नय इदं० अथोपविश्य ममाग्र इति सूक्तस्य विहव्य ऋषिः विश्वे देवा देवताः अंत्याजगती आद्यास्त्रिष्टुभः
समिधा धाने विनियोगः वक्ष्यमाणदशस्वाहाकारसमकालं दशसमिधोजुहुयात् ममाग्ने वर्चो० मत्पुंनमंतां० जयेम स्वाहा

१६९

ममदेवा० ममांतरिक्ष० अस्मिन्स्वाहा मयिदेवाद्रविण० दैव्याहोता० सुवीराःस्वाहा मत्स्यंयजंतु० एनोमानि० तानःस्वाहा देवीःष-
कुर्वी० माहास्यहि० राजन्स्वाहा अग्नेमन्यु० प्रत्यंचोयं० नेशत्स्वाहा धाताधातृणां० इमंयज्ञ० न्यर्थात्स्वाहा उरुव्यवानो० सनःप्र-
जायै० दाःस्वाहा येनःसपत्ना० वसवोरुद्रा० मक्रन्स्वाहा अर्षांचमिंद्र० इमंनो० मदिनंत्वास्वाहा १० सर्वत्रविष्वेभ्योदेवेभ्यइ-
दं० प्रत्युचग्रहणंव्यारव्यातमित्यत्रप्रकरणेष्टितिकृतोक्तम् गृहप्रवेशनीयहोमप्रकरणेतुप्रत्युचग्रहणव्यारव्यावसरेस्वाहाका-
रंपठन्पुड्यादित्युक्तम् जयंतेनापिक्रगंतस्वाहाकारंकुर्वन्दशसमिधआदधातीत्युक्तम् कारिकायांतु ममाग्नेदशभिर्हुत्वा
स्वाहाकारमृगंततः परिषेचनपर्यंतंकुर्यात्स्विष्टकृदादिकमित्युक्तम् अत्रापिक्रगंतइत्यनेतरंपठन्नित्येवाध्याहारः वृत्त्यादि-
मूलावुसारात् क्रगंतस्वाहाकारयोरविच्छेदाच्च एवंसत्यग्रावादध्यात्पश्चात्स्वाहाकारमुच्चारयेदिति वदन्त्यो नमो मान्येभ्यः वि-
भूतिधारणांते कृतसमावर्तनसांगतासित्यर्थे दशब्राह्मणान्भोजयिष्यइतिसंकल्पयेत् असंभवेत्रीनितिचा ततईश्वरार्पणंकु-
र्यात् कौपीनमेरवत्वांविसृज्यकेशश्चश्रुलोमनरवान्यपराजितायांदिशि निरवनेत् यत्रस्वस्यमधुमर्कादिना पूजासंभाव्यतेतत्र
समावर्तनानंतरंरात्रौवासःकर्तव्यः तदनंतरंव्रतस्वीकारः दास्यंतिमधुपर्कयेतत्रैतांरजनींवसेत् ततःसंकल्पयेन्नक्तंनस्नामी-
त्युत्तराण्यपीतिकारिकोक्तेः तत्रैतांरात्रौवसेत् अथव्रतानि ननक्तंस्नायादित्येवमादीन्यन्यान्यप्यत्रोक्तानीति जयंतोक्तेभ्य

अतश्च स्मृत्युक्तं तवत्सूत्रोक्तान्यपि पुरुषार्थान्येव न समावर्तनांगानीति भ्रमितव्यं समावर्तनमिन्नदेशकालत्वेन कारिकाकारा-
दिभिः प्रतिपादनात् अनेगभूतवासप्रायः पाठात् आद्यंतयोस्तस्येति महद्भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायत इति सूत्रकृदुक्त्या स्ना-
तकपुरुषार्थप्रतीतिश्च स्नातकशब्दस्य हतिरुतोगृहस्थपरत्वेनाभिप्रेतत्वप्रतीतिश्च न संशयमभ्यापद्येतेत्यस्य न संशयप्रपद्येते-
त्यनेनैकमूलत्वलायवाच्च अतो शक्तः सूत्रोक्तान्येव व्रतानि कुर्यात् बद्धल्यं वा स्वगृह्योक्तमिति शास्त्रात् इत्यंच संकल्पान् कुर्यात्
न नक्तं स्नायामिति न नग्नः स्नास्यामि न नग्नोऽस्मि यमीक्षिष्ये अन्यत्र मैथुनाद्वर्षति न धाविष्ये न वृक्षमारोहिष्ये न कूपमवरोहिष्ये न वा-
हुभ्यां न दीप्तिरिष्ये न संशयमभ्या पत्स्ये इति नदीग्रहणं तडागाद्युपलक्षणं बाहुग्रहणं तु विवक्षितमिति हरदत्तादयः स्मृति-
व्याख्यातारः शक्तस्त्वन्यान्यपि यथोक्तानि माधवीये कौर्मे यज्ञोपवीतहितयं सीदकंच कर्मंडलुम् छत्रंचोष्णीषममलं पादुके वा-
प्युपानहौ रौक्मे च कुंडले वेदं रुक्तकेशनरवः शुचिः स्वाध्याये नित्यमुक्तः स्याद्बहिर्मात्यं च धारयेत् शुक्लांबरधरो नित्यं स्रगंधः प्रि-
यदर्शनः नजीर्णमलवद्वासाभवेत्तु विभवे सति नरक्तमुल्बणं चान्य धृतं वा सो न कंथिकामिति नित्यमित्यस्य प्रत्येकमन्वयः
अतो वेदमित्यंतेषु नित्यंधारयिष्ये इति प्रत्येकं संकल्पः वेदो दर्शमुष्टिः एवं बहिर्मात्यं धारयिष्ये रक्तं वा सो न धारयिष्ये इत्येवं रक्ता-
दि कंथांतेषु संकल्पः माल्यं निर्माल्यं स्वशरीरादुत्थृतं चंदनपुष्पादिन पुनर्धारयेत् किंतु बहिस्त्यजेदित्यर्थः न धारयेदिति पाठे तु शि-

रवावेष्टनादिरूपेण पुष्पमालानधारयेदित्यर्थः कृत्तेत्यादिषु शुक्लेत्यादिषु च प्रथमांतेषु षट्सु प्रत्येकं स्यामित्यन्वयेन संकल्पः कृत्तं
 कर्त्तनेन हस्वतां नीतं न तु वपनेन न समामृतामुंडयेरन्निति आपस्तंबोक्तिसंवादात् केशग्रहणं श्रृणुपलक्षणार्थं क्लृप्तकेशनरव-
 श्रृणुरिति मृत्तुक्तिव्याख्यावसरे क्लृप्तं कर्त्तनात् हस्वतानीतं न तु मुंडितमिति नारायणादिभिर्व्याख्यानाच्च विभवे सति जीर्णमलव-
 द्वासानस्यामितिसंकल्पः उल्बणेशरीरपीठावहं बहुमूल्यं वा एवम्याज्ञवल्क्येन न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेतेत्यादौ दासगोपालकु-
 लमित्रार्धसीरिणः भोज्यान्नानापितृभ्यो वयश्चात्मानं निवेदयेदित्यंतेयंथे उक्तव्रतानुसारिसंकल्पा अपिशक्तेन कार्याः तत्तपश्चे-
 तिचकारेण कुम्भकारस्यापि संग्रहः अत्र श्रृद्धविशेषस्य भोज्यान्नत्वोक्तिरस्य तापद्विषयेति हरदत्तः कंदुपक्वं शूलपक्वं पायसं दधिसक्त-
 वः एतानि श्रृद्धाद्वास्याणि भोज्यानि मनुरब्रवीदिति विशेषवचनात् विशेषविषयेवसेति नारायणः कलौ तु नैतद्विषयचिंतायाः-
 प्रयोजनम् श्रृद्धेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणं भोज्यान्नतेति कलिर्वर्जमध्ये पाठादिबोध्यम् एवमनुनापि स्वर्गायुष्यप्रश-
 स्थानि व्रतानीमानि धारयेत् इत्युपक्रम्य एषोऽक्षिताहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती स्नातकव्रतकल्पश्च सत्यव्रतकरः शतमः अनेन वि-
 प्रो हत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् व्यपेतकल्पणो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते इत्यनेन ग्रंथोक्तानि व्रतान्यपिशक्तेन विप्रेणानुष्ठेयानि कल्प-
 इति विप्रइति च पदद्वयात् यत्तु तत्रैव पठितं न लंघयेद्दत्ततन्तीं न प्रधावेच्च वर्षति न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा नाश्रीयाद्वा

र्यया सार्द्धमिति तत्र बत्सतंती गोवत्सबंधनदामेति नारायणः नोपरिवत्सतंती गच्छेदिति गौतमोक्तिव्याख्यावसरे वत्सशब्दो गो-
जातेरुपलक्षणमिति हरदत्तः सार्द्धमेकयात्रे इति नारायणः एकस्मिन्काले इति व्याख्यांतरं हरदत्तः एतदपवादं माधवीयेऽगिराः
ब्राह्मण्यासहयोऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन न तस्य दोषमिच्छंति नित्यमेव मनीषिणः इति तद्विवाहविषयमिति स्मृत्यर्थसारादयः
दोषाल्पत्वपरमिति माधवः यच्च न शूद्राय मतिर्दद्यान्नोच्छिष्टं न हविः कृतम् न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् तत्र मतिर्नी-
तिशास्त्रादिविषया धर्माद्युपदेशानिषेधस्य पृथगास्मान्नात् गृहस्थः शूद्राय नोच्छिष्टं दद्यादिति विवक्षितम् उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शू-
द्राय गृहमेधिने गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने इति व्याघ्रवचनादिति हरदत्तः शूद्रायोपदेशनिषेधोऽपि साक्षादुपदेशविष-
यः श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति ब्राह्मणद्वारकोपदेशस्वीकारविधानात् न चेदं वक्तारं प्रति ब्राह्मणद्वारकवचना-
भ्यनुज्ञाशास्त्रम् तमध्यापयीत एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति वत् प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारं लक्षयित्वा शूद्रं प्रत्येव ब्राह्म-
णद्वारकश्रवणविध्यश्रुपगमात् एवं गौतमीयनवमाध्यायेऽपि उक्तान्यनुक्तानि उक्तव्रतमिन्नानि स्नातकव्रतानि तान्यपि शक्तेनानुष्ठे-
यानि यथा नरक्तमुल्बणमन्यधृतं वा सोविष्टयात् न स्रगुपानहौ निर्णितमशक्तौ न तिष्ठन्नुत्थतोदकेनाचामेत् न शूद्राश्च्येकपा-
ण्यावर्जितेन नाकल्पां नारीमभिगच्छेत् पादपादधावनासंदिस्थभोजनानि वर्जयेत् न प्राहृत्य शिरोहनि पर्यदेत् प्राहृत्य रात्रौ मू-

त्रोच्चरणे च सोपानत्कश्चाशनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेत् नपदासनमपकर्षेत् नशिश्नोदरपाणिवाक्चक्षुश्चापलानिकुर्यात् नकु-
लकुलस्यादिति नस्त्रगित्यत्रान्यधृताइतिविपरिणतानुषंगः अशक्तेत्वन्यधृतमपिवासः प्रभृतिनिर्णिज्यधारयेत् उत्पतेतिजानुमात्रे
तदधिकेवाजलेतुतिष्ठन्नथाचामेदित्याशयः शूद्रेणानीतंअशुचिनाव्राह्मणेनसुविनावातेनएकहस्तेनानीतंयज्जलंतेननाचामेत् पा-
देनपादधावनंनकुर्यात् प्राहृत्यैवरात्रौपर्यटेत् प्राहृत्यैवमूत्रादिकुर्यात् नकुलमिति कुलमेवकुलं यस्यसकुलंकुलः स्वकुलएवाध्येत
व्यमिति नियमं परित्यज्य विद्यालाभायकुलांतरमपिगच्छेदित्याशयः एवंचसूत्रोक्ताः स्मृत्युक्तावायैसंकल्पाः कृतास्तदुल्लंघने ज्ञान-
तोऽज्ञानतोवाकृतेगौतमाद्युक्तंअहमेकरात्रंवाअभोजनप्रायश्चित्तंबोध्यम् इतिस्नातकव्रतानि अथब्रह्मचारिणाआतुरता-
दशायासुक्तसमावर्तनासंभवेसक्षेपेणतत्कार्यम् संक्षेपंप्रकारमाहापस्तंबः अथैतदपरंतूष्णीमेवतीर्थेनस्नात्वातूष्णींसमिधमा-
दधाति अत्रस्फुदर्शनः अथापरमेतद्विधानमुच्यतेइतिविशेषः तीर्थेषुपुण्यनद्यादौसमिधंपालाशींएवकाराञ्चास्मिन्निधौनान्य-
त्किंचिदनुष्ठेयमिति प्रयोगस्तु ब्रह्मचारिलिंगानिमेखलादीनित्यत्कातीर्थेतूष्णींस्नात्वावासोत्तरपरिधानादिकृत्वाश्रोत्रियागारा-
ग्निमातृत्ययत्रक्चनाग्निविधिनोपसमाधायतत्रप्रजापतिंमनसाध्यायन्तूष्णीमेवसमिधमादधातिकेशश्चाश्रुवपनादिकंअन्यदपि-
अविरोधितूष्णीमेवकर्तव्यमिति अत्रक्रमः संकल्प्यमेखलादीनित्यत्काश्रुवपनंततः तीर्थेस्नानमितिपरिधानादीत्यादिपदेन

सं०को०
१७२

द्विराचमनंतिलकधारणंचवपनादिकमित्यादिशब्देननरवनिहंतनम् इतिसमावर्तनानुक्तम् ब्रह्मचारिदशायांमृतसपिंडानांसमावर्तनानंतरंउदकदानपूर्वकंत्रिरात्रमतिक्रान्ताशौचकार्यम् आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् समाप्तेतदकंदत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनुवचनात् आदिष्टीब्रह्मचारीतिमिताक्षरायाम् ततश्चब्रह्मचर्यदशायांसपिंडमरणेसतिसमावर्तनानंतरंत्रिरात्रमध्येविवाहोपकार्यः जननेतुसत्यपिकार्यएवजननेअतिक्रान्ताशौचाभावात् इतिसंस्कारकौस्तुभेसमावर्तनम् अथविवाहः मनुः गुरुणानुमतः स्नात्वासमावृत्तोयथाविधि उद्धेतद्विजोभार्यासवर्णोलक्षणान्वितामिति लक्षणान्यप्याहसएव अव्यंगंगीसौम्यनाम्नीहंसवारणगामिनीम् तनुलोमकेशदंतांमृद्वंगीमुद्धेत्ययमिति एतानिवात्स्यानि आप्यंतराणितु अष्टोपिंडान्कृत्वेत्याद्याश्वलायनगृह्योक्तविधानाद्भोज्यानि कन्यागतविशेषांतरमाहयाज्ञवल्क्यः अनन्यपूर्विकांकांतामसपिंडांयवीयसीम् अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्षगात्रजामिति अन्यपूर्विकाःसप्तविधाःपुनर्ष्वः वाचादत्तामनोदत्ताग्निंपरिगतासप्तमंपदंनीतामुक्तागृहीतगर्भाप्रसूताचेतिबोधायनोक्ताः एतानिवात्स्याः इत्येवमर्थमनन्येतिविशेषणम् प्रथमवरस्यपातित्यादिबलवद्दोषनिर्णयेतु आद्यानांतिसृणामन्येनपरिणयनंभवतीत्यवसरेवक्ष्यामः कांतांवरस्यचक्षुर्मनसोरानंदकारिणीमिति विज्ञानेश्वरादयः तेनश्वशरादिचक्षुरादेस्तत्कारित्वाभावेपिनदोषः एकस्यांपिंडदानक्रियायांदातृत्वपिंडभाक्कलेपभाक्तान्यतरसंबधेनान्वयःसापिंड्यं तथाचमात्स्ये लेपभाजश्चतुर्थाद्याः

१७२

पित्राद्याः पिंडभागिनः पिंडदः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं साप्तपौरुषमिति पिंडदइत्येकवचनांतेनापि यजैतेति वद्व्यासज्यपत्तिकर्तृत्वाभिप्रा-
येणाग्निसाध्यश्रान्देषु दंपत्यात्मकर्तृनिर्देशात् पत्या अपिसापिंड्यसिद्धिः एकस्यामिति चोद्देश्यदेवतायाः कस्या अप्यभेदेन पिंडदानक्रि-
याया अभेदो विवक्षितः न तु क्रियाव्यक्त्यैक्यम् तेन चैत्रस्य स्वीयपितृव्यादिभिः सापिंड्यसिद्धिः अस्ति हि चैत्रियश्रान्दोद्देश्यतत्पिता
महादेः तस्य पितृव्यकर्तृकश्रान्दोद्देश्येन नोद्देश्यता न चैवंगयाश्रान्दादौ यन्माप्नापातयेत्पिंडं तं नयेद्ब्रह्मशाश्वतमिति शास्त्रेणोद्देश्यताया
मित्रादिसाधारणत्वात्तत्कन्यायामपि सापिंड्येन विवाद्यतापत्तिः अवयवानुवृत्तिः सापिंड्यमिति मते विधात्रवयवानुवृत्त्यातिप्रसंगस्येवा
स्याप्यतिप्रसंगस्य सप्तमात्स्यं च मातृध्वं मातृतः पितृ तस्तथेत्यादिवचो नुरोधेन पित्रादिसंबन्धिषु केषुचिदेव सापिंडशब्दस्य योगरूढ्यंगीका-
रेण परिहारसंभवात् ईदृशसापिंड्यरहिता असपिंडेति केचित् अस्मिन्मते शुक्रशोणितानुवयवानुवृत्तिसापेक्षप्रतीतिकस्य पितृत्वा-
देरेवरूढिविषयत्वात् अवयवानुवृत्तिः सापिंड्यमित्येव मतं लाघवाद्युक्तम् न हितत्रमते रूढिविषये पिंडदानक्रियायाः प्रवेशोऽस्ति अतः
समान एकः पिंडः कूटस्थदेहः आरंभको यस्य सापिंडा तद्भावः सापिंड्यं तच्च द्विविधम् मुख्यमारोपितं च आद्यद्विविधं साक्षादेक-
शरीरावयवानुवृत्त्या यथा भ्रात्रोर्मिगिन्योश्च परंपरया पौत्रयोर्द्वौ हि त्रयोश्च अत्र हि पितृमातृद्वारकैकशरीरावयवानुवृत्त्या सापिंड्यं उक्त-
याज्ञवल्क्यवचनाच्च वधूवरयोः पितृकुले सप्तशीर्षपर्यंतं कूटस्थावयवानुवृत्तिः सापिंडपदं रूढिविषयः मातृकुले पंचमपर्यंतं तद-

सं.कौ.
१७३

सुवृत्तिः तद्विषयः पंकजशब्दस्येव पक्षत्वं पक्षत्वे कार्यसमवायिकपंकजनिकर्तृत्वमित्यंगीकारेण नातिप्रसंगदोषः तथाच शास्त्रांत
रस्य वध्वावरस्यवातातः कूटस्थाद्यदिसप्तमः पंचमीचेत्तयोर्मातासापिंड्यविनिवर्ततइति अतश्चपितृद्वारकसापिंड्यविचारे सप्त
मादूर्ध्वसापिंड्यनिवृत्तिः मातृद्वारकतद्विचारे तु पंचमादूर्ध्वमिति निर्णयः एवंच वरादेः पितृद्वारकसापिंड्यचिंतासमये शीर्षगणनायां
पंचम्यां स्त्रीव्यक्तौ सत्यामपितृपुत्रकन्या नैव विवाद्या शास्त्रबलेन मंडूकपुत्या तत्र रूढिविषयसापिंड्यानुवृत्त्यभ्युपगमात् यद्वसिष्ठे
नोक्तं पंचमीसप्तमीचैव मातृतः पितृतस्तथेति उद्देहदिति शेषः यच्च पैठौ न सिना त्रीनतीत्यमातृतः पंचातीत्यपितृतइतितदर्वा
द्विषेधार्थमिति विज्ञानेश्वरः अनुकल्पपरमिति माधवः युक्तंचैतत् अश्रुतनिषेधपरत्वात् अनुकल्पतयापि स्वार्थपरतायान्याय्यत्वा
त् दशभिः पुरुषैः रव्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् उद्देहसप्तमादूर्ध्वतदभावे तु सप्तमीम् पंचमीतदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः स
प्तमीचतथाषष्ठीपंचमीचतथैवच एवमुद्गाहयेत्कन्या नदोषः शाकटायनः तृतीयां वाचतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि विवाहयेन्मनुः
प्राह पाराशर्यो गिरायमः असपिंडाचया मातुरसगोत्राचया पितुः साप्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने यस्तु देशानुरूपेण कुल
मार्गेण चोद्देहत् नित्यं सव्यवहार्यः स्याद्देहाच्चैतत्तृतीयते इति चतुर्विंशतिमताच्च तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्यो गिरायमइति चंद्रिका पारिजातोदाहृतषट्त्रिंशन्मताच्च पूर्वस्मृतौ सप्तमीमित्यादिषु चतुर्थीमित्यंतेषु

१७३

द्वितीयांतेषु प्रत्येकं महाकुलादित्यंतार्द्धस्यानुपंगः ततश्च महाकुलानुरोधेन सापिंड्यसंकोचस्वीकार्येन तु तद्दीत्या अधमाकुलात् कन्या
स्वीकार्येति विधीयते अतएवाश्वलायनेन प्रथमं कुलपरीक्षेवोक्ता कुलमग्रे परीक्षेतयेमातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तादिति ए
तद्वारव्यावसरे वृत्तिकृतोक्तं अग्रवचनं वधूवरगुणेष्वः कुलमेव कथं प्रधानं स्यादिति पुरस्तादिति श्रौतसूत्रेन वमाध्याये दशमेऽयं प्रकरणे
इत्यर्थः यथोक्तमिति प्रतीकगृहीतं च तत्रेत्थं पठितं येमातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्ये श्रवणं कर्मभिर्येषां सुभय
तौ नाब्राह्मण्यमिति विद्यादिगुणसंपन्ना मातृकुले पंच पितृकुले पंच पुरुषाः विद्यंते तत्कुलमिति दशमेऽयं क्रतुस्वीकाराय कथा कुलप-
रीक्षोक्ता सा कन्यास्वीकाराय कार्येत्याशयः मनुरपि महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिबर्ज-
येत् हीनक्रियं विहितक्रियारहितं निष्पुरुषं प्रसवरहितं निश्छंदो वेदाध्ययनरहितं रोमशं सर्वो गारूढरोमकं अर्शसमित्यादिपदै-
स्तत्तद्गोवन्ति कुलान्युच्यन्ते दारसंग्रहफलभूतसंततौ दोषास्तु वृत्तिपरिहाराय चैषां कुलपरीक्षोच्यते कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्तीति
हारितवचनात् इत्युच्यते स्मृतौ कुलानुरोधेनानुकूल्यविधिस्त्रीनेषवर्णान् प्रति स्वीयदेशकुलाचाराविरोधेनोच्यते श्रोत्रियाणामि-
त्युपक्रमात् असपिंडेति श्लोके सा प्रशस्ता द्विजातीनामिति महाकुलीनायाः सप्तपुरुषसापिंड्यसामान्यभाववत्या द्विजान् प्रति मुख-
कल्पत्वात्तथा तदभावविहितानां अनुकल्पानामिति द्विजविषयत्वज्ञापनाच्च मुख्यकल्पानुकल्पयोरेकविषयत्वनियमात् यस्तद्देशेति श्लोके

सं.को.
१७४

चव्यवहार्यत्वेन वेदसंमतत्वेन चोक्तानुकल्पेषु निर्दोषताया देशकुलपरिग्रहेणैवोपन्यासात् अतश्चासपिंडेति श्लोके द्विजातिग्रहणान्न
सापिंड्यसंकोचविधयः शूद्रविषयाः पंचमेसप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया क्रियापरा अपिहिते सर्वे ते शूद्रतांगता इति मरिचिवाक्ये
शूद्रे शूद्रतापत्तेरसंभवाच्चैति वदंतो निरस्ताः अंते शूद्रत्वमसच्छूद्रत्वं तस्य सच्छूद्रेष्वप्यापत्ति संभवात् यच्चोदात्ते चतुर्विंशतिम
तां त्यक्त्वा के वेदाच्चैतत्प्रतीयत इत्युक्तं तस्यायमाशयः तृतीयचतुर्थ्यादिविषये अनुकल्पतया स्वकुलदेशाविरोधेन परिणयनमुक्तं तदे
व वेदात्प्रतीयत इत्युक्तम् तद्यथा शतपथे दार्शिकप्रकरणे पद्यते तस्मात्समानादेव पुरुषात् अथात्रापद्यश्च जायते उत तृतीये सं
गच्छावहे चतुर्थ्यसंगच्छावहा इति अत्र च कूटस्था दुस्पन्नयोर्मोक्तृभोग्ययोर्मिथः संकल्पोक्तिस्तृतीय इत्यादिका तद्दशांश्च सापिंड्य-
संकोचविधिकल्पनमिति माधवः एवं आयाहीन्द्रपथिमिरिति बहुचमंत्रे तृप्तोजहृमां तुलस्ये वयोषाभा गस्ते पेंतृष्वसेयी वयामि
वेति मातुलकन्यादेः भागिनेयादिं प्रतिभागत्वोक्त्या परिणयनसूचनात् सापिंड्यसंकोचांगीकारेण मातुलकन्यादि परिणयने इदं म
त्रलिङ्गमपि साधकम् इदं च मातुलस्यसूतामूढामातृगोत्रांतथैव च समानप्रवरांचैव कृत्वा चांद्रायणं चरेत् इति स्मृत्यपेक्षया ब-
लवदिति बलाबलाधिकरणवार्तिकव्याख्या वसरे न्यायसूत्राकार उक्तवान् देदाच्चैतत्प्रतीयत इत्यत्र सर्वनाम्ना पूर्वाधनिर्दिष्टदेश-
कुलानुसारिण एव सापिंड्यसंकोचस्य परामर्शान्ननुसरणमपि वेदोक्तमिति ज्ञाप्यते तथाचामनेति बहुचामंत्रं तेन स्मार्ध्वं तेवत०

१७४

मानः पथः पित्र्या० परावत इति अत्र हि पित्र्यात् पितुरागतात् मानवान्मनुसंयतात् उक्तं हितेन येनास्य पितरो याता येन याताः पि-
नामहाः तेन यायात्सतां मार्गे तेन दुष्यन्नुष्यतीति यथोक्तमार्गात्तदतिक्रमेण नोऽस्मान्दूरं मानयतेति देवप्रार्थनया तादृशमार्ग एवा-
वस्थानमुचितमिति ज्ञाप्यते इति स्मृतासां असत्ता० मनोर्देवाय श्रित्यास इति पूर्वर्चि प्रकृतिदेवानां सेवने ऐति मध्यमपुरुषे कर्तृत्वानुवा-
देन निषेधसंभवात् अतएव वेदाच्चेति चकारेण मनुस्मृतेरिति समुच्चीयते अनेन च यथा भृग्वय्यनशनाद्यैश्च ह्यस्य मरणं तथेति सत्य-
पि कलिवर्ज्येषु षष्ठे ये चैतन्वां१ विसृजंतीति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्त्रिवेणी प्रवेशस्य तत्तद्विन्नस्यैव जलप्रवेशस्य कलिवर्जत्वं स्वीक्रियते
तथा स्वकुलदेशाविरोधिना मातुलदुहितृपरिणयनादेरुक्तविध्यानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्भोत्रान्मातुः सपिंडान्च विवाहो गोवधस्तथेति
माधवोदाहृतब्राह्मणवचनेन प्रतीयमानं मातुलकन्यापरिणयनादेः कलिवर्ज्यत्वमपि स्वकुलदेशाविरोधितादृशपरिणयनविषयमि-
ति ज्ञाप्यते तच्च बोधायनः पंचधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरत इत्युपक्रम्य दक्षिणतः पर्युषितभोजनादिभिः सह मातुलकन्याप-
रिणयनाद्युपन्यस्याह तत्र तदितरस्मिन्नुष्यति इतरदितरस्मिन् तत्तद्देशाप्रामाण्यान्मिथ्येतदिति गौतमः उपनयमेवनादियेत शिष्ट-
स्मृतिविरोधदर्शनादिति तत्रापि प्रामाण्यादित्यंतो ग्रंथो मिथ्येतदित्यादिना पर्युषितभोजनसीधुपानादेर्व्याहृत्य मातुलकन्यापरिणयना-
दिविषयतया व्यवस्थाप्यते वेदाच्चेति तत्प्रतीयत इति स्मृत्या श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेन्योपन्यस्तोक्तपरिणयने स्मृतिविरोधोपन्यासासंभवात्

पुरुषितभोजनादौ कर्तव्यता सूचकश्रुतेर्विशेषतः स्मृतेश्चाभावेन स्मृतिविरोधहेतूपन्याससंभवेन च मिथ्येतदितितद्विषयमेवेत्यादि-
 सधीमिरूढम् अतः सिद्धमेतत् कलावपियेषां कुले देशे च कल्पत्वेन सापिंड्यसंकोचः परंपरया समागतः तेषां तादृशसंकोचेन वि-
 वाहेन दोषः अस्ति च भार्यात्वोत्पत्तिः अन्येषां तैः सह व्यवहारे नैव दोषः स्वयंतु स्वकुलदेशविरुद्धसापिंड्यसंकोचेन विवाहे भवत्वेव दो-
 षः न च भार्यात्वोत्पत्तिः दृश्यं ते हि स्वयं सापिंड्यसंकोचेन विवाहमकुर्वंतो पिता दृशसंकोचेनासकृज्जातविवाहेभ्यः कन्यास्वीकुर्व-
 तस्तत्कुलिनान् श्रान्तादौ भोजयंतश्च बहवः शिष्टाः अतएव मातुलकन्योद्वाहिनां हेमाद्यादौ श्रान्दनिषिद्धोपि स्वकुलदेशे परंपरया
 नागतसापिंड्यसंकोचेन कृतविवाहविषय एवेति बोध्यम् दत्तकसापिंड्यं तु दत्तकनिर्णये प्रागेवोक्तमिति नैह लिरव्यते सुरध्यावय-
 वानुवृत्त्यभावेऽपि द्वितीयसापिंड्यप्रकारं समंतुः पितृपत्न्यः सर्वमातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्भगिन्यो सा तृस्वसारस्तदुहितरश्च भगि-
 न्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि अन्यथा संकरकारिणः स्युरिति मदनपारिजाते माधवीये च तद्भगिन्य इति न पठितं अन्यग्रंथेषु तु पठ्य-
 ते अत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन परिगणितेष्वेव सापिंड्यं न तु सप्तमादिपर्यंतमिति भट्टचरणप्रभृतयो बहवः अन्ये तु दृष्ट-
 तावच्छेदकानां पितृपत्नीत्वं तद्भातृत्वादीनां संदेन वाक्यभेदात् तन्निवृत्त्यै लक्षणया सापलमातामहकुले चतुःपुरुषसापिंड्यमिति दे-
 शिकं विधीयते अतश्च मातुलादिदुहितृष्विव तत्पुत्रेष्वपि सापिंड्यात् कन्यायाः सपत्नमातुलपुत्रेण न विवाह इत्याहुः तत्र यत्र हि

श्रुतयावच्छब्दानामेकस्मिन्नर्थेतात्पर्यलक्षणोत्तरंचैकरूपेण प्रामाण्यं बोद्धव्यान्प्रतिसंभवति तत्रैवलक्षणायावाक्यभेदपरिहारः य-
थार्थमंतर्वेद्यादौ अत्रचपितृपत्यइति प्रथमवाक्यमेवनसापत्नमातरि उक्तविधसापिंड्यपरिहरं न हितस्याविषाहप्रसक्तिरस्ति येन-
विवाहप्रतिबंधायसापिंड्यातिदेशः क्रियते किंतुसापत्नमातरिसुरव्यमातृत्वादिवशेनतद्वात्रादितन्निरूपितसुरव्यमातृत्वादेरेव
विवाहप्रतिबंधकतापरम् मदनपारिजातेहि असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुरिति मनुवाक्यव्याख्यावसरे असपिंडा-
चयामातुरित्यस्यफलदर्शनायोक्तम् सपत्नमातृकुलजास्वासपिंडामात्रसगोत्रामातृसपिंडाचेति तत्रविवाहप्रसक्त्यविदमुच्यते
असपिंडाचयामातुरिति तथाचसपत्नमातुःसपिंडेष्वपिमातुलादिव्यवहारंदर्शयति स्ममंतुरित्युक्तापितृपत्यइत्याद्युदाहृतम् एवं
वदताहिग्रंथकारेणसर्वेषांवाक्यानांयथाश्रुतेऽर्थएवतात्पर्यंप्रदर्शयते लक्षणोत्तरंचभवन्मतेसापत्यपुत्रंप्रतिमातुलसापिंड्योक्ति-
स्तादृशकन्यांप्रतिदुहितृषुसापिंड्योक्तिरफलेतिनैकरूपेणप्रामाण्यसंभवः लक्षणतःपूर्वंचप्रतिवाक्यंमातृत्वमातुलत्वाद्यतिदे-
शोयोग्यतयात्रेयीवधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यैवमातृगमनप्रायश्चित्तस्यभागिनेयीपरिणयनतदुपगमनादिप्रायश्चित्तस्यचातिदे-
शव्यवस्थयाबुर्वन्नवैरूप्यमावहतीतिनलक्षणोर्विंतामहिगुणभूतवाक्याश्रितदोषभयात् प्रधानप्रयोजनबाधउचितः उदाहृत
श्रोक्तस्मंतुवाक्येषुप्रतिवाक्यप्रयोजनभेदोभियुक्तैः सुख्यमात्रादाविवसपत्नमात्रादौअभिवादनसंज्ञानाद्यतिदृश्यते ततइप

सं.कौ.
१७६

गमनेवधेवातदुहित्रादिपरिणयेप्रायश्चित्तंतादृशमातुलादिमरणोपाशौचविशेषोवेति किंच अतर्बेदिदेशमात्राविधानेनवाक्यभेद
परिहारः बहिर्वेदिदेशोनियोगेनार्द्धांतराप्राप्तेरितिचार्तिकादौस्फुटं अत्रतुतदपत्यानिभागिनेयानिइत्येतावतैवतच्छब्दमहिम्नातस्य
र्ववाक्याधिगम्यसापिंड्यप्राप्तेः पूर्ववाक्यान्यविधायकानिस्थिरितिकथंवाक्यभेदः किंच तद्गिन्योमातृस्वसारइतिभवदुदाहृतपा-
ठेतदनर्थकभवन्मतेस्यात् तृतीयचतुर्थस्थानइवद्वितीयस्थानेप्येकशीर्षसंकीर्तनेनेवभगिन्यचतुष्टयसापिंड्यलाभात् अनर्थकं
नद्वातरोमातुलाइत्यपिस्यात् पितृपत्यःसर्वामातर स्तद्भागिनेयभगिन्यइत्येतावतापितच्छाभात् एवंश्रीमतांलक्षणांगीकरणंस्व
सिद्धांतविरुद्धम् तथाहि अभ्युदयेष्टिवाक्येष्टस्यपिष्टदधोर्द्वयोरुद्देशयतानिमित्तात् वाक्यभेदोभट्टैरंगीकृतः नांगीकृतश्चपंचशरा
ववाक्येद्रव्यदेवताविधिनिमित्तोवाक्यभेदः अनयोवाक्यभेदयोः कोभेदइतिकेचिच्छ्रुताक्षेपनिरासःश्रीमद्विरित्यंकृतः सहश्र
पयतीतिवाक्यानर्थक्यभयादभ्युदयेष्टिवाक्येतदंगीकारउचितइति एवंसतिप्रकृतेनेकवाक्यानर्थक्यभयात्कथंनतदंगीकारेश्री
मतामौचित्यबुद्धिः अस्तुवाक्यभेदभयाच्चतुःपुरुषसापिंड्यनिषेधलक्षणा चतुष्टयेतुनव्यक्तयपेक्षंभ्रातृभगिन्यादीनामानंत्यात्
किंतु सप्तपदार्थवाक्येयथाघटादीनांरूपादीनांचयथाक्रममेकत्वापादकद्रव्यत्वगुणत्वादिसामान्यगोचरापेक्षाबुल्यात्मकंसप्तत्वंता
दशबुद्धिजन्यंवास्वीक्रियतेतथा प्रकृतेपितद्भातदुहितृत्वादिसामान्यविषयापेक्षाबुल्यात्मकंतज्जन्यमेववाचतुष्टादिस्वी-

१७६

कार्यम् नत्वनुपस्थिततदपत्यत्वादिविषयतादृशबुद्ध्यात्मकम् उपस्थितत्यागेनुपस्थितस्वीकारेचमानाभावात् किंचमाधवेन
असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुरिति वाक्यव्याख्यानावसरे ब्रह्मादिषु विवाहेषु यातृदाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण कर्तव्यात-
स्याः पिंडोदकक्रिया गांधर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मविदिति मार्कंडेयपुराणमुदाहृत्योक्तं मातुलकन्यादिनिषेधवाक्यानि गांधर्वा-
दिविवाहोदोत्पन्नविषयाणितत्र सापिंड्यनिवृत्तेरभावात् मातुलकन्यादिविवाहकर्तव्यताबोधकास्तस्मृतिस्मृतिसदाचाराब्राह्मादि-
विवाहोदोत्पन्नविषयाः तत्र सापिंड्यनिवृत्तेरित्युक्ता तादृशनिषेधप्रदर्शनावसरे मातुलस्यसुतामूढेत्यादिप्रायेपितृपत्यइत्यादिसु-
मंतुवाक्यमुदाहृतम् तद्यथा शातातपः मातुलस्यसुतामूढामातृगोत्रांतथैवच समानप्रवरांचैवत्यत्काचांद्रायणंचरेत् पैठी-
नसिः पितृमातृस्वसृद्गृहितरो धर्मतस्ताभगिन्यस्तावर्जयेदिति रुमंतुरपि पितृपत्यइत्यादि व्यासः मातुःसपिंडायत्नेन वर्जनीया-
द्विजातिभिरितिततो विशेषप्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेषविषयतेत्याशंक्यविशेषवचनबलादिति ब्रूमइति प्रतिज्ञायमनु-
वाक्यमुदाहृतम् पैतृष्वस्त्रेयीभगिनीस्वस्त्रेयीमातुरेवच मातुश्चमातुराप्तस्यगत्वाचांद्रायणंचरेत् एतास्तिस्त्रस्तभार्याथै-
नोपयच्छेत्तबुद्धिमानिति अत्रचभगिनीपदपूर्वोत्तरद्वितीयांताभ्यांसंबध्यते आप्तपदंचमातुर्गांधर्वादिविवाहप्रयुक्तसापिंड्य-
परंस्वस्त्रेयीगांधर्वविवाहोदौवविवक्षिता अतोभगिन्यादिपदसार्थकत्वानुरोधेनमनुवचनादिनरेषांविशेषविषयमित्युक्तं स्वीकृ-

सं० कौ०
१७७

तश्चास्य मनुवाक्यस्य भगिन्याप्तपदमहिम्नेदृशोऽपि प्रायो न्यायसुधाकारेण बलाबलाधिकरणे एवं च माधवेन समंतुवाक्यस्य पू-
र्वोत्तरदेशो दातृतशातातपपैठीनसि मनुवाक्येषु मातुलसुतात्व मातृगोत्रत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकभेदेन वाक्यभेदस्य परिहाराय लक्ष-
णीयैकोद्देश्यतावच्छेदकस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्य पुंसाधारण्येन च द्विजश्राद्धायाणंचरेदिति ताभगिन्यइति एतास्ति स्मस्तुभार्यार्थे
नोपयच्छेतेति नैमित्तिकविधेयसमर्पकपदानन्वयापत्तेर परिहार्यो वाक्यभेदः तथा च तत्समानविषयतया माधवो दातृते सुमं-
तुवाक्येऽपि वाक्यभेद एव माधवसमंतुरिति स्वीकर्तुमुचितं प्रायपाठभंगस्य न्याय्यत्वात् गान्धर्वविवाहप्रयुक्तकुसुमाधवसंमत-
सापिंड्ये नैव सकलसमंतुवाक्यानां संभवश्रुत्यंतरकल्पनापादकचतुःपुरुषापूर्वपरिणोतुनिरूपितसापिंड्यविधिकल्पनाया अन्या-
य्यत्वाच्च कल्पविधिविषयसापिंड्यस्यापि गौणत्वेन विधेयसुरव्यत्वात् लाभाच्च अस्मिन्माते तु मातृत्वाद्यतिदेशेन विधिविषयस्य
समानप्रायश्चित्तादेरुत्पत्त्यत्वात् न च सापिंड्यबोधन एव संकरकारित्वापादनरूपवाक्यशेषोपपत्तिरित्यपिशङ्क्यम् अवश्यकर्तव्यसं-
माननाशौचातिक्रमस्यानाचारसंकरापादकत्वसंभवात् प्रायश्चित्तनिमित्तनिषेधातिक्रमस्य तु तदापादकतायामतद्वयेपितुल्यत्वा-
त् नन्वेवंमदनपारिजातोक्तवसिष्ठव्याख्यासंगच्छते तेन हि पंचमीसप्तमीचैव मातृतः पितृतस्तथेति वसिष्ठवाक्यमुदाहृत्योक्तम्
तत्सवर्णसापत्न्यमातामहकुलविषयं ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदानसमुत्पन्नपितृकुलविषयत्वं च एकत्रावयवानुवृत्तेरभावादप्यत्र सा-

१७७

षण्ण्यभावाच्चेति समंतु वाक्यस्य सापिंड्यविषयत्वे तदवधिप्रदर्शनार्थं वसिष्ठवाक्ये पंचमीमिति संगच्छते अन्यथानुपपन्नं स्यादिति चेत्
 न ईदृशवाक्यानां चतुर्विंशतिमताद्यनुसारेणानुकल्पाद्यर्थोतरतात्पर्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात् पारिजातव्याख्यायामपि तदपत्यानि भागिनेयानी
 ति भागिनेयीत्वेन सिल्पाया इव तत्कन्याया अपि युक्त्या भासेन प्रसिद्धा भागिनेयीकन्याया इव परिणयेयत्वे प्रसक्ते तन्निवृत्त्या सर्वसमंतु वाक्यानां य
 थाश्रुतेर्यथात्पर्यदीर्घार्थत्वसंभवात् यथा हि सपत्नमातरि मातृत्वातिदेशपरे प्रथमवाक्ये यन्निरूपितं सपत्नमातृत्वं प्रत्येव भवन्मतेपि सापिंड्या-
 तिदेशो विधीयते न तु तत्पुत्रं प्रत्यपि यथा चास्मन्मते मातुलत्वाद्यतिदेशोपितं प्रत्येव विधीयते न तु मातुलकन्यादौ पितुर्भागिनीत्वातिदेशेन पुत्रं प्रत्यपि
 यौक्तिकः पितृस्वसृत्वाद्यतिदेशः सिल्यति यथा च तदपत्यानीति अंत्यवाक्येन भागिनेयत्वातिदेशेपि तत्कन्यायां न यौक्तिको भागिनेयीक
 न्यात्वातिदेशः युक्त्या भासस्येदृशविषयसाधकतया वसिष्ठेनापि पारिजातोक्तरीत्या प्रदर्शनात् तथा मातुलकन्या भागिनीत्वातिदेशेपि न मा
 तुलकते मातृत्वातिदेशोपि यावद्वचनं वाचनिकमित्येवाभियुक्तः स्वीकारोचित्यादित्यलं सवर्णसपत्नमातृकुले सापिंड्यविचारेण असव
 र्णमातृकुले तु तद्विचारस्य न कलौ प्रयोजनम् असवर्णा विवाहस्य कलिवर्जत्वात् वध्वावरस्य वासुरव्यपितृद्वारकसापिंड्यं तु कूटस्थमारभ्य
 सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते तयोरेव वसुरव्यमातृद्वारकतंतुमारभ्यैव पंचमादूर्ध्वं निवर्तत इति सिद्धम् ततश्च सुरव्यकल्पेन कुलद्वयवर्जनीयकन्याना
 मभियुक्तोक्तसंख्योपपन्ना भवति यथाहुः उद्बोदुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्म कृद्वंपती द्वंद्वंतस्य चतुष्कमष्टकमतोऽप्यस्य क्रमात् षोडश

सं.को.
१७८

वंशारंभकदेपतीप्रमितरित्यासप्तकक्ष्यंरदाएकैकान्वयकन्यकाःपितृकुलेत्वासप्तकक्ष्यंब्रुवे १ यद्यप्येकस्यबह्वोपिस्तताःस्युस्तदपीहतु सं
बंधसाम्यादेकैवगणितेत्यवधार्यताम् २ एकस्मान्मिथुनात्कृतोथदुहिताद्वंद्वद्वयंतद्व्यात्तस्माद्वंद्वचतुष्कमष्टचततोतःषोडशातो रदाः यावत्स
प्तमकक्ष्यमभिक्तवः कन्याइहैकान्वयेतादंतैर्गुणितार सैकरवदृशोवंशोसपिंडाःपितुः ३ मातुर्जन्यददंपतीचमिथुनद्वंद्वंतयोःसागरास्तस्याः
पंचमकक्ष्यमश्वमिति रित्येकान्वयेपुंस्तते द्वंद्वद्वंद्वयुगंततोऽध्ययइतोष्टौपंचकक्ष्यंशरक्षोण्यः सप्तगुणाः शराश्रविधवो मातुः सपिंडाःकुले
४ कुलद्वयस्यकन्यकायुतामिथः सपिंडकाः हिमांशुदृग्धरादृशो २१ २१ विवाहकर्मवर्जिताः ५ अत्रप्रथमस्तोकेवरस्यपितृपक्षेसापिंड्ये-
नाविवात्त्य कन्यानांसंख्यां दर्शयितुं प्रत्येकं एककन्यायाःपितरावेकंद्वंद्वमित्येवमंगीकृत्यसप्तकक्ष्यंद्वंद्वानांसंख्यामुक्त्वापितृपक्षेएकैकद्वंद्वंकुले
तावत्कन्यानांसंख्याक्तिप्रतिज्ञाक्रियते तथाहि वरःप्रथमःद्वितीयस्थानस्थितंवरपितरौद्वंद्वं १ तृतीयस्थानेपितुःपितरौद्वंद्वं १ चतुर्थस्या
नेतयोःप्रत्येकंजनकेद्वंद्वं २ पंचमस्थानेतद्वंद्वद्वयघटकपुंद्वयस्त्रीद्वययोजनकद्वंद्वानि ४ षष्ठस्थानेतद्वटकाष्टसंख्यास्त्रीपुंव्यक्तिजनका
निद्वंद्वानि ८ सप्तमस्थानेतद्वटकषोडशव्यक्तिजनकारिद्वंद्वानि १६ अतोपीतितसिःषष्ठ्यर्थेतज्जन्मकृदिति समासांतर्गतजन्मकृत्यदस्य-
तस्येत्यादिषष्ठ्यंतेषुननिष्कृष्यप्रत्येकमन्वयः ततश्चतस्यजन्मकृद्द्वंद्वानांचतुष्कमित्येवंवाक्यार्थउन्नेयः इत्यासप्तकक्षमित्यस्यमध्यमणि
न्यायेनन्वयःदंपतिशब्देनद्वंद्वमुच्यतेरदशब्देनद्वात्रिंशत्संख्याच्यते ततश्चेतिप्रमितिःसिद्धा तथाचापेक्षाबुध्याउक्तसंख्यासिद्धेत्याशयः ननुनोक्तद्वंद्वं

१७८

संख्यानापिवस्यमाणा कन्या संख्यापि संभवति द्वंद्वद्वयघटयोः स्त्रियोरेकद्वंद्वजन्यसंभवात् एकस्माद्द्वंद्वादनेककन्यानामपि संभवात् अत्रुक्तं यद्य-
 पीति एकस्य द्वंद्वस्य स्युरित्यंतेन शंका ह्यानुवादः इह द्वंद्वसंख्यायां तु शब्दस्तद्विषय प्रथमशंका निवृत्त्यर्थः साम्यादित्यनेतरं एकस्मादिति सामर्थ्य-
 लभ्यं ततश्च गणनासौकर्याय जन्य कन्याभेदेन जनकद्वंद्वेभेदमारोप्य जनकद्वंद्वैक्येन च जन्या स्वभेदमारोप्य संख्याद्वयोपपत्तिरित्याशयः
 उक्तद्वात्रिंशद्द्वंद्वानां मध्ये एकद्वंद्वकुले उद्बोद्धुः सपिंडकन्यानां त्रिषष्टिरूपामवांतरसंख्यां तावदाह एकस्मादिति प्रथममेकं मिथुनंततः
 पुत्रः कन्या चेति द्वंद्वद्वितीये स्थाने ततः प्रत्येकं ताभ्यां कन्याचित्केन चिन्मिथुनभावं गताभ्यां पुत्रः कन्या चेति द्वंद्वद्वयंतृतीये ततो द्वंद्वद्वया-
 त्तयैव रीत्या द्वंद्वचतुष्टयंचतुर्थे ततश्चतुष्टयात्तयैव रीत्या द्वंद्वद्वयकंपंचमे ततोष्टकात्तैनेव प्रकारेण षोडशद्वंद्वानि षष्ठे तैभ्यः षोडशेभ्यो
 नैनेव प्रकारेण द्वात्रिंशद्द्वंद्वानि सप्तमे स्थाने इति द्वितीयस्थाने प्रभृतिषष्टपर्यंतमेकत्रिंशद्द्वंद्वान्तर्गता एकत्रिंशत्कन्याः सप्तमस्थानगतद्वा-
 त्रिंशद्द्वंद्वान्तर्गताभिस्तावतीभिः कन्याभिस्त्रिषष्टिः संपद्यते इयंसंख्या मिश्रतव इति पदेनाभिधीयते अग्नयस्त्रयः ऋतवः षट् गणा-
 करीत्या प्रातिलोम्येनांकपक्षे एतत्संपत्तेः पूर्वोक्तद्वात्रिंशद्द्वंद्वेषु प्रत्येकं त्रिषष्ट्यंगीकारेण पितृवंशो षोडशभिरधिकाद्विस्त्रहस्त्रीकन्यानां संप-
 द्यते इयंसंख्या रसैकरवदृश इति पदेनाभिधीयते रसाः षट् रवंशून्यंदृशो द्वे उक्तरीत्या २०१६ इदृशो कसिद्धेः वरस्य मातृवंशो उक्त-
 रीत्यैव आरंभकद्वंद्वसंख्यापपन्यासपूर्वकं कन्यानां पंचोत्तरसंख्यां वक्तुमाह मातुरिति अत्रापिवरः प्रथमे स्थाने तस्य पितरौ द्वितीये

सं.कौ.
१७९

मातुः पितरोत्तरीये द्वंद्वमेकंतयोः प्रत्येकं जनक द्वंद्वचतुर्थे तद्वृत्तकानां च तसृणां व्यक्तीनां प्रत्येकं जनक द्वंद्वचतुष्टयं पंचमे एतेषां सप्त
द्वंद्वानां मध्ये एकैकान्वये पंचदशसपिंडाः कन्या भवन्ति यत्किं चिदेकं द्वंद्वं कूटस्थं प्रथमे स्थाने ततः पुत्रोद्बुहिताच्चेति द्वंद्वद्वितीये प्र
त्येकं ताभ्यां जात द्वंद्वयुगं तृतीये ततः पूर्वोक्तरीत्या द्वंद्वचतुष्टयं चतुर्थे ततः सप्तयेवरीत्या द्वंद्वष्टकं पंचमे एवं पंचदश द्वंद्वप्रविष्टाः पंचदश
कन्याः संपद्यन्ते इयं संख्या शरक्षोण्यपदेनाभिधीयते शराः पंचक्षोण्येकेति उक्तसप्तद्वंद्वेषु प्रत्येकं पंचदश संख्यां गीकारे च पंचोत्तरशत
संख्या संपत्तिः सान्च शराभ्यविधव इत्यभिधीयते शराः पंच अभ्यंभून्धं विधुरेक इति कुलेति पंचमश्लोके पूर्वोक्तपितृवंशंगतायाः षो-
डशाधिक द्विसहस्रसंख्यायां मातृवंशगतया पंचोत्तरशतसंख्यायामेलनेन महासंख्या एकविंशतिसहितशताधिक द्विसहस्रीरूपोच्यते
हिमांशुदृग्धरादृश इति इमांशुरेकः दृशो द्वे धरौ का दृशो द्वे उक्तरीत्या २१ २१ ईदृशां कसिद्धेः ततश्चैतावत्यः कन्याः कुलद्वयगतामुरव्य
कृत्येन विवाहकर्मणि वर्जनीया इत्यर्थः अवादीत्यमनंतेन सापिंड्यस्य विनिर्णयः निर्मत्सराये विद्वांसस्तेषां संयांतुते सुना १ इत्य
नंतर्देवीये संस्कारकोस्तमे सापिंड्यनिर्णयः अथ गोत्रप्रवरनिर्णयो मदनज जीवदेवकृत एवास्मिन् नवसरे प्रदर्श्यते तत्र गोत्र
लक्षणं बोधायनः आह विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो थगोतमः अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानां सृष्टीणां मगस्त्याष्ट
मानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते इति सप्तर्षिशब्दः प्रत्येकं रूढः पंचजनशब्दवत् एतत्सूत्रानुसारेणागस्त्याष्टसप्तर्ष्यपत्यंगोत्रमिति-

१७९

स्पृत्यर्थसारादयः केचित्त्वगस्त्याष्टमसप्तर्षयएव स्वापत्यानां गोत्रं वसिष्ठगोत्रावयवमित्यादिव्यवहारादित्याहुः तन्न तदपत्येषु व-
त्सादिषु गोत्रव्यवहारिकस्योपचारिकत्वप्रसंगात् गोत्राणामष्टसंख्यात्वापत्त्या गोत्राणांचसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि चेति बोधाय-
नसूत्रविरोधाच्च न च भवन्मतेपि वसिष्ठादिगोत्रव्यवहारिकस्योपचारिकत्वमिति वाच्यम् बोधायनोक्तसमानगोत्रत्वलक्षणसंख्या-
चुरोधेन तस्य स्वीकारात् कुंडिनादीनां स्वस्वगणे एकगोत्रत्वेन अविवाहप्रयोजकत्ववत् वसिष्ठादीनां सर्वगणेषु सदृशगोत्रत्वप्रयो-
जकत्वेन अविवाहप्रयोजकतया सादृश्याच्च यद्वाऽनादौ संसारेति र्यगधिकरणस्थतंत्ररत्नोक्तन्यायेन पूर्ववसिष्ठाद्यपत्यत्वेनोत्तरोत्तरे
षु वसिष्ठादिषु लक्षणानुगमानुरव्यएव गोत्रव्यवहारः अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां तु गोत्रत्वे तदपत्येषु गोत्रव्यवहारः सर्वथानुपपन्न इ-
त्यपत्यान्येव गोत्रं अत्र केचित् तानि पूर्वेषां सप्तर्षीणां परेषां स्वापत्यानां च गोत्राणि इदानींतनेषु वत्सगोत्रावयवमिति बहुव्रीहिणा व्य-
वहासत् वत्से च जमदग्निगोत्रं वत्स इति तत्पुरुषेण व्यवहारात् वत्स इदानींतनानां जमदग्नेश्च गोत्रमित्याहुः तन्न जमदग्निगोत्रवत्स-
इति बहुव्रीहिणैव व्यवहारसंभवात् जमदग्नेर्गोत्रत्वस्य पूर्वोक्तरीत्योपपत्तेः अनादौ संसारे जमदग्नेरपि पूर्वजमग्न्यपत्यवत्साद्यपत्यत्वसंभ-
वेन गोत्रसंबंधसंभवात् जमदग्निगोत्रं येषां मिति व्युत्पत्तिरित्यप्याहुः एवं व्यवहारोपपत्तौ सप्तर्षीणां यदपत्यंतद्गोत्रमित्यपत्यशब्दान्वितं
सप्तर्षिपदस्य पुनर्गोत्रशब्दान्वयकल्पनानुपपन्ना प्रतीत्यनारूढा च तदपत्यानां तु सीपपत्ने सप्तर्ष्यपत्यानि स्वापत्यभूतानां परेषामेव गोत्रा-

सं.कौ.
१८०

णीतिहन्दाः नचपरेषांतदपत्यानां अत्रानुपस्थितिः प्रकरणानुवृत्तौ मार्कंडेयाइत्यादिशब्दगतलुप्तप्रत्ययांशेनतत्समर्पणात् नचसप्तर्ष्यप-
त्यत्वगोत्रत्वेऽस्मदादीनामपिपरंपरयातदपत्यत्वादतिप्रसक्तिः प्रसित्यैवतन्निरासात् तथाचगोत्रत्वेनप्रसिद्धंयदगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यंतद्वो-
चम् अतएवविज्ञानेश्वरमाधवमदनपारिजातेषुगोत्रवंशपरंपराप्रसिद्धमित्युक्तं उक्तंचभट्टपादैरपिसमानेपित्राह्मण्येकुण्टिनोत्रिरिति
स्मरणलक्षणंगोत्रमिति नत्वेतावताप्रसिद्धमात्रंलक्षणं साधुशब्दप्रसिद्धेरेवगोत्रप्रसिद्धेरपिप्रामाण्यनिश्चयस्यस्मृत्यधीनत्वात् ननुके-
वलभृगुगणेषुयस्कादिषुकेवलांगिरोगणेषुहरितादिष्वव्याप्तिः तेषांसप्तर्ष्यपत्यत्वाभावात् नचतेषांगोत्रत्वंनास्तीतिवाच्यं तथासत्येक-
एवक्रषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वंगिरसांगणादितिबोधायनोक्तपर्युदासानुपपत्तेः प्राप्तिसंभावनायांहिष्यु-
दासोभवति यथाजयतिषुयेयंजामहेकरोतीतिसामान्यवाक्यादनुयाजेषुयेयजामहप्राप्तिसंभावनायानानुयाजैश्चित्तिअनुवाजव्यतिरिक्ते
चित्येवंपर्युदासः केवलभृग्वंगिरोगणेषुसप्तर्ष्यपत्यत्वात्त्यत्वेनगोत्रत्वंप्राप्तिसंभावनायाअभावात् कथमयंपर्युदासः भृग्वंगिरोगणव्यति-
रिक्तेषुएकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वमिति ननुचायंकेवलभृग्वंगिरोगणाविषयःपर्युदासः किंतुजामदग्न्यभृगुगणगौतमभारद्वाजांगिरा-
गणाविषयः तेषांसप्तर्ष्यपत्यत्वेनगोत्रत्वात् तथाचतेष्वितरगणवदेकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वसंभावनायामयंपर्युदासः तेनतेषांशा-
स्त्रांतरबोधितद्वित्रिप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वंनैकप्रवरानुवृत्त्येतिचेत् नतथासतिकेषुचित्तेष्वेकप्रवरसाम्येसमानगोत्रत्वमविवाहप्रयो

१८०

जकं नास्ति नापि समानप्रवरत्वं तेष्वविवाहप्रयोजकमस्ति पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ऋग्वंगिरो गणेष्वेवमिति स्मृत्या द्वित्रि
प्रवरसाम्यस्यैव तेष्वविवाहप्रयोजकतयोक्तत्वात् तथा च तेष्वविवाहप्रयोजकाभावाद् द्विवाहप्रसंगः न चेष्टापत्तिः ऋगूणां वत्साविदा आर्षि
पेणा इत्येतेषां सर्वेषामविवाहः गौतमानां सर्वेषामविवाह इति बोधायनसूत्रविरोधात् तस्मात्तेष्वेकप्रवरानुहत्या समानगोत्रत्वमविवाह
प्रयोजकत्वमस्तीति स्वीकार्यम् तथा चायं पर्युदासः केवलभृग्वंगिरो गणविषय एव वचनेष्वप्येकप्रवरसाम्यसंगोत्रसप्रवरत्वयोरुक्तं न्या
येनाभावाद् द्विवाहापत्तिः इष्टापत्तेः सचायं पर्युदासोऽसति गोत्रत्वेऽनुपपन्न इति तेषां गोत्रत्वं स्वीकार्यं तस्माद्गोत्रलक्षणे हटाव्याप्तिरिति अ
त्रोच्यते प्रवरमंजरी स्मृत्यर्थसारादिप्रामाणिकनिबन्धलिखितत्वेनेदं लक्षणमवश्यं स्वीकार्यम् तस्य च केवलभृग्वंगिरो गणेष्वभावात् न
तेषां गोत्रत्वम् पर्युदासानुपपत्तेस्तु समाधानमाश्वलायनसूत्रवृत्तिकार आह एषां गोत्रसदंशपाठात् जामदग्न्यादिभृग्वंगिरो गणानां च गोत्र
त्वात् तस्माद्दृश्येन गोत्रत्वम् आतिर्भवति तादृशम् आतिप्रसक्तिमपेक्षायं पर्युदासः श्राद्धे कुंडगोलकादिनिषेधवृत्तिरिति स्मृतिचंद्रिकाकारस्ता
ह नास्मिन् बोधायनसूत्रे एकप्रवरानुहत्या समानगोत्रत्वमुच्यते किंतु समानप्रवरत्वमेव प्रवरसाम्यस्यैव प्रागुपक्रमात् गोत्रलक्षणस्य
त्वं ते कथनात् प्रवरर्षीणां गोत्रापत्यत्वाच्च गोत्रशब्देन प्रवरलक्षणा संगोत्रसप्रवरयोरविवाहप्रयोजकता सादृश्यात् गौणी वा तथा
चायं पर्युदासः ऋग्वंगिरो गणव्यतिरिक्तेष्वेकप्रवरानुहत्या समानप्रवरत्वमविवाहप्रयोजकमिति अतएवात्र ऋषिशब्दः प्रवरर्षिमात्र

परः ननु गोत्रर्षिपरः ऋग्वंगिरीगणेषु तु द्विप्रवरसाम्येन समानप्रवरत्वमविवाहप्रयोजकं केवलेषु गोत्रभूतेष्वप्यस्ति तेन केवलाना-
मगोत्रत्वेपिसमानप्रवरत्वस्याविवाहप्रयोजकत्वमस्ति गोत्रभूतऋग्वंगिरीगणेषु तु द्विप्रवरसाम्यं समानप्रवरत्वमपि अतोयं युक्तः प-
रुदास इति नक्षत्रं स्वगोत्रावयवं हरितगोत्रावयवमित्यादिव्यवहारविरोधः गोत्रसदंशपाठात् गोत्रभूतऋग्वंगिरीगणसादृश्याच्च तत्प्र-
तेः तस्मादुक्तलक्षणं निर्दोषं केचित्तु केवलऋग्वंगिरीगणेषु महर्षिषु च गोत्रव्यवहारोपपत्तये प्रवरऋषिसंबन्धाऋषयोगोत्रमिति तल्ल-
क्षणं तैर्गोत्राणीतिसत्याषाढवचनात् प्रवरर्षिभिर्गोत्राणि बोद्धव्यानीति तस्यार्थादित्याहुः तत्र अगस्त्याष्टमानामपत्यगोत्रमित्यपि
मसत्याषाढोक्तविरोधादस्यान्यथार्थो व्याख्येयः तैः प्रवरैः गोत्राणिसमानानि बोद्धव्यानीति तथैवाह तट्टीकाकारः प्रवरैर्गोत्राणां
गणव्यवस्थासमानता चेति कापि निबन्धे अदशर्नादिदं निर्मूलमिति केचित् अन्ये त्वाहुः यमधिकृत्य येषां प्रवराभ्यं जन्ते स तेषां गोत्रं बोध्य-
यनोक्तिस्त्वत्तुवादत्वादुपलक्षणम् अतः केवलानामपि गोत्रत्वमुपपन्नमिति तदपि न तर्कितलक्षणात्तुरोधेन वाचनिकलक्षणस्य बाध-
कत्वात्पत्तेः प्रवरघटितगोत्रलक्षणांगीकारे प्रवरगोत्रप्रवर्तकस्य सुनेर्व्यावर्तकोऽसुनिगण इति माधवाद्युक्तगोत्रघटितप्रवरलक्षणेः
न्योन्याश्रयापत्तेश्च केवलऋग्वंगिरीगणेषु महर्षिषु व्यवहारउपपादित एवेति संक्षेपः तच्चाविवाहप्रयोजकं सगोत्रत्वं द्विविधम् ए-
कगोत्रत्वं सदृशगोत्रत्वं चेति तत्राद्यमेकैकगणांतःपातिषु तत्रमूलभूतस्य बत्सादेरेकस्यैव गोत्रत्वात् यत्रापि गणावांतरैऋषीणां गोत्र-

तं तत्रापितदपत्यानिप्रतितेषामेकत्वमेव द्वितीयंतुमिश्रमिन्नगणांतःपातिषु वत्सविदयोरपिगोत्रयोरेकसमर्थ्यपत्यत्वेनसाह-
श्यात् एकसमर्थ्यपत्यत्वंचतदनुहन्त्याज्ञायतेतदनुवृत्तिरपिद्वेधा त्रियमाणतयासत्तयाच आद्यावत्सादिषुजमदग्यादेःतत्प्रवरे
पुजाभदग्यादिपदसंकीर्तनात् द्वितीयाकपिषुभारद्वाजस्य तत्प्रवरेषुभारद्वाजपदसंकीर्तनाभावात् केवलंसूत्रादिगतानुक्रमणे
षुभारद्वाजगोत्रसंदेशपाठेनतदनुवृत्तिःप्रतीयते तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे त्रियमाणतयावापिसत्तयावानुवर्तनम् एकस्यदृश्यतेयत्र
तद्गोत्रंतस्यकथ्यतेइति एकस्यागस्त्याहमंसमर्थ्यन्यतमस्यमहर्षेरपत्यस्य यत्रकुलेतदपत्यंतत्कुलसंबन्धिगोत्रंकथ्यतइत्यर्थः
केचित्तुसत्तयानुवृत्तिर्नसगोत्रत्वप्रयोजिकातस्याःपुराणभेदेनाव्यवस्थितत्वात् अन्यथाविश्वामित्रस्यात्रिः वंशत्वेनपुराणोभिधा-
नान्तद्गोणेष्वत्रैःसत्तयानुवृत्तेरभिगोत्रत्वप्रसंगः किंतुत्रियमाणत्वेनैव कपिषुचतादृशभारद्वाजानुवृत्त्यभावान्नतत्सगोत्रत्वम् त-
थाचतेषांभारद्वाजैःसहविवाहएव यथाहाश्वलायनः एतेषांतुविशेषोयमहमप्याभिधानकैः उरुक्षयैश्चकपिभिर्विवाहस्त्रिभि-
रिष्यतेइति एतेषांभारद्वाजगणानांयत्तुस्मृत्यर्थसारः भारद्वाजाश्चकपयोगर्गारौक्षायणाइतिचत्वारोपिभारद्वाजगोत्रैर्व्यान्नान्वयुर्मि-
थइति तदुक्तंतर्गतकपिविषयमित्याहुः तत्रअविश्वहृशिष्टस्मरणपरंपरासूत्रकैःगोत्रप्रतिपादकैःकल्पसूत्रादिभिर्द्योतिनैवसत्तया-
नुवृत्तिः सगोत्रत्वप्रयोजकांगीक्रियते नचतैर्विश्वामित्रगणेष्वत्रैःसाद्योतितावापस्तंबादिभिः सर्वैः कपिषुभारद्वाजस्य ऋक्ष-

संज्ञो-
१८२

गर्गसंदेशनपाठात् अन्यथाधियमाणतयानुवृत्ताव्यनारवासः स्यात् तत्रकल्पसूत्रप्रामाण्यमिति तत्प्रकृतेऽपितुल्यम् आश्वलायन-
श्रुतोकस्तु निर्मूल एव भाष्यकारादिभिरारब्धात् स्मृत्यर्थसारादिप्रामाणिकग्रंथविरोधाच्च गर्गोतर्गतकपिविषयतापि विबाह-
निषेधस्य न युक्ता गर्गतुल्यकक्षतयानिर्देशेन स्वतंत्रकपि प्रतीतेः गर्गोतर्गतकपीनामभावाच्च कात्यायनादिभिः कपिभूमीनां तदंतर्ग-
तत्वेनोक्तत्वात् यत्त्वाश्वलायनसूत्रे मुद्गलादीनां केवलांगिरसां भारद्वाजगर्गादिसंदेशपाठात् तत्र भारद्वाजस्य सत्तयानुवृत्तिप्रसंग इति त-
दपि न बोधायनादिभिः सर्वैः केवलांगिरो मध्येतेषां पाठात् आंगिरसत्वं मानेण चांश्वलायनीयसंकरपाठोपपत्तेः तस्मात्सत्तयानुवृत्तिर-
पि सगोत्रत्वप्रयोजिकेत्यलं प्रपञ्चेन तत्सिद्धगोत्रलक्षणम् अथ प्रवरलक्षणम् तत्र प्रवरणानि प्रार्थनानि प्रवरा इति निबन्धकारै-
र्व्याख्यातम् तस्य प्रार्थनानीत्यपेक्षायां बोधायनादिसूत्रेषु एकोपेयः प्रवर इत्याद्युक्ता तद्धितवत्प्रत्ययांतप्रयोगाद्विसंबन्धेनाग्नेः प्रार्थना-
नीतिज्ञायते होत्रमेवेहि अग्नेमहाऽअसीत्यादिनाग्निप्रार्थने कृते तद्धितांतर्भावादिशब्दप्रयोगः क्रियते पुनश्च देवेन्द्रो मन्विद इत्यादि-
नाग्नेः प्रार्थनं क्रियते तत्संदेशपाठाद्गार्गवादिपदैरपि क्रषिसंबन्धेनाग्निः प्रार्थ्यते यथायजमानो मृगुवंशोत्पन्नत्वाद्गार्गवः तथात-
हुत्यादितत्वात् त्वमपि भार्गव इति अस्य फलं यथा मृगवादीनां प्रसिद्धब्राह्मण्यानां हविस्त्वया देवात्प्रतिनीयते तथा तद्वंशस्यास्य यज-
मानस्य प्रसिद्धब्राह्मण्यस्य हविर्देवान् प्रतिनेयमिति सूचनम् अथ्वर्युर्मंत्रेऽपि क्रषिसंबन्धेनाग्नेः प्रार्थनं क्रियते एवं हि मंत्रः अग्निर्दे-

१८२

बोहोतादेवान्यक्षद्विहोश्चिकित्स्विन्मनुष्वद्भरतवदित्याद्युक्ताजमदग्निवदित्यादिहोतृविपरीतक्रमेणवत्यत्ययांतंतत्प्रवरपादान्युच्चार्य-
ब्रह्मएवदाचवक्ष्यब्राह्मणाअस्ययज्ञस्यप्रावितारोमुकशर्माभानुषइति अस्यार्थः हेब्रह्मप्रसुरवाःब्राह्मणाःयथाग्निर्देवसंबंधीहोताचि-
कितमनुसरतानामेतद्यजमानपूर्वजानांजमदग्न्यादीनांब्रह्मणश्चयज्ञदेवताःयजमानांश्चाधिकारिणोविद्वान्देवानिंद्रादीन्पक्षवक्ष-
च्च तथासुकशर्मायंमानुषोपिहोतातदपत्यत्वेनतत्सदृशस्यास्ययजमानस्ययज्ञेदेवहोत्र्यग्न्यधिष्ठातृबलेनविद्वान्देवान्यजत्वावहतु-
चेति तेनोभयत्रापिअग्नेरेवप्रार्थनारव्यवरणकर्मत्वं ऋषीणांतुविशेषणत्वेनतत्संबंधः एतत्संबधविषयेर्वाऋषेरिदमार्थनामप्रवर-
इतिमिताक्षरायासुक्तं नतुप्राधान्येनतत्प्रकाशनमुभयमंत्रानन्वयापत्तेः केवलप्रातिपदिकेनऋषिप्रकाशसंभवात्तद्वितवत्यत्ययांतता-
वैयर्थ्याच्च अत्रकेचित् मंत्रकृतोवृणीतइतिविधौमंत्रकृतांकर्मत्वप्रतीतेः प्रधियंतइतिव्युत्पत्त्याऋषीणामेवप्रवरत्वम् मत्स्यपु-
राणे सृगुच्यवादिनाशब्दान्प्रयुज्यइत्येतेप्रवरामताइतिकीर्तनात् अतोनाम्नेर्वरणाकर्मत्वंउक्तविध्यनुसारेणमंत्रान्वयानांजस्यनदो-
षाय ऐंद्दीवत् तद्वितादेश्चस्वार्थपरार्थादिनायोजनादित्याहुः तत्रतद्वितवत्यत्ययांतत्वस्याग्निप्रकाशकमंत्रपाठस्यऋषिपरत्वेआ-
नर्थक्यप्रसंगेनानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतबलाबलमितिन्यायेनविधिनामेवानांजस्यकल्पनस्योचितत्वात् मंत्रकृतःसंकीर्त्याग्निवृणी-
तइत्यध्याहारेणविधयोव्यारब्धेयाः यद्वाविनैवाध्याहाराऋषीणामग्निविशेषणत्वेनवरणंप्रत्यनीप्सितकर्मत्वाग्निप्रायेणव्यारब्धेयाः

एवंमस्यपुराणमपिकर्मव्यक्त्याकरणव्युत्पत्त्यावाव्यारथ्येयमितिदिक् तत्सिद्धंप्रवरणान्यमिप्रार्थनानिप्रवराइति इतिप्रवरसं-
क्षणम् तच्चविवाहप्रयोजकंसमानप्रवरत्वंद्विविधम् एकप्रवरसाम्यं द्विप्रवरसाम्यं अद्यंभृग्वंगिरोगणेषु तत्रपंचप्रवराणां-
त्रिप्रवरसाम्यं त्रिप्रवराणांद्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजकमितिमंतव्यम् पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वंगिरोग-
णेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेदितिवचनात् शेषेष्वेकोपिप्रवरःसमानश्चेद्विवाहवारयेदित्यर्थः इदवासंकीर्णकेवलभृग्वंगिरोगणेष्वविवा-
हप्रयोजकम् तेषांगोत्रत्वाभावेनासमानगोत्रत्वस्याप्रसक्तेः अतएवंतेषुद्विप्रवरसाम्याभावेविवाहएवभवति समानगोत्रत्वासां-
कीर्णकपीनांभरद्वाजगणैः सहाविवाहप्रयोजकंतेषामेकप्रवरसाम्येपि अंगिरोगणत्वेनापेक्षितद्विप्रवरसाम्यस्याभावात् संकीर्ण-
त्वेतैःप्रायशः सर्वत्रैवेत्यलंछूयसांगोत्रप्रवसंबंधिपरिभाषानिरूपणेकृतेगोत्राणितेषांचप्रवराङ्गणयाम्यहम् तत्रभृगवोद्विविधाः जाम-
दग्न्याकेवलाम्बद्धौजामदग्न्यौवत्सविदौकेवलाः षट्पवत्साः आर्ष्टिषेणाः यास्काः मित्रयुवः वैन्याः शतनकाः इतितत्रद्विविधाअपिबत्सा-
स्तत्रैणोच्यंते मार्कंडेयाः मांडव्याः पैलाः पैंगलायनाः दार्भायणाः शार्कराक्ष्याः देवतायनाः शौनकायनाः मांडूकेयाः षाषीकाः साकांप्रा-
तायनाः पैलाः पिंगलायनाः दाधेयकाः बात्याकः प्यवैश्वतरयः वैहितरयः वैरोहिताः बात्याः वृद्धाः गोक्षयनाः टीकपाः काशकृत्स्नाः
बाट्टघृतकाः कृतभगाः ऐतिशायनाः जातायनाः पाणिनिः बात्मीकिः स्यौलपिंडयः सौपातवाः जिहितयः सावर्णिः वाकायनाः बाला

यनाः सौकृतयोमंडवाः सोविष्टयोहस्ताग्रयः शौहकयाः शौहकयो वैकण्योद्रोणकजिह्वयः औरसयः कंबलोदरयः वाकारकृतौ
वैहलयः सांकवाहाः कास्तंबराः कारवाः तामसाः विरूपाक्षाः वृकाभ्याः उच्चैर्मन्यवोद्वैमत्याः आर्यापणाः यार्कायणाः काट्टायणाः
वापनयः वायनिनः शार्डूरवाः चांद्रमसाः गंगेयाः लोयेययाज्ञियः जाबालिः बाहुमित्रार्यणाः आपिशलयः चैषपुरवो लोहितायनाः
उष्ट्राक्षाः मालायनाः शारद्वतायनाः रजतवाहाः वत्साः वत्स्थायनाः एतावंतो बोधायनीक्ताः कात्यायनलौगाक्षिभ्यामन्येषुक्ताः
नालायनाः वागायनाः अंनुमानकयो जैह्नतयो जीवंतयः कांबलोदरयो वैहायनाः रंरवायनयः पार्षतयः पाणिंलयः उच्चयमानाः
सासकर्णयो वालाकयः तौलकेशिनः क्रतुभागाः आर्तभागाः आजिहीनाः आतिथयः स्थोमांगिरयः स्थोलाः सौरवाः बर्हिषोदे-
वमतयोगार्ग्यायणाः गेत्थायनाः गोष्ठायनाः वैशंपायनाः गालवाः सांकृतयः वाणकयः ऐनिकायनाः भ्राष्ट्रेयाः भ्रास्त्रेयाः लाक्षेयाः
लाकुचयः लालाटयः आवपाः आगावपाः सौष्मिकयः सात्यकायनाः नैकर्षयः शाकल्याः याकानुमतयो जैकजिह्वयो जैह्माकनयः
आश्रमक्रमाः कौचहस्तयोः नुलोमिनः क्रौंचाः चैक्षाः क्रौंचाक्षयः सौरब्धजयः वाय्यात्केपाः निरीणयः वासयः सदनाः स्थोपाः
स्यंदनयः कठेरणयः लवेरणयः सौगोलयः मांध्योदाः मात्स्योनाडायनो वैरायणो वेन्यो रोहित्यायनिः रूपानीलः सावर्णिः वि-
कस्वरूपः विष्णुः तौलकेशिः जहिनः वीतिनः कनयाः नलिनः शिरवापतिर्जलनिधिः सेनाजित् कृत्स्नः पैंगलायनिः दिवः

कधोवारथाः गौरिक्षिप्ताः वैद्यविताः पंचालवाः पौष्णावताः गोदायनाः पंदुमोदना भागलिर्भागवतिः पिलिः खलिः काश्यपिः काले
पिः समदागपिः सौरिः त्वरिः भागजयः सानुष्टयो मादायनाः शालंकायनाः तार्क्काः प्रावरेपाः शार्कराक्षिः कौटिल्याविलेभिर्द्विर्योहाले
योदिर्घवित्तः ५३ इत्येतेयस्काः वैतहव्या इतिकेचित् एषां त्रयः भार्गववैतहव्यसावेतसेति मित्रयुवः रैष्णायनाः सापिंडिनाः
रभिनेयाः माल्याः महाबाल्याः तार्क्ष्यायणाः कैतरायणाः शाकटास्याः मैत्रेयाः सांवर्याः द्रोणायनाः ऐक्ययनाः आविकायनाः हंस-
जिह्वारौप्यायणाः सात्यजिनः पिंडिकाक्षामोदायनाः कापिशायनाः शौंटेयाः साक्षिना मित्रयुजः आपिशायनाः पाठिकायनाः वा-
ध्यश्वादिबोदासः ३१ इत्येते मित्रयवः द्विवोदासा इतिकेचित् एषां त्रयः भार्गववाध्यश्वदेवोदासेति अंत्योपांत्ययोर्व्यत्ययोवा
एकोवावाध्यश्वेति भार्गवव्याचनदेवोदासेति वा वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः श्येनाः ४ इत्येते वैन्याः श्येना इतिकेचित् तेषां त्रयः भा-
र्गववैन्यपार्थेति शूनकाः गार्त्समदाः यज्ञपतयः सौगंधयः खर्दमायनाः गार्भायणाः मत्स्यगंधाः श्रोत्रियाः तैत्तिरीयाः सौकरा-
पासगंधाः प्रत्यूषाः कर्दमायनाः चोक्षाः श्रोण्याः शाक्त्यायनाः राजबांधवयाः १७ इत्येते शूनकाः एषामेकः शौनकेति गार्त्सम-
दतिवा द्वौवा भार्गवगार्त्समदेति त्रयोवा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति शौनहोत्रेत्यस्य स्थाने शौनकेतिकेचित् यास्कादीनां चतु-
र्णां स्वगणं हित्वा परस्परं पूर्वं च सह विवाहो भवत्येव द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे यास्का मित्रयुवो वैन्याः शूनकाः

प्रवरैक्यतः स्वस्वंहितागणंसर्वेविवरेयुः परावरैः प्रवरैक्यतः स्वगणंहित्वेति संबंधः मित्रयूनां याक्षिकद्वित्रिप्रवरसाम्याच्चिप्रवरै-
 र्वत्सादिभिः सहविवाहइतिकेचित् तत्पक्षग्राहिणामविवाहः पक्षांतरग्राहिणामित्रयूनांविवाहएवेत्यन्ये चतुर्विधशौनकानांपर-
 स्परंविवाहएवप्रवरसाम्याभावादितिकेचित् वृद्धास्त एकगणस्थत्वाद्गोत्रत्वाभावेऽप्यविवाहएव एतेषामविवाहइतिकात्यायनादि-
 भिः सर्वेषामविवाहाभिधानात् स्वगणंहित्वेतिस्मृत्यर्थसाराच्चेत्याहुः केचित्त्वधिकंगणद्वयमुक्तम् वेदविश्वज्योतिषांत्रयः भार्गववेदवै-
 श्वज्योतिषेति शाठरमाठराणांत्रयः भार्गवशाठरमाठरेति अनयोः परस्परंपूर्वैश्चविवाहः इतिऋगवः अंगिरसस्त्रिविधः गौत-
 माः भारद्वाजाः केवलाश्च गौतमांगिरसश्चसप्त आयास्याः शरद्वंताः कौमंडाः दीर्घतमसः कारेणुपालयः वामदेवाः औशनसाश्च आ-
 पास्याः श्रोणिवेधाः मूढरथाः सत्यकायः स्वदेहाः कोमारवत्याः तौडंदर्भिः देवकिः सात्यमुनिः कौबात्याः वैम्याः तौकारिः स्वस्तेषकिः
 कीलालयः कारुठायः कांठीदयः काशीवाजः साक्षीकः पार्थिवाः १९ इत्यायास्याः तेषांत्रयः अंगिरसायास्यगौतमेति अथशरद्वंताः
 अभिजिनाः रौहिण्याः क्षीरकरंभाः सौमुचयः सौयामुनाः औपविंदवः रहूगणाः गणायोभाषणीक्षौलेमाः नैकरयः करभोगिण्याः सै-
 धवागतवाः सांगराः सौमिवयः पौष्पिंडयः भागलाः कुंडवाः कारोठाः काशवरयो माड्यर्थाः इषवोरोहितायनाः अंगारकाः शौलाय-
 नाः कास्तौष्ण्याः रुणयः पार्थिवाः मौदहायनाः स्कंदाः सरवाः कौटिल्याः वासमुलयोवासपुष्पयोवासस्तेवयोवासधूपयः काचाक्षयः

सं.को.
१८६

क्षपावार्षयः करलयः उतथ्याः बोधयः नगाः स्रगोमापक्षाः क्षीरयष्टिकयोराहकर्णयः सौमुत्रयः सामलोमकयः पौष्कजितयोपाग
त्राडोडकाः स्रुतयः स्रुरेषिणः रौहिणायनयः क्रोष्टावनयः अरुणायनयः सौदामनयः कासौनाः कौशल्यः रौहिणेयाः काराधमकः
मूलयः वासवः पुष्यवंतः वाविकः रेवयः औपमन्याः वष्टिकाः शौनरयः शाययः नवरिकाः नैकषयः तोदेयाः वाल्योद्गाः इत्येतेशरद्वंताः
तेषां त्रयः आंगिरसः गौतमः शारद्वंद्वेति कौमंडः मामंथरेषणाः मांस्तराक्षाः काषरेरवयः आंजायनाः चांजायनाः काक्षीवताः
औशिजाः मास्तरस्वयोवाशयः १ इति कौमंडाः तेषां पंच आंगिरसो तथ्य काक्षीवतगौतमकौमंडेति दीर्घतमसांपंच आंगिर
सो तथ्य काक्षीवतः गौतमः दीर्घतमसेति त्रयीवा आंगिरसो तथ्य दीर्घतमसेति कारेणुपालयोवास्तव्याः श्वेतीयाः पौजिष्ठाः औद
जायनीः साधुक्षाराः अंजगंधाः ७ इति कारेणुपालयः तेषां त्रयः आंगिरसागौतमकारेणुपालेति वामदेवानां त्रयः आंगिरसवा
मदेव्यबार्हदुक्थ्येति वा औशनसाः दिश्याः प्रशस्ताः स्ररूपाक्षाः महोदराः विकंहताः स्रबुल्यः निहताः रुहाः ९ इत्यौशनसाः
तेषां त्रयः आंगिरसगौतमौशनसेति कचिदन्येष्यस्यो उक्ताः औतथ्यानानां त्रयः आंगिरसो तथ्यगौतमेति औशिजानां त्रयः औशीरसौ
शिजकाक्षीवतेति आयसौशिजानां पंच आंगिरसायास्योशिजगौतमकाक्षीवतेति रहूगणानां त्रयः आंगिरसराहूगणयगौतमेति
काक्षीवतां पंच आंगिरसो तथ्यगौतमोशिजकाक्षीवतेतिसयुवानां त्रयः आंगिरसयुवगौतमेति एषां सर्वेषां गौतमांगिरसां परस्परं अ

१८६

विवाहः गौतमस्यव्रियमाणतयासन्तयानुवृत्तेः संगौतमत्वात् प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च इतिगौतमाः अथभरद्वाजाः ते
चत्वारः भारद्वाजाः कपयः गर्गाः रौक्षायणाश्च भरद्वाजाः क्षाम्यायणाः भेगणाः देवाशवाः द्वंद्वहव्याः प्राग्वंशयोवाहलक्षाः बाल्यो
गाः वसीतायनाः तैदेहाः आम्ब्लाः औक्षाः शूरयः पारिणदेयाः केशरवेयाः शौद्रयः उरूढाः रवारिग्नीवयः औपवसयोवयोक्षिमीदाः
अग्निवेश्याशयः गौरिवावनाः रवेल्काः स्तनकर्णाः ऋक्षाः माणिभिद्याः कद्वादकाः सौज्वलायाः वैलाः रंवारडाः देवयोभरुंडयोः
भद्रादयः सौरभराः शङ्गाः देवमतयः इषुमान्नाः औद्यमेययः प्रवाहणोयाः कल्माषाः राजस्तवयः संधोपकृतयः पराहरयोः बलमीकयो
रुद्रांगयथाः शालह्वयोवेलाः नृत्यायनाः नृत्याः शाललयः शार्दूलयः काक्षलयः बाक्षलाः सत्यकेयाः कौंडायनाः कौंडिन्याः ब्रह्मस्तंभाः
राजस्तंभाः अग्निस्तंभाः वायुस्तंभाः सूर्यस्तंभाः सोमस्तंभाः विष्णुस्तंभाः यमस्तंभाः इन्द्रस्तंभाः आपस्तंभाः येचान्येस्तंभाशब्दोतास्ते
पि आरण्यः सिंधवः कौमुदगंधयः शिरवायनाः मान्त्रेयापणाः भामारापाः कुक्षाः कौकाक्षयः जैतुंदपादार्भयः शामेयाः मत्स्यका-
पाः कारुणायनाः कारुपथयः कारिषायणाः कावल्याः वालिशायनाः सौरयः वाराहयः विविपयः शिलापलयः पैलाः शालंकायनाः जै-
त्थलायनयः साष्टकपः लाभायः आपस्तंबयोधोतांचकयोक्षित्यद्रौणयोवात्यगच्छेयः व्यटाकपस्वारयीवायोवाजवृषयः प्रवाहयः द-
शादीकयः तूर्णकर्णयः कांचयः देवगारयः हाविकर्णयः सपौलयः सौगेयाः मालेहराः स्वगरबलायनाः सौविष्टाः हालीहराः सत्या

शे.कौ.
१८७

मुग्रयोलेरवायनाः कारुणायनाः चैलाः रुक्षाः विकायनाः बाललक्षाः रौरिवाः सौपथाः सौभराः सोबुद्धयो धौरकुलिकाः विकाराः
कुपियाः मालाहलाः श्रीपायाः निद्रांगवधाः शेरवेयाः माधकवर्याः कांडण्याः औचैयाः मैथुनमतयः कौलेत्रयाः रवारणादयः देवस्था-
नतयः शालहयो गोरवङ्गलयोगांगोदयो अधिकारग्रीवयो यंकवयो मायायणाः शाक्राः काजाः सौविश्वाः कामुकायनाः सिंघवः सा-
रावयवाहयः सामस्तंबस्तोमस्तंबयः ब्रह्मस्तंबयः आश्वलायनयो मार्कंडेयो उक्ताः सौगयः १६ इति भरद्वाजाः तेषां त्रयः आंगिरसः
बार्हस्पत्यभारद्वाजेति कपयः स्वस्तितरयो विदचोदंडिनो दिक्ष्वशक्तयः पतंजयो भूयसिनः तैरंधयः चैतकपः ऊर्ध्वास्ताराजकेशिनः
कलसिनः कण्वाः करीतयः वान्यायवाः आमावास्यायनाः कात्यायनाः कपेतराः स्वदतराः जलसिंचयः कुसीदरयः स्वौजटयः सासव-
यः सहस्रमः क्षरापाः सावस्थायनयः १३ इति कपयः तेषां त्रयः आंगिरसामहपौरुक्ष्यायेति आंगिरसामहीयवोरुक्ष्यसेति आश्वला-
यनपाठः केचित्त्वं गिरस बार्हस्पत्यभारद्वाजेति आंगिरसबार्हस्पत्यकापेयेति पक्षद्वयमाहुः गर्गाः सौभरायणाः सरवीतयो माधरा-
यणाः बाहुलयोऽप्राष्ट्रकृतोऽप्राष्ट्रबिंदवः क्रौष्टकपः सौयामुनाः प्राजिनाक्षयो होत्रापवयः सत्यापवयाः मत्स्यतरायणाः संभराः
वत्सचतुरायणाः काण्वायनाः सारव्यायनाः कात्यायनाः कैवलायनाः कौंडायनाः भारमताः प्रश्यंगाः पैस्वकायनाः विश्वायवकायनाः
कौलिनः मधुरावहाः सांपरिवाराः बाल्यतपः शालायतपः साहनायो माधुरावदाण्डाक्षयः लोपकृतः शालकृतो वांसायनाः शारायणाः

१८७

शामायनाः राभिणोभागिनः कारिणः आस्मिनः क्रीडितः रावारताः मालविदाः औपमकंपः कार्पायनाः कोंजवयः शालंकायनाः को
लाक्षाः श्यामाः ५० इतिगर्गाः तेषांपंचांगिरसः बार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येति शैव्येति क्वचित्पाठः त्रयोवा आंगिरससैन्यगार्ग्येति
अंत्ययोर्व्यत्ययोवा भारद्वाजगार्ग्यसैन्येतिवा तित्तिरः कविभूमयः रवंडिताइत्येतेषांमार्गणांत्रयः आंगिरससैन्यगार्ग्येति आंगिरसतेति
रकविभुवेतिवा रौक्षायणाः कपिलाः शबलाः शिफिलाः विभिंडयः कौशुमाः अग्निजिह्वाः कर्णाः सूताः ९ इत्युक्षाः तेषांपंच आंगिर
सबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति त्रयोवा आंगिरसवांदनमातवचसेति आत्मभुवांपंच आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजमंत्रवरा-
त्मभुवेति अयंगणः क्वचित् एषांभारद्वाजांगिरसांपरस्परमविवाहः त्रियमाणतयासतयावाभारद्वाजानुवृत्तेः सगोत्रत्वात् प्रायेण-
द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च इतिभारद्वाजाः केवलांगिरसः षट् हरिताः कुत्साः कण्वाः रथीतराः विष्णुवृद्धाः सुद्रुलाश्च हरिताः शंखदर्श-
यः सौभाग्याः नेत्यगवाः मतायवाः वालोदराः महोदराः नैमिश्रयोमिश्रोदकाः कौतपाः करीषवः कौलयः पौलयः पौटलयः पौटलाः म-
त्स्याः मोधातवोमोडकारयः रवंडायनाः मोडमालयः गवेरणयोमत्स्यमालयोगारागरयोमद्रागरयः कुत्साः हंसाः हस्तिवायसाः पैंग-
लाः पिंगाः पालाशिनोदादंलाः हस्तिनः कौमारहारितः इत्याः ३३ इतिहरिताः तेषांत्रयः आंगिरसांबरीषयोवनाश्वेति मांधात्रांबरी-
षयोवनाश्वेतिवा कुत्सानांत्रयः आंगिरसमांधातुकौ त्सेति कण्वाः औपमर्कटायनाः बाष्कलाः पौलहस्तिनोमौजिभाजयः मौजि

गंधाः विजयाजयाः वाजश्रवसः भारुडाः भारुडारमणाः सणामर्कटाः गर्दभाः प्राकासराः शाकटायनाः गोदायनाः शानायनाः रामायणाः
शोवेरिणान्नारिणाः आर्यादयश्चतुराः श्यामायनाः २२ इतिकण्वाः तेषांचत्रयः आंगिरसजमीतुकापवेति आंगिरसपौरकापवेति वा र
थीतराः हस्तिदाः सिकाक्षयनाः नैतिरक्षयः सैल्यः मिलोभायनाः सावहवाः भैक्षवाहाः हेमगवाः वैरूक्षापिरूपाः अंगुष्ठाः अष्टादंष्ट्राः ए
षदशवाः १५ इत्येतेरथीतराः तेषांचत्रयः आंगिरसवैरूपरथीतरेति आंगिरसवैरूपपार्षदशवेति वा अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदशवेति वा अत्ययो
र्व्यत्ययो वा विष्णुहृद्वाः शठाः मरणाः मद्रणाः भद्रणाः भद्रयः बादरायणाः वाल्मज्रायणाः सात्वकपसात्यकायनाः नैतुंघाः स्तुत्याः भा
रुण्याः वैहोटाः देवस्थायनः क्षात्रिणाः छत्रिणाः होत्रिणाः सत्रिणः जतृणाः वज्रिणाः कर्तृणाः शांवरायनाः औपमीतयः औपगवयः
१५ इत्येतेविष्णुहृद्वाः तेषांचत्रयः आंगिरसपौरुकुत्सवासदस्येवेति सुद्रुलाः सात्यमुग्रयोहिरण्यस्तंबयोहंसजिह्वाः देवजिह्वा अलबाल्यः
विडालादयः आघ्रादयः सजयः छत्रहृयाः तारणाः कार्यभासिताः हिरण्याक्षा दीर्घजिह्वाः हिरण्यगर्भाः भिंदयः १९ इति सुद्रुलाः तै
षांचत्रयः आंगिरसभार्याश्वमोद्रुत्येति आद्यस्ताक्ष इति वा आंगिरसताविमोहल्येति वा एषांकेवलं आंगिरसांस्वस्वगणंहित्वा परस्परं
पूर्वैरंगिरोभिश्च विवाह एव सगोत्रत्वाभावाद् द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च हरितकुत्सस्योस्त्वविवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् हरितकुत्स
पिंगशंखदर्भभैमगवानामित्याश्वलायनेन सर्वप्रवरसाम्योक्तेरित्याहुः इतिकेवलं आंगिरसः अथात्रेयाः तैचत्वारः अत्रयः गवि

धिराः वाङ्मूतकाः मुङ्गलाश्च अत्रयोष्मूरयः छन्दयाः छन्दोगेयाः पौपिकाः मौहलयः सौवालगलाः छागलाः सुतृणविन्दवः भार्गवतपः मा-
लरुचव्यालयः सौचव्यानयः कामर्यानयो दाक्षाय स्ते दहामायितथाः औदालकयोद्रोणभावाः गौरीग्रीवयाः माविरिणः शैशुपालाः कृ-
ष्णात्रेयाः गौरात्रेयाः ऋक्षात्रेयाः नीलात्रेयाः श्वेतात्रेयाः श्यामात्रेयाः महात्रेयाः गालेयाः वालयाः शोम्नेयाः वामरथ्याः श्वेतभावाः शो-
द्रेयाः गोपवनाः भारद्वाजायनाः इन्द्रातिथयः शौरवरयः आहायगाः पवनाशाः किकिदिवयः शौनककर्णयः सौश्रुतयः सौरग्रीवः कैरंज-
यः जैत्रायणाश्चेकयः बाहुतंत्राः बाहमित्राः जानुकयाः पतंजनाः भागमादनाः सौरव्येयाः सारायणाः सौक्तचराः अर्यमथाः गोपन्याः कल्-
जिह्वाः उद्गरग्रीवयोवैडाक्यः शाकलायनाः गौणीपथाः बलदाः भागपादाः आर्घ्यायणाः बादर्यायणाः मांगलाः बाहुदंतयाः भागलेयो-
हणात्रेयाः दत्तात्रेयाः शैस्वयः करायणाः नीशायनाः रश्म्याः वृषादुलाः वामरथावैश्वानकयः शोधूलकः निकलाः ९४ इत्यात्रेयाः आद्या-
त्रयइतिकेचित् तेषांत्रयः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति गविष्ठिराः दक्षयोमलंदनाः और्णनाभयः चांद्रात्रेयावैजवापयः मौजकेशाः
पूर्वातिथयः श्यामपुष्पयः शिलंदलंदलयः ब्रह्मपुष्पयोव्याघ्रपुष्पयोसौपुष्पयः कणशीयवकः हिरण्यपुष्पयः कालासयकालशीर्षयः सू-
क्षयः वलयः घृतपः पार्ष्णयः कटुकयोमैत्राण्याः शिरीषकाः २४ इतिगविष्ठिराः तेषांत्रयः आत्रेयार्चनानसविष्ठिरेति आत्रेयगाविष्ठि-
रपौर्वातिथ्येतिवा वाङ्मूतकानांत्रयः आत्रेयार्चनानसवाङ्मूतकेति मुङ्गलाः शालिसंधयः अर्णवाः बौधाक्षावैतवाहः शिरीषयः शालि-

मताः गौरिताः गौरिकाये वाजवतः १० इति सुझलाः पूर्वातिथय इति केचित् तेषां त्रयः आत्रेयार्चनानसर्पोर्वातिथेति कृषिसन्धेपं
चाफ्रातः अतिथयः वामरथ्याः समंगलाः बीजवापाः धनंजयाश्च आद्यचतुर्णां आत्रेयार्चनानसर्गाविधिरेति वा समंगलानामत्रिसु
मंगलश्यावाश्वेति वा धनंजयानां आत्रेयार्चनानसधानंजयेति बालेयाः डालेयाः कौद्रेयाः शौफ्रेयाः वामरथ्याः गोपवनाः इत्यत्रे-
पुत्रिकापुत्रास्तेषां त्रयः आत्रेयवामरथ्यापौत्रिकेति अत्रीणां सर्वेषामविवाहः सगौत्रत्वात् सप्रवराच्च इत्यत्रयः अथ विश्वामित्रा-
स्ते दश कुशिकालोहिताः रौक्षकाः कामकायनाः अजाः कताः धनंजयाः अघमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकोशिक इति कुशिकाः पार्णतजयाः
वारक्याः औदलयो माणयो हृहदग्नयः आलवयः आयहयः आयधप्याः कामंत्काः बद्धकथाः चिकिताः कामकायनाः शालंकायनाः का-
त्यायनाः लौकाः गौराः सौगंतव्याः यमदूताः आनभिन्नाः तारकायणाः चौवलाः जाबालयो बाह्वल्क्याः वितंडानुबलयः सौश्रुतयाः औ-
यगहृतयः उदंपरयः साष्टग्याः श्यामेयोः चैत्रेयाः तालोच्चतराः मयूराः सौमत्याः चित्रतवयाः स्थाततायनाः मानवः ततवः मांतवः यक्षा-
न्यतशब्दाः बाभ्रव्याः कालायाः उत्तरयो देवजाताः एलकपउलूकाः बाभ्रव्याः शालाः विशालाः कालवचाः संधवायनाः सौरधयः का-
रीषयः संसृत्या ऐलोप्याः पार्योदरयः क्षरयः पडलयोगालवाः बहूतयो धतंडावलशंकवः श्यामायनाः कात्याः वालरिवल्याः योज-
यः सौमेयाः आश्वलायनाः आवाहाः उद्धरवलाः जैमिनयः सांक्रतेयाः ऐधेयाः साक्ष्याः इति कुशिकाः तेषां त्रयः वैश्वामित्र

देवरातोदलेति लोहिताः कृडकयाः चाक्रवर्णायनाः तानायनाः वासकणेष्टकाः ६। इतिलोहिताः रोहिता इतिकेचित् अष्टकावाते-
 षां त्रयः वैश्वामित्राष्टकलोहितेति अंत्ययोर्व्यत्ययोवा वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेति वा द्वौ वा विश्वामित्राष्टकेति वा रौक्षकाः सोदहत्यः
 रेवणाः ३ इति रौक्षकाः रेवणावा तेषां त्रयः वैश्वामित्ररौक्षरैवणेति वैश्वामित्रगाथिनो रेवणेति वा कामकायनाः देवश्रवसः श्रो-
 मनाः ज्यमकायनाः ५ इति कामकायनाः श्रोमतावा तेषां त्रयः वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवतरसेति अजाः मार्गमित्राः माधुच्छंदसा इ-
 त्यजास्तेषां त्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंदसा ज्येति कताः ओंदुवरयः शैशिरयः तैकायनाः स्तोकायनाः ताक्ष्यायनयः कात्यायनयः क-
 राभयो बालकेयाः शालंकायनाः मौजहायनाः गांगायनयः कालयो वेदायनयो गोदायनयो मोदायनयो मेदायनयो वैनायनयो रामणयीरा-
 नकयो मौजायनयः ३२ इति कताः तेषां त्रयः वैश्वामित्रकात्याकीलेति धनंजयाः पार्थिवाः मंदकाः बंधुलाः पाणिलाः वैत्रेयाः परि-
 कृचयः इति धनंजयाः तेषां त्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंदसा धनंजयेति वैश्वामित्रमाधुच्छंदसा यमर्षणेति वा अयमर्षणानां त्रयः वै-
 श्वामित्रायमर्षणकौशिकेति पूरणाः वारिधापयंताश्च तेषां द्वौ वैश्वामित्रपौरणेति वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति वा इंद्रकौशिक-
 नांदौ वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति क्वचिदप्येकादशोक्तः आशमरथ्याः साहुवाः गाथिनाः वैपावा हिरण्यरेतसः स्रवर्णरेतसः कपोत-
 रेतसः शालकायनाः घनकौशिकाः कथकाः रोहिणा इति आशमरथ्याः योरमुखाः कामुकायनाः कामलायनाः बध्वलाः पाणितयो

सं.को.
१९०

तेतुलांगुलयः कौशिकाः इत्याश्वरथ्याः कुशिकाइतिकेचित् अजाइत्यन्यतेषांत्रयः वैश्वामित्राश्वारथ्यवाधुलेति साहुलाः माहु-
लाः माहुलाः कहुलाः ऐमिलाः एदलाः शानातपाः कामलायनाः सातवयः जातवयः १३ इतिसाहुलाः तेषांत्रयः वैश्वामित्रसा-
हुलमाहुलेति गाथिनाश्चैद्दालकयः उदवासाः रोक्यकाः आज्योदुलाः रेणुकाः इतिगाथिनाः रेणवइतिकेचित् उदवेणवोवा ह-
यंश्वावा तेषांत्रयः वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति रेणुवेतिक्वचित्साठः वैणवानांत्रयः वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति हिरण्यरेतसांद्दौ वै-
श्वामित्रहैरण्यरेतसेति रुवर्णरेतसांद्दौ वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति कपोतरेतसांद्दौ वैश्वामित्रकपोतरेतसेति शालंकायनाः शाला-
क्षाः लोहिताक्षाः लोहिताः जन्हवः इत्येतेशालंकायनाः कौशिकावा जन्हवोवा तेषांत्रयः वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति ध-
नकौशिकानांद्दौ वैश्वामित्रधनकौशिकेति कथकाः क्रथकाः अतृद्यपाः उत्तृण्याः ४ इतिकथकाः तेषांत्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंद-
सरौहिणेति विश्वामित्रगणानां परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च इतिविश्वामित्राः अथकश्यपाः तेषांत्रयः निभ्रुवाः
रेप्ताः शंडिलान्भ्र निभ्रुवाः कश्यपाः अष्टांगिरयो मठराः ऐतिशायनाः आश्रून्या वैशिष्टाः धूम्राः धूम्रायणाः सैम्याः धम्यायणाः स्रवहृक्षाः राया-
यणाः वैवकपयः सुरायणाः स्त्रागव्याः सैनयः स्थैलकेशयः वार्षकयः ओपव्याः लाक्षायणाः कौष्ठवोजीवनयः स्वाहायणाः रोहितायनाः गमित-
कुंभाः पिंगलाक्षयः ओडलयः आरयणाः पौलयोवैकर्णयः कौपीनकेयाः धूमलहाणयः सराः गौरिवायनाः महाचक्रेयाः पैठिनस्याः

१९१

विषगणाः दाक्षायणा योभालं दजाः शंखमित्रेयाः हरित्याजाः मात्स्याः रमणयः साविश्रवसो वैशंपायनाः स्वरंकयः कासल्यः उत्का
यनयो नार्जलयकाः कासकायनाः देवाः होतारः स्रुचक्रयः रवरेभा अयस्थूणाः सागुरयः पाथिकयाः गोमयनाः हिरण्यवायाः अग्रयो देव
यः सौर्याः मुसलाः आविश्रेण्याः उदलीमंत्रिताः वैकर्णयः स्थूलिबिंदवः आग्रायणाः मोषकाः नतिकायनाः औपप्रतिमाः साराहरेयाः कै
रंजाः वैकेताः मानृत्यारैवकयोभौवनाः चैत्रगाः आह्मगायका देवयाताः सोमयागाः शत्रुहयः काचायनाश्चक्रधर्मिणः महाचक्रधर्मि
णः श्रेपयणाः हार्करयः दाक्षयाणयो हस्तयो दासयो वात्स्यपाणयो हास्तलायणाः अश्वरातायनाः कौसीरकाः रवगादाः अग्नि-
शर्माणः कैकशयाः काश्चहायणा विहायना हस्त्यासानुश्रुता हटितायना मार्गणा सोमश्रुवाः ज्ञानराधात्स्यामा पक्षाबध्नवो वोजिवा
हायनाः बाह्मकायनाः सामनयाः गाष्टायनाः वात्स्यायनाः वाष्टायनाः नागशिरसः शौकयाः ज्ञानहस्तयो भवनंदयो प्रतिश्रवाः प्राति
थेयाः कैजालयः कांडवायनाः पैलमेलयः ब्राह्मकायणाः कौषीतकाः मारीचाः कामेयाः नकपोलवणीवभिक्षवः १४ इति निधुचाः ते
षां त्रयः काश्यपावत्सारनैधुवेति रेभाणां त्रयः काश्यपावत्साररैप्येति शंडिलाः कोहलाः पावकाः वापिकाः औदमेघाः सौदानवाः
सावनसाः कारेयः कौकंदयः तैक्षिमाहवयः महोदकयः कोदायः माजयनाः सागावंशाः स्वावंशायनाः वात्सभालयो गोभिलाः वेदा
यनाः वात्स्यायनाः बहूदरयः रवार्दतीमुरवाः हिरण्यवावाः नेदेहाः गोमूत्राः वाक्थशठाः जानंधरयो धन्वंतरयो एकरवंडाः गर्दभीमुरवाः

अजावंशा-स्तृणबिंदवः कोकिलाः पैप्पलादयोजलंधवाः गोशिलाः शत्रुगायनाः जीमाः पिप्पलाः शिंजाः केशिलाः मुंचमयूराः वैदान-
वाः कौवल्यः कौरंडरजः उत्तराः स्रजातपूरान्नेरलाः स्रकवतवः कुंडलाः बहुपिंडाः हेषुयः चटापनाः महोकोरलयः कुहुलाः महलामंग-
लाः धवलाः कैराताः पर्यशवाः पुजांजलयः परिणाः ६३ इति शोडिः तेषां त्रयः काश्यपावत्सारशांडिलेति अंत्यस्थाने देवलोवा
असितोवा काश्यपासितदेवलेतिवा अंत्ययोर्व्यत्ययोवा शांडिल्यासितदेवलेतिवा शांडिल्येतिक्वचित्पाठः असितदेवलशांडि-
ल्येतिक्वचित्पाठः असितदेवलशांडिल्येतिभवदेवः होवा देवलासितेति काश्यपानां परस्परमविवाहः काश्यपस्य प्रियमाणतया मत्तया
वानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्समवरत्वाच्च इति काश्यपाः अथ वसिष्ठाः ते चत्वारः वसिष्ठाः कुंडिना उपमन्यवः पराशराश्च वसिष्ठाः वै-
तालकवयः करकवयः सारवल्याः गारिश्मवसाः आश्वलायनाः कपिल्लाः सोविहृदाः व्याघ्रपादाः बाल्यकायनयो गायनयो नवाव्याः
जातूकण्ठ्याः रोधामयाः कौमोजयः कौलायनाः स्रवाहारिताः कांडहृदयः सोपवत्सायनाः आलाभायनाः लोमायत्याः स्वस्त्याः
कार्षिताः पार्थिकायनाः पाणीवल्काः देवनाः गौरव्याः विश्वायनाः वाहकथयः अवकितयो वस्वयाजयाः पूतिमाषाः समवेषाः औप-
गवाः वैष्णवाः सात्वालायनाः औडलोमाः गोपायनाः धोवयो पालिसया वाग्रथया आपःस्थूणा ब्रह्मपुरेयाः स्वस्तिकाः पांडुलयोगो-
धिलयो मालोहवयः ब्रह्मवल्यश्चोलयः चौहिश्मवसो याज्ञवल्क्याः रावणो यो मौलेयः कौलयाः औपलोमाः आश्वलायनाः मिथोवल्यः

चंडालयोगोडिलयो व्यालाहवः स्यानुमाशवाः स्रुपाश्वयोः दासव्याः अलिशयाः आर्जवाक्षयः ६५ इतिवसिष्ठाः तेषामेकः वासिष्ठे
ति त्रयोवा वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरदस्विति कुंडिजाः लोहितायनाः गुग्गुलयोः श्वरथाः बाहवाः क्रौंक्रौल्याः सांगतिनः कायठवः पेरुकाः
नवग्रामाः हिरण्याक्षायणाः पैप्पलयलादयः सौगम्येक्षितामाध्यंदिनाः सोमयक्षयः सोस्थयो घृतयोत्रैश्वंगाः लोभायनाः गोवनाः वि
धंकषयो मैत्रावरुणाः २५ इतिकुंडिणाः तेषां त्रयः वासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिण्येति उपमन्यवः औदलयः मांडलेखयः कापिजलाः जा
लागताः तपोलोकाः त्रैवर्णाः पर्णगिरयः सादाक्षराः सौलालयो महाकण्वायनाः बालशिरवाः औद्गहनायनाः वलायनाः भागवित्तायनाः
कुंडोदरायणाः त्र्यक्षणेयाः वात्यकेयोवाकैयः सरावणाः कण्वायनाः कालाक्षाः दशोरकाः कृष्णाः तारायणाः पालंकायनाः उद्गाहाः
कौरव्याः क्रोधिनीमानेयाः ब्रह्मवल्लयो माशरावत्याः सारव्यायनाः गोत्ररथाः स्रुहाकाश्यामथोरास्थेयाः औपलेखयोगापोदंतयः कौमा
राकांडोदरयः वक्रदर्शयः कारपुरयः कौलमयः व्याघ्रायणाः रौक्षहेमयोनाहुलयो बाहुलयो कालपायनाः भागुरायणाः शांकर्षाः मुंचका
यनाः पाथश्रवसः मारायणाः वादकायनाः स्तंभायनाः धीतुहयो भागहयः कौरकृतः कशानयाः ७० इत्युपमन्यवः तेषां त्रयः मुंचुकायनाः
पादकायनाः वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरदस्विति आभरदसव्येतिक्वचित्पाठः वासिष्ठाभरद्वाजेन्द्रप्रमदेतिवा आद्ययोर्वा पराशराः कांडश
या वाजयोवाजिमंतयो मैमतायनाः गोबालयः प्रागेहयः वैकलयः प्लक्षयः कौकुचादयो हार्यश्वयः कात्याः पनयोगोपेयाः स्थानयोवा

रुणयो भालर्वाः वाजरयः क्रैमतरयः कृष्णाजिनाः कापिस्तरवाः स्वाध्यायनयः श्वेतयूपयः पौष्करसादयः गाग्यादयः नार्णयाः श्रौतुहवो
लयाजेनयाः पार्थेयाः कारुजायनाः काष्ठापनाः शोकयोवा श्रौयनाकपिश्रोताः स्कन्धित्याः मोडिकाः शानयातयाः पठिकाः वधिकाः
तिलयूपयः स्वालायनाः क्षौमयोहर्यावयः शिवयः इर्षाकहस्ताः ४७ इतिपराशराः तेषांत्रयः वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति एषाव-
सिष्ठानांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च इतिवसिष्ठाः अथागस्त्याः तैदश अगस्त्यः इध्मवाहाः सोमवाहाः यववाहाः
दर्भवाहाः सारवाहाः पूर्णमासाः परणिनः हिमोदकाः पाणिकाश्च अगस्त्ययः करंभयः कौशल्यः समेधसः सोमयोषुवोगाधरायणाः
पुलस्त्यः पुलहाः क्रतवः कार्णाटाः महेंद्राः ११ इत्यगस्त्यः तेषांत्रयः आगस्त्यः महेंद्राः मयोषुवेति इध्मवाहाः विशालाद्याः फा-
लायनाः औपदहनयः कल्पषाः दंडयोलावणयो लव्यावरंडयो वैरणयो सुदोदरयाः सैवथयः शाल्यातयाः मौजिलतः पायोहताः हारित्री
वाः रोहिण्यामौशल्यः सैवराः सामरायणाः कैकर्णायनाः मार्गायणाः आन्वार्याः शालंकायनाः उपकल्पकायमयो वारितायोवात्यायन-
यः क्षौमिनयो लाशयः साकाक्षयस्तंडयोलाज्यायनयो तृद्रोगयो प्राहुराक्षयो पंडोहताः कुंड्याक्षयः उपकुलाः अर्बुदाः शैवायुधाः
परहताः चैत्योरंदयः औकुलाः वैरंड्योगव्यादयो दाम सौम्यादयः ब्राह्मण्याः पुत्रयोवासिष्ठायणाः शारंगराः फायवचनाः ५२ इती-
ध्मवाहाः तेषांत्रयः आगस्त्यदाढ्यं च्युतेध्मवाहेति दापेतिवापाठः एकोवा आगस्त्येति संभवाहानां सोमद्राहानां शोभदाहोत्यो-

पूर्वाचैव एवं सोमवाहीनांच नुणोतत्तन्नामांत्या पूर्वाचैव पूर्णमासानां पारणिनांच त्रयः आगस्त्यपौर्णमासपारणेति हिमोदकाः अक्रः
 शक्राः शुक्राः हसाश्वासाः हेमवर्चयः इति सोदकास्तेषां त्रयः आगस्त्यहैमवर्चिर्हैमोदकेति पाणिकाः विमिलयः मामितकलयः वि
 नायकाः नंदयोधिलाः विलयः इति पाणिकाः तेषां त्रयः आगस्त्यपौर्णमासपाणिकेति अगस्तीनां सर्वेषां परस्परमविवाहः सगोत्र-
 त्वात्सप्रवरत्वाच्च इत्यगस्त्ययः अथ द्विगोत्राः ते त्रयः शौंगशैशिरयः संकृतयः लोगाक्षयश्च तत्र भरद्वाजाच्छुंगाद्वैश्वामित्रा
 स्य शैशिरैः क्षेत्रे जातः शौंगलेशिरिनामतद्गोत्राणां पंच आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाशौंगशैशिरैति अंत्योकात्यात्कीलेति वा त्रयो वा
 आंगिरसकात्यात्कीलेति आद्योभारद्वाजो वा एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां नान्वयः संकृतयः पूतिमाषास्तंडवः शंबवः शौंगवाः
 सैव वयाः जानकयः तैराद्याः सरव्याः ऋषनयः वारायणायः सहयोगांगये लोगाक्षयः तालानागहयोधिलातयो बीभीतिकाः तैलयः
 परिभवाः वैय्याग्रपादाः श्रौतायनाः चंद्रायणाः मलकाः शात्तायनाः आर्षण्याः हारिनिवाः पौलाः व्याघ्रपाः २८ इति संकृतयस्तेषां-
 त्रयः आंगिरसगौरिवीतसांकृत्येति शान्त्यगौरिवीतसांकृत्येति वा अंत्ययोर्व्यत्ययो वा एवं संकृतीनां वासिष्ठत्वं तावदस्ति आप
 स्तंबादिभिर्वसिष्ठगणमध्ये पाठात् वासिष्ठशक्तेः पाक्षिकवरणाच्च आंगिरसत्वमप्यस्ति बोधायनेन केवलांगिरोमध्ये पाठात्
 आंगिरसप्रवराच्च तेनैषां सर्वैर्वासिष्ठैरविवाहलोगाक्षिभिश्च सहाविवाहः सगोत्रत्वात् किंचित्प्रवरसाम्याच्च केवलांगिरोगणेश्च

संज्ञैः
१९३

विवाह एव सगोत्रत्वाभावाद् द्विप्रवरसाम्याभावाच्च केचित्तु भरद्वाजास्थितत्वात् भारद्वाजांगिरसत्वमाश्रित्य भरद्वाजानां शौंगशैशि
रैः सहाविवाहमाहुः तन्नेच्छन्ति वृद्धाः केवलांगिरसां मध्ये पाठात् भरद्वाजस्य सत्तयाचुदत्तेः कपिवज्रापकाभावात् प्रयोगपारिजा
तेतु काश्यपैरेषामविवाह इत्युक्तम् नव्याश्च केचिदाहुः तत्र हेतुश्चित्यः लौगाक्षयः दांभायणाः मैत्रवादयो देहकालेयाः कापुटयः का
लपाः कंसपात्राः बालकामनयोनित्यरातादयः ओदकयोकोनामयः सौनामयः सैतिकपौष्टिमैराः निष्ठयः ऐषिकयः सौससिकयः
सौरंध्रयः चोषणायो कालकयो राजवाहयः अनष्टयो सिरुरंयो राजवचयः सैरयः रिवरो दवाहयो सजसकवयः सौरंध्रयः पिंगाक्षयः काकु
लयः शाकलयः रावफालयः सैकयः सायुधयः शरद्वंताः औपवत्यकराः सौतपाः १९ इति लौगाक्षयः तेषां त्रयः काश्यपावत्सारवासिष्ठे
ति काश्यपावत्सारवासितेति वासिष्ठावत्सवः काश्यपेति वा एते हर्वासिष्ठाः नक्तकश्यपाः एषां वसिष्ठकश्यपाभ्यां संकृतिमिश्राविवा
हः सगोत्रत्वात् केचित्सप्रवरत्वादपि पारिजातधृतसंग्रहस्मृत्यर्थसारयोस्त्वन्येषु बुक्ताः देवरातानां त्रयः वैश्वामित्रदेवरातौ दलेति ए
षां जमदग्निविश्वामित्राभ्यामविवाहः जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परमिति संग्रहाक्तेः
बोधायनादिभिर्जामदग्न्येषु देवरातस्यापि पठितत्वात् जामदग्न्यत्वं चित्यमिति केचित् अन्येतु और्वस्यैव मृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः
जमदग्निस्तपोधीर्यो जज्ञे ब्रह्मविदां वरः मध्यमश्च शनः शोपोः शुनः पुच्छः कनिष्ठक इत्युक्ता देवैर्दत्तः शुनः शोपो विश्वामित्राय भार्गवः

१९३

देवैर्दत्तः सर्वेयस्माद्देवरातस्ततोभवेदिति हरिवंशे देवरातस्य जमदग्नि संबंधस्य कथनाज्जामदग्न्यत्वमुपपन्नमित्याहुः धर्मप्रदीपे तु माता
महैः शुद्धजामदग्न्यैर्देवरातादीनां न विवाह इत्युक्तम् वस्तुतस्तु हरिवंशश्रीभागवतादौ भार्गवत्वं तावद्देवरातस्य निःसंदेहमवगम्यते तन्नि
र्वाहश्च जामदग्न्यैर्केवलभार्गवान्यतरत्वेनैव वाच्यः न च तत्साधको बोधायनादिपाठे स्ति भवति तु संग्रहगता देवरातानां जामदग्न्यैरवि
वाहोक्तिर्जामदग्न्यत्वसाधकासती भार्गवत्वनिर्वाहकरीयद्यपि जमदग्निभातृत्वं साक्षान्न जामदग्न्यत्वसाधकं तथापि जमदग्नेर्जामद-
ग्न्ये बिदेषु मत्स्यपुराणोपाठास्ति न्हम् जामदग्न्यत्वं तदनुजदेवरातस्यापि जामदग्न्यत्वसाधकः न त्द्ये कस्मादृषेरुत्पन्नयोः स्मिन्नगोत्रत्व
प्रवरत्वसंभवः न च बिदोर्गतजमदग्नेर्देवरातज्येष्ठाप्तेर्देमानाभावः भार्गवत्वविवाहकसंग्रहस्यैव तन्मानत्वादित्यलं धनं जयानां वि
श्वामित्रमधुच्छंदसधानं जयेति एषामत्रि विश्वामित्राभ्यामविवाहः जातूकर्ण्यानां वासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति एषामत्रि वासिष्ठा-
भ्यामविवाहः वामरथ्यादीनां पूर्वोक्तानामत्रिपुत्रि कापुत्राणामत्रि वासिष्ठाभ्यामविवाहः अत्रि विश्वामित्राभ्यामिति केचित् कपिलानां पं
च अंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवादनमातवचसेति एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः तत्र कपिलस्य विश्वामित्रसंबंधे मानाभा
वः वैश्वामित्रं देवरातं प्रकृत्य तस्यैते कापिलेयवाप्तवा इति ऐतरेयि ब्राह्मणगत कापिलोक्तैर्लिङ्गविधयामानत्वात् कपिलानां वैश्वामि
त्रत्वाभावे कापिलानां वैश्वामित्रत्वानुपपत्तेः कतानां त्रयः वैश्वामित्रकात्याकीलेति एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः

यद्यपि तन्नामपि दत्तकदीनां द्वयोरपि पित्रीः समगोत्रैरविवाहः यथाह प्रवरमंजरीकारः एवं पुत्रिका पुत्रदत्तक्रीतादीनामपि-
द्वयोरपि गोत्रयोरविवाह इति यत्तु मनुवचनं गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेदंतिमः कृतः गोत्ररिक्त्यानुगः पिंडो व्यपेति ददतः स्वधा इति
दत्तकादेर्जीवतः आर्षे च वरणाभिवादादिपुंस्करणे मृतस्य च श्राद्धदेवतात्वे जनकगोत्रसंबन्धनिवृत्त्यर्थं विवाहस्तु जनकगोत्रायाः निषिद्धा
एव स्वस्य च जनकगोत्रसंबन्धाभावेन तस्याः स्वगोत्रत्वाभावेऽपि पितृसगोत्रत्वात् असगोत्राचया पितुरित्यत्र पितृग्रहणस्येदमेव प्रयोजनमि-
ति स्मृतिचंद्रिकादौ दत्तकमिति संक्षेपः सर्वेषां च द्यामुष्यायणाणां गोत्रद्वयसंबन्धिप्रवरणप्रसक्तौ व्यवस्थामाहाश्वलायनः तेषामुभयतः
ग्रहणीतैकमितरतो द्वावितरतो द्वौ चैतरतस्त्रीनितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोस्ति न पंचानामिति प्रवरणमांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवैश्वामि-
त्रकात्याकीलेतीति विशेषांतरं कात्यायनलोगाक्षी ऊचतुः पूर्वः प्रवरउत्पादयितु रुत्तरः प्रतिग्रहीतुरिति अतएव न चतुरो वृणीत इति
निषेधो न नित्यामुषादाविति उक्तं च पारिजाते संग्रहे द्यामुष्यायणकार्ये च दत्तकक्रीतकादयः गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वात्पाः शौंगशैशिरयोर्यथे-
ति तथानारायणहृत्तो दत्तक्रीतादीनां जनकपालयोगोत्रनिषेधः शौंगशैशिरग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् इति यथाचक्रियाभ्युपगमात्
क्षेत्रे बीजिनेयत्वादीयते तस्येह भागिनौ हृष्टौ बीजीक्षेत्रिक एव च फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बिजिना तथा अत्र पक्षेत्रिणामर्थो-
बीजाद्यो निर्बलीयसीति मन्त्रैः क्षेत्रजस्याभिसंधिर्नैव द्यामुष्यायणत्वं तथा दत्तकादिष्वपीत्यत्र मानमस्ति सर्वेषां तत्वे तूक्तं ग्रं-

य एवेत्यलम् इति द्विगोत्राः अथ क्षत्रियवैश्यानां क्षत्रियाणां मनुगोत्रं मानवैलपौरुषरवसेति प्रवराः वैश्यानां भलंदलगोत्रं भा-
 लंदलवात्सप्रमांकिलेति प्रवराः यद्वा पुरोहितप्रवरा एव तेषामिति पक्षद्वयं सूत्रकारैरुक्तम् मिताक्षरादयस्त्वंत्यपक्षमेव स्वीचक्रिरे-
 तत्र हेतुः नचादौ आगस्त्याष्टमसप्तम्यर्ष्यपत्यत्वरूपं गोत्रलक्षणाभावात् प्रवरमेजरीकारस्ततयोरैकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्परम-
 विवाहप्रसंग इति हेतुमाह तस्मात्पुरोहितगोत्रप्रवरादेवेति राजर्षिप्रवरणस्य चाभिषिक्तविषयत्वं राज्ञामित्यर्थः न क्षत्रियाणामिति
 तद्गोत्रेत्यत्र च तच्छब्देन पुरोहितपरामर्शः तस्यैव मुख्यतोगोत्रसंभवाच्छोरुत्तरसंवादलाभाच्चेति सर्वथैव सिद्धमेतत् विवाहे क्ष-
 त्रियवैश्यानां पौरुहित्यप्रवरैक्यप्रयुक्त एव निषेध इति बहवः वस्तुतस्तु पौरुहित्यान् राजविशान् राजर्षान् वाराजान् सर्वेषां मानवेति संशये
 इति सूत्रं ह स्वा प्रथमभागे येन मिताक्षराकारेण लिखितः सकथमेवं वदेत् यद्यपि प्रातिस्विकगोत्राभावात् प्रवराभावः तथापि पुरोहि-
 तगोत्रप्रवरौ वेदितव्याविति तस्यैव सूत्रस्य वाक्यशेषे प्रातिस्विकप्रवरदर्शनात् अतो लक्षणां स्त्रियमुद्बहेदिति विवाहाधिकारात् तन्नि-
 र्णयोपयोगिना पौरुहित्यान्यप्रवराणामभावस्तदभिप्रेत इति गम्यते तथा च स्मृत्यर्थसारे गुरोः सगोत्रप्रवरानोद्वात्साक्षत्रविद्वज-
 नैरिति कर्मणितुवरणादौ भवतु विकल्पः उक्तसूत्रस्य कर्मधिकारप्रवृत्तेः सोपिव्यवस्थितः येषां कुले यादृशं वरणमागतं तथैव क-
 र्तुं मुचितमिति विप्रेष्वपि व्यवस्थादर्शनात् अभिषिक्तराजस्तु पौरुहित्यानां राजऋषिभिः समुच्चयः क्षत्रियवैश्ययोः पौरुहित्यान् रा-

संको.
१९५

जर्षीन्वेतिसत्याषाढसूत्रव्याख्यावसरे शंबरस्वामिनायथोक्तं वाशब्दः समुच्चये कुतः राजन्ये अतिज्ञापनार्थं तद्गोत्रपरिणयनप्रतिषेधा-
र्थमिति गतश्रीप्रदर्शनार्थवचसीवराजन्यः शब्दोक्ताभिषिक्तपरः अतिशब्दश्च ते पंचातिवृणीते इत्यत्र प्रसिद्धपंचाधिकनिषेधः प्रतिप्रस-
वार्थः समुच्चये तदवश्यंभावात् उक्तं च तेनैव प्रवराध्यायांत्यस्याथ राजर्षयो मानवैल्ल पौरुखवसेतिसूत्रस्य व्याख्यावसरेपि उक्तसमु-
च्चयांतर्गतेति अथ गोत्राज्ञाने उपनेताचार्यस्तद्गोत्रप्रवरैरेव कर्मणि विवाहा विवाहौ च अथासंप्रज्ञातबंधुमाचार्यद्वामुध्यायणाननु-
ब्रवीताचार्यप्रवरंवृणीतेति बोधायनवचनात् आचार्यगोत्राज्ञानेतु आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तद्विजः स्वयम् दत्त्वात्मानंतु कस्मैचित्
तद्गोत्रप्रवरं भवेदिति यत्तु गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपगोत्रमिष्यते इति तदाचार्यगोत्रज्ञाने सत्वे च विवाहातिरिक्तविषयमिति वृद्धाः
अथ मातृगोत्रे निर्णयः मातुलस्य सुता मूढा मातृगोत्रांतथैव च समानप्रवरान् चैव त्यक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति मातृगोत्राया विवाहो नि-
षिद्धः यद्यप्येकगोत्रत्वं सदृशगोत्रत्वं चेति द्विविधसगोत्रत्वमुक्तम् तथापि मातृगोत्रेऽप्येवमेव वर्ज्यम् मातृगोत्रं यस्यास्तामिति व्या-
ख्यानेनैव तस्य प्रतीतिः मातृश्वगोत्रद्वयम् प्राग्विवाहासि तृगोत्रं उर्ध्वं भर्तृगोत्रं स्वगोत्राद्भूष्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे एकत्वं-
सागता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके इति वचनात् पितृगोत्रस्य स्वोत्पत्तिदशाया मनुवृत्त्या स्वगोत्रेणैव निषेधः तेन परिशेषान्मातृगोत्रपदे-
न मातामहसगोत्रस्यैव निषेधः तस्य स्वोत्पत्तिदशाया मनुवर्तमानस्य सगोत्रत्वप्रयोजकत्वाभावात् अतएव पुत्रिकायां गंधर्वविवाहा

१९५

दायांचदानभावेनपितृगोत्रसंबंधस्यानुवृत्तेः स्वोत्पत्तिदशायापनुवृत्त्यातस्यस्वगोत्रत्वादेवनिषेधः ब्राह्मादिविवाहोदायांतुपितृगो
 त्रसंबंधनिवृत्तावपिभूतपूर्वगत्यामातामहगोत्रस्यैवमातृगोत्रत्वेननिषेधः परिशेषात् एवंचपुत्रिकागंधर्वादिविवाहोदासूतानांसर्वेषां
 मातृगोत्रवर्ज्यं ब्राह्मादिविवाहोदासूतानांसर्वेषांमातृगोत्रत्वंनवर्ज्यं किंतुमाध्यंदिनीयानामेवमातृगोत्रमिति सत्याषाढोक्तेः शिष्टा-
 चारोप्येवमेव केचित्तुस्वस्यवचनस्यनिर्मूलत्वात्सर्वेषांमातृगोत्रवर्जनयुक्तमिति युक्तंतुशिष्टाचारसहकृतवचनान्माध्यंदिनानामैवतद्व-
 र्जनं निर्मूलत्ववचनंतु प्रामाणिकानांनयुक्तंपराक्रांतंवातत्रसूरिभिरित्युपक्रम्यते कृत्स्नक्ष्माललवर्तिपंडितजनालंकारचूडामणिर्गो-
 दातीरजनिर्गुणोच्चयरवनिर्नाम्नापदेवोयणीः तत्सूनोरिहजीवदेवकृतिनः सद्धर्मशस्त्रेकृतौगोत्राणांप्रवरैःसहेयमभवन्निर्णी-
 तिरीशार्पणा १ इतिगोत्रप्रवरनिर्णयः एवंभार्यात्वप्रतिबंधकानिसापिंड्यसगोत्रत्वसंप्रवरत्वानिभिरूपितानि विज्ञानेश्वरः
 सपिंडासूतसमानगोत्रासूतसमानप्रवरासूतभार्यात्वमेवनोत्पद्यते रोगिण्यादिषुभार्यात्वेउत्पन्नेपिदृष्टविरोधइति इदमुपलक्षणंभा-
 र्यात्वोत्पत्तावपि अदृष्टदोषांतरप्रयोजकानिसंत्यज्यानि यथाहनारदः प्रत्युद्वाहोनेवकार्येनैकस्मिन्नुद्दिष्टद्वयम् नवैकजन्ययोः
 पुंसौरेकजन्येतुकन्यके इति स्वकन्यायस्यपुत्रायदत्तातत्कन्यकायाः स्वपुत्रेणपरिणयनंप्रत्युद्वाहः अत्रोत्तरार्द्धगतनिषेधापवादः
 परिजातैस्मृत्यंतरे एकोदरीकरतलग्रहणंयदिस्मादेकोदरस्यवरयोःकुलनाशनंच एकाब्दकेतुविधवाभवतीहकन्यानद्यंतरेतुष्टयुशे

लरोधइति विवाहात्वेकजातानामेकस्मिन्नुदयेकुले नाशंकरोत्येकवर्षेस्म्यदेकाविधवातयोरिति उदयोलग्नमिति पारिजातेगर्गः
 भ्रात्रोर्युगेस्वस्युगेभ्रातृस्वस्युगेतथा नजातुमंगलंकुर्यादेकस्मिन्मंडयेहनि पुत्रीपरिणयादूर्ध्वयावद्दिनचतुष्टयं पुत्र्यंतरस्यकुर्वीत
 नोद्वाहमितिस्मूरयइतिवचनद्वयंभिन्नपितृमातृकविषयमितिपारिजाते ज्योतिर्निबन्धेचैवं सामान्यप्रवृत्तमपि एकोदरप्रसूताना-
 मेकस्मिन्वत्सरेयदि विवाहोनेवकुर्वीतकुर्वीतिसुनयोन्यथेतिसारावलीवचनेनसमानोदरप्रसूतविषयनिषेधस्यप्राप्तत्वात्तद्भिन्न
 विषयंभवतीतितदाशयः उद्वत्यपुत्रीनपिताविदध्यासुत्र्यंतरस्योद्वाहनं हिजातु यावच्चतुर्थीदिनमत्रसर्वेसमाप्यचान्योद्वाहनंविदध्या
 दितिकपर्दिवचोप्येवंभिन्नोदरविषयम् अत्रेतिचतुर्थीदिनइत्यर्थः यत्तुज्योतिर्निबन्धेमेधातिथिः पृथङ्जातजयोःकार्योविवाहश्चै
 कवासरे एकस्मिन्मंडपेकार्यः एथक्वेदिकयोस्तथा पुष्यंपट्टिकयोःकार्यदर्शनंनशिरःस्थयोः भगिनीभ्यासुभाभ्यांचयावत्स
 मपदीमवेदितितत्कर्तृकभेदाभिप्रायं कार्यइतिकर्मप्रत्ययेद्वाभ्यांत्रिमिरित्यन्वयसंभवात् उदाहृतगर्गवाक्ययोःकापर्दिवाक्येचैवं
 कर्तारंप्रतिनिषेधोज्ञाप्यते कुर्यात् कुर्वीतनपिताविदध्यादितिशब्देस्तथैवप्रतीतेः अतश्चद्वाभ्यांकर्तृभ्यामेकस्मिन्नपिलग्नैकस्मि
 न्पिगृहेभिन्नोदरयोःकार्यः भिन्नकर्तृकत्वेनैवमंडपप्रतिष्ठादिभेदःप्रतिपत्तौएकः कर्तातुदिनचतुष्टयेनपूर्वविवाहंसमाप्योत्तरं
 कुर्यात् अतिसंकटेत्वेकस्मिन्नपिदिनेमंडपदेवभावप्रतिष्ठाद्यभेदेपिगृहभेदेनचेतिव्यवस्थाबोद्ध्या वक्ष्यमाणवसिष्ठवाक्योत्तरा

ह्यस्य भिन्नोदरसाधारणत्वात् मदनरत्नेनारदः मातृयज्ञक्रियापूर्वज्येष्ठं कृत्वा तु मंगलम् ऋतुत्रयं पुनर्यावन्न कुर्यात्सुधु मंगलम्
 एकमातृजयोरैक वत्सरे पुरुषस्त्रियोः न समानक्रियां कुर्यात्मातृभेदे विधीयते इति ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याद्दस्य प्रवेशनं तदात्ये
 कोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते अत्रत्यतुशब्देन विवाहं भिन्नमेकोदरविषयं मंगलद्वयमब्दभेदेन भवतीति ज्ञाप्यते तत्रैव मिहिरस्तु
 पुत्रोपनयनादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे तथा पुत्र्युद्वाहान्न कुर्वीत विवाहव्रतबंधनम् यमयोक्त एवस्मिन् वत्सरे चैव वत्सरे मंडपे तथा कर्त-
 व्यं मंगलं स्वस्मैर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति तथा मदनरत्ने वसिष्ठः द्विशोभनं त्वेकगृहे पिनेष्टं शुभं तु पश्चान्न वसिर्दिने रक्त आवश्य
 कं शोभनमुल्मुको वा द्वारेथवाचार्यविभेदतो वेति एकोदरप्रसूतानां नाग्नि कार्यत्रये भवेत् भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपो ब्रवीदि
 ति शातातपग्रहणे भिन्नोदरविषयाग्नित्रयनिषेधस्यानित्यता ज्ञाप्यते गृह्यपरिशिष्टे अविरुद्धसंबंधासु पयच्छेतेत्युपक्रम्य विरुद्ध-
 संबंधो यथा भार्या स्वसादुहितापितृव्यपत्नी स्वसाचेति इत्यमृत्यं अथ विवाहकालः आश्वलायनः उदगयन आपूर्यमाण पक्षे क-
 ल्याणेन क्षत्रे चैव लक्ष्मीपनयनगोदानविवाहाः सार्वकालमेकैव विवाहमिति कल्याणनक्षत्रं ज्योतिःशास्त्राविरुद्धमिति वृत्तिरुक्तं
 पुण्यनक्षत्रे दारात्कुर्वीतेति छंदोगसूत्रे नक्षत्रग्रहणातिथ्याद्यपेक्षया नक्षत्रमावश्यकमिति तद्भाष्ये तेन विवाहो दिवा कार्यः रात्राव-
 पिकेचित्कुर्वीत तत्र कारणं न विद्म इति जयतः हेमाद्रौ तु देवलः राहुदर्शनसंक्रांतौ विवाहात्ययद्विषु स्नानदानादिकं कुर्यान्नि

सं.कौ.
१९७

शिकाम्यव्रतेषु चेति वृद्धवसिष्ठः ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रादौ प्रसवेषु च दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तद्विषयत इति रात्राव-
पि कन्यादानमुक्तम् अन्यत्रापि स्मृतं तु ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रातिप्रसवेषु च श्रवणे चेति हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते इति निर्णय-
मृते अर्कांकीर्णमिषु त्राणां दिनेषु कलह प्रियेति दिनग्रहणाद्वात्रौ न दोष इत्युक्तमिति रात्रावपि विवाहसिद्धिः मदनरत्ने नारदः तु
ग्मे द्वे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् एतत्सु सामयुग्मे द्वे व्यत्ययेनाशक्तयोरिति पारिजातेयमः दद्यादुणवते कन्यां नमि-
कामविशंकितमिति अस्यामवस्थायां शंकाप्रसक्तिं वदन् अष्टमवर्षपर्यंतो गर्भपंचमप्रभृतिः कन्याविवाहे उचितः कालः स्त्रीणां
मुपनयनस्थानापन्नो विवाह इति तदुचितो वयो वस्थायां विवाहस्योचितत्वात् अतस्त्रयविवाहेशंका नेति दर्शयति षड्वर्षोत्तरंतु प्र-
शस्ततरः कालः षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयंततः सोमो भुंक्ते ततस्तद्वर्ध्वश्च तथानल इति ज्योतिर्निबंधोदाहृतवचनात् हेमा-
द्रोवात्स्यः माघमासे भवेद्गुदा कन्या सोमाग्न्यसंयुता फाल्गुनोदा भवेत्साध्वी वैशारवे पुत्रिणी भवेत् धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी क-
तिके भवेत् देवपूजारी नित्यं मासे स्यात्सोमदेवत इति धनिनी स्वातंत्र्येण धनसंग्रहवती नित्यमिति मन्त्रादिशुश्रूषा व्याह-
तिः स्त्रियुक्ता सोमदेवतो मार्गशीर्षः अतएव मदनरत्ने नारदः माघफाल्गुनवैशारवज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः मध्यमः कार्तिको मार्ग-
शीर्षो वैनिदिताः परोति यत्तु तत्रैव मरद्वाजवचनम् माघफाल्गुनवैशारवज्येष्ठाषाढामृगाक्ष्याः षडेते पूजिता मासाश्चातुर्वर्ण्ये

१९७

नित्यशङ्क इति अत्रविहितप्रतिविन्दानामाषाढादीनां देशभेदेन व्यवस्थेति मदनरत्ने वसिष्ठस्तु पौषेपि कुर्यान्वकरे स्थितेर्केचैत्रे भवेन्नोष-
गतोयदास्यात् प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गार्गमिथुनस्थितेर्के इति यद्यपि ज्येष्ठमासाद्य गर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि इति निषे-
धोस्ति तथापि बधूवरयोरन्यतरज्येष्ठत्वेन दोषः ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते द्वौ-
ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्ता वेकज्येष्ठं स्मरवावहम् ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतमिति मिहिरोक्तेः तथा कृत्तिकस्थरवेरतिक्रमेऽपि न दोषः
कृत्तिकस्थरविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेदिति संग्रहोक्तेः यत्तु सार्वकालवचनं तदा स्मराद्यधर्म्यविवाहविषयमिति मदनरत्ने आश्व-
लायनसूत्रवृत्तिभाष्यकर्तारौ तु प्रत्यासन्नर्तु कालाया विवाहविषयमित्यूचतुः इति मासाः अथ तिथयः भारद्वाजः प्रतिपदुः स्वज-
ननी द्वितीया प्रीतिवर्द्धनी सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी पंचम्यां स्मरवित्तानिषष्ठी विघ्नप्रदायिनी विद्याशीलसुरवा-
प्तिः स्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी नवमी शोकफलदा आनंदो दशमी दिने स्मरवर्देकादशी ज्ञेया सफला द्वादशी स्मृता मानपुत्रौ त्रयोदश्यां
चतुर्दशी तु दोषदा फलं बहुविधं पंचदश्यां चैव विशेषत इति पंचदशी पूर्णमासी विवाहमारभ्य चतुर्थि मध्ये श्राद्धं दिनं दर्शं दिनं यदि स्यात्
वैधव्यमाप्नोति तदा शुक्ल्या जीवेत्यतिश्वेदनपत्यता स्यादिति ज्योतिर्निबंधवचसाः मायाविवाहाभावात् प्रातर्भावे निषेधेन तत्र स्मृतं
विवाहनिषेधः सिद्धः श्राद्धं तद्युक्तं दिनमिति विवाहमध्ये श्राद्धस्यैव निषेधः ननु तद्ग्रहिततत्तिथिमात्रस्य वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्या

सं.वे.
१९८

अहंस्वभाभिर्ननु दूषयेतेति प्रसक्त्यांतरस्य निर्विषयत्वात्तत् दशदिनमिति स्वरूपेण तिथिनिषेधः तथा सत्येव पृथग्ग्रहणस्य सार्थकत्वात् प्रेतश्राद्धसपिंडीकरणानुमासिकानां तु विवाहादिनिमित्तकवृद्धिपूर्वकालप्रमीतविषयाणां प्राप्तकालानां कालेनुष्ठानेनाप्राप्तकालानामपहृष्य अनुष्ठानेन च प्रेतस्य चतुःपुरुषयर्थे तं सापिंडानां वृद्धिश्राद्धविशिष्टतत्कर्मस्वधिकारः प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाश्रुदयक्रियां आचतुर्थततः पुंसि पंचमेश्वरमदं भवेदिति मेधातिथिवचनात् अतएव प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा अपहृष्यापि कुर्वात कर्तुं नां दीमुखं हि जेति हेमाद्रिलिखितशाब्दाय निवचसोपितावत्सपिंडविषयत्वं प्राप्तकालप्रेतकर्माण्यावतः पुरुषान् प्रतिनां दीमुखानुरोधेनावश्यकं तव्यताविहिताप्रत्येवापकर्षविधावपिशब्दसामंजः स्यात् सपिंडीकरणस्य सत्यपि प्रेतश्राद्धत्वे आहिताग्नादिविषयत्वेन व्यवस्थापितत्रिपक्षादिकालबाधेनाप्यपकर्षमित्यर्थे पृथग्ग्रहणं एवं च सपिंडीकरणादवांगपहृष्यकृतान्यपि पुनरप्यपहृष्यं ते हृत्युत्तरनिषेधनादिति स्मृत्यंतरमपितावत् पुरुषविषयमेव पुनरपीत्युक्ते तान्प्रत्येव संभवात् यद्यपि केचिदपि युक्तेनां दीश्राद्धनिमित्तोयमपकर्षः सपिंडीकृतानां तत्र देवतात्वसंभवात् अतः स्वपितृदेवत्यनां दीश्राद्वांगके संस्कार्यपितृदेवत्यतदंगकेवोपनयनादौ शारूपनियुक्तेन पुंसां स्वपितुः संस्कार्यपितुर्वा सपिंडीकरणोपस्थितो विहितकालात्प्रागपि षोडशश्राद्धैः सहापहृष्यसपिंडीकरणं कार्यमिति विधीयते चतुसपिंडकर्तृकनां दीश्राद्वालुरोधेन नां दीश्राद्धसंबंधदेवत्यसपिंडीकरणस्याप्यपकर्षः शा

१९८

स्वार्थ इत्याहुः तथापि नेत्यम् स्वीकर्तुं सुचितं मेधातिथिवचनविरोधात् संस्कार्यपित्राद्युद्देश्यनां दीश्वान्दांगकोपनयनाच्चतुर्थपु-
रुषादूर्ध्वमपि संभाव्यते असपिंडीकृतानां च देवतात्वासंभवस्तत्रापि समदितिकथनावश्यकः अतश्चाच्चतुर्थमित्युपपन्नमिति तिथयः
अथ नक्षत्राणि कात्यायनः उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिगृह्णीयादित्युपक्रम्य त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि
रोहिण्यां चेति उत्तराहस्तचित्रा इति त्रीणि तथा उत्तराषाढाश्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि उत्तराश्लेषपदारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि तिथ्या-
चष्टे हरिहरः यद्यप्याश्वलायनेन विवाहकालनियममुक्त्वा अलंकृत्य कन्यासुदकपूर्वाद्यादेशब्राह्मो विवाह इत्युक्तं विवाहपदार्थे दा-
ने एव पुण्यनक्षत्रादिनियमः प्रतीयते तथापि कात्यायनेन पाणिग्रहे नियमविधानात्तदंतकर्मसमुद्भूतं कार्यं अतएव पारिजाते ह हस्प-
तिरप्यन्यनक्षत्रविधिं वदन्नाह सौम्यपैतृकहस्ताश्रमैत्रमूलाश्विवायवः त्रीण्युत्तराणि पौष्णं च रोहिणी च शुभपदाः अन्याश्च स-
र्वा वज्याः स्युस्ताराः पाणिग्रहे सदेति हेमाद्रावपि हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रं मूलं च रेवती रोहिणी सौम्यपित्र्ये च शुभं पाणिग्रहे स-
देति विहितेष्वपि ग्रहविशेषाक्रमणेन नक्षत्रेषु निबेधं तदपवादं च पारिजाते ह हस्पतिवसिष्ठावृचतुः वत्सरेण तदर्थे न तस्याप्यर्थे न यो-
नित्ये मंदजीवकुजैर्दुग्धाराशयः पूर्वजंगुणमिति राहुकेतुविमुक्तं यद्गृहचक्रनिपीडितम् वत्सराद्धेन शुत्थ्येत ग्रहयुद्धयुतं च भूमि-
ति यस्मिन् भूमेस्तमययातिग्रहास्तद्भ्रमासतः शुद्धत्वमुपयातीति व जिन्यद्भासनोदितमिति च चंदसुक्रसमायागादुद्भूतशुभ

सं.कौ.
१९९

तामियुः ग्रहयुक्तेतुनक्षत्रेतेदेवयदिचंद्रमाः तयोर्मध्येव्रजन्पीडांदोषान्सर्वान्यपोहतीतिच इतिनक्षत्राणि अथवासरादिह
सिंहः बुधशुक्रेंदुजीवानांवारेषुशुभदंभवेत् शुभानामंशकंश्रेष्ठवर्गादिचविवाहक इतिमदनरत्नेगर्गः चंद्रताराबलंसुरव्यंदपे-
त्योः पाणिपीडने सुरव्यंगुरुबलंवधावरस्येष्टंरवेर्बलम् विवाहेसुरव्यकालेतयोर्बलालाभेपूजाकार्या विवाहेबलमावश्यंदपे-
त्योर्गुरुसूर्ययोः चेत्पूजायत्नतः कुर्याद्बलप्रदतातयोरितितत्रैव नारदवचनात् चेदित्यस्यदुर्बलेत्यत्रान्वयः गुरुपूजाप्रकारस-
पनयनप्रकरणएवोक्तइतिनेहोच्यते रवेरपिपूजाग्रहमरवरीत्याद्रष्टव्या उक्तानुक्तकालसंग्रहार्थश्लोकः श्रीधरीये अर्केक-
कंदकन्यकाघटधनु र्युक्तेमृगौमंत्रिणिस्फीतज्योतिषिशीतरोचिषिनवोद्रिक्तैर्विरिक्तैतिथौ रोहिण्युत्तररेवेतीपितृमरुभिर्त्रेदु-
हस्तासरेष्वारार्काकिंजवासरदिरहितेषूहाहकर्मारभेदिति मंत्रीगुरुः स्फीतज्योतिषीत्यस्यमध्यमणिन्यायेनाभयतोन्वयः
मृगुमंत्रिणोरनेनविशेषणेनास्त चाल्यादिनिषिध्यते शीतरोचिश्चंद्रः नवोद्रिक्तइतितद्विशेषणेनसुकूपक्षविधिः पूर्वविशेष-
णेनतत्रापिषष्ट्यादेः प्राशस्त्यं अनेनैवरुष्णापक्षनिषेधस्तत्रापिपंचम्यंतस्यननिषेधइतिज्ञाप्यतेतत्रस्फीतज्योतिष्याच्चंद्रस्यपूर्वा-
दात्ततशास्त्रांतराच्चविरिक्तइतिउक्तविहितकालेपिरिक्तानिषेधः पितरोमघाः मरुतः स्वाती मित्रोनुराधाः इंद्रमृगः अक्षरं मू-
लम् आरोमौमः अर्कजः शनिः आदिशब्देनवि स्थिव्यतीपातवैधृत्यादिनिषेधाः संगृह्यन्ते सिंहस्थेमकरस्थेगुरौनिषेध-

१९९

इति प्रसवव्यवस्था च संवत्सरकृत्यकोस्तमे बाह्यस्यत्यवत्सरदीधितौ द्रष्टव्या जन्ममासादेर्निषेधः प्रतिप्रसवयोर्व्यवस्थोपनयनाधि-
 कार एवोक्त इति नेहोच्यते एवं क्षयपक्षक्षयमासक्षयवत्सराणामपि विवाहे निषेधः तत्र क्षयपक्षः चण्डश्वरीये त्रयोदशदिने प-
 क्षे विवाहादिनकारयेत् गर्गादिमुनयः प्राहुः कृते मृत्युस्तदा भवेत् मृत्युर्विवाहे दंपत्योः आदिपदोपात्तचौलादौ शिशोः ज्यो-
 तिर्निबन्धे उपनयनं परिणयनं वेशमारंभादिपुण्यकर्माणि यात्रोद्विः क्षयपक्षे कुर्यान्न जीविषुः पुरुषः मदनरत्ने पक्षस्य मध्ये
 द्वितीयापतेतां तदा भवेद्दौरवकालयोगः पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहुः आचार्यवराः समस्ताः त्रयोदशदिने प्रक्षे नूनं संहरे-
 ते जगत् अपि वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तित इति तत्र पक्षस्य चांद्रदिनात्मकतिथिसमूहात्मकत्वात् पक्षपदसमभिव्याहारव-
 शेन दिनपदं चांद्रदिनपरं दिने शदर्शनं दिनमिति च प्रसिद्धे स्त इति तस्मात् तिथ्योरदिनत्वमभिप्रेत्य तद्द्वयं शिष्टत्रयोदशतिथ्या
 त्मकानि दिनानि यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या त्रयोदशदिनत्वं पक्षस्य बाध्यं एवं च पक्षांतरगतयोः कयोरपि तिथ्योः क्षयेण तत्संगे पक्ष-
 स्य द्वितीयापतेतामिति वचने पक्ष इति सप्तम्यप्रयोगेण मध्यपदप्रयोगेण आरंभसमाप्तित्वेनाभिप्रेते प्रतिपत्यं च दशयोनक्षयं-
 यत्र गच्छतः तद्भिन्नयोः कयोश्चित् तिथ्योः क्षयेण स पक्षो निर्गद्यत्वेनाभिप्रेत इति गम्यते न च प्रतिपदा क्षये द्वितीयामारभ्य विशेष्य-
 पक्षस्यापि संभव इति कृतबुद्ध्यैव विदां कुर्वतु अतएव भाष्यपर्वणि उत्पातप्रदर्शने न युद्धं निवारयिष्यतो व्यासस्य धृतरा-

ह्यप्रत्यक्तिः स्वरागोषु प्रजायते इत्यादिग्रन्थे चतुर्दशीपंचदशीभूतपूर्वचषोडशी इमां च नाभिजानेहममावास्यां त्रयोदशीमिति एक-
निषिद्धा षोडशीतिक्षयेण चतुर्दशीक्षयवृत्त्यभावे पंचदशीममावास्यां पूर्वभूतामपि जाने इमां युद्धकाले सन्निहितांतिथिद्वयक्षये
ण त्रयोदशीपूर्वकाले भूतानाभिजाने एषामहानुत्पात इत्याशयः एवं च पूर्वार्द्धे चतुर्दशीत्वादेः प्रतिपन्निरूपितत्वात् तत्प्रायपाठां त्रयो-
दशीत्वमपि प्रतिपन्निरूपितम् तच्च तदेवं घटते यदि प्रतिपत्पंचदशयोर्नक्षयः अस्ति च मौसलेपि भगवदुक्तिः त्रयोदशीपंचदशी-
कृतेयं राहुणा पुरा तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्यक्षयाय न इति अत्रापि या पंचदशीसा त्रयोदशीति प्रकृता मावास्याविषयो तयोर्नि-
रूपकैक्यावश्यंभावात् प्रतिपत्पंचदशीभिन्नयोरेव तिथ्योः क्षयेण क्षयपक्षो नान्यथेति सिद्धम् इति क्षयनिर्णयः तथा क्षयमा-
सोपि निषिद्धः काम्यादिष्वखिलेषु कर्मसु परित्याज्योक्षयारब्धौ तत्रासंक्रांती इति दीपिकोक्तेः तन्निर्णयश्चां द्राब्दकोस्तमे उ-
क्त इति नेहोच्यते तथा क्षयसंवत्सरो निषिद्धः विवाहानुवृत्तौ मदनरत्ने लल्लुः अतिचारगतां जीवस्तं राशिं नेति चेद्यदि लुप्तः
संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्म बहिष्कृत इति पूर्वराशि शेषमतिक्रम्य राश्यंतरं संचारोति चरः तं प्राप्नो गुरुः पुनस्तं राशिं यदि नेति तदा यदि-
लुप्तः संवत्सरः सर्वधर्म बहिष्कृतो ज्ञेयः इत्याशयः एवं च पूर्वनिमित्ते सत्यपि संवत्सरः क्षयः पाक्षिक इत्युक्तं भवति तथा च विवृतं ते-
नैव यदातिचारं करराजमंत्री करोति गोहृद्विक्रमी न संस्थः नायात्यसौ यद्यपि पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वसिष्ठः मेषे ह

बेमीनकुंभेयद्यतिचारगोगुरुः नतत्रकालेलोपः स्यादित्याह गालवो मुनिरिति इति क्षयसंवत्सरनिर्णयः यश्च माधवीयादौ
 प्रारंभात्प्राग्विवाहस्य मातायदिरजस्वला निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनादिति निषेधस्तन्निमित्तरजोदर्शनस्य नां दी
 श्रान्दोत्तरमुत्पत्तौ ततः पूर्वोत्पत्तावपि सुहृत्तोतरालाभे श्रीपूजनादिना विवाहसंभवोप्युपनयनाधिकार एवोक्तोऽनुसंधेयः रजोदर्शना
 दिसंभावनायां नां दी श्रान्दस्यापहृष्यानुष्ठानेऽप्यवधिः प्रयोगरत्ने एकविंशत्यहयं ज्ञेयं विवाहे दशवासराः त्रिषट्चोत्पन्नयने-
 नां दी श्रान्दं विधीयते इति एवं नां दी श्रान्दोत्तरं सूतकेऽपि न विवाहप्रतिबंधः विवाहव्रतयज्ञेषु श्रान्दे होमार्चने जपे आरब्धे सूतकं-
 न स्यादनारब्धं तु सूतकम् प्रारंभो वरणाय ज्ञेयं संकल्पो व्रतसत्रयोः नां दी सुरवं विवाहादौ श्रान्दे पाकपरिक्रियेति विष्णुक्तेः सुहृत्तो-
 तरालाभे सामग्र्यां च कृतायां सूतकिनोप्यधिकारोपायमाह पारिजाते विष्णुः अनारब्धं विशुद्ध्यर्थं कूष्मांडं जुहुयाद् दूतम् गांदद्या-
 त्संचगव्याशीततः शुद्ध्यति सूतकी ततः शुद्ध्यतीति पुनरुक्तिर्विवाहाद्युपयोगि पाकपरिवेषणादावपि शुद्धिज्ञापनार्था गांपयस्वि-
 नींदद्यात् संकरे समनुप्राप्ते सूतके समुपस्थिते कूष्मांडीभिर्घृतं हुत्वा गां न दद्यात्पयस्विनीम् चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिक-
 माचरेत् यदैव सूतकप्राप्तिस्तदैवाशुदयक्रियेति संग्रहोक्तेः एवं शुद्धिपूर्वकं विवाहाद्यनुष्ठाने तदंगत्वेन संकल्पितान् भोजनेन
 दोष इति ह स्पष्टं नोक्तम् विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरा मृतसूतके पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तित इति मृतसूतकमध्ये

विवाहाद्यनुष्ठाने उक्तश्रुद्धिपूर्वकमारब्धे इत्यर्थः नां दीभ्रान्दोत्तरं सूतकादौ विवाहारं भोत्तरं मपि संकल्पितान्ने विशेषः षड्विंशन्म
ते पूर्वार्द्धे पूर्ववत् परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैरिति विवाहादिमध्ये सूतकादिप्राप्तावित्यर्थः पूर्वसंकल्पितान्ने भो-
जनसमये सूतकादौ तु विशेषस्तत्रैव भुंजानेषु तु विशेषेण त्वंतरा मृतसूतके अन्यगे होदकाचांताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः इति भोक्तृ-
भिर्भुक्तशेषस्त्याज्यः पक्वशेषस्तूतकीभिर्भोक्तव्य इत्याशयः कन्यायारजोदर्शने तु विवाहात्पूर्वं जाते विवाहयोग्यतासित्यर्थे
उपायमाहाश्वलायनः पिताक्रतून्स्वपुत्राश्च गणयेदादितः स्रुधीः दानावधि गृहे यत्ना सालये चरजोवर्त्तां दद्यात्तदनुसंख्या
गाः शक्तः कन्यापिता यदि दातव्ये कापियत्नेन दाने तस्या यथाविधि दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वात्मनि तिथिभ्यः सदक्षिणाम् तस्याती
तर्तुसंख्येषु वराय प्रतिदापयेत् उपोष्य त्रिदिनं कन्यारात्रौ पीत्वा गवां पयः अहृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणं तामुद्धहन्वर-
श्चापि कूर्मांडैर्जुहुयाद्द्विज इति तस्याः कन्याया दाने कर्तव्ये यथाविधि स्रवर्णांशुंगादिगोदानविधिनेत्यर्थः वरायेति उक्तप्र-
काराणां मन्यतमेन दाता कन्यायोग्यो भवतीत्यर्थः उपोष्येति श्लोकेन अहृष्टरजस्कन्याया उपवासत्रयांते गव्यपयः पानपूर्व-
कं अहृष्टरजसे कुमार्यै रत्नभूषणादानेन विवाहयोग्यतो न्यते तामुद्धहन्निति वरस्य कूर्मांडहोमेन तदुद्धाहयोग्यतेति बोध्यं
होमकाले रजोदर्शने तु यज्ञपार्श्वः विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते कन्यामृतमतीदृष्ट्वा कथं कुर्वेति याज्ञिकाः स्नापयि-

त्वातु तोकन्यामर्चेयित्वा यथाविधि सुंजानामाहुतिं हुत्वा ततस्तत्र प्रवर्तयेति सुंजानेति मंत्रस्तेतिरीयशारवायां प्रसिद्धः यदा
तुदात्रभावेन रजोद्दर्शनं ततश्च यं वरं वरयेत् सत्यपि वारजसिकं चित्कालं जीवत्स्वपि दातृषु तान् प्रतीक्ष्य स्वयं वरं वरयेत् तद्विशे
षमाह मनुः त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यर्चुमतीसती ऊर्ध्वैस्तु कालादेतस्माद्विंदेत सदृशं पतिं अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्य-
दि स्वयम् नैनः किंचिदवाप्नोति न वपुं साधिगच्छतीति अदीयमाना दात्रभावात् दात्रोपेक्षणादिति मंतव्यं सायं भर्तारमधिग-
च्छति सोऽपि नैव नोधिगच्छतीति व्याख्यातं माधवेन अथ प्रतिकूलविधिः कृष्णामृद्वीये वधूवरार्थं घटितेषु निश्चिते वरस्य
गेहेष्वथ कन्यकायाः स्मियेत कश्चिन्मनुजोऽथ नारी तदानकुर्युः खलु मंडनं ते वाङ्मिश्रये कृते पश्चात्सितरो निधनं गवौ तयोस्त
त्यतिकूलं स्यान्नान्येषां तु कदाचन बृहद्वसिष्ठः वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः एतेषां प्रतिकूलं स्यान्महाविभ्र
प्रदं भवेत् पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही पितृव्यः स्त्री सक्तो भ्राता भगिनी चाविवाहिता एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकू
लं बुधैः स्मृतम् अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिद्बुधैर्न तद्वदेत् मांडव्यः वाग्दानानंतरं माता पिता भ्राता विपद्यते विवाहो नैव कर्त-
व्यः स्ववंशहितमिच्छता अथ संकटे प्रवृत्तिप्रकारमाह मेधातिथिः वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः तदा संवत्सराद्
ऊर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वगां त्रिणाम् प्रवेशनिर्गमौ तद्दत्तया मुंडनमंडने प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्ना

मृदयक्रियाम् आचतुर्थततः पुंसि पंचमेशु भद्रं भवेत् स्मृतिरत्नावल्याम् पितुरब्दमिहाशौचं तदर्थं मातुरेव च मासत्रयं तु भार्याया
स्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः अन्येषां तु सपिंडानामाशौचं माससंमितम् तदंते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ज्योतिः प्रकाशे प्रतिकू-
लेपि कर्तव्यो विवाहो मासमंतरा शांतिविधाय गंदत्वा वाग्दानादिचरेत्सु नरिति स्मृत्यंतरे प्रतिकूलेन कर्तव्यं लग्नं यावदुत्तमम्
प्रतिकूलेपि कर्तव्यं केप्याहुर्बहुसंख्यै प्रतिकूले सपिंडस्य मासमेकं विवर्जयेत् विवाहस्ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ज्योतिः साग-
रे दुर्भिक्षे राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वाप्राणसंशये प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूलं प्रतीक्षते अन्यत्रापि दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेश-
स्थितस्य च उदासीनस्थितस्यापि प्रतिकूलं न विद्यते संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना शांतिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शु-
भमाचरेत् अकृत्वा शांतिकं यस्तु निषिद्धे सति दारुणे प्रकरोति शुभं कर्म विघ्नस्तस्य पदे पदे हृद्भवसिद्धिः प्रतिकूले तु संप्रा-
प्ते विवाहं नैव कारयेत् अंतोदोषविनाशाय कुर्याच्छांतिमिमांशुभाम् श्रिये जात इति श्रियं इदं विष्णुरिति ह्युं गौरीर्मिमायेति
गौरीं श्र्यं च कमिति श्र्यं च कं परं मृत्योरिति यमं पूजयित्वा तिलाज्यं च हुने दक्षोत्तरं शतम् भूः स्वाहा मृत्युर्नेत्येतां स्तुषाये सखं
वर्द्धतां स्वाहा ततो होमं समाप्याथ गोह्वयं दक्षिणां भवेत् स्मृतिचंद्रिकायां कृते वाङ्मिश्रये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः त-
दानमंगलकार्ये नारी वैधव्यं दधुवमिति वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदोषत इति

अत्रयद्यपि म्रियते कश्चिदिति मृत्युर्भवति कस्यचिदिति चाविशेषेणोक्तम् तथापि पितामहा दीनामिव मातामहा दीनामपि मरणस्य प्रतिकूल दोषनिमित्तत्वेन क्वचिदकीर्तनादविवाहिताया भगिन्या इव विवाहिताया मरणस्य तथात्वात् उक्तं मेधातिथिवाक्ये स्वगोत्रिणामिति चंद्रिकावाक्ये मर्त्यस्य गोत्रिण इति च कीर्तनात् वध्वावरस्य वासगोत्रस्य पिंडेषु त्रिपुरुषांतरगते मर्त्ये मृते प्रतिकूल दोष इति संतव्यं स्त्रीवरस्य द्वितीयादिविवाहसमपूर्वोदास्य तस्तस्यां पूर्वोत्पन्नः एतस्योत्रोपलक्षणम् एवंपितृव्यग्रहणं तस्युत्रस्य एवं च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषाजिन्या त्रिपुरुषा कूटस्थमारभ्य संतानभेदे च त्रिपुरुष्यत्र बोद्धव्या वधूवरयोः समानगृहे तन्मरणे किंचित्कालं प्रतीक्ष्यैव विवाह इति तदानकुर्युरित्यादि शब्दैर्बोध्यते तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यादिति कालप्रतीक्षा शांतिभ्यामसमाधेयो दोषो ह्योर्युगपन्मरणज इत्यर्थः अतएवोक्तं नान्येषां तु कदाचनेति अन्येषां सपिंडानां तयोरप्येकैकमरणजस्तु समाधेय इत्याशयः हत्ववसिष्ठवाक्ये चतुर्णामरणस्य महाविघ्नस्य महाविघ्नकरत्वकथनं तत्र प्रतीक्षासहिता केवलावाविनायकशांतिरितिकथनार्थं अतएव तद्विधिवाक्यशेषे शांत्यकरणे पदे पदे इति विघ्नस्य महत्त्वं प्रदर्शितं एभिरेव विपन्नैरितिकालप्रतीक्षासहितायाः श्रीपूजनादिशांतेर्निमित्तमेतन्मरणमेवेत्याशयः अतएव वाक्ये नैव कर्तव्यो निमित्तांतरमिति व्याख्येयम् एवं हत्ववसिष्ठवाक्यमपि प्रतीक्षा च सामान्यतः संवत्सरमृत्युत्रयं मासमात्रं वेति पक्षत्रयं मेधातिथिवाक्यसहितस्मृत्यंतरवाक्याद्बोध्यं रत्नावलीवाक्ये तु आशौच

शब्देनप्रतिकूलकृतंविवाहानधिकारमात्रंप्रतीक्षातात्पर्यकंबोद्धव्यम् तत्रपितुर्मरणेअब्दप्रतीक्षायामात्रादिमरणनिमित्ततदर्थादिप्र-
तीक्षायास्तत्स्यकल्पनेनोक्तत्वात् पितुर्मरणेसंकटतारतम्येनपक्षत्रयम् मातुर्मरणेतदहंमासत्रयंवेतिपक्षद्वयं एवंभार्यामरणेमा-
समात्रंवेति भ्रातृमरणेषुत्रमरणेचसान्द्रमासमासमात्रंवेतिपक्षद्वयं पितामत्यादिसपिंडांतरमरणेतुमासमेवप्रतीक्षेतिव्यवस्था य-
दिगुणवत्तरमातृमरणेऋतुत्रयप्रतीक्षयापरितोषः तदासंवत्सरप्रतीक्षापिकार्या एवंगुणवत्तरभार्यादिमरणेऋतुत्रयप्रतीक्षापी-
त्याशयेनतयोरपिपक्षयोः सामान्यविध्युपपत्तिः पितृमातृपितृव्यसोदराणांचतुर्णामरणेउक्तव्यवस्थयाप्रतीक्षांतेविनायकशान्तिः
अन्यमरणेतदंतेशांत्यंतरयदात्वतिसंकटवशेनसर्वत्रनिमित्तेमासाधिकप्रतीक्षायाअसंभवः तदातन्मध्येपिकिंचित्कालंप्रतीक्ष्यो-
क्तव्यवस्थयान्यतरांशांतिंकृत्वागांदत्वापुनर्दानंचरेदितिज्योतिः प्रकाशवाक्यकृतोविशेषः नतुक्वचिदपिप्रतिकूलेपूर्वाशौचादि-
निमित्तेननिवृत्ताशौचस्यापिसद्योविवाहेप्रवृत्तिरुचिता यथासगोत्रसपिंडेषुपुरुषत्रयपर्यंतमेवप्रतिकूलस्यनिषेधनिमित्तत्वम्-
एवंप्रवेशसुंडनयोर्निर्गममेडननिषेधत्वनिमित्तत्वमपितेष्वेतावत्पर्यंतमेवेतिपुरुषत्रयेइतिमेधातिथिवाक्यार्थः प्रेतकर्मणीत्युक्त-
रवाक्येतुयद्यपिआचतुर्थमिति संख्यांतरस्योपादानत्वात् प्रेतकर्मनिवृत्तेर्निमित्तत्वस्यआप्त्युदयनिषेधस्यनैमित्तिकस्योपादाना-
त् पूर्ववाक्यादत्यंतभिन्नविषयतास्फुटैवप्रतीयतेतथापिस्वगोत्रिणामाचतुर्थमित्यनुषंगलभ्यार्थसित्थ्यैतदनंतरपाठः प्रेतकर्मणी

तिच प्रेतोद्देशेन विहितानि कर्माण्युच्यन्ते न तु प्रेतशब्दोद्देशविशिष्टानि तेन सपिंडीकरणोत्तरं मासिकानामपि संग्रहः तेषामुत्पत्तिवे-
ल्यां प्रेतोद्देशेन विहितानामपि तच्छब्दोद्देशरहितपुनरावृत्तेर्वाचनिकत्वात् अतएव कात्यायनः निर्वर्त्य हृदितं त्रंतु मासिकानि न त-
त्रयेत् आयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य त्विति हृदिकर्मोत्तरं मासिकानुष्ठाने मृतस्य मरणं आयातयामं भवेत् नूतनमिव भवेत् तच्च-
मांगलिककर्मणः पूर्वमृतस्य मांगलिककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमिति भावः शाक्यायनिरपि सपिंडीकरणादंवांगपकृष्य-
कृतान्यपि पुनरप्यपकृष्यन्ते हृत्युत्तरनिषेधनादिति एवं च मृतमरणस्यारोपितनूतनत्वे दोषं वदताः नाशे मितनूतनत्वापादकानां सपिं-
डीकरणांतानामाभ्युदधिकोत्तरमनुष्ठानमतिदुष्टमिति जाप्यते मासिकसाहचर्यादेव च सपिंडीकरणांतानामनुष्ठानमपि नात्र नां-
दीश्राद्धदेवतात्वसित्थर्थमुक्तमासिकानांतदर्थं तथा बाधितत्वात् अनिवर्त्यंति यद्यपि प्रेतकर्मभिः सहाभ्युदयक्रियायाः मंगलपरं-
परायाः समानकर्तृकत्वं प्रतीयते तथापि तदसति कर्त्रेतरं मुख्यं सति तु प्रेतकर्मस्य प्रयोजककर्तृतामादायोपपादनीयम् इत्थमेव हि व-
ध्वंजलाद्युपस्तीर्य भ्राताभ्रातृस्थानी वा द्विर्लज्जानावपतीति सूत्रे वृत्ति कदादिभिस्तदुपपाद्ये विवाहहोमे उपस्तरणस्य वरकर्तृकत्वं
लाजावापस्य भ्रात्रादिकर्तृकत्वं विच्छिन्नसंधानार्थं तु तस्मिन् लाजहोमस्यापि वरकर्तृकत्वमिति वदद्भिः एवं नां दीश्राद्धदेवतात्वसित्थ-
र्थे सपिंडीकरणापकर्षं परत्वेन पराभिमतवचनेऽपि समानकर्तृकत्वमित्यमेव स्वीकार्यम् तद्यथा शाक्यायनिः प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि स

सं.कौ.
२०४

पिंडीकरणंतथा अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तानांदीसुरवंततइति तथा लघुहारीतोपि भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवासापिंडः शिष्यएववा सहपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युदयंततइति मृतस्य कन्यादाने हितस्य ज्येष्ठकनिष्ठोभ्रातरावधिकारिणो कन्यायाः पितृपितामहभ्रातृभावात्संभवतः पितामातामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा कन्याप्रदः पूर्वनाशं प्रकृतिस्थः परस्परइत्थियाज्ञवल्क्यवचनात् तस्य सपिंडीकरणंतुकनिष्ठस्यैवाधिकारो न ज्येष्ठस्य न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाऽग्रजः अपि स्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विनेतिसपिंडीकरणस्य तं प्रतिविशिष्यनिषेधात् न चेदं शास्त्रं शास्त्रांतरावगतकालनियमकर्तृनियमयोर्बाधं कर्तुमिष्टे प्राप्ते कर्मण्युभयविधाने वाक्यभेदात् अतो ज्येष्ठस्य सपिंडीकरणे प्रयोजककर्तृकं कनिष्ठस्य सुरव्यकर्तृतामंगीकृत्यैवोक्तवचनयोः समानकर्तृकत्वमुपपादनीयम् एवं चानयोर्वचनयोर्देवतात्वसिद्धिप्रयोजनासंकीर्तनाद्विधेयार्थे कयाचमूलैक्यलाघवाचुरोधेन प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येति कृष्णामट्टीप्रयोगोदाहृतवचनार्थपरत्वं स्वीकर्तुमुचितं यदि परं मातामहसपिंडीकरणापकर्षोसगोत्रविषयो नैवं सित्त्वेदिति तथानस्वीक्रियते श्रीमद्भिर्मास्वीकुर्वंतु न तु स्वकृतैतद्वाक्यव्याख्यावशेनानेकभियुक्तोदाहृतस्य सकलदाक्षिणात्यप्रभृत्यनेकशिष्टाचारसंवादिनः प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येति वचसो निमूलत्वमर्थोतरकल्पनंचोक्तशिष्टाचारस्य वा प्रामाण्यकल्पने प्रामाणिकैः स्वीकर्तुमुचितम् आस्तावचनकया अस्मितावत्याच्यभिन्नशिष्टानां सपिंडदाहप्रभृतिपुनर्मासिकांते प्रेतकर्माभावे मांगलिककर्मांतरं भाचारः सपिंडेषु संमता च तत्सतां श्रीमता

मपितन्मूलं न विद्यः इति वदतां जनपदधर्माग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयादिति गृह्यसूत्रकारैरिति तत्राचाराणामादरं वदद्भिरस्थानाद-
रः कृत इति कथमिव निर्धारितम् एवं च नो दीश्वान् देवतात्वयोग्यस्यापि सपिंडीकरणापकर्षो मांगलिककर्मानुरोधेन सिद्धिः तथा हि
पितामहे प्रपितामहे अकृत सपिंडने सति पितरि मृते औचित्येन तयोः सपिंडीकरणोत्तरं पितुः सपिंडीकरणकर्तव्यतायां प्राप्ताया मपि य-
दा तथा नुष्ठानेन पितुः सपिंडीकरणकालातिक्रमो भवति तदान्वायतः कालातिक्रमेण तथैव तत्कर्तव्यतायां प्राप्तायां वचनेनां कृत सपिंडी-
करणाभ्यामपिताभ्यां पितुः सपिंडीकरणं कर्तव्यतया विहितं यथाह कात्यायनः असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वोपौत्रप्रपौत्रकैः पितरं त-
त्र संस्कार्यादिति कात्यायनो ब्रवीत् पापिष्ठमपि शुद्धेन शुत्थं पापकृतापि वा पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चय इति असंस्कृतौ अ-
कृत सपिंडीकरणो पूर्वोपितामहप्रपितामहौ पापिष्ठं अकृत सापिंड्यं पितरं शुद्धेन कृत सापिंड्येन पापकृता अकृत सापिंड्येन वा पि-
तामहेन सह शुद्धं निवृत्तप्रेतावस्थं कुर्यादित्यर्थः एवं कृते दर्शश्चान्द्रमपितादृशयोर्देवतात्वसंभवेऽपि मांगलिकविवाहाद्यनुरोधेन तयोः सपिं-
डीकरणं कृत्वेव मांगलिकं कर्म कर्तव्यम् तयोश्चतुः पुरुषांतरगतत्वात् अतएव शुभागम एव सपिंडीकरणापकर्षनिमित्तत्वेन काला-
दर्शोपपद्यते एकादशोद्वाद्दशोद्भिन्निपक्षे वा त्रिमासि वा षष्ठे वैकादशे वा ऋते संपूर्णे वा शुभागमे सपिंडीकरणस्येत्यमष्टौ कालाः प्रकीर्ति-

ताः साधोक्तं यं भावाद्यौ प्रेतो साग्नावनंतरः अनयोक्तद्वितीयाद्याः समकालाः प्रकीर्तिता इति अनंतरस्त्रिपक्ष इति शुभस्य विवाहा-
देरागम उपस्थिते सतीति च तत्रैव व्याख्यायतन्मूलवाक्योदाहरणं चेत्थं कृतं महाभारते सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् इत्यु-
पक्रम्य एकादशोपिवामासि मंगले स्यादुपस्थित इति अत्र च शुभमंगलशब्दाभ्यां विवाहाद्येवोक्तमिति प्रतीतेर्नानादीश्राद्धप्रतीतिः नत-
रांतद्देवतात्वस्येति कृतबुद्ध्यैव विदो कुर्वंतु न च शुद्धमंगलशब्दो अंगभूतनादीश्राद्धलक्षकौ प्रधानवाचिनः शब्दस्यांगलक्षकताया-
अन्याय्यत्वाददृष्टत्वाच्च शक्यते तु वक्तुं शाब्दाय निवाक्येनादीश्राद्धसुरवग्रहणं विवाहाद्यारंभपरं सपिंडीकरणं तमपहृष्य विवा-
हाद्यारंभं कुर्वतित्यर्थः मूलश्रुतिकल्पनालाघवात् चरुं निर्वपेत्पशुमालभेत पूतिकानभिषुणुयात् फलं प्रयच्छेत्त्यादौ अंगवा-
चिनः शब्दस्य प्रधानलक्षकतायाददृष्टत्वाच्च नानादीश्राद्धं विवाहादाविति नानादीश्राद्धस्य तदारंभत्वेन प्रसिद्धेश्च सत्यपि देवतात्वसिध्य-
र्थापकर्षस्य शास्त्रार्थत्वेमातामत्याः सपिंडीकरणस्य नापकर्षः तस्यानादीश्राद्धदेवतात्वाभावात् प्रकृतिभूतपार्वण एव गृह्यसूत्र-
गृह्यपरिशिष्टेषु निर्गुणपित्रादीनां देवतात्वावगमेन सपत्नीकत्वेन गुणस्यापि देवतानुप्रवेशासंभवात् स्विष्टकृते समवद्यति पा-
त्नीवंतं गृह्णातीत्यादौ चतुर्थ्याद्यवगतदेवतात्वस्य गुणस्य गुणितं प्रतिनित्यसापेक्षत्वाद्धिभवति मां च वणिं क गुणिनो ग्यादे देव-
तानुप्रवेशः न भवति च यदग्नये चेति चतुर्थ्याद्यवगतदेवतात्वस्य गुणितं प्रतिनित्यसापेक्षत्वाभावेन गुणस्य ज्यातिस्त्वादस्त

दनुप्रवेशइतिप्रसिद्धम् यत्तुनयोषिद्वाः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते स्वभर्तृपिंडेमात्राभ्यस्तृप्तिरासांयतः स्मृतेतिवचनान् सपत्नी-
 कानां देवतात्वमिति तद्विस्मयकरं तद्विज्ञादिरहितास्यार्थवदस्य ब्रह्मस्य ते वा एतदन्नं पत्नीवा इति तद्देवतायामप्रामाण्यात् येवन्माम-
 त्रान्विति पिंडदानमंत्रेणान्येषामनुचराणामिव पत्न्या अपि प्राप्तस्यात्रालाभस्य तदालंबनत्वसंभवाच्च यद्यपि दाक्षिणात्याचारवशेन-
 सपत्नीकत्वविशिष्टपित्राद्युद्देशः पार्वणश्राद्धे प्रामाणिकस्तथापि शक्यते वक्तुं यथाग्रस्तरयागस्योद्देशेनेष्टदेवतासंस्कारस्य देवेभ्यश्च
 त्र्युद्देशोपि प्रयाजादिदेवतानां संस्कारस्य देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्युद्देशः प्रयाजादिदेवतानां समिदादीनामेव देवतात्वं देवाज्यपत्वगुणसं-
 कीर्तनं तदृष्टार्थं ननु तस्य देवतानुप्रवेशः इष्टदेवतासंस्कारत्वविधातापत्तेः तथाऽपि सपत्नीकत्वसंकीर्तनमदृष्टार्थमित्युचितं चे-
 तत् माहेन्द्रग्रहइंद्रस्यादेवतात्ववत्सपत्नीकपितृदेवत्ये श्राद्धे केवलं नाम देवतात्वेन जीवन्मातृकमृतपितृकस्यामाश्राद्धाननुष्ठानाप-
 त्तेः अहस्यार्थगुणान्तुयादेवताविहायापि संभवति नित्यानुष्ठानं अस्तुवादेवतानुप्रवेशोप्यस्य तथापि कालादर्शमासिकदार्शिकयो-
 र्भेदानुष्ठानमित्येदेवताभेदप्रदर्शनावसरे पितृपितामहयोरुभयोरन्यतरस्य मृतभार्यात्वे सपत्नीकदेवतात्वयोग्यतादशायामेव सप-
 त्नीकानां देवतात्वकथनाज्जीवन्मातृकैर्मृतपितृकैः केवलपित्राद्युद्देश्यकश्राद्धानुष्ठानान्मृतोभयेश्च सपत्नीकतदुद्देशेनैव तदनुष्ठा-
 नाच्च मातृणां देवतात्वयोग्यतादशायामेव सपत्नीकानां देवतात्वमिति स्वीकर्तव्यं ततश्च मृतपितृकैर्णदेशांतरमृताहिताग्निमात्र

स्थिप्रतीक्षां कुर्वता यथा केवलपित्राद्युद्देशेन दर्शात्प्रात्नमनुष्ठेयं तथा मातामत्या और्ध्वदेहिकाभावेपि केवलमातामहाद्युद्देशेन तस्यां
जीवत्यां भवनादींश्चात्थसंभवान् तदनुरोधेनापि मातामत्या और्ध्वदेहिकप्रतीक्षावोचितेति ज्ञेयम् नच मृतयावत्स्वादिभावगतया सा
पलमातामत्या सपत्नीकत्वगुणसंभवे किमिति केवलानां देवतात्वमिति शङ्क्यं अन्वष्टकास्तृतीयोच प्रतिसंवत्सरं तथा अत्र मातुः एथक्
आह मन्त्रपतिना सहेति ज्ञाता तपस्मृतौ स्वेन भर्त्रा समं सुंक्ते माता आहं संधा समम् पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामहीति बृह
स्पतिस्मृतौ च श्रुतस्य मात्रादिशब्दस्य सापलमात्रादिगौणत्वान्मुरव्यसंभवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् दमावास्या आह्वा दो सापलमा
त्रादेर्देवतानुप्रवेशाभावस्य आह्वा हेमाद्रिणोक्तत्वादित्यलम्पतिप्रसंगेन अथ विवाहसंदाः तत्र मनुरुद्देशपूर्वकं तत्क्रमेण लक्ष-
णमाह ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथास्वरः गांधर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्च तथाष्टमः आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशालिवतं स्व-
यम् आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः यज्ञे तु वितते सम्यग्गृत्विजे कर्म कुर्वते अलंकृतस्तदा दानं देवधर्मं प्रचक्षते एकंगो
मिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः कन्याप्रदानं विधिवदार्पो धर्मः स उच्यते सहोमौ चरतां धर्ममिति यश्चातुभाष्यतु कन्याप्रदानमप्यर्च्य
प्राजापत्यो विधिः स्मृतः अत्र विशेषं पारिजाते भगवान् अन्येष्वपि विवाहेषु धर्मस्य चरणं सह यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र विशेषोक्तिर्गृ-
हाश्रमात् आश्रमांतरसंप्राप्तिर्निषेधार्थेति गम्यते नचात्र तस्यां जीवत्यां विवाहस्य परिग्रहः आश्रमांतरयोगो वा स्मृतायां भवतस्तु

ताविति अन्येतुपुत्रादावनमि साध्येषु साहित्यनियमार्थासेतिजातिभ्योद्वविणंदत्वाकन्यायाश्चस्वशक्तिः कन्याप्रदानंस्वच्छंद्या-
 दासुरगंधर्मउच्यते इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्चवरस्यच गांधर्वः सइतिज्ञेयोमेथुनेकामसंभवः हत्वाछित्वाचभित्वाचक्रोशेतीं
 रुदतींगृहात् प्रगृह्यकन्याहरणंराक्षसोविधिरुच्यते सप्तमंमत्तांप्रमत्तांवाहोरात्रौयःप्रयच्छति सपापिष्ठोविवाहानांपेशाचःप्रथि
 तोष्टमः आर्षोगोमिथुनंदानंचकन्यार्हणंनतुतावताकन्याविक्रयेणनिंद्यत्वमित्यपिमनुनैवांक्तम् आर्षोगोमिथुनंसुल्कंकेचिदाहु-
 मृषैवतदित्युपक्रम्य अहंणंतत्कुमारीणामानृशंस्यंहिकेवलमिति तद्गोमिथुनंआनृशंस्यंअनिंदितम् किंतुतत्कुमारीणामहंणंपू-
 जनमित्येवमाचारमदनरत्नेव्यारव्यातम् एषांव्यवस्थामाहमनुः षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान् विद्वशूद्रयोस्तुतानेवविद्या
 द्दर्मानराक्षसान् तत्रब्राह्मादीन्गांधर्वान् ब्राह्मणस्यधर्म्यान् धर्मादनपेतान्विद्यात्क्षत्रस्यआसुरगंधर्वराक्षसपेशाचान्वैश्यशू-
 द्रयोराक्षसवर्तितान्आसुरगंधर्वपेशाचानितिव्यारव्यातंमदनपारिजाते एषाभपिंप्राशस्त्यव्यवस्थामाहमनुः चत्वारोब्राह्मणास्त्वा
 द्याःशस्त्रागंधर्वराक्षसो राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रेचांत्यस्तगर्हितइति नारायणवृत्तिकारस्त्वाह पूर्वेषुचतुर्षुपूर्वःपूर्वःप्रशस्तःउत्तरेषु-
 चतुरोत्तरःपापीयान् तत्रपूर्वाब्राह्मणस्येतरयोःप्रतिग्रहाभावात् आर्चिज्याभावाच्च गांधर्वःक्षत्रियस्यपुराणेदृष्टत्वात् राक्षसश्चत-
 स्येवयुद्धसंयोगात् आसुररक्तवैश्यस्यधनसंयोगात् इतरेत्रयोऽनियताइतित्रयआर्षप्राजापत्यपेशाचाः अत्राद्यंमनुवाक्येषण्णांयर्म्य

त्वं भार्यात्वजनकत्वं द्वितीयेत्वाकरादेः सत्यपि भार्यात्वजनकत्वे प्रत्यवायजनकत्वमप्राशस्त्यम् यद्यपि वृत्तिकारेण त्रयो नित्यता इति तुल्यवदपि
 शेषेणोक्तं तथापि पेशात् प्रत्यवायाधिक्यं पापिष्ठलाद्युक्तेस्तदाशक्तत्वात् वृत्तिकृता च स्पष्टतस्कथनात् विवाहांतरासंभवे प्रत्यवायाधिक्य
 मंभीकृत्यापि प्रवृत्तम् क्षत्रियादिप्रतीतस्य भार्यात्वजनकत्वाभ्युपगमात् यथाह माधवः अन्यविवाहालाभे क्षत्रियादीनां पेशाच्चमप्यनु
 जानानि वत्सः सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सकन्यापुरुषस्य या चौर्येणापि विवाहेन सा विवाहोत्पत्तिरहः स्थितेति इति चौर्येण नीतापि विवाहो
 माभावे ततोपपत्त्याः न्यस्येदेयेति माधवीये वसिष्ठः बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता अन्यस्यैविधिवदेया यथा कन्या तथैव सेति अ
 स्ति च गांधर्वादिषु चतुर्ष्वपि परिग्रहोत्तरं होमविधिर्गृह्यपरिशिष्टे गांधर्वाकरपेशाच्चाविवाहाराक्षसश्चयः पूर्वपरिग्रहस्तेषां पश्चादो
 मो विधीयत इति मंत्रैर्यदि न संस्कृतेति सप्तमपदादिक्रमेण मंत्रांतामंत्राविकक्षिताः तत्रैव भार्यात्वोत्पत्तेरिति माधवः धर्म्यविवाहफ-
 लं दुष्टविवाहजनि तप्रत्यवायफलं चाहमनुः दशपूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ब्राह्मीपुत्रः स कृतहन्मोचयत्येनसः पितृन्
 दैवो दायाः स कृतश्चैव सप्तसप्त परावरान् आर्षो दायाः स कृतस्त्रीरस्त्रीषट्प्रद्रकायो दजः सुतः ब्राह्मादिषु विवाहेषु न पूर्वशः ब्रह्मवर्चस्विनः
 पुत्रा जायेतेशिष्टसंयताः इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंस्यानृतवादिनः जायेतदुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सता इति ब्राह्मादिषु विवाहेषु चागदा
 नोत्तरमद्रिर्दानोत्तरं वावरमरषो वसिष्ठः अद्रिर्वाचानदत्तायां म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि न नवमं जपनी वा स्यात्कुमारी पितुरेव सेति वाग्दानोत्तरं देशां

तरगमनेतु अपराकेनारदः प्रतिगृह्यतुयः कन्यां वरोदेशांतरं ब्रूजत् त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्हरमिति एतच्च कन्यायेशुल्क-
 दानाभावे शुल्कदानेतुकात्यायनः प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनंतथा धार्यासावर्षमेकंतु देयाऽन्यस्मै विधानत इति वर्षोत्तरमिति
 शेषः यत्तु वसिष्ठः कन्यायां दत्तशुल्कायां स्त्रियतेयदि शुल्कदः देवराय प्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यते इति तद्युगांतरीयक्षेत्रजोत्पत्यनुमति-
 विषयं अनेकेभ्यो वाग्दानेपि चंद्रिकायाम् अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायांतथैवच पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्तताम् पश्चाद्दरेणय-
 दत्तंतस्याः प्रतिलभेत स इति सर्वेषां तुल्यत्वे आद्यवर एवलभेत तल्लाभा संभवनिर्णये इतरेषां मध्येय एव पूर्वागतः स एवलभेतेत्यर्थः आद्य-
 स्य दोषवत्त्वे परस्य गुणवत्त्वे च परस्मै देया कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्विपतितस्य च अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् दत्ताम्
 पि हरेत्कन्यां स गोत्रोदांतथैवचेति वसिष्ठोक्तेः दत्तामपि हरेत्पूर्वान्छ्रेयोश्चैव हर आव्रजेदितियाज्ञवल्क्योक्तेश्च पश्चाद्वाग्दानोत्तरपतितस्ये-
 त्यर्थः वरस्य दोषाभावे वाग्दत्तामप्रयच्छन् दंड्यः कन्यायाश्चापस्मारादिमहादोषसत्त्वे तमनारव्याय प्रयच्छन् दंड्य इत्यप्याह याज्ञवल्क्यः
 सकृत्प्रदीयते कन्या हरेत्तांचोरदंडभागिति अनारव्याय ददन् दोषदंड्य उत्तमसाहसमिति च दोषमनारव्यायेत्यन्वयः उत्तमसाहसं तेनैवो-
 क्तं साशिति पणसाहसो दंड उत्तमसाहस इति अथर्मेषु विवाहेषु भोजनादिनिषेधः तदतिक्रम्य प्रायश्चित्तं चोक्तं पारिजाते त्रिकांड्या-
 म् अथर्मेषु विवाहेषु तांबूलमनुमोदनम् भोजनं वाहनं चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः आसुरे तूषवासः स्याद्गोधर्वे च त्रिरात्रकं राक्षसं चैव पेशा

चैचरेच्चां द्रायणंतथेति इति विवाहाष्टकगतविशेषनिर्णयः अथ परिवेत्तादिनिर्णयः तल्लक्षणं मनुः दाराग्निर्होत्रसंयोगं कुरुते-
योग्रजे स्थिते परिवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वज इति स्मृत्यंतरे ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायां मृत्युतेनुजा यासां ग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा
तु दिधिषु स्मृतेति परिवेत्तादिस्वरूपकथनपूर्वकं तस्यायश्चित्तं हारीतः ज्येष्ठे निविष्टे कनीयानि विशमानः परिवेत्ता भवति पूर्वः परिवि-
त्तिः परिवेदिनी कन्या परिदायी दाता परियष्टा याजकः ते सर्वे पतिताः सम्यक् संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण याजयेयुरिति एतदकामतः
पित्राद्यनुज्ञातोद्वाहविषयम् कामतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु मानवंत्रे मासिकम् अज्ञानतः पित्राद्यदत्तोद्वाहे याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्ट-
यम् उपपातकं शुद्धिः स्यादेवं चोद्वायणेन वा षयसावापि मासेन पराकेणाथवा पुनरिति एवमिति गोबधप्रायश्चित्तातिदेशः अज्ञानतः
पित्रादिदत्तोद्वाहे तु यमः कृच्छ्रोद्वयोः परिवेषः कन्यायाः कृच्छ्र एव तु अतिकृच्छ्रचरेद्वा ता यष्टा चोद्वायणं चरेदिति प्रायश्चित्तं तु परिवि-
दानः कृच्छ्राति कृच्छ्रोचरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्तां चैवोपयच्छेदिति परिविदान इति परिवेषतुरेव संज्ञा तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मचर्यात् तभै-
क्षवं निवेद्य पुनरुद्वाहे तामित्येतदुक्तं तामेवेति व्याचष्टे विज्ञानेन वरः तथा ग्रेदिधिषु वत्यादेरपि विशेषं वसिष्ठः अग्रेदिधिषु पतिः कृच्छ्रोद्वा-
दशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां चैवोपयच्छेत्तदिधिषु पतिः कृच्छ्राति कृच्छ्रोचरित्वा ज्येष्ठायामन्येनोदायां पश्चात्तामेवोद्वाहेत् तस्मै कनीयस्याः
पूर्वतो ज्येष्ठां दत्त्वाऽन्यामुद्वाहेतेति व्याख्यातं पारिजातादौ एवं निर्णीतं परिवेदनदोषस्यापवादमाह षमः पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपु-

त्रांस्तथैवच दाराभिर्हीत्रधर्मेणुनदोषःपरिवेदनेति परपुत्रादत्तकादय इति पारिजातः देशांतरस्थान्क्रीबांश्च तथा कुष्ठवंदानपि
वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः जडमूकांधबधिरकुल्लवामनखेलकाश्च अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान्पुत्रस्य च धनह
त्विप्रसक्तोश्च कामतः कारिणस्तथा कुहकान्मनचोरांश्चपरिविदन्नुदुष्यतीति रवेलकोभग्नपादद्वयः अभार्यान्नेष्टिकब्रह्मचारिणः
कामतः कारिणः विवाहादिच्छयानि वृत्ता इति व्याख्यातं पारिजाते देशांतरगतज्येष्ठसौंदरविषये प्रतीक्षावधिमाहवसिष्ठः अ
ष्टौद्वादशवर्षाणि ज्येष्ठमातरमनि विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीभवतीति द्वादशेति सुरव्यः पक्षः द्वादशैवतुवर्षाणि श्रेयान्धमार्थ-
योगतः न्यायः प्रतीक्षितुं माता श्रूयमाणः पुनः पुनरिति अत्राप्यपवादकार्ष्णाजिभिः उन्मत्तः किल्बिषीकुष्ठीपतितः क्लीबएव-
वा राजयस्त्रामयावीचनन्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुमिति कन्याविषयेषु क्तदोषापवादंगर्गः एकमात्रप्रसूतानां कन्यानां परिवेदने दो
षः स्यात्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमावृत्तिरिति वृद्धमनुः विवाहेनाधिकारेण ज्येष्ठकन्यात्थितायदा तदनुज्ञां विना चापि कनिष्ठा सुद्वहे-
त्तदेति अन्यत्सर्वं परिवेदनोक्तमनुसंधेयमिति पारिजातः इति परिवेत्तादिनिर्णयः अथ मंडपादिनिर्माणवसिष्ठः षोडशार
त्तिकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् मंडपंतोरणेर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् अष्टहस्तं तुरचयेन्मंडपं वा द्विषट्करमिति अन्यत्र तु मंगलेषु च
सर्वेषु मंडपो गृहमानतः कार्यः षोडशहस्तो वा न्यूनहस्तो दशावधिः स्तभैश्चतुर्भिरेवात्र वेदीध्ये प्रतिष्ठितेति पारिजातेनारदः हस्तो-

चित्रतांचतुर्हस्तेष्वतुरस्त्रांसमंततः स्तंभैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्यनि समांचैव चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् प्रागुदकप्र-
वणारंभांस्तंभैर्हंसशुकादिभिः विचित्रेणांकितैः कुंभैर्विहितैस्तोरणांकुरैः भृंगारपुष्पनिकरैर्वर्णकैः समलंकृताम् विप्राशीर्वचनैः पुण्यै-
स्त्रिभिर्दीपैर्मनोरमाम् वादित्रगीतनृत्याद्यैर्त्तदयानंदिनीं शुभाम् एवंविधामारुरुक्षे मिथुनं साग्निवेदिकमिति गृहमानतइति महति गृ-
हे महान्मंडपः न्यूनं न्यूनइत्यर्थः दशावधिरिति न्यूनतायां दशसंख्यावधिरित्यर्थः अतो वसिष्ठोक्तोऽष्टहस्तपक्षोऽत्यंतापद्विषयः साग्निवेदि-
कामिति दंपत्योरारोहणात्पूर्वहोमोपयोगिना मर्यादीनामुपकल्पनं कार्यमित्याशयः कृष्णभट्टीये पक्षांतरं कन्याहस्तेऽसप्तभिः पंचभि-
र्वाकार्यावेदिः कूर्मपृष्ठोन्नता वा हर्म्यरम्येति गर्भाह्मभागे जायापत्योराशिषस्तंभयुक्ता विवाहस्य शुभे दिने वेदिः कार्या समंडपेति त-
त्रैव विशेषांतरम् नवत्रिषष्ठो नववारकः शुभे नववर्णके नैव विवाहमंडपे इति नववारकैः कुरारपणामिति तत्रैव व्याख्यातम् वर्णके नैवाऽनु-
कल्पतया मंडपनिर्माणमपि नवमादिदिने न कार्यम् सुरव्यकल्पेन तन्निर्माणं तु तेषु दिनेषु स्मृतरां न कार्यमिति तदाशयः विवाहार्थो मंडपो व-
र्णके नैव क्रियमाणो न शुभोऽन्यार्थस्तु वर्णके नैव क्रियमाणोऽपि शुभ इत्यन्ये अथ कन्यायाजन्मकालीनग्रहादिसूचितवैधव्यपरिहारो-
पायः कर्मविपाके ब्राह्मणं साधुमामं त्र्यसंपूज्यविविधार्हणैः तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णुसूर्तिचतुर्भुजां शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्या
थवा कृताम् रुचिरां निर्मितां शंखगदाचक्राञ्जसंयुतां दधानां वा ससीपीते कुसुमदोसलमालिनीं सदक्षिणांचतां दधानां त्रमेतमुदीरयेत्

यन्मया प्राचिजनुषिघ्नत्यापतिसमागमं विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतोवातिविरक्तया प्राप्नुवंत्या महाघोरं यशः सौरव्यधनापहम् वैधव्या
द्यतिदुःखाद्यैतन्नाशायस्वरवाप्तये बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमांतनुं सौवर्णीनिर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददेद्विजेति अनघाद्या
हमस्मीति त्रिवारं प्रजपेत्ततः एवमस्त्विति तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेदिति स्रवर्णशब्दो व्रजातिवाची परिमाणं तु पलतदर्धांद्वा-
न्यतररूपं दानपरिभाषोक्तं ग्राह्यम् अथ प्रयोगः स्नानाचमने कृत्वा कन्यादेशकालौ संकीर्त्य वैधव्यहरं महाविष्णुं प्रतिमादानं करि-
ष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनं स्वस्तिवाचने कृत्वा आचार्यवरणं कृत्वा यथाशक्ति तं संपूज्य तद्दस्तेनाभ्युत्तारणपूर्वकं षाडशोपचारैः पू-
जनं च कारयेत् वस्त्रार्पणसमये पीते वाससी दापनीये पुष्पापर्णे कुसुदोत्पलमाला पूजांते देवं कन्याप्रणम्य मंत्रं पठित्वा ब्राह्मणा-
य दद्यात् ततः स्रवर्णपरिमितं यथाशक्ति वाहे म दक्षिणां दत्वा अनघाद्या हमस्मीति त्रिवर्देत् एवमस्त्विति ब्राह्मणोपि त्रिः ततो यथा-
शक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा विवाहयोग्या भवेदिति इति वैधव्यहरप्रतिमादानविधिः अथ वा वैधव्यपरिहाराय कुंभविवाहः कार्यः
यथोक्तं तत्रैव विवाहात् पूर्वदिने चंद्रताराबलान्विते विवाहोक्ते यथा लघ्ने कन्यां कुंभेन सह बोद्धेत् सूत्रेण वेष्टयेत् स्रग्दशतंतुविधानतः
कुंभमालं कृतं देहंतयोरेकांतमंदिरे ततः कुंभंच निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ततो भिषेचनं कुर्यात् संचपल्लववारिभिरिति आसमंताच्चंदन-
पुष्पादिभिरलंकृतं कुंभं कन्यादेहं च वेष्टयेदित्यर्थः तदुभयसंबन्धिनिमंदिरे इति विवाहकर्त्तापित्रादिः कन्यावैधव्यहरं कुंभविवाहं करि-

संको-
२१०

प्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिनां दीश्वान्नातं कृत्वा वरुणविष्णुप्रतिमयो रग्युत्तारणं कृत्वा महीद्यौरित्यादिविधिना कुंभस्थापनव-
रुणपूजने विधाय तत्र स्थापितविष्णुप्रतिमायां विष्णोरावाहनादिषोडशोपचारैः पूजां विधाय प्रार्थयेत् वरुणांगस्वरूपाय जीवनानां स-
माश्रय पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रकरवं कुरु देहिविष्णोवरं देवकन्यां पालय दुःखत इति ततो विष्णुरूपिणे कुंभाये मां कन्यां श्रीरूपि-
णीं समर्पयामीति समर्प्य परित्वेत्यादिमंत्रैरधस्तादुपरिष्ठात्तमंत्रावृत्या कुंभं कन्यां च परिवेष्ट्य ततः कुंभं च निःसार्य सलिलाशये प्रभंजयि-
त्वा पंचपल्लवैः शुद्धजलेन समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमंत्रैः कन्यामभिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् इति कुंभविवाहप्रयोगः अथ वरस्य जन्म-
कालीनग्रहसूचितमृतभार्यात्वपरिहारोपायः महार्णवे ज्येष्ठभातर्यनृदेतुयोनुजोदहतिस्वयम् सभवेन्मृतपत्नी कउष्णाज्वरसमु-
द्भवात् प्राजापत्यत्रयं कुर्यादैदं वं त्रयमेव च तामग्निमिति वाज्येन चरुणाष्टोत्तरायुतम् जुहुयाद्रोजयेद्विद्वानेवंपापात्प्रमुच्यते असकृ-
न्मृतभार्यात्वसूचने प्राजापत्यत्रयचंद्रायणत्रययोरावृत्तिः तामग्निमिति जातवेदस इत्यनुवाकीलक्ष्यते अस्यानुवाकस्य याज्ञिकी देव-
ता उषनिषदऋषयः दुर्गाभि विष्णवो यथायोग्यं देवताः त्रिष्टुप्छंदः अष्टोत्तरायुत्तहोमस्यार्धं चरुणार्धमाज्येन प्रथमं चरोऽपश्चादाज्य-
स्यक्रमो न विवक्षितः प्रत्यृचं च न होमः अग्निस्थापनादिस्वर्गुत्थोक्तमार्गेणोति महार्णवः प्रायश्चित्तविधिना प्राजापत्यचंद्रायणा नि-
कृत्वा मृतभार्यात्वपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चर्वाज्यायुतहोमं करिष्ये इति संकल्प्य अग्निस्थापनाद्यन्वाधानां तं कुर्यात् चक्षुषी-

आज्येनेत्यंते दुर्गाग्निविष्णून् अष्टोत्तरायुतसंख्याभिश्चर्वाज्याहुतिभिः शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिप्रतिदेवतंतूष्णींचतुःकृत्वोनिर्वा
 पःप्रोक्षणंच त्यागकालेऽष्टोत्तरायुतसंख्याहुतिपर्याप्तंचर्वाज्यद्रव्यंयथामंत्रलिंगंदुर्गायैअग्नयेविष्णावेचनममेतित्यागः स्विष्टकृदा
 दिहोमशेषंसमाप्यदशब्राह्मणान्भोजयेदितिअयुतहोमप्रयोगः यद्वाकस्यचिद्ब्राह्मणस्यविवाहंकुर्यादित्यपिमहार्णवः अथतादृ
 शग्रहस्तूचितमृतपुत्रत्वहरंमहार्णवे बालघातीचपुरुषोमृतवत्सःप्रजायते ब्राह्मणोद्वाहनंचैवकर्तव्यंतेनशुल्यति श्रवणंहरि-
 वंशस्यकर्तव्यंचयथाविधि महारुद्रजपंचैवकारयेच्चयथाविधि जुहुयाच्चदशंशीनदूर्वामाज्यपरिप्लुताम् एकादशस्वर्णनिष्काःप्रदा-
 तव्याश्चदक्षिणा एकादशपशून्चैवदद्याद्वित्तानुसारतः अन्येष्योपियथाशक्तिद्विजेष्योदक्षिणोदिशेत् स्नापयेदंपतीपश्चान्मंत्रैर्वरु
 णंदैवतैः आचार्यायप्रदेयानिवस्त्रालंकरणानिच ब्राह्मणोद्वाहनंहरिवंशश्रवणंरुद्रजपश्चेतित्रीण्यपिनिरपेक्ष्याणि शक्त्याद्यपेक्षया
 व्यस्तानिसमस्तानियोज्यानि पशुगौः वारुणमंत्राः कस्यनूनमित्यादयः पवमानःसर्वज्जनइत्यादयश्चग्रात्याइतिमहार्णवः अथह
 रिवंशश्रवणविधिःतदुक्तएवोच्यते दंपत्योरनुकूलेसुदिनेविनायकशोतिंविनायकपूजांवास्वशक्त्यनुसारेणविधायस्वस्तिवाचनंकु
 र्यात् ततोदीर्घायुःपुत्रकामनयाहरिवंशश्रवणंकरिष्यावहेकरिष्येइतिवासंकल्प्य उभयोर्दंपत्योःकर्तृत्वेप्रथमःसंकल्पःएकस्यक
 र्तृत्वेद्वितीयःततोविभवानुसारेणश्रुताध्ययनसंपन्नंब्राह्मणंवस्तुमुद्रिकाकुंडलतांबूलादिभिःसंपूज्यएभिश्चंदनतांबूलादिभिःहरिवंश-

श्रवणे श्रावयितारं त्वामहं हृणो इति वरणं कुर्यात् ततः प्रतिदिनं त्रायंतामित्यादि वैदिकमंत्रैः सरास्तेत्यादि पौराणमंत्रैश्च सस्मात्तावलं कृ-
तौ दंपती त्रैदैकचित्तौ शृणुयातां वाचयिता च प्रतिदिनं नारायणं नमस्कृत्येत्यादि पठित्वा नारायणाय नमो नारायणरोत्तमाय नमो देव्यै सर-
स्वत्यै नमो व्यासाय नमो गुरुभ्यो नम इत्युक्त्वा वाचयेत् श्रोता प्रतिदिनमाचार्येण पुस्तकं च पूजयेत् अंते स्वलंकृतां गां पयस्विनीं सवत्सां स्वर्णं
शृंगैश्चोप्यरवुरांताम्रपृष्ठीकां स्यदोहनवस्त्रयुतां गोदानविधिना वाचकाय दत्वा वाचकसेतोषावहपरिमाणं हेमदक्षिणां दत्वा न्यूनं सपूर्णम-
स्त्विति वाचयेत् गोदानविधिः कार्त्तिककृत्येऽभिहितः विनायकशान्तिरूपनयनप्रकरणेऽभिहिता इति स्मृतपुत्रत्वहरम् अथ क-
न्यादानप्रशंसा संवर्त्तः अलंकृत्यतु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः कूकुदश्चाश्व-
मेधी च प्राणदाताभयेषु च समं याति रथा एषां त्रयो वै नान्न संशय इति सालंकारकन्यादाता कूकुदः सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति-
सकूकुद इत्यभिधानात् वह्निपुराणे श्रुत्वा कन्याप्रदानं च पितरः सपिता महाः विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते इति
अथ तद्विधिर्गृह्यपरिशिष्टे दातारमधिकृत्य वरं विधिवदभिषेचयेत् अथ दक्षिणतः पुरोधाः उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्राग-
ग्रोदगग्रान्दर्भानास्तीर्य ते जेसमयं पूर्णकलशं निधाय ब्रीहियवानोप्य गंधादिभिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुरवमवस्तीर्या बिल्लि गाभि-
र्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभिरद्भिः प्रयोजयेत् अथ दाता पुण्याहादीन् वाचयित्वा शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्तु अस्तु तंचारिष्टे चास्तु

दीर्घमायुरस्तु शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रसंपदस्तु इति उक्ताभार्यादिसमेतः कन्यासंप्रगृह्यवत्सगोत्रो
 इवाममुष्यप्रपौत्रीममुष्यपौत्रीममुष्यपुत्रीसुशीलालक्ष्मीनान्नीकन्यां वासिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्यप्रपौत्रायायामुष्यपौत्रायायामुष्यपु-
 त्रायश्चुतशीलनान्तेऽस्यैवरायसंप्रददे कन्यांप्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्तरस्य पाणोहिरण्यमुपधाय कलशोदकधाराभासिंचनमन-
 साप्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् अथवरः पुण्याहाशिषोवाचयित्वादक्षिणांसेकन्यामभिमृश्य कइदंकस्माअदात्कामः कामाया
 दात्कामोदाताकामः प्रतिगृहीताकामंसमुद्रमाविशकामेनत्वा प्रतिगृह्णामिकामेतत्तेहृष्टिरसिद्यौस्त्वाददातु पृथिवीप्रतिगृह्णातुइ-
 तिजपित्वाप्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासित्यर्थंकन्यांप्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवंत्रिः प्रत्युक्ते पुरोधाः दातुवरोप्रत्युतस्य हिश्रुयः-
 संतिपूर्वैरिति तस्मिंजपित्वेतद्वरः सत्यंसमृद्धमिति ब्रूयादिति अथवाग्दानप्रयोगः विवाहनक्षत्रसुहृत्तनक्षत्रदिनेवरस्यपित्रादिस्तु-
 त्द्विः सहकन्याग्रहंगत्वा आसनेप्रत्यङ्मुखोपविशेत् ततोवृत्त्यः कश्चित्कन्यायाः पित्रादीन् प्रतिब्रूयात् अस्म्यपुत्रोवरोस्ति तदर्थं स-
 वत्कन्यायांचितुंस्तद्विः सहायमागतः सवद्विः स्वीयैः सहविचार्य कन्यापूजनार्थं मनुजैतेभ्योदेयेति ततः कन्यापितामान्यजनाज्ञांगृ-
 हीत्वाऽनुज्ञां दद्यात् ततः कन्यायाः पुरोहितादिदैवींवाचमित्यानयनपूर्वकंचतुरस्रपीठेषु द्धवस्त्रावृतेतांप्राङ्मुखीमुपवशयेत् कन्या-
 यास्तत्तरतस्तत्पित्रादिरुपविशेत् वरपितातुकन्यादक्षिणतउदङ्मुखः उभावाचम्यस्तुमुखश्चेत्यादिदेशकालसंकीर्तनान्तेवरपि

ताकन्या पूजनमहंकरिष्ये तदंगत्वेनगणपतिपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्य कन्यापिताकरिष्यमाणकन्यादानांगवाग्दानंकरिष्ये
 इतिसंकल्प्यंकुर्यात् तदधिकीर्षायांगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्य उभोगणेशवरुणयोःपूजनंकुरुतः ततोवर-
 पित्रादिःकन्यायाअंजालिसंकुंकुमचंदनेनानुलिप्यमान्येभ्योदर्शयेत् सर्वमहालक्ष्मीरितिब्रूयुः ततोगौरीर्मिमायेतिकन्यांचंदनेना-
 भ्यर्च्यस्वपक्षीयस्फवासिन्यानीराजनंकारयेत्श्रियेजातइतिवस्त्रार्पणंचयुवंवस्त्राणीतिभूषणानिहिरण्यस्तूपइतिआयुष्यमितिच
 ततःकन्यायैगुडादिनिवेदनंतस्याणोफलार्पणंचकुर्यात्तथाःफलिनीरितिअर्वाचीस्फभगेभवेति ततःकन्यापितावरपितरंस्वस्थानमुप
 वेश्यस्वयंतत्स्थानेउदङ्मुखवउपविशेत् ततोवरपितरंतन्मान्यैःसहगंधादिनापूजयेत् तथावरपिताकन्यापितरंतन्मान्यैःसहपूजयेत्
 ततःकन्यापितेत्यंकन्यायावाग्दानंकुर्यात् पंचफलानिकुंकुमाक्तान्यादाय एतत्प्रवरान्विते तद्गोत्रोत्पन्नएतच्छर्मोऽहं एतत्प्रवरान्विते-
 तद्गोत्रोत्पन्नायैतच्छर्मणःप्रपौत्रायैतच्छर्मणःपौत्रायैतच्छर्मणःपुत्रायैतच्छर्मणेश्रीधररूपिणेकन्यार्थिने एतत्प्रवरान्विते तद्गोत्रो-
 त्पन्नामेतच्छर्मणःप्रपौत्रामेतच्छर्मणःपौत्रामेतच्छर्मणःममपुत्रीमेतन्नाम्नींकन्यांश्रीरूपिणींवरार्थिनींज्योतिर्विदादिष्टेमुहूर्तेदास्ये
 तदस्त्वभिवावरुणागृहावेप्रतिष्ठेतिवरपितुर्वस्त्रप्रांतेबध्वाग्रंथिचंदनलिप्तंकुर्यात् पितामहकर्तृकेवाग्दानेममपौत्रीमितिपाठः एवं
 सकुल्यत्वेप्रपितामहकर्तृकेममप्रपौत्रीमिति एवंभ्रात्रादिकर्तृकेममेति नैवपाठः ततःअव्यंगेपतितेक्ष्णबेदशदोषविवर्जिते इमांक

न्यामदास्यामि देवाग्निं हि जसन्निधाविति वाग्दानकर्त्तव्यं ते वरस्य पित्रादिः पञ्च फलादि पूर्ववदादाय एतद्गोत्रात्पन्नं वरविषये भवन्तो निश्चिता
इति कन्यापित्रादेर्वस्त्रश्रोते पूर्ववद्धर्मायात् तदस्तु गृहावै कन्यापित्रादिः वाचादनामया कन्यापुत्रार्थं स्वीकृता त्वया कन्यावलोकन-
विधौ निश्चितस्त्वं स्फुरवी भवेति वदेत् वरपित्रादिः वाचादनामया कन्यापुत्रार्थं स्वीकृता मया वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं स्फुरवी भवे-
ति वदेत् पित्रादिप्रतिपत्तस्य च यथार्थं भ्रात्रर्थं शिष्यार्थं मित्रार्थं वरार्थमित्यूहः ततः सर्वे ब्राह्मणाः हिं कृण्वती समिद्धस्य वनस्य ते इन्दुर्दे-
वाना अस्य पिबक्ष्मन्तः घृतादुर्लभं तदस्तु गृहावै इति कन्या शिरस्य क्षतप्रक्षेपणाशीर्दानं कुर्युः ततः इन्द्राणि पूजयित्वा तत्प्रार्थनं कुमा-
र्याकार्यम् देवेन्द्राणि नमस्कृत्य देवेन्द्रप्रियमामिनि विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे इति वाग्दानम् ततः स्फुमुहूर्त्तवधूवरयोः तैल-
हरिद्रारोपणं यथाचारं कार्यम् रजकी तैलमादाय कन्यकामभिषिञ्चति निशायाः प्रथमे भागे नागवल्लीदलेन न्विति ज्योतिर्निबन्धोक्तमपि
यथाचारानुसारेण स्वीकार्यं वधातदारोपणोत्तरं तच्छेषं हरिद्रादिनावरस्य स्नानं कारणीयमित्याचारः अथ विवाहदिने तत्पूर्व-
दिने वा स्वस्तिवाचनादितत्रपरिशिष्टे स्फुस्नातालं कृतो वरः स्वस्तिवाचयित्वेत्युपक्रम्य वधूगृहं प्रति वरस्य गमनमुक्तम् इदमेव शास्त्र-
मवलम्ब्य पारिजाते मयदेवपितृक्रणाणां कारणहेतुभूतधर्मप्रज्ञोत्पादनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कन्याप्रतिग्रहणं कर्त्तुं तदंगभूतं स्वस्तिवा-
चनं करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वकं वरकर्त्तृकं स्वस्तिवाचनमुक्त्वा ततो विधिवत्पित्रानां दीश्वान्द्वन्द्वं कारयेदित्युक्तम् अन्येतु वधूगृहगमनारंभे स्व-

स्तिवाचनानंतरं परिशिष्टे विधीयते भगवता तथैव स्मरणात् विवाहं प्रकृत्य तेन तृप्तं तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात्स्वस्तिवाचयेत् अ-
परेद्युः कृतस्नानो धृतधौतांबरद्वयः शूषितांगधमाल्याद्यैर्वेदिताभीष्टदेवतः ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेः कृतपुण्याहवाचनः यानार्हया-
नमारुत्य यावच्चैव वधूगृहमिति अतः प्रथमं स्वस्तिवाचनं पित्रादिकर्तृकमेवेत्याह तदनुसारेण प्रयोगः संस्कार्यस्य पित्रादिः कन्या-
संस्कार्येण सह कृताभ्यंगस्नानोऽहृतवासाः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीं तदग्रतः संस्कार्यं चोपदेश्य देशकोलो संकी-
र्त्य ममास्यपुत्रस्य देवपितृ ऋणापाकरणहेतुभूत धर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं विवाहारव्यसंस्कारकर्म करिष्ये तदंग-
त्वेन स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नां दीश्राद्धं नैदिन्यादिमंडपदेवताप्रतिष्ठास्थापनं च करिष्ये तदा दो निर्विघ्नतासिल्यर्थं गणपतिपूजनं
करिष्ये इति पुत्रविवाहे संकल्पं कुर्यात् कन्याविवाहे तु ममास्याः कन्यायाः भर्ता सह धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहेषु अधिकारसिद्धि-
द्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं विवाहारव्यसंस्कारकर्म करिष्ये इति विशेषः शेषं पूर्ववत् भ्रातृपितृव्यादिस्तममास्यभ्रातुरिति भगिन्या इ-
ति वा भ्रातुः स्तुतस्येति वा भ्रातुः कन्याया इति बोधेन संकल्पं कुर्यात् मातृकापूजनं ते अजीवसित् मातृमातामहः पितास्वपित्राद्युद्देश्यं
कंपार्वणत्रयं कुर्यात् मातर्यजीवत्यांतत्यार्वणलोपः मातामह एव जीवति तत्सार्वणलोपः तदा पार्वणद्वये नैव नां दीश्राद्धसिद्धिः मातृमा-
तामहजीवने पितृपार्वणे नैव तत्सिद्धिः अजीवसित् प्रपितामहो जीवसितामहः पितृपितामहतस्यितृनुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् पितुः

पितामहप्रपितामहौ चनांदीसुरवा इदं वः पाद्यमिति प्रयोगः एवं प्रपितामहमातृजीवनेपि पितृपितामहतस्यितामहातुद्दिश्यतत्कुर्यात् पितृपितामहौ पितुः प्रपितामहश्च नान्दीसुरवा इति पितामहप्रपितामहयोरुभयोर्जीवनेपितुः पितामहस्य पितामहप्रपितामहौ चेद्विश्यतत्कुर्यात् पितृपितामहस्य पितामहप्रपितामहौ चनांदीसुरवा इति एवमजीवन्मातृकस्य पितामहीमातृजीवनेमातृपितुः पितामहीप्रपितामह्यो चनांदीसुरवा इति मातृपार्वणोपयोगः प्रपितामहीमातृजीवनेमातृपितामह्यो पितुः प्रपितामहीमातृजीवनेमातृपितुः पितामहीप्रपितामह्यो जीवनेमातापितामहस्य पितामहीप्रपितामह्यो चनांदीसुरवा इति इदं वः० पितामहीप्रपितामहीसत्यो मृतयोः देवतात्वसंभवेताभ्यां संहैव पार्वणं कार्यम् एवंमातामहपार्वणो मुख्यमातामह्यादिषु जीवतीषु तत्सपत्नीभिः सपत्नीकत्वगुणोपपत्तिः नतु सपत्नमात्रमातृपार्वणनिर्वाहः परिशिष्टविराधात् एवमजीवन्मातामहस्यमातृपितामहजीवनेमातामहतस्यितामहप्रपितामहौ चनांदीसुरवा इति मातृप्रपितामहजीवनेमातामहमातृपितामहौमातामहस्य पितामहश्च नान्दीसुरवा इति तयोरुभयोर्जीवनेमातामहपितामहप्रपितामहौ चेति प्रयोगः अथ जीवसितृकः अजीवन्मातृमातामहश्च मातृमातामहपार्वणद्वयमेव सतसंस्कारारंभं कुर्यात् तस्यामपि जीवत्यां मातामहपार्वणमेव कुर्यात् मातामहएव जीवति मातृपार्वणमेव देवरहितं कुर्यात् त्रिष्वपि जीवत्कपितुः पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणात्रयं कुर्यात् बाधकपरिशिष्टाप्रवृत्तौ विष्णुस्मृतेर्निःशंकप्रवृत्तेः एवं स्वस्य द्वितीयादिविवाहांगत्वेनांदीश्राद्धं कुर्वन् अजी

वसितृकस्तु पितुः पित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् पितुः पितृपितामहप्रपितामहानांदीयुरवा इति पितुः मातृपितामहीप्रपितामह्यः
नांदीसुखाः पितुः मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहा इति च प्रयोगः जीवसितृकस्तु पितुः पितृपितामहस्य पित्रादीनुद्दिश्यकुर्यात् तदु-
क्तवाक्येषु पितुरित्यस्य स्थाने पितामहस्य निर्देशः त्रयाणां जीवने तु पितृपावंणलोपः कृतसंस्कार इति स्वीयमात्राद्युद्देश्यपार्वणद्वयेनै-
व श्रान्दसिद्धिः नित्यवन्नान्दीश्रान्दविधिर्नैव लोपः शास्त्रसहकृते तत्प्रापणात् एवं प्रथमविवाहं पितृकत्रंतराभावे पारिजातोक्तरीत्या वर-
एव नान्दीश्रान्दं कुर्वन् जीवसितृकः स्वपित्रादीनुद्दिश्य जीवसितृकादिस्तु पितुः पितृपितामहस्य वा पित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् तत्र
जीवसितृकस्य न स्वस्येति संबंधकीर्तनं स्वसंबंधिकत्वमहिम्नैव पित्रादिषु विशेषसिद्धेः अदृष्टार्थतत्कीर्तनस्य नान्दीश्रान्दे निषेधात्
अतएव परकीयपित्राद्युद्देश्यकनांदीश्रान्दविशेषलाभार्थस्य पितुरित्यादेः संबंधकीर्तनस्य निषेधः यदा तु पितृव्यमातुलादिः कन्याविवा-
हे कुमारस्योपनयनमुपनीतस्य प्रथमविवाहंकुर्यात् तदा संस्कार्यस्या जीवसितृकत्वे तत्पित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् सोदरज्येष्ठ-
भ्रातुः प्रयोगेन विशेषः तदीयपित्रादीनां संस्कार्यपित्रादिभिरभंदात् सामान्यज्येष्ठस्तु मातृपावंणसंस्कार्यस्य मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य इति प्रयोगंकुर्यात् पितृव्यादिस्तु सर्वपार्वणेषु संस्कार्यस्येति सविशेषेण प्रयोगंकुर्यात् संस्कार्यस्य जीवसितृकत्वे
संस्कार्यपितुः पित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् तस्य जीवसितृकत्वे तदीयमात्रादीन् तदीयमातामहादींश्चोद्दिश्यपार्वणद्वयंकुर्यात्

मात्रादिजीवननिमित्तोविशेषः पूर्ववद्वेत्यः मुख्यस्य यथा प्राप्तकार्यैः मुख्यकर्तृकाणां प्रवृत्त्योचित्यात् एवं आत्मीकृत्यसङ्घर्षेण परकीयां
तुकन्यकाम् धर्मेण विधिना दातुः समगोत्रोऽपि पूज्यते इति स्कंदवचनात् अनाथांकन्यकां दत्त्वा सदृशे व्याधिके वरे द्विगुणं फलमाप्नोति क-
न्यादाने यदीरितमिति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् यद्वा केनापि हेतुना कन्यां दातुमशक्नुवता दानाधिकारिणा त्वंकन्यादानं कुर्विति प्रार्थना द्वा-
यः परकीयकन्यां दातुमिच्छति सोऽपि संस्कार्य कन्यायाः पित्रादीनुद्दिश्य तस्या जीवसितृकत्वे तदी मात्राद्युद्देश्य कया र्वणानुष्ठानं यथा संभ-
वं कुर्यात् दत्तककन्यायास्तु विवाहं कुर्वन् प्रतिगृहीता स्वपित्रादीनुद्दिश्यैव पितृवन्नां दीश्वान् कुर्यात् दत्तकन्याया असंभवं शंका च निरा-
कृता दत्तकनिर्णये दत्तकपुत्रस्तु यदिलब्धबीजिरिक्थः तदोभौ पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ चोद्दिश्य कुर्यात् एवं मातृपार्वणे माताम-
हपार्वणे च बोध्यम् यदितुबीजिरिक्थग्रहणोऽधिकार्येतरसंभवाद्गोत्ररिक्थं जनयितुर्न संभवेदंति मः स्रुत इति शास्त्रादलब्धतद्विक्थ-
सदा प्रतिगृहीतृकुलसंबन्धपित्राद्युद्देश्यकमेव कुर्यात् पिंडदोरिक्थहारी च पूर्वाभावे परः पर इति पिंडदानरिक्थग्रहणसाहचर्यं स्यौ-
त्सर्गिकत्वात् एवं चानेकसंस्कार्यविषयानेकसंस्काराणां सहानुष्ठानं यत्र न निषिद्धं तदंगनां दीश्वान् दीयदेवतानामभेदश्च तत्र गणशः-
क्रियमाणानामेकस्यान्मातृपूजनम् वद्विश्वान् च तंत्रस्याहोमस्तस्यास्तथक् एथगिति स्मृत्यर्थसारवचनानुसारितंत्रानुष्ठानं बोद्धव्य-
म् इति नां दीश्वान् देवतानिर्णयः प्रदेयस्यान्नादेरपरोक्षत्वे इदमत्रमिति प्रयोगः परोक्षत्वे दास्यमानमिति अन्नासंभवे आममिति

तच्चतुर्गुणोद्दिगुणसंभवा आमासंभवेहिरण्यमितिवा हिरण्यासंभवेपर्याप्तान्ननिष्कुर्यात्भूतद्रव्यमितिवाइतिहविर्निर्णयः परकी-
यपित्राद्युद्देश्यकेपितुर्मातापितामहीचेतिश्लोकपाठः लुप्तपार्वणसंबेधिःश्लोकलोपश्चपूर्वोक्तोनुसंधेयः इतिनांदीश्राद्धम् पूर्ववन्मंडपदे-
वताप्रतिष्ठापनं ब्राह्मणसूत्रासीनीभोजनसंकल्पं भूयसीदानसंकल्पं चकृत्वा विष्टरं दधिमधुपाद्यादिपात्राणि वरस्य वस्त्रयज्ञोपवीतालं-
कारान् वराय दक्षिणां भोजनपात्राणि जलपात्रं त्रिसूत्रीं क्षीरं मांगलिकजीरकादिद्रव्यं इध्मं बर्हिः आज्यलाजान् हृषदुपलोउदकुंभं आघ्रादि-
पल्लवान् प्रणीतादिपात्राणि गौरीहरपूजोपयोगिप्रतिमादिकन्यापितोपकल्पयेत् विष्टरलक्षणं परिशिष्टे पंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्थेन तु
विष्टरः ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मालंबकेशस्तु विष्टरः दक्षिणावर्तको ब्रह्मावामावर्तस्तु विष्टर इति केशाअग्राणि निर्माणकाले तदूर्ध्वत्वादि
पंचविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रंथिभूषित इति अन्यत्र तत्पूजाविधिः संग्रहे लग्नाहेमातृकाः पूज्याः पूज्या गौरीहरान्विता पीठे वा तदलाभे
तु सहस्रतंडुलान्वितं पंकजं करयित्वा तु तत्र गौरीहरौ यजेत् कलशैः कलशैः कार्यापि धानोत्तरश्रेणिका दिशां चतुर्षु कोणेषु स्थापये-
त्तंडुलोपरि प्रतिमां पलहेम्ना तु कुर्याद्गौरीहरौ यतः यतः यस्यां प्रतिमायां उभौ मीलिता वित्याशयः पल्लव्येन रौप्येण कुर्यान्नं दिनमथ तु-
अशक्तस्तु तदर्थेन पादेन शक्तिं तोयवा अल्पमेकुंकुमाद्यैस्तुलेरवयित्वा प्रपूजयेत् ध्यात्वा मंत्रेण देवोद्दोषात्त्यासं पूजयेत् संधीरिति
ध्यानमंत्रस्तत्र सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालंकारसंयुताम् पीतांबरधरं देवं रुद्रं चंद्रार्धशरीरवरं करेणाधः सुधापूर्णकलशं दक्षिणेन तु

वरदं चाभयं वामेनाश्लिष्य चतुर्प्रियाम् एवं ध्यात्वा पूज्य गौरीं पुण्यभाजस्तथास्त्रियः कन्यां समुद्रहेतुश्चादिति पूजामंत्रस्तत्रैव गौरी
हरमहेशानसर्वमंगलदायक पूजांगृहाण देवेश सर्वदामंगलं कुर्विति कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितंतुभिः वर्तिकादीपयेत्पश्चाद्भूतसं
पत्तिहेतवे भोजनीया ब्राह्मणाश्च स्रवा सिन्यः स्रपूजिताः दशाष्टपंचयुग्मं वा हिरण्येनाथ तोषयेदिति तथा व्रतांते मंडपे स्थाप्य मंत्रकंसो
पधानकं चतुष्कोणेषु मंत्रस्य स्थाप्याभांडप्रभातत इति अतो लग्नादिने कन्यापित्तोक्त गौरी हरमूर्ति कात्यायनी महालक्ष्मी शची प्रतिमाभिः
सहाभ्युत्तारणेन संस्कृत्य कोणचतुष्टयस्थापित कलशश्रेणीनां मध्ये उपलब्धोक्तदृष्टिस्मृतितायां पीठे वस्त्रे वा तंडुलैः पंकजंकारयित्वा तत्र
गौरी हरौ उक्तध्यानपूर्वकमुक्तमंत्रेण पूजयित्वा प्रतिमात्रये देवतात्रयं यथाविभवं संपूज्य कन्यया सह प्रणम्य दीपं प्रज्वालयित्वा ब्राह्मण-
स्रवासिनीं च भोजयेद्दक्षिणां च दद्यादिति अथ कन्यादाता वरगृहं गतः आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाण कन्यावि-
वाहांगत्वेन वरस्य सीमांतपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशवरुणपूजने कृत्वा अस्मिन्वाष्ट्रे श्रियमिति पत्नीं प्रक्षिप्तजलेन तदीयदक्षिणवाम-
पादौ प्रक्षाल्याचम्य गंधपुष्पनीराजनवस्त्रैर्यथाविभवं संपूज्य यथाचारं दुग्धादिप्राशनं कारयेत् ततो वरो देवताः पित्रादिमान्यांश्च प्रणम्य
स्वस्ति नो मिमीतामिति कनिक्रददिति च ब्राह्मणैः सह पठन् पदातिर्वा हनारूढो वा बधूगृहं गत्वा स्रवासिनीभिर्यथाचारं पूर्णकुंभनीराजना-
दिना कृतमंगलः बधूगृहे प्रविशेत् ततो वरपितागणेशवरुणौ संपूज्य कन्यां पूजयेत् याः फलिनीरिति मंत्राभ्यां फलैस्तां ब्रूतैश्च यथाचारं

पूजयेत् ब्राह्मणाः हिंरुण्वतीत्यादिमंत्रैः पूर्ववदाशिषोदद्युः पूर्ववाग्दानमकृतं चेत्फलपूजानंतरं कर्तव्यम् अथमधुपर्कः परिशिष्टे
वरस्य याभवेच्छारवानल्लारवागृत्थनोदितः मधुपर्कः प्रदातव्यः अन्यशारवेपि दातृरीति दध्यलाभेपयोजलं वा पयो वामधुसंसृष्टमभावे
उदकमिति धर्मप्रश्नात्पतिनिधिः सर्पिर्मध्वलाभेतदलाभे गुडो वा कन्यादातादेशकाल संकीर्तनांते गृहागतं स्नातकं वरं मधुपर्केणाहंयिष्ये
इति संकल्पयेत् द्वितीयविवाहार्थमागमने तु स्नातकमिति पदलोपः दाता विष्टरो ३ प्रतिगृह्यतामिति विष्टरं दद्यात् वरः प्रतिगृह्णामी-
ति दक्षिणहस्तेन प्रगृह्य अहं वर्ष्मस्यस्य वामदेवो विष्टरो नुष्टुप् आसनकरणे विनियोगः अहं वर्ष्मसजातातां विष्टुतामिव स्वर्यः इदं तम-
धितिष्ठा मियो माकश्चाभिदासति ततो वरो लौकिकजलेनाचामेत् स्वगृहागतं स्थप्रथमं चरणप्रक्षालनं कुर्वन् दातापि गंधाक्षतपुष्पसु-
क्तं पाद्यपात्रे जलमादाय पाद्यं ३ प्रतिगृह्यतामिति दाता पाद्यं दद्यात् पादयोर्वरः प्रतिगृह्णामीति अस्मिन्नाष्ट्र इति दाता पत्नी प्रक्षिप्तजले
न दक्षिणपादप्रक्षालनपूर्वं प्रतिगृहीतुः पादौ प्रक्षालयेत् अर्घ्यपात्रे गंधाक्षतपुष्पफलसुतं जलं दात्रा अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यतामिति
निवेदितमंजलिनावरो गृह्णीयात् प्रतिगृह्णामीति पात्रांतरस्थं शुद्धजलं दात्रा च मनीयं ३ प्रतिगृह्यतामिति दत्तं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृ-
ह्य वामेतत्पात्रं निधाय तज्जलं तृतीयांशं वरोऽमृतोपस्तरणमसीति पिबेत् अथ मधुपर्कमानीयमानं मपसापिता पिधानं वरो अवेक्षेत्
मित्रस्य त्वाचक्षुषा प्रतीक्षे इति दाता मधुपर्कं ३ प्रतिगृह्यतां वरो देवस्य त्वा० श्यां प्रतिगृह्णामीत्यंजलिना प्रतिगृह्यतत्स्थमेव तृचे

नावेक्षेत मधुवाता इति तृचस्य राहू मणोगौतमो विश्वदेवा गायत्री मधुपर्कवेक्षणो विनियोगः ॐ मधुवाता ०३ माध्वीर्गावो भवन्-
 तु न इति सव्यहस्तस्थापिते मधुपर्कपात्रेऽगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां मधुपर्कप्रदक्षिणं त्रिरालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण च्छंदसा भक्षयंति
 ति पुरस्तान्निमार्ष्टि रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेनेति दक्षिणस्यां आदित्यास्त्वा जागतेनेति प्रतीच्यां विश्वेत्वा देवा आनुष्टुभेनेत्युदीच्यां आलोडनं
 संजातां गुलिलेपस्यैव दिक्चतुष्टयैष्यपनयनं न तु पुनर्ग्रहणं ताभ्यामेव मध्यान्निर्गृहीत्वा भूतेभ्यस्त्वेति त्रिरावृत्तेन त्रिरुर्ध्वं क्षिपेत् भूमौ पा-
 त्रनिधानं निमृज्यां जलिलेपे तु भूतेभ्यस्त्वेति मंत्रतः त्रिरुद्धृत्य त्रिरुत्क्षिप्य भूमौ पात्रं निधाय चेति कारिकोक्तेः यद्वासकृद्गृहीतस्यैव त्रि-
 समंत्रक उत्क्षेपः ततो मध्याच्च किंचन आदाय भूतेभ्यस्त्वेति मंत्रमुक्त्वा त्रिरुत्क्षिपेदिति मंत्रस्योत्क्षेपणस्यापि त्रिरभ्यासं समाचरेद-
 ति भगवत्स्मृतेः हृत्तिस्वरसादपीदृशार्थप्रतीतेः ततो विराजो दोहोसीति मधुपर्कैकदेशं प्रथमं प्राश्नीयात् विराजो दोहमशीयेति-
 द्वितीयं मयि दोहः पद्यायै विराजः इति तृतीयं स्वयं गृहीतस्य परेण वा हस्ते प्रक्षिप्तस्य प्राशनत्रयमेतत् यद्वा मधुपर्कपरिभागात्
 पात्रत्रये भूतेभ्यस्त्वेति मंत्रावृत्त्या त्रिरादाय यथाक्रमं मंत्रत्रयेण प्राश्नीयात् अयं प्रकारो ग्रंथकारैरनादृतोऽपि सूत्रस्वरसिद्धौ न्यायसिद्ध-
 श्च निमार्ष्टीत्यनुषंगभावात् उद्धृत्य तत्र गृह्णहातेः क्षेपणार्थत्वं कल्पनाभावाच्च प्रथमद्वितीयादिपदानां सार्थकत्वाभावाच्च दृष्टरूपस्यो-
 पयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य लाभाच्च मधुपर्कशेषमुत्तरत उपविष्टाय ब्राह्मणाय दद्यात् अप्सवा क्षिपेत् तृतीयप्राशनकाले सर्वप्रा-

सं०कौ०
२१७

श्रीयात् अथाचममीयशेषार्हं ममृतापिधानमसीति प्रपश्य लौकिकजलेनाचामेत् सर्वस्तदपः सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीश्रयतामिति प्रा-
श्य लौकिकजलेन हिराचामेत् दाता गौर्गौर्गौः प्रतिगृह्यतामिति गां निष्कृत्य वा दद्यात् वरः मातारुद्राणामित्यस्य सार्गं वा जमदग्निर्गौं स्त्रिषु
पू उत्सर्जने विनियोगः ॐ मातारुद्राणां वधिष्ठ ओ मुत्सृजतेत्युत्सृजेत् अत्र जयंतः गौः प्रतिनिधित्वेन छाग आलभ्यते उत्सर्जनं प-
क्षेपिच्छाग एव निवेदनीय इति अचापिमते छागस्य प्रतिनिधित्वान्निष्कृत्य एव नीवारेषु व्रीहि शब्द इव गौर्गौरिति मातारुद्राणामिति वा विवृतं
भवति गविमनसि धृतायां द्वात्रिंशत्पणात्मक निष्कृत्य वच्च छागे मनसि धृते पणाष्टकात्मको निष्कृत्यो देयः ततः कर्तव्यमाह भगवान् दाता
थ गंधमाल्याद्यैर्विधितोऽप्यर्चयेद्द्वरम् पश्चात्तेन सहायातांस्तद्वंधून्पि पूजयेदिति हन्दा आहुः गंधमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणा-
दिभिः यथाविभवं पूजयेदिति विधित इति पदात् आदिभिरिति बहुवचनाच्च भोजनात्पूर्वं धूपदीपौ तदुत्तरतां बूलदक्षिणे अपि दातुमुचि-
ते नामांसो मधुपर्को भवति इति सूत्रादुत्सर्जनपक्षे अन्येन मांसेन भोजनदानमिति हन्ति कृज्जयंतादिभिरभिधानाच्च मांसप्रतिनिधित्वे-
न माषविकारो भोजने देयः विनायकशाल्यादौ मांसप्रतिनिधित्वेन तस्यैव महापादौ वादिसिरभिधानाच्च इत्याश्वलायनोक्तो मधुपर्कः
अथापस्तंबोक्तः दाता कूर्चं ददाति वरः राष्ट्रभृदस्याचार्यो संदीमात्वयोषंतस्मिन्नुपविशति आपः पाद्या इत्युदकं प्रयच्छति आपः-
पादावनेजनीर्हिषतं नाशयंतु मे अस्मिन्कुले ब्रह्मवर्चस्य सानि इति पाद्यमवेक्षते यजमानस्तेनोदकेन वरस्य पादौ प्रक्षालयति ब्राह्मणो-

दक्षिणं पूर्ववरः प्रक्षालयितारमुपस्पृश्य मधिमहो मधियशो मयीन्द्रियवर्ग्यम् आत्मानं प्रत्यभिमृश्य अपरुपस्पृश्य पुष्पगंधादियुक्तमर्घ्यं
 मृन्मये निधाय कूर्चाभ्यां परिगृह्या हंणीया आप इति प्रयच्छति आमागन्धशसावर्चसासं सृजयशसा तेजसा च तं माप्रियं प्रजानां कुर्व-
 धिपतिं पशूनां अभिमन्त्र्य विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मयिदोहः पद्यायै विराजः अंजलावेकदेश आनीयमाने जपति सप्तद्वं-
 प्रहिणोम्यक्षितास्वायानि मपि गच्छत अच्छिद्रः प्रजयाभूयासं मापरासेति मत्पयः शेषं पुरस्तान्निनीयमानं केचिदस्मिन्काले भोज-
 नांते वा पूज्यायलंकरणादि दातव्यम् अन्यथायं पूजित एव न स्यादिति सूदर्शनः दधिमधुसंस्पृष्टकांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चाभ्यां परि-
 गृह्य मधुपर्क इत्याह वरो मधुपर्कं परिगृह्य पिधानमपनीय त्रय्यै विद्यायै यशोसियशसो यशोसि ब्रह्मणो दीप्तिरसि तं माप्रियं प्रजानां कु-
 र्वधिपतिं पशूनां आमागन्धिति च द्वाभ्यामभिमन्त्रयते दाता आचमनीया आपः आवेदयति वरस्तदेकदेशं पिबति अमृतोपस्तरणमसि
 ततः आप आचम्येत्यं सूदर्शनः यन्मधुनोमध व्यं परममन्नाद्यं वीर्यं तेनाहं मधुनोमधव्येन परमेणान्नाद्येन वीर्येण परमोन्नादोमध-
 व्योसानि इति त्रिः प्राश्य सक्नुमंत्रेण द्विस्तूष्णीं प्राश्य हस्तौ प्रक्षाल्यामृतापिधानमसि पूर्वशेषं पिबति पुनराचमति शेषमनुकंपया ब्र-
 ह्मचारिणो प्रयच्छति अस्मिन्काले वस्त्रालंकरणादिभिरलं कृत्य गौरित्युक्ते वर यज्ञो वर्द्धतां यज्ञस्याहत्थिमनुवर्द्धाय चितिरस्य पत्नि-
 ति माकुर्वन्पवितोऽहं मनुष्येषु भूयासं गौर्धेनुर्भव्या मातारुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसा० प्रनुवोचं० वधिष्ट पिबद्दकं तृणान्यत्तु उपां

शूत्का ओसुत्सृजत उच्चैरियंगोरुत्सर्गपक्षेपि भोक्तुरेवति सुदर्शनः सिद्धमन्नं भूतमेवेत्युक्तेः भूतं साविराट् तन्म अक्षायितस्य ते
 शीयत ~~भू~~र्जधाः उपांशूत्का ओकल्पयत उच्चैर्ब्रूयात् एवंवरस्य मधुपर्कं कृत्वा तत्पित्रादेर्मधुपर्कं कुर्यात् आपस्तंबशाखिनागो-
 र्गृहेषु गौस्तयावरमतिथिवदर्हयेद्योस्यापचितस्तमितरयेत्यापस्तंबीयगृह्यसूत्रात् विवाहस्थाने गौः संनिधाय गृहशालायामन्यापूर्वं
 योत्सर्गद्वारेणांगभूतया युक्तेन मधुपर्केण वरमभिपूजयेत् योस्यवरस्यपित्रादिः संबन्धी लोके चापचितो विद्यादिना यद्वा वरस्या-
 पचितः पूज्यः तमितरयोः पूर्ववदंगभूतया युक्तेन मधुपर्केण पूजयेत् एतन्मधुपर्कद्वयमपि विवाहांगमित्युदाहृतं सूत्रव्याख्यावसरे
 सुदर्शनोक्तेः यत्र क्वाग्निमिति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य कन्याशालांगत्वा वरोयथा ह्येयथा विधिमधुपर्कं गृणहाति एवं वरापचितो पी-
 ति प्रदेशांतरे तदुक्तेः यथार्हमिति एतोसांगशारवाध्यायिनो चेदक्षिणार्थाधिकगवासहेताभ्यां मधुपर्को देयः अन्यथा केवल इति
 गोमधुपर्को वेदाध्याय इति धर्मप्रश्नव्याख्यावसरे गांचदक्षिणामिति उज्ज्वलोक्तेः दक्षिणार्थंगोराधिक्यं प्रकृत्य वराय चितस्मात्तकम-
 धुपर्केषु उक्तव्यवस्थायाः सुदर्शनेनाप्युक्तेः आश्वलायनशाखिनागंधादिना तत्पित्रादेः पूजनं कार्यं अनंतरो दातुं तन्नगवद्वचनात्
 अथ कन्यादानम् मदनरत्नेऽप्यशृंगः वरगोत्रे समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं नाम संकीर्तयेद्दिह कन्यायाश्चैव मेव हि तिष्ठेत्पूर्वमुक्ते
 दातावरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् मधुपर्कार्हणे कन्यां तस्मै दद्यात्सदक्षिणामिति तत्रैव दृष्टव्यं सिद्धः नामगोत्रे समुच्चार्य संप्रदानस्य चात्मा

नः संप्रदेयं प्रयच्छंतिकन्यादानेतु पुंस्त्रयमिति पुंस्त्रयकीर्तनं च प्रपितामहपूर्वकम् नांदीसुरवे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकं नाम संकीर्त-
येदिति वचनात् अत्र नांदीसुरवे तत्पूर्वकत्वविधिर्यच्छारवायांतद्विधिस्तद्विषय इति तत्रैव दानपरिभाषायांतत्रैव षड्विंशन्मते नाम गोत्रे
समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकीर्तनात् उदङ्मुखवायविप्राय दत्वा तत्त्वस्ति वाचयेदिति देयस्य सदेवताकस्य कीर्तनानंतरं दत्वेत्यन्यः अयं दि-
क्षियमानकन्यादाने प्राग्प्रत्यगास्य तदुद्वाहे दातृग्राहकयोः स्थितिरिति वचनादित्यपि तत्रैवोक्तम् प्रतिग्रहे विशेषस्तत्रैवोक्तो विष्णुध-
र्मोत्तरे प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वत्रैवानुकीर्तयेत् ततस्तु कीर्तयेत् सान्द्रं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् समापयेत् ततः पश्चात्कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् त-
दन्ते कीर्तयेत् त्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयमिति सावित्रं यजुः देवस्य त्वेति यजुः शाखिविषयस्तद्विधिः कन्याया देवताविशेषः विष्णुध-
र्मोत्तरे कन्यादासस्तथा दासीप्राजापत्याप्रकीर्तितेति कन्यादानेतु न पठेद्द्रव्याणां तु पृथक् पृथक् प्रतिग्रहं द्विजश्रेष्ठ तत्रैवांतर्भवतिते-
इति सूवर्णादिद्रव्याणां द्विजस्य च संबंधघटितं प्रतिग्रहमंत्रैः एथ कुन पठेदित्यर्थः अथ तत्प्रयोगः तत्र हेमादिरित्थं दानवाक्यमुदा-
जहार ॐ अद्या मुकसगोत्रस्या मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः प्रपौत्राया मुकसगोत्रस्या मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः पौत्राया मुकसगोत्रस्या
मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः पुत्राया मुकसगोत्रस्या मुकप्रवराया मुकशर्मणे वराय अमुकसगोत्रस्या मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः प्रपौत्री
अमुकसगोत्रस्या मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः पौत्री अमुकसगोत्रस्या मुकप्रवरस्या मुकशर्मणः पुत्री अमुकसगोत्रस्या मुकप्रवरा ममुका

मिधामिमां कन्यां सालंकारां प्रजापतिदेवतां असुककामस्तुभ्यमहंसं प्रददेइतिसंमतेचे दशदानवाक्यं मदनरत्नकृतोपि वरप्रपितामह-
नामकीर्तनावसरे गोत्रोच्चारणं प्रदर्शयता अनेन तथैवरीत्या पितामहादिनामोच्चारणावसरे तदुच्चारणकर्तव्यता सूचनात् किमत्र सुल-
मिति चेत् उभाभ्यामुदात्तसृष्यशृंगवाक्यं वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हीति नचात्र वर-
विशेषणत्वेनैव गोत्रोच्चारणं विहितं न प्रपितामहादिविशेषणत्वेनेति शङ्क्यं दानसामान्यविषयेण हृद्भवसिष्ठवचनेनैव कन्यादाने पित-
त्याप्तेः अतः प्रपितामहपूर्वकनामोच्चारणे प्रत्येकं वरगोत्रोच्चारणांगत्वेन विधीयत इति निबन्धकृतोरभिप्रेतम् तथान्योपि विशेषो मद-
नरत्न एवोक्तः प्रजापतिदेवतामित्यंते अक्षय्यब्रह्मलोककामस्तुभ्यमहंसं प्रतिपादयामीति वरहस्ते कुशाक्षतजलानि कन्याकरणे सह द-
त्वा कन्यां कनकसंपन्नामिति मंत्रं पठेदिति ततो दक्षिणादानमुक्तं हेमाद्रिस्तदक्षिणादानोत्तरं गौरीकन्यामिति दानमंत्रोच्चारणमाह त-
त्र सुलसुदात्तसृष्यशृंगवाक्यशेषः मधुपर्कोर्चितायेनांतस्मै दद्यात्सदक्षिणां उपपात्रं ततो गृह्यमंत्रेणानेन दापयेत् अथ गृह्यपरि-
शिष्टानुसारी पारिजातोक्तदानप्रकार उच्यते दानदेशे पुरोधो वधूवरयोर्दक्षिणत उदङ्मुख उपविश्य वधूवरयोर्मध्यदशो प्रागग्रोद-
गग्रान्दर्शानास्तीर्य तेषु तेजसंपूर्णकलशानि धाय व्रीहियवानोप्यगंधादिभिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवच्छाद्या बिलिंगाभिरापोहिष्ठे-
त्यादिभिर्क्रान्तिभिरभिमंत्रयेत् अथ दाता पुण्याहं भवंतो ब्रुवंत्वित्येवं पुण्याहं स्वस्त्युद्भिवाक्यत्रयं ब्राह्मणाद्वारा वाचयित्वा शिवा आपः

संवि त्याशिषः प्रयुज्यभार्यासमेतः पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम समस्तपितृणां निरतिशयसानंदं ब्रह्मलोकावा
सिद्धाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कन्यादानं करिष्ये इति संकल्प्य वरं कन्यां च यथाशक्त्यलं कृत्य वरहस्ते हिरण्यनिधाय पूर्वोर्वितकलशोदक
मादाय कन्यां हस्ताभ्यां संप्रयत्न्य कन्यां कनकसंपन्नामिति मंत्रोपठित्वा वत्सगोत्रोद्भवाममुष्यप्रपौत्रीममुष्यपौत्रीममुष्यपुत्रीममकन्यां
सुशीलानाम्नीश्रीरूपां प्रजापतिर्देवतां वासिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्यप्रपौत्रायामुष्यपौत्रायामुष्यपुत्राय सुशीलानाम्नीश्रीधररूपिणे व
राय तुभ्यं मम समस्तपितृणां निरतिशयसानंदं ब्रह्मलोकावाप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीतिकामः प्रजासृजत्वकर्मभ्यः संपददे प्रतिगृण्हा
तु भवानिति ब्रुवन् वरस्य पाणाबुदकं निषिच्य प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा स्मरन् औं स्वस्तीत्युक्त्वा गौरीं कन्यामिति मंत्रद्वयेन प्रार्थये
त् अथ वरः पुण्याहमित्यादि दातृवदुक्त्वा कन्यादक्षिणां समभिमृश्य कइदमिति मंत्रं पठेत् प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं क
न्यां प्रतिगृण्हामीति ब्रूयादिति कारिकायां कन्यादानस्येत्थं विधिरुक्तः वरेणैव वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति तां पुत्रायामुष्यप्रपौत्रापना
म्नेस्यामुकगोत्रिणे अस्यामुकगोत्रीयापुत्रीपौत्र्यस्य नम्रिका श्रीरूपेयं मया दत्ता तुभ्यं श्रीधररूपिणे इत्युक्तोदकपूर्वां तां दद्यात्
स्वस्तिपदं पठन् वरोथ प्रतिगृण्हीयात्स्पृशेत्कइति मंत्रं तदिति शौनकीयेऽपि उपलिप्य तथो हिरण्यस्थंडिले धिनिधाय च पश्चाद
ग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीभस्य निर्मिता प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुंभमथो वरः उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतो जलात् तदानीमा

त्यनोदत्तं नूतनं वसनद्वयं वसित्वा चात्र सलिलाभूषितांकुसुमादिभिः प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीति स्थितामात्मसमीपतः कन्यकामभि
गृह्णाति दत्तां पित्रादिभिर्वरः कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्मणे आत्रेयगोत्रप्रसवां पार्वतीं
प्रददाम्यहम् कन्यां सृजत्वकर्मभ्यः करोति प्रतिपादनं ततो मंगलसूत्रं च ध्यायन्निष्ठां च देवतां बध्वा क्लृप्तप्रदेशे स्याद्भूषणानि च शक्तिः
कन्यकां प्रतिगृह्ये वरः पूर्ववदासने तत्रैवोपविशेत्पश्चात्तां वधूं मातुलादिकः स्वजनः परिगृह्याग्नेरुत्तरेण वरस्य तु पश्चिमेन यथा नीत्वा
तस्मिन्नेव वरासने वरस्य दक्षिणोपार्श्वे प्राङ्मुखीमुपवेशयेत् समाधाय पुरस्तत्र मन्वाधानादिकं क्रमात् अत्राग्निप्रतिष्ठापनोत्तरम-
न्वाधानात्पूर्वं कन्यादानमिति प्रतीयते जयंतस्त्वाह आज्यसंस्कारांतं कृत्वा परिहितधौनाभिनववासोयुगुलमन्वातामलंकृतामभितल्लव-
स्त्ययनांकुमारीमग्निसमीपमानयति ततो च रोप्युत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा दक्षपूर्वो कन्यां प्रतिगृह्य तस्मिन्नेवासने उपविशति तां चाग्नेरुत्त-
रतएव नीत्वा वरस्य बहिः प्रतिपाद्य तस्मिन्नेवासने दक्षिणत उपविशति केचिदस्यांतरंगत्वं वर्णयंति अथवा पूर्वो बोदकपूर्वो कन्यां प्रति
गृह्यतामात्मनः समीपे कृत्वा दक्षिणत उपवेश्योपलेपनादिप्रक्रमत इति केचिदित्यनेन संस्कार्यत्वेन भार्याया अंतरंगत्वाद्दूरादयोर्मध्य-
मार्गेण सीमंतद्वयनयनपक्षः सूच्यते अत्र ग्रंथानां विरोधे किमुचितमित्यपेक्षायां पारिजाते उक्तं कारिका गृह्यपरिशिष्टविरोधे परिशि-
ष्टोक्तमेवानुसंधेयं आचार्येणोक्तत्वात् तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधे परित्यजेदिति वचनाच्चेति गृह्यपरिशिष्टकारशौनकयोर्विरो-

धेपरिशिष्टोक्तमेवानुसंधेयम् आचार्येणोक्तवचनत्वादिति च एवं च हेमाद्र्यादिनिबंधोदाहृतिस्मृतिविरोधे गृह्यपरिशिष्टोक्तमेवोक्त-
 तरांमुचितमाश्वलायनशारिवनां बह्वृत्त्यंवास्वगृह्योक्तमिति शास्त्रात् स्मृतीनां शास्त्रांतरविषयत्वसंभवाच्च आश्वलायनशारिवकुले
 षु सर्वे शिष्टैः प्रपितामहादिपुरुषेषु प्रत्येकं गोत्रादिसंकीर्तनस्यानादृतत्वाच्च तान्विवाहे प्रतीयादिति गृह्यविरुद्धकुलधर्माणामपि संग्र-
 हायंमिति वृत्तिकृतोक्तत्वात् तदनुसारिकुलधर्माणामुक्ततरांसंग्राह्यत्वात् एवं च हेमाद्र्यादिषूदाहृतं प्रतिपुरुषगोत्रादिकीर्तनं बह्वृत्त-
 न्यशारिवविषयं अतएव हरि हरेण हेमाद्र्यनुसारेण प्रतिपुरुषगोत्रादिसंकीर्तनमुक्तमेव दानप्रयोगसुक्ताद्यौ स्वाददातुपृथिवीप्रतिगृ-
 णहात्विति वरः प्रतिगृह्य कइदमिति कामस्तुतिपठेदित्युक्तास्तवर्णगोमिथुनंदक्षिणांगांच दद्यादित्युक्तं प्रत्यङ्मुखेन वरेण प्राङ्मुख्याः क-
 न्यायाः स्वीकारश्च शौनकोक्त आश्वलायनशारिवभिन्नबह्वृत्तविषयः कारिकायास्तपुरुषेयत्वायामेव तास्यै नपित्रादिक्रमे बहुग्रंथवि-
 रोधात् एवं सत्यपि सकलग्रंथाननादृत्याचारानुसरणमेवेच्छतां परितोषाय यथाचारमपि प्रयोगोलिख्यते हस्तांतरालं विहाय प्रत्येकं
 प्रस्थपरिमिततंदुलराशीपूर्वापरौ विधाय पूर्वस्मिन्न्यत्यङ्मुखं वरं अपरस्मिन्प्राङ्मुखीकन्यामवस्थाप्य तयोर्मध्ये कुंकुमादिरुत स्वस्तिकां कि-
 तमंतः पटमुदग्दशंधारयेयुः कन्यावरयोः पित्रादिज्योतिर्विदो वस्त्रादिना पूजां विधाय तद्वृत्तान्सयुगफलाङ्कुंकुमाक्षातान् कन्यावरयोरं-
 जलौ दद्यात् तावुभौ यथाचारं तद्धारणं कुर्वन्तौ स्वस्तिकालोकनसमाहितचक्षुर्भनसौ स्वस्वेष्टदेवताममुष्ये नमइत्येवं ध्यायन्तौ तिष्ठतः

ज्योतिर्विंदा भंगलपद्यपाठांतेनदेवलघ्नमितिपठित्वास्मूहर्तमस्तुओंप्रतिष्ठेत्युक्तं तःपटसुत्तरतोऽपसारयेद्युः ततःकन्यावरोपरस्परंशि
रसौब्रक्षतप्रक्षेपंपरस्परेक्षणंचकुर्यातां वरः अफ्रातृर्घ्वावरुणापतिर्घ्नाहसते इन्द्रापुत्रर्घ्वालिक्ष्यंतामस्यैसवितुः सवेतिजपन्नीक्षेत त
यावीक्ष्यन्नाणः अघोरचक्षुरितिमंत्रंजपेत् वरः अथतस्याश्रुवोर्मध्येदर्भाग्रेण ॐ ऋषुवः स्वरितिपरिमृज्यदर्भंनिरस्यापउपस्पृशेत्
अथवैदिकैः पठ्यमानब्राह्मणारवंडवाक्योतेकन्यापूर्वकंताम्यामक्षतारोपणंकार्यं तत्रऋग्वचाइतिरवंडद्वयं २उत्तमाप्रतिष्ठात्रयच्चावो
चो०१ ततोनुदेतां०१ महीद्योः०४ धारयन्धारयन्०५ दक्षिणाअनु०६ हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे०७ साम्राज्यंभौज्यं०८ एतानिवाक्या
नि दक्षिणाअन्वित्यस्यस्थानेवाग्वाइतिरवंडंकेचित्पठन्ति अन्तक्षराऋजवःसंत्विति विपर्यासेनप्राङ्मुरवंवरंप्रत्यङ्मुरवीकन्यांकृत्वा
दानावरदत्तवस्त्रादिरहितांस्वदेयाहतवस्त्रालंकारमात्रयुतां अलंकारभिन्नकनकयुतहस्तांवरपूजावशिष्टचंदनलिप्तहस्तचरणोकन्या
मित्यंदद्यात् वधूवरयोर्दक्षिणतःस्वदक्षिणतःस्थितपत्नीसहितउदङ्मुरवःपीठेउपविश्यबद्धशिरवःउपविश्याचम्यकुशहस्तःप्राणा
नायस्यदेशकालसंकीर्तनांते अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोऽमुकशर्माहं ममसमस्तपितृणांनिरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्या
दानकल्योक्तफलावाप्तये अनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्सादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुरुषांश्चपवित्रीकर्तुंआत्मनश्च
लक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मविवाहविधिनाकन्यादानमहंकरिष्येइतिसकुशाक्षतजलप्रक्षेपेणसंकल्प्यसपत्नीकउत्थायोदङ्मुरवएवक-

न्यांसंप्रगृह्य कन्यांकनैकसंपन्नांकनकाभरणैर्युतां दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया विश्वंभरःसर्वभूताःसाक्षिण्यः
सर्वदेवताः इमांकन्यांप्रदास्यामिपितृणांतारणायचेतिपठित्वानवकांस्यपात्रस्थकन्यांजलेरुपरिवरांजलिंनिधाय तत्रदक्षिणेह-
स्तेयथाशक्तिहिरण्यंनिधायस्वदक्षिणस्थितपत्न्यानूतनपात्रस्थितानुच्छिष्टशुद्धोदकधारामविच्छिन्नांक्रियमाणांसहिरण्येतद्हस्ते-
क्षिपन्वदेत् ब्राह्मणैःसह कन्यातारयतु पुण्यंवर्द्धतां शांतिःपुष्टिस्तृष्टिश्चास्तु पुणाहंभवतोब्रुवंतु स्वस्तिंभवंतोब्रुवंतु ऋद्धिंभवंतो-
ब्रुवंतु श्रीरस्त्वितिभवंतोब्रुवंतु तद्वाक्यचतुष्टयांते ओंपुण्याहमित्याद्युत्तराणिब्राह्मणाःपठेयुःअमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोमुकशर्माहं
ममसमस्तेत्यादिप्रीतयेइत्यंतमुक्त्वा अमुकप्रवरोपेतामुकगोत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपुत्रायामुकशर्म-
णेश्रीधररूपिणोवरायकन्यार्थिने अमुकप्रवरामुकगोत्राममुकशर्मणःप्रपौत्रीममुकशर्मणःपौत्रीममुकशर्मणःममपुत्री अमुकनार्षी
कन्यांश्रीरूपिणींवराथिनींप्रजापतिदेवत्यांप्रजासृजत्वकर्मभ्यस्तुभ्यमहंसंप्रददेइतिसहिरण्यहस्तेसाक्षतजलंक्षिपेत् प्रजापतिःप्री-
यतामिति ध्यात्वाकन्यांप्रतिगृणहातुभवानिति वदेत् वरुंस्वस्तीत्युक्त्वा कन्यायादक्षिणांसमभिमृशेत्कइदंकस्मा० प्रतिगृणहात्वि-
तित्रिवदेत् अथधर्मप्रजासित्यर्थेप्रतिगृणहामीति वदेत् ततोदातागौरींकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषितां गोत्रायशर्मणेत्तुभ्यं
दत्तांविप्रसमाश्रय कन्येममाग्रतोभूयाःकन्येमेदेविपाश्वर्योःकन्येमेष्टुतोभूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयां ममवंशकुलेजातापाहि-

तावन्नाष्टकं तुभ्यंविप्रमयादत्तापुत्रपौत्रप्रवर्धिनी धर्मेचाः र्थेचकामेचनातिचरितव्यात्वये ममिति वरोनातिचरामीतिवदेत् दातो-
पविश्य कृतस्यकन्यादानस्यप्रतिष्ठाफलसित्थर्थेद्दत्तस्रवणंमग्निदैवत्यंदक्षिणात्वेनसंप्रददेइतिदद्यात् ओंस्वस्तीतिवरः कृतस्यकन्यादा-
नप्रतिष्ठासित्थर्थेजलपात्रंभोजनपात्रंतदुपपात्रेचसंप्रददेइति दानपात्रेषुकांस्यादिजातिभेदेनमंत्रभेदाअग्रेद्रष्टव्याः ओंस्वस्तीतिव-
रः इत्थंपित्रादानंकार्यम् पितामहस्तदानंकुर्वन्पौत्रामित्यंतःपूर्वममेतिवदेत् पुत्रीमित्यंतःपूर्वनवदेत् भ्रात्रादिःदानंकुर्वन्पुरुष-
त्रयसंकीर्तनमेवकुर्यात् नममेतिष्ठापिवदेत् सकुलत्वेनपितामहःकुर्वन्प्रपौत्रीमित्यंतःपूर्वममेतिवदेत् नान्नरत्रजननीदानंचेकुर्या-
त् गोत्रासुकनास्यहमितिविकारः सत्तृगोत्रमेवेत्यंवदेत् नगोत्रांत्यन्नेतिपितृगोत्रनैववदेत् पुत्रिकागांधर्वादिविवाहोढाचपितृगो-
त्रमेववदेत् पुंस्त्रयसंकीर्तनेममेतिनवदेच्च मातामहमातुलादिःसंबंधीअसंबंधीवायःकश्चित्गोत्रांतरीयःकन्यादानंकुर्वन्स्वगो-
त्रंस्वविशेषणत्वेनसंकीर्त्याःसुकशर्मणःसमस्तपितृणामितिकन्यापितृनामपक्ष्यंतमुत्का कन्याविशेषणत्वेनतदीयप्रवरगोत्रकीर्तन-
मेवकुर्यात् ममवंशकुलेजातेतिश्लोकेपिममेत्यस्यस्यानेकन्यापितृनामैववदेच्च कुलशब्दस्यपितृवंशपरत्वेनैवसाफल्यत् अतएव-
पितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्रातावानुमतेपितुः मातामहोमातुल्यश्चसकुल्योबांधवस्तथा मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते तस्यामप्र-
कृतिस्थायादद्युःकन्यांसजातयःइतिनारदव्याख्यावसरेसकुल्याःपितृपक्षीयाःबांधवाःमातृपक्षीयाःसजातयोद्वाह्मणादयइति-

व्याख्यातमदनपारिजाते यद्यप्यत्र भ्रात्र नंतरं संकल्पात्पूर्वमातामहमातुन्योः संकीर्तनमोऽसकन्याविषये पुत्रिकाविषये च वेदितव्यमिति तत्रैवोक्तम् तथापि पुत्रिकाविषयमेवेतत् औरसकन्यायां याज्ञवल्क्योक्तश्रौतक्रमस्य बलवत्त्वात् अतएव नारदवाक्ये भ्रातुः पूर्वपितामहोपसंहारः पुत्रिकाकरणंच कलौ नोचितं दत्तोरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति कलिवर्ज्येषु पाठात् यदि दत्तकः स्वरसकन्यादानं कुर्यात् प्रतिग्रहीतायेन तद्गोत्रमेव स्वस्य कन्यायाश्च विशेषणत्वेन वदेत् प्रतिग्रहीतुः पितुरनंतरं प्रपितामहस्थाने पितामहस्थाने वदेत् दत्तकन्यादानेऽपि गोत्रकन्याविशेषणत्वेन संकीर्तनं श्लोके जातेत्यस्य दत्तेत्येवमूहः एवं दत्तकवराय कन्यादानेत्यनेन प्रतिग्रहीतुः तदीयगोत्रस्य न तत्कुलगतपुरुषाणामेव वरविशेषणत्वेन संकीर्तनं बाह्यम् अथ कन्यादानांगत्वेन गवादिदानं यः कुर्यात् संकल्पपूर्वकं तत्तन्मंत्रेण तत्तद्दानं कुर्यात् यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघोघनाशिनी विश्वरूपधरो देवः प्रीयताम न या गवा गोः १ सर्वसस्याश्च या भूमिर्वराहेण समुत्पृता अनंतसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे भूमेः २ इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स प्रतिपादिता सदाकर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते दास्याः ३ अश्वन्यं शयनं नित्यमनूनां श्रियमुन्नतिम् सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव शय्यायाः ४ हिरण्यगर्भसंभूतं सौवर्णं चांगुलीयकम् सर्वप्रदं प्रयच्छामि प्रीणातुकमलापतिः अंगुलीयकस्य ५ क्षीरोदमथने पूर्वमुद्धृतं कुंडलद्वयं श्रिया सहसमुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति कुंडलयोः ६ महार्णवसमुत्पन्न उच्चैश्च वसपुत्रक मया त्वं विप्रसुरव्याय दत्तः

सं.को.
२२३

शांतिप्रयच्छमे अश्वस्य ७ रजतं सर्वभूतानां पितृणां परमं हितम् शिवने त्रिद्वयस्मादतः शांतिप्रयच्छमे रजतस्य ८ सप्ततीक्ष्ण-
जैद्रत्नं सरस्वत्याभिषेचित इद्रस्य वाहनं शश्वत्सर्वदेवैश्च पूजित दानेनानेन दत्तेन मम शांतिप्रयच्छमे गजस्य ९ इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वो
पस्करसंयुतं तव विप्रप्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् गृहस्य १० इन्द्रादिलोकपालानां याराज्यमहिषीशुभा महिषासुरस्य जननी सास्त-
मे सर्वकामदा महिष्याः ११ परापवादपैशून्यादभक्षस्य च भक्षणात् उत्पन्नपापं दानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु ताम्रपात्रस्य १२ यानि पा-
पानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु मे सदा कांस्यपात्रस्य १३ अगम्यागमनं चैव परदाराभिर्मर्शनं
रौप्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु मे सदा रौप्यपात्रस्य १४ जन्मजन्मसहस्रेषु यत्कृतं पातकं मया स्वर्णपात्रप्रदानेन शांतिस्तस्यास्तमे सदा
स्वर्णपात्रस्य १५ पूरितं पूगपूगेन नागवल्लीदलान्वितं पूर्णेन चूर्णपात्रेण कर्पूरपिटकेन च सपूगरवंदनं दिव्यं गंधर्वाप्सरसां प्रियम्
करकत्वं निरातं कंत्वं प्रसादात्कुरुष्व माम् करकस्य १६ काचनं हस्तवलयं रूपकांतिस्करवप्रदम् विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा
वलयस्य १७ सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकारणं ललिताक्षरं पुस्तकं संप्रयच्छामि प्रीता भवतु भारती पुस्तकस्य १८ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जग-
दानंदकारक अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शांतिप्रयच्छमे वृषस्य १९ एवं दानं कृत्वा कुक्ष्यभिर्मर्शनपक्षे यत्कक्षीवांसं वननं विश्वे देवा-
अनुष्टुप् दक्षिणकुक्ष्यभिर्मर्शने विनियोगः ॐ यत्कक्षीवांसं वननमिति मंत्रेण कन्यादक्षिणकुक्षिमभिमृशेत् अथ कांस्यपात्रेक

२२३

लशजलमासिच्य अनाद्यष्टमित्यभिमन्त्र्य सकुशदूर्वयौतुंबर्याद्र्याशारवयावावधूवरावभिषिंचेत् आनःप्रजामितिचतसृ-
णांसूर्यासावित्रीऋषिः सूर्यासावित्रीदेवता आद्याजगती द्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येदेअनुष्टुप् अभिषेकविनियोगः ॐ आनःप्रजा-
अधोरचक्षुः० इमांत्वमिंद्र० सम्राज्ञी० ४ समुद्रज्येष्ठा इतिचतसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् अभिषेके ० ॐ समुद्रज्येष्ठाः स० आपो
हिष्ठेति तिसृणां सिंधुर्द्वाप आपो गायत्री अभिषेके वि० ॐ आपो हिष्ठा ० ३ एवमभिषिच्य अथेशानीमारभ्यदुग्धाक्तं सूत्रं वधूव-
रयोः कंठदेशे चतुर्वारं पंचवारं वा प्रदक्षिणं परित्वा गिर्वर्णो १ तान्वोमहो २ दशावनिभ्यो ३ ते सोमादा ४ वृषावां ० अनुषध्वमध्वरमि-
त्येतैर्मंत्रैर्वैष्टयित्वा कंठदेशस्थमधोनिष्काश्य कटिदेशस्थमुपरिनिष्काश्य उर्णाहरिद्रास्वंतुं बध्वा कंठदेशस्थं सूत्रं वधूवामहस्तेवरो
बध्नीयात् नीललोहितमित्यनेन मंत्रेण तथा कटिदेशस्थं सूत्रं वरदक्षिणहस्तप्रकोष्ठे ५ धूर्वध्नीयात् विश्वेत्ताते इत्यनेन मंत्रेण उर्णा-
स्तके केशपक्षयोर्वन्दे सवत इति सूत्रात् पक्षे विहितस्य अग्ने विश्वेभिः स्वनीकदेवैरिति मंत्रेण वरोदक्षिणोत्तरकेशपक्षयोर्मंत्रावस्था-
उर्णादशां बध्नीयात् इदं कृताकृतमिति ततोऽक्षतारोपणं तत्रायंक्रमः तैजसपात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्य पात्रान्तरेणाद्राक्ष-
तशुक्लशालितंडुलानादाय वरः क्षालितपाणिः प्रक्षालितवध्वं जलौ क्षीरघृतपाणिना हिरुपस्तीर्य द्विवारं तंडुलानोप्यद्विवारं तथैवा-
भिषारयेत् एवं वरांजलावन्येनापूरिते दातातदंजस्योः रुक्वर्णं निधाय वरांजलिकन्यां जल्युपरिनिधाय कन्या नारयन्विस्वादिमुहूर्तनक्ष-

असंपदस्त्वित्यंतं पठित्वा कन्यां जलिस्थितानक्षतान् वरमूर्धन्यारोपयेत् भगोमेकामः समृत्त्यतामिति वरः स्वांजलिस्थानक्षतान्वधूशि
रशिक्षिषेत् यज्ञोमेकामः समृत्त्यतामिति एवं पुनर्द्विवारं कुर्यात् तत्र श्रियोमेकामः समृत्त्यतामिति वधूः धर्मोमेकामः समृत्त्यतामिति
वरः इति द्वितीये कुर्यात् प्रजामेकामः समृत्त्यतामिति वधूः यशामेकामः समृत्त्यतामिति वरः एवं तृतीये कुर्यात् तूष्णीं चतुर्थे च कु-
र्यात् सप्तवारं च कुर्यादिति केचित् अन्ये तु अक्षतारोपणं मंत्रान्नेच्छन्ति एवमक्षतारोपणं कृत्वा वरः स्वशिरसि पुष्पमादाय क्षीरधत्ते
नाक्लाज्यकन्याललाटे तिलकं कुर्यात् साप्तिपूर्वोक्तं तिलकं वरस्य कुर्यात् मालां वरकंठे निदध्यात् ततो कन्याकंठे बरीमालां निदध्यात् ततो
वधूवरौ प्राङ्मुखौ वा वुपविश्य अष्टपुत्रीसंज्ञकं वस्त्रद्वयं सकंचुकं मांगल्यतंतुयुक्तं नीराजनपुरःसरं स्रुवासिनीभिः समर्प्य वरः मांग-
ल्यतंतुनानेन ममजीवनहेतुना कंठे बध्नामि स भगो सा जीवशतदांशतमिति मंत्रेण कंठे बध्वा कुलदेवतां च स्मृत्वा आयुष्यमिति सूक्ते
नम्रूषणैर्मूषयेत् ततः विवाहनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये गणानां त्वा आत्न इन्द्रक्षमंतमिति मंत्रद्वयेन हरिद्वारबेडपू-
गीफललड्डुकादिनिधाय षोडशोपचारैः संपूज्य पुनः पूर्वोक्तमंत्राभ्यां वस्त्रप्रोते बध्वा उत्तरीयवस्त्रप्रोते परस्परं वधीयात् ततो वधूवरौ
महालक्ष्मीशर्वापावतीं च प्रणम्य षोडशोपचारैश्च पूजयेत् देशकालसंकीर्तनांते विवाहव्रतं करिष्यावहे इति संकल्प्य ततः प्रथमादिव-
से रोहिणीसोमौष्ठत्वादाक्षायणीमावाहनादिभिः पूजयेत् ततो वधूर्मंगलद्रव्यपरिपूर्णा निवायनानि देवतात्रयोद्देशेन स्रुवासिनीभ्यो दद्यात्

ततो द्विजेराशीर्देया भद्रं कर्णेभिः ॥ इविणोदा इवि ॥ २ सविता पश्चात्तात् ॥ ३ नवोनवो भवति ॥ ४ उच्चादिवि ॥ ५ दक्षिणावता ॥ ६ इति पठेयुः
ततो बधूवरौ पूर्वे कलक्षणो वेदिमंत्रयोषेण गच्छतः वरः स्वयमासने उपविश्य पश्चिममार्गेण नियमितवाचं वधू मानीय दक्षिणत उपवेश्य आ-
चम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वांसायां त्वसिन्धूये गृत्याग्निं सिन्धूये च विवाहं होमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थंडिलो-
पलेपनाद्यग्निं प्रतिष्ठपनांत कर्म कृत्वा प्रत्यगग्नेर्दृष्टदं सोपलां प्रतिष्ठाप्य प्रागुदीच्या सुदकुं संधान्य राशेरुपरि निधाय पल्लवैरपि धाय गंधपुष्पै-
रलंकृत्य उदगग्नेः समतंडुलराशीं उपकल्प्य समिहूय मादाय देशकालौ संकीर्त्य अस्मिन् विवाहं हामे देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानमित्यादि आ-
यारावाज्येनेत्यंतमुक्ताविरग्निं पवमानं सकृदग्निं प्रजापतिं चाज्येन अयमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण शोषेण स्विष्टकृतमि-
त्यादि आज्याधिपणांतं पूर्ववत्कृत्वा ॥ ज्यं लाजैः सह पर्यग्निं कृत्वा ज्योत्स्वनादि स्फुक् स्फुवांजलिं संमार्गांते हविरासादनाय्यर्चनपूर्वकमाया-
रांतं कृत्वा वध्वाऽन्वारब्धः अग्न्यायूं धीतिरति सृष्टिः पूर्ववद् होमत्यागौ कृत्वा त्वमयमेति मंत्रस्य वक्तृश्रुतः ऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः आ-
ज्य होमे वि० ॐ त्वमयमाभवसि० कृणोषि स्वाहा अग्नय इदं० प्रजापते न त्वदेतामिति पंचभिराज्याहुती हुत्वा प्रत्यङ्मुखः स्तिष्ठन् प्राङ्मुख-
रव्यावध्वा उत्तानहस्तां गृष्टादि प्रदेशमवाङ्मुखः करेण गृष्णामीति मंत्रस्य सूर्यासावित्री ऋषिर्देवता च त्रिष्टुप् छंदः अस्यावध्वाऽपाणि-
ग्रहणे विनियोगः ॐ गृष्णामि ते सौभगत्वाय० यदेवा इति मंत्रेण गृहीत्वा वध्वाकरो प्रक्षाल्याऽजलं कारयित्वा ऋवेणाज्यमादायोपस्ती

३० कौ०
२२५

यंबधूष्मात्राभ्यात्स्थानीयेनवातिष्ठताशूर्पस्थास्त्राजान्मुष्टिपरिमितान्द्विरोप्यस्वयंपात्रस्थानभिधायीजलिस्थानप्वभिधाय अर्यमण
मिति मंत्रस्य वामदेव ऋषिः अर्यमाग्निर्देवता अनुष्टुब्धः विवाहप्रधानलाजहोमे० ओं अर्यमणं नुदेवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो अर्य
माग्नेतो सुंचातुनामुत स्वाहा अर्यमणो अग्नय इदं० इति मंत्रमुक्त्वा तिष्ठन्नजलिनांगुल्यग्रे हां वयेत् ततो दृषदमुपलान्वज्जयित्वा कुंभसहित
मग्निं अमोहमस्त्रिसात्वं सात्वमस्य मोहं द्यौरहं पृथिवीत्वं सामाहमृत्कं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै संप्रियो रोचिष्मन्मनस्यमानौ-
जीवेदशरदः शतमिति मंत्रेणाग्रे स्वयंगच्छन्वध्वासहप्रदक्षिणीकृत्य तां प्राङ्मुखीं इममश्वानमारोहाश्वमेवत्वं स्थिराभव सहस्व एतनाय
तोमितिष्ठ एतन्यत इति मंत्रेण द्वाभ्यामपि पादाभ्यां दृषदमारोप्य अश्वानमारोहयत्युत्तरतो ग्रेर्दक्षिणपादेनेति कात्यायनः पुनः पूर्ववत्तदंज
लिमुपस्तीर्य लाजावदानं द्विः कारयित्वा अभिधाय वरुणमिति मंत्रस्य वामदेव ऋषिः वरुणाग्निर्देवता अनुष्टुब्धः विवाहप्रधानलाजहोमे०
ओं वरुणं नुदेवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो वरुणः प्रेतो सुंचातुनामुत स्वाहा वरुणाग्नय इदं नममेति मंत्रेण पूर्ववद्वावयित्वा पुनस्तेनैवमं
त्रेण वध्वासहप्रदक्षिणीकृत्य अश्वानमारोप्य पुनर्लाजावदानं पूर्ववत्कारयित्वा पूषणमिति मंत्रस्य वामदेव ऋषिः पूषाग्निर्देवता अनुष्टु-
ब्धः विवाहप्रधानलाजहोमे० ॐ पूषणं नुदेवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवः पूषाग्नेतो सुंचातुनामुत स्वाहा पूषाग्नय इदं० इति मंत्रमु-
क्त्वा हावयित्वा पुनर्मंत्रेण प्रदक्षिणीकृत्य अश्वानमारोप्य स्वयं प्रजापतये स्वाहेति स्मरन् अवशिष्टाल्हाजान् आत्माभिः सुरवशूर्पकोणे वैवनि

२२५

रवशेषेनथैवहावयेत् ततोवधूपरिगृह्य अग्नेरुदक्सप्ततंडुलराशिष्वपि इषएकपदीभवसामामनुव्रताभव पुत्रान् विंदावहैवहूस्तेसं
 तुजरदष्टय इतिप्रथमराशिं उर्जेद्विपदीभवेत्यादिनाद्वितीयराशिं रायस्योषायत्रिपदीभवेत्यादिनातृतीयराशिं मायोभव्यायचतुष्पदीभ
 वेत्यादिनाचतुर्थराशिं प्रजाप्यःपंचपदीभवेत्यादिनापंचमराशिं ऋतुभ्यःषट्पदीभवेत्यादिनाषष्ठराशिं सरवासप्तपदीभवेत्यादिनासप्त
 मराशिं प्रत्यगादितः क्रमेणाभ्युल्कमय्यतस्याःशिरसास्वशिरःसंयोज्य कलशोदकमादाय प्रथममात्मशिरःपश्चाद्भूशिरःपूर्वेक्तशान्तिर-
 स्त्वित्यादिपंचदशावाक्यैरभिषिच्य पूर्ववदासित्वाज्येनास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य पूर्वबद्धोत्तरीयांतौतूष्णींविस्त्रस्य रात्रौध्रुवमरुंधतीं
 सप्तर्षींश्चवध्वासहहृष्ट्वाजीवपत्नीप्रजांविंदेयेतिमंत्रंपत्न्यावाचयेत् ततोवधूर्वांचविस्मृजेत् एतदादिविवाहाग्निंरसेदिति विवाहहोमः
 ततःसायंसंध्यामुपास्यविवाहाग्निं प्रज्वाल्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य अस्मिन्विवाहाग्नौयथोक्तकालेश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंयाव-
 ज्जीवमुपासनंकरिष्ये इतिसंकल्प्योपासनंकुर्यात् तत्राज्यंक्रमः शुद्धदेशेचतुर्विंशत्यंगुलप्रमाणं षोडशांगुलप्रमाणंवाचतुरस्रंप्रत्ये-
 कंचतुरंगुलीत्सैधंमेखलात्रययुक्तमायतनंनिर्माय गोमयेनोपलिप्योल्लिख्य तत्रयश्चालाभंसिकतापद्मपत्रादिसंभारान्निःक्षिप्यतत्रगृ-
 त्थाग्निंपूर्ववत्प्रतिष्ठाप्यविवाहदिनसायंकालादारभ्योपासनंकुर्यात् तदित्यं यजमानः कृतसंध्यावंदनोऽग्नेःपश्चिमतउपविश्यप्राणा-
 नायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ओंपासनंकरिष्ये इतिसंकल्प्य अस्तमानात्पूर्वकाले प्रज्वालितार्गौचत्वारिंशंगेतिमंत्रेणयज्ञपुरुषमूर्तिंध्यात्वा

सोदकेन पाणिना समंतात् दक्षिणं पुनः पुनरुदकमादाय त्रिःपरिमृज्य परिस्तीर्य त्रिरुदकमादाय त्रिःपर्युक्ष्य होमद्वयं प्रक्षाल्य पात्रे निःक्षिप्य
तत्पात्रमग्रे रुतरतो निधाय ज्वलतादर्भेणावज्वाल्य प्रोक्ष्य तेनैव दर्भेण ज्वलता त्रिःपर्यग्निं कृत्वा तदुल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्याः येः पश्चिम-
तः कुशानां स्तीर्य तत्र समिधा सह हविर्निधाय विश्वानि न इत्यादि क्रग्भ्यां गंधादिभिरग्निमभ्यर्च्य दक्षिणं जान्वा च तत्समिधं दूष्णी अग्नौ प्रक्षि-
प्याप उपस्पृश्य समिधि प्रदीप्तायां सत्यां विधूमे प्रज्वलितं गौ हुतं संख्याकान् प्रस्थधान्यस्य चतुःषष्टिं तम भागरूपान्वातं दुलान् दक्षिणहस्तेनादा-
य सव्यपाणिं तद्दिनिधायोः गुल्युत्तरपाश्वेन समिन्मूलतो ह्यंगुलप्रदेशोऽग्नये स्वाहेति हुत्वाऽग्नय इदं नममेत्यक्त्वा तस्या आहुते रैशानदेशो पू-
चाहुतेर्ध्वं सीमाहुतिं प्रजापतिपदं चतुर्थ्यंतं मनसा ध्यायन् स्वाहेत्युच्चार्य पूर्वाहुत्यं संस्पृष्ट्वा हुत्वा पूर्ववदुपविश्य परिस्तरणं विसृज्य परिसमूह-
न पर्युक्षणे कृत्वा अग्न आयूंषीति मंत्रत्रयस्य शतं वैरवानसां ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छंदः अग्न्युपस्थाने विनि० अग्न आयूंषि०
१ अग्निं ऋषिः ०२ अग्ने पवस्व स्वपा० ३ अग्ने त्वं न इति प्रजापते न त्वदिति तं तु तं त्वन्नित्यस्य देव ऋषिः अग्निर्देवता जगती छंदः विनियोगसु-
क्ता ओं तं तु तं त्वन्न जसो० हिरण्यगर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टुब्ध छंदः विनियोगः पूर्ववत् हिरण्यगर्भः समवर्तता०
विधेम एते मे चैवाय व्यदेशे प्रद्वीप्सुतः कृतांजलिः स्थित्वाग्निं समीक्षमाण उपस्थाय पुनरुपविश्य नूनातिरिक्ता परिहारार्थं विष्णुं स्मृत्वाऽने-
न होमेन श्रीभगवान् परमेश्वरः प्रीयतामित्युच्चारयेत् एवं प्रातरुदयात् पूर्वमग्निं प्रादुष्करणं कृत्वा होमकाले पूर्वागानि कृत्वा पूर्वसंकल्प्य

तत्रातरोपासनं करिष्ये इत्युक्त्वा सूर्याय स्वाहेति पूर्ववद्ब्रुव्येणैव प्रथमाहुतिं हुत्वा सायंकालीनद्वितीयाहुतिवदत्राप्याहुतिं हुत्वा परि-
समूहनादिकं कृत्वोपस्थानं कुर्यात् तत्रायंक्रमः सूर्यो न इति चक्षुः सूर्यो देवता गायत्री छंदः सूर्योपस्थाने वि० ओं सूर्यो नो दिव स्यातु०
१ उदुत्यं चित्रं देवानां नमो मित्रस्येत्यस्य सूर्यो मितपां क्रुषिः सूर्यो देवता जगती छंदः सूर्योपस्थाने० ओं नमो मित्रस्य० एतैश्चतुर्भिर्मै-
त्रैः पूर्वोक्तप्राजापत्यैश्चोपस्थायांचमेति इत्यौपासनम् स्वमंदिरंगच्छन् वधूं यानमारोहयेत् पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्यस्येति सू-
र्यासावित्री क्रुषिर्देवता च त्रिष्टुप् छंदः यानारोहणे वि० ओं पूषात्वेतो नयतु० वदासीति गृहंगत्वा श्वश्रुरगृहे वा पुनस्तिथ्यादिसंकी-
र्त्य ममाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशारब्धं होमं करिष्ये तत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतसु-
क्ताः त्रप्रधानं सूर्यासावित्री चतुर्वारसुक्ता आज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्युक्ताः न्वाधाय प्रत्यगग्नेः स्वदक्षिणदेशे प्राग्ग्रीवमुत्तरलो-
मानुहुहं चर्मास्तीर्य तस्मिन् वधूमुपवेश्य पात्रासादनाद्यभ्यलंकरणपर्यंतं कृत्वा तयान्वारब्धः स नूडध्माधानाद्याज्यभागांतं कृत्वा आ-
नः प्रजामिति चतसृणां सूर्यासावित्री क्रुषिः सूर्यासावित्री देवता प्रथमा जगती द्वितीया त्रिष्टुप् अत्येद्वे अनुष्टुप् ओं आज्यहोमे विनि०
ओं आनः प्रजां जनयतु० चतुष्पदे स्वाहा सूर्यासावित्र्या इदं० १ अघोरचक्षुरपति० षपदे स्वाहा सूर्यासा० इमां त्वमिंद्रमीद्विः० रुधि-
स्वाहा सूर्यासावित्र्या इदं० ३ सम्राज्ञी श्वश्रुरेभव० देवेषु स्वाहा सूर्यासावित्र्या इदं० ४ इति चतसृभिराज्याहुती हुत्वा समंजंतु वि-

सौदेताः दधातुनो हुतशिष्टाज्येन स्वस्य बध्नाम्बुदये अंकाहस्तं प्रक्षाल्य स्निष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य पतिपुत्रवतीभिः सह
 चाग्निनीभिनीनाजितो ब्राह्मणेभ्यश्चाशिषो गृहीत्वा बध्नासदाभिनन्दन्नासीत् ततो द्वितीयादिदिने विवाहे बध्नुवरौ अक्षरसो गंध-
 केण मृता महादेवीं तृतीयाहं स्वाहा ग्रीष्मत्वा कालिकां चतुर्थाहं मानवो ग्रीष्मत्वा शांकरीमावाहवादिभिः संपूजयेतां एवं चतुर्थदिनसेषु वर-
 येन हे मम हितं चकृत्वा बहु ब्राह्मणभोजनवेदोक्ताशीर्वादपूर्वकं व्रताचरणं कुर्यातां ततस्त्रिरात्रं बध्नुवरौ ब्रह्मचारिणावलं कुर्वाणा व-
 यः शायिनौ भक्षारालवणाशिनौ भूत्वा तिष्ठेयातां ततो वरः व्रताचरणोत्ते विवाहकाले बध्ना परिहितं वस्त्रं सत्येनोत्तमिताभूमिरिति
 सूक्तेन तदर्थं विदे ब्राह्मणाय दत्त्वा व्रतसंपूर्त्यर्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॐ स्वस्तीति तानुक्ता पुनरौ स्वस्तीति तेनैव वाचयेत् अर्धरात्रे वा
 तीते तु परेषुः पातरे बहिः गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुरितिसंग्रहे अयं गृह्यपरिशिष्टमतेन विवाहप्रयोगः अथैरि-
 णीदानप्रयोगः बध्नुपिता चतुर्थदिने प्राणानायम्य तिष्ठ्यादिसंकीर्त्य ममोमामहेश्वरलक्ष्मीनारायणाप्रितिद्वारा सकलकामनासिद्धये
 च नारायणसंपूर्णं फलवाप्त्यर्थं वंशाभिहृत्यर्थं च ऐरिणीपूजनं वरस्य तस्य त्वमात्रादीनां तस्य क्षीयाणां च यथाविभवं वस्त्रादिभिः पूजनं व-
 रस्यैरिणीपूजनं करिष्ये वस्त्रदातांतं कृत्वा तदंगतया गणपतिपूजनं करिष्ये ऐरिणिलसुमादेवी तवेशोगिरिजापतिः अतस्त्वं
 पुनः शिष्टादिभिरुपचारैः पूजयित्वा ममैवैरिणीदानं वरमात्रे कुर्यात् तत्र संवत्सरहरेणुमयं पार्जनं नानापुनः

नसंभृतं सवरूपफलतांबूलदंपतीवंशवर्द्धनं सदक्षिणंसदीपंचशूर्पैः षोडशभिर्युतम् वरमात्रे प्रयच्छामि कन्यादानस्य सिद्धये
परिण्यारव्यं वंशपात्रं पक्वान्नैः परिपूरितं करकैरुदसंख्याकैः सुवर्णपरिपूरितैः एतावदैरिणीरूपकर्तव्यं किल सूरिभिः वंशोवंश
करश्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः अनेन वंशदानेन श्रीशोभं द्विकरोतुमे वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातसमुद्भवं वंशानामुत्तमं दानमतः शां-
तिं प्रयच्छमे अनेन वंशपात्रदानेन श्रीलक्ष्मीनारायणो प्रीयेतां वंशपात्राणिसर्वाणि मया संपादितानि वै उमाक्रांता यदास्यामिम-
मवंशाभिवृद्धये वंशवृद्धिकरं दानं सोभाग्यादिसमन्वितम् वस्त्रैणाच्छादितं पूगफलहेमसमन्वितं सर्वपापक्षयकरं नानाद्रव्यैस्तु-
पूरितं दानानामुत्तमं दानमतः शांतिं प्रयच्छमे इति वंशदानं कृत्वा ततः कन्यां वरमातुरुत्संगयोरुपवेश्य वरमातरं प्रार्थयेत् अष्टव-
र्षांतियं कन्यापुत्रवत्पालितामया इदानीं तव पुत्राय दत्तास्ते ह न पाल्यतामिति वधूमात्रादिः तत्सक्षसुवासिनीभ्यां यथाचारं कंचुकी-
क्षुद्रशूर्पघायनादिदद्यात् इदं वधूपितृभ्यामभुक्तवद्भ्यामभुक्तवत्यै वरमात्रे कार्यम् यथाचारं ज्ञेयम् इत्यैरिणीदानप्रयोगः दै-
वकोत्थापनं तु पूर्वोक्तोपनयनप्रकरणे ज्ञेयम् अथ द्विभायां ग्निसंयोगप्रयोगः शौनकः अथाग्न्यागृत्य यो यौगं सपत्नीमेदजा-
तयोः सहाधिकारसित्यर्थं महं वक्ष्यामि शौनकः पृथक्स्थंडिलयोरग्नीसमाधाय यथाविधि तत्र कृत्वा ज्यभागां त्रिमन्वाधानादिकं त-
तः पूर्वपत्न्यग्नौ जुहुयात्तयान्वारब्ध आहुतीः अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तेन नवकेन च समिधेन संमारोप्य अयं ते यो निरित्युवा मत्यव-

संहेतुनया कनिष्ठान्नो निधाय च आज्यभागान्तमत्रापि कृत्वा रभ्यतदादितः समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद् हुतम् चतुर्गृहीतमेता
मित्राभिर्गाभिर्यथाक्रमम् अग्रावग्निश्चरति अग्निनाग्निः समिध्यते अस्तीदमितिति स्रग्भिः पाहिनो अग्न एकया ततः स्विष्टकृदारभ्य-
होमशेषं समापयेत् गोयुग्मं दक्षिणां दद्याच्छ्रोत्रियाया हिताग्नये पत्योरेकायदिमृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः आदधीतान्पया सार्द्धं साधन
विधिना गृहीति अथ प्रयोगः देशकालौ संकीर्त्य मम हाभ्यां भायांभ्यां सह निष्यन्न गृह्याभ्यां स्ताभ्यां सहाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपर
मेश्वर प्रीत्यर्थं संसर्गं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनं स्वस्तिवाचनं च कृत्वा दगपवर्गं स्थण्डिलयोर्गृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रथमेऽग्नौ ज्येष्ठपत्न्य-
न्वारब्धोऽन्वाधानं कुर्यात् अग्निद्वयसंसर्गं प्रथमाग्निहोमकर्मणि देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये चक्षुषी आज्येनेत्यन्तेऽत्र प्रधानं अग्निं
नवमिर्ऋग्भिराज्याहुतिभिः शेषेणोत्थादिपट्टपात्रासादनादि आज्यभागान्ते अग्निमीळ इति नवानां मधुच्छंदा अग्निर्गायत्री अग्निद्वयसं
गार्थं प्रथमाग्नौ प्रधानज्यहोमे वि० स्वाहांते नवमिः सुवेण नवाहुती जुहुयात् अग्नय इदं० ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य अयं
ते यो निरिति तमग्निं समिधिसमारोप्य प्रत्यवरो हेति द्वितीयाग्नौ तं प्रत्यवरोत्था हाभ्यामन्वारब्धोऽन्वाधानं कुर्यात् अग्निद्वयसंसर्गार्थं प्रथम-
संसृष्टिद्वी आग्नीविहिते हांमे देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये चक्षुषी आज्येनेत्यन्तेऽत्र प्रधानं अग्निं षड्वारमाज्येन शेषेण स्विष्टकृत
मित्यादिष्वग्निहोमसादने प्रोक्षणां कुशान्दर्वीं स्क्रुवो प्रणीताज्यपात्रे इध्मावर्हिषीति पात्रा एकमासाद्य आज्यसंस्कारान्ते कुशैर्दर्वीं स्क्रुवयोः सं

मार्यः अग्न्याग्निर्यज्ञे रच्यो चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पद्मीद्वयान्वारब्धो जुहुयात् अग्रावग्निरित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निरष्टी अग्निर्यस्य संस-
 गार्थे संसृष्टाग्नीध्रधानाज्यहोमे विनियोगः ॐ अग्रावग्निर्यज्ञे रच्यो चतुर्गृहीतमाज्यं गृह्णाविनियोगस्त्यागश्च पूर्ववत्
 नां मोसुहद्वागधेयं गोअस्माकं मोसुहद्वागधेयं स्वाहा अग्नय इदं शिष्टपंचहोमेषु चतुर्गृहीतमाज्यं गृह्णाविनियोगस्त्यागश्च पूर्ववत्
 अग्निनाग्निर्मेधातिथिः काण्वोगायत्री होमे ॐ अग्निनाग्निः समिध्यते जुह्वास्यः स्वाहा १ अस्तीदमितितिसृणो विश्वामित्रोऽ-
 ग्निरनुष्टुप् अंत्येभिष्टुप् होमे ॐ अस्तीदमधि मंथं पूर्व्याः स्वाहा २ ॐ अरण्योर्निहितो मनुष्येभिरग्निस्वाहा ३ ॐ उत्तानाया-
 मवभरा जनिष्टस्वाहा ४ पाहिनो भर्गः प्रगाथोऽग्निर्हंती होमे ॐ पाहिनो अग्न एकया चतसृषिर्वसो स्वाहा ५ सर्वत्र स्वाहा
 कारसमकालाहुतिः ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य त्र्योत्रियाय आहिताग्नये गौमिथुनं दद्यात् ब्राह्मणान् भोजयेत् इति हिंसा-
 याम्निद्वयसंसर्गप्रयोगः अथार्कविवाहप्रयोगः ततः कर्त्तारविवारे हस्तर्क्षे शनिवारे वा अन्यस्मिन् शुभदिने वा ग्रामात्याच्यामुदीच्या-
 वा पुष्पफलसंयुतमर्कं निरीक्ष्य अर्ककन्यादातारं आचार्यं परिकल्प्य स्नात्वा लेकृतवासाः रक्तगंधादिभूषितः अर्कसंनिधिमागत्य आच-
 म्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम तृतीयमानुषी विवाहजन्यदोषपरिहारार्थं तृतीयमर्कं विवाहं करिष्ये इति संकल्प्य स्वस्तिवा-
 चनं कृत्वा हिरण्येन नोदी आहूतं कृत्वा आचार्यं वरणं कृत्वा अष्टवर्गान् पूजयेत् दातामधुपर्कं ण्यज्ञोपवीतवस्त्रहस्तकर्णादिभूषितैः

सं०के०
२२९

उष्णीषगंधमाल्यादिभिश्चवरं पूजयेत् वरः स्वशारवोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत् अकंपुरतस्तिष्ठन् त्रिलोकवासिन्सप्ताम्भ-
छायया सहितोरवे तृतीयोद्वाहजंदौषं निवारयस्करवंकुरु इति सूर्यसंप्रार्थ्य छायाया सहितरविं तत्राध्यारोप्याऽब्जिगैरभिपिच्यव-
रूमात्यगंधैस्तत्तन्मंत्रैः संपूज्य श्वेतवररूपेण कार्पासतंतुभिश्च संवेष्ट्य गुडोदनं निवेद्य तांबूलसमर्प्येदिति ततः मम प्रीतिकरायेयं
मया स्पृष्टा पुरातनी अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा त्वस्माकं परिरक्षतु इति मंत्रेणार्कं प्रदक्षिणीकृत्य पुनः नमस्ते मंगले देवि नमः सवितुरा-
त्मजे त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मे इहागता अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन
तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशुविनाशयेति मंत्रेण प्रदक्षिणं कुर्यात् ततः कन्यादानपर्यंतविधिं कृत्वा कन्यादाता आदित्यस्य प्रपौत्रीं
सवितुः पौत्रीं अर्कस्य पुत्रीं काश्यपगोत्रां अमुकगोत्राय वराय तुभ्यमहं संप० अर्कं कन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूषितां गोत्राय शर्म-
णे तुभ्यं दत्तां विप्रसमाश्रय इति मंत्रेण दद्यात् अंजल्यक्षतकर्माणि कृतकं कंठे पूर्वकम् यावत्संचकृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् स्वशा-
रवोक्तेन मंत्रेण गायत्र्या वाथ वेष्टयेत् पंचीकृत्य पुनः सूत्रं स्कंधे बध्नाति यत्नतः बृहत्सामेति मंत्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् अर्कस्य पूर्व-
पश्चिमदक्षिणोत्तराग्नेयादिचतुष्टयेषु कुंभान् द्यौर्निधाय प्रतिकुंभं वस्त्रसूत्राभ्यां वेष्टयेत् गंधहरिद्राद्युक्तसीतजलैः क्षान्कुंभानां पू-
र्य प्रतिकुंभं तत्राग्रे महाविष्णुं पादाभ्यां दिनेवेद्यांतं पूजयेत् ततः अर्कस्य उत्तरदिग्भागे अर्कं स्थापयान्वा रन्ध्रः ततः प्राणानां

यस्य अस्याः सप्तम्यर्थोत्वसिध्यर्थं पाणिग्रहणहोमं करिष्यं तदंगस्थं डिलोहैरवनादि आधारदेवते आज्येन त्यंतमुक्त्वा अत्र प्रधा-
नं बृहस्पतिं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः आज्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्यापारांतंतं च कृत्वा संगोभिरित्यस्यांगिराकृ-
षिः बृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप् छंदः आज्यहोमे वि० ओं संगोभिरांगिरसो नक्षमाणो भग इवेदं यमणं निनाय जनेमित्रो नदं पती अनक्ति बृह-
स्पते वाजयाशूरि वाजौ स्वाहा बृहस्पतय इदं १ यस्मै त्वा काम कामायेत्यस्य वामदेवकृषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः आज्यहोमे विनि-
योगः ओं यस्मै त्वा काम कामायेत्यस्य वामदेवकृषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः आज्यहोमे विनि-
मिहुंत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य प्रदक्षिणां कृत्वा मया कृतमिदं कर्म स्थावरं पुजरायुषा अर्कापत्यानि नो वेहितत्सर्वं संतुमर्ह-
सीत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि पठित्वा गोयुग्मं श्रोत्रियायाचार्याय दत्त्वा इतरेभ्योऽपि विप्रैरभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा धारितवस्त्राणित्युक्त्वा नू-
तनान्यानि धारयेत् त्यक्तवस्त्राणि गुरवे दद्यात् चतुर्थं दिवसानंतरं होममग्निं च विस्तृज्य पुण्याहं वाचयित्वा मानुषीं विधिनीद्वहेत् इ-
त्यर्कविवाहप्रयोगः अथाग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः स्वगृत्याग्निरन्यगृह्याग्निना संस्पृष्टश्चेदग्निं विभज्य उषीं समिधिस-
मारोपणं कुर्याताम् ततः प्रश्नवरोहणं कृत्वा पूर्ववद् होमात्प्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्य समिद्वयमादाय अग्निं नन्वाहि ते ग्रावित्या-
दि चक्षुषी आज्येन त्यंतमुक्त्वा अत्र प्रधानं अग्निं विविचिंचरुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा षवित्रवति शूर्पे

अग्नये विविचये त्वाजुष्टं निर्वणमीति चतुरौ मुष्टीभिरूप्य प्रोक्षणाद्याज्यभागं वं कृत्वा अग्नये विविचये स्वाहेतुदेश्यत्यागौ कृत्वा सिष्टकृ-
दादि होमशेषं समापयेत् अनुपक्रांतद्विपूर्णमासश्चेत्पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य स्त्रुवेण द्वादशवारं स्तुचिगृहीत्वा अग्नये विविचये स्वाहे-
ति स्त्रुवेणैव हुत्वा काले होमं चरेत् पश्चान्दोताऽग्नये पथि कृते जुहुयात् शवाग्निना संसृष्टश्चेदग्नये श्वचये स्वाहेति जुहुयात् पचना-
ग्निना संसृष्टश्चेदग्नये संवर्गाय जुहुयात् वैद्युतेन संसृष्टश्चेदग्नयेऽस्फुमते च जुहुयात् इति संसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः अ-
थ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः यजमानः अथाधानदिने स्त्रिया सह स्नात्वा कृतनित्यक्रियो विधिवत्प्रातः सौपासनं कृत्वा प्रा-
णानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पूर्णमासस्थालीपाकेन यक्ष्ये चत्वारिंशद्गातमोवाभदेव
ग्निस्त्रिष्टुप् अग्निसूर्तिध्याने विनियोगः ॐ चत्वारिंशद्गा० सप्तहस्तश्चतु० तत्र देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य स-
मिद्वयं गृहीत्वा अस्मिन्नन्वाहिते गौ जातवेदसमग्निमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येन अग्नीषोमौ च क्षुषी आज्येनेत्क-
त्वा अत्र प्रधानं अग्निमग्नीषोमौ च रुद्व्येण शेषेण सिष्टकृतमग्निमिध्मसं न हनेन रुद्रमया समग्निं देवान्विष्णुमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन ज्ञाता ज्ञातदोषनिर्बर्हणार्थं त्रिवारमग्निमाज्येन व्युत्क्रमदिदोषपरिहारार्थं मरुत आज्येन एवं सांगेन कर्मणा
श्वोयस्ये सद्यस्त्वामेतु सद्योयस्ये व्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्वृहती अन्वाधानसमिद्धो मे विनियोगः ॐ धूर्ध्रुवः स्वः स्वाहा प्रजाप

तय इदं० समिद्वयमप्राधायायेध्मावर्हिषोश्च संनहनं कुर्यात् तत्रायंक्रमः प्रादशमात्रान्दर्मान्पञ्चिंशत्संख्यान् रज्जुकरणार्थं गृही-
त्वा तत्र द्वादशदर्भैः संधित्रयवर्ती रज्जुं प्रादक्षिण्येन कृत्वा पुनरन्यो रज्जुमेवं कृत्वा तद्वज्जुद्वयमप्रादक्षिण्येन समस्य पुनरन्यो रज्जुं पूर्ववत् कृत्वा
प्रादक्षिण्येन त्रिवृतं समस्याग्रे प्रदक्षिणं ग्रंथिं कृत्वा तां रज्जुमुदगग्रं वितत्य तत्र प्रादेशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्मान्निधाय तयारज्ज्वातान् द-
र्मान् द्विरावेष्ट्य तद्वज्जुग्रेण तद्वज्जुमूलं सहदावेष्ट्य तद्वज्ज्वग्रशेषं पूर्वमावेष्टित रज्ज्वाऽधस्तान्निनीय अन्यैर्दर्भैः सहायतनात्पश्चाद्वा-
गे उपरिनिदध्यात् ततः पूर्ववदन्यां त्रिवृतां रज्जुं कृत्वा उदगग्रं वितत्य तत्र पलाशरवदिराद्यन्यतमयज्ञियवृक्षाः प्रादेशप्रमाणपंचदशसमिधा
दात्मकेध्मं प्रागग्रं निधाय तयारज्ज्वासहदाबध्य आयतनात्पश्चाद्वागे उपरिनिधाय ततः उभौ स्वशरीरे गंधादिभिरलंकृत्य तद्विवसेकल
हं क्रयविक्रयमनृतं साहसं बहुभाषणं नृत्यगीतवादित्रयसनं पर्यंकशायनं दंतधावनं दग्धान्नकुलित्य कोदवसक्तुचणकमसूरहंता कक्षार
लवणं मधुमांसमाषपरान्नमेतानि वर्जयित्वा घृतमिश्रहविष्यान्नं दिवैव सकृद्भुंजीयाताम् ततो यजमानः सायं होमं कृत्वा अग्नेः सका-
शादंगुलपरिमिते देशे परिसमुत्थ प्राच्यामुदगग्रे दक्षिणस्यां प्रागग्रैः प्रतीच्यामुदगग्रैरुदीच्यां प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तृणीयात् पूर्वपश्चिम
परिस्तरणमूलयोरुपरिदक्षिणपरिस्तरणं पूर्वपश्चिमपरिस्तरणाय योरधस्तादुत्तरपरिस्तरणं एवमग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य ब्रह्मचारी-
भूत्वाऽधः शयीत ततः परेद्युः प्रातर्होमानंतरं अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थमुत्तरतः पात्रासादनार्थं दर्मान्प्रागग्रानास्तीर्य अग्नेरीशा-

नीमारभ्य पूर्ववत्परिमृज्य अग्नेस्तृणैः पूर्वमास्तीर्णेषु दर्भेषु च रुस्थालीं प्रोक्षणापात्रं दर्वांस्त्रिवं प्रणीतापात्रमाज्यपात्रमिधमंबर्हिः शूर्पैः कृ-
 ष्णाजिनमुत्तूरखलं मुसलं चेति एतानि पात्राणि द्वादश उदगपवर्गे प्राक्संस्थान्यखिलान्यासादयेत् ततः प्रोक्षणापात्रमुत्तानीकृत्य प्रादेशमा-
 त्रे पवित्रे निधाय शुद्धाभिरद्भिः पूरयित्वा अंगुष्ठानामिकाभ्यां ते पवित्रे उदगये असंस्पृष्टे गृहीत्वा त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इध्मं विस्त्रस्य
 सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षयेत् तत्तद्देशानदिगवस्थितं विप्रं अस्मिन्कर्मणि ब्रह्माणं त्वां हणे इति तत्पाणिं पाणिना गृहीत्वा हणुयात् ततो ब्रह्माह-
 तोऽस्मीत्युक्त्वा प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्यांचम्य समस्तपाण्यंगुष्ठो धृत्वाऽग्रेणाग्निं परीत्याऽग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुखः स्थित्वा पूर्वमासनार्थं निहितद-
 र्भेषु दक्षिणभागस्थितमेकं दर्भं अंगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा निरस्तः परावसुरिति मंत्रेणानैर्ऋत्यां निरस्थाप उपस्पृश्य इदमहमर्वावसोः सद-
 ने सीदामीत्युक्त्वा दङ्मुखो वामोपरि दक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य यजमानेन गथादिभिरर्चितः सन् ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्य
 ते बृहस्पते यज्ञं गोपाय स यज्ञं पाहि स यज्ञं पतिं पाहि स मां पाहीति जपित्वा यज्ञावेक्षणेरतो भूयात् ततो यजमानः अग्नेः पश्चात्प्रणीतापा-
 त्रं निधाय तत्र पवित्रे निधाय पूर्वमुत्पूताभिरद्भिः पूरयित्वा गंधपुष्पाक्षतानि क्षिप्य ब्रह्मं नमः प्रणेष्यामीति ब्रह्मा ओं भूर्भुवः स्वर्ह हस्प-
 ति प्रसूत इत्युपांशु उच्चैराह ओं प्रणयेति यजमानस्तत्पात्रं मुखसममुद्धृत्य अग्नेरुत्तरतो दर्भेषु निधाय ते पवित्रे गृहीत्वा तत्पात्रमन्येर्दर्भ-
 सच्छाद्य अग्नेः पश्चाच्छूर्पैर्निधाय शूर्पे पवित्रे निधाय पवित्रोपरि अग्नयेत्वा जुष्टं निर्वपामीति मंत्रावृत्या चतुरश्वतुरो सुष्टी निरूप्याऽग्नेः

केमास्यांस्त्रिभुवनैर्विषयीति तथैव निरूप्यते पवित्रे निरुमघीहीणा सुपरिनिधाय उत्पूताभिरिदं निर्विषयं सस्यया प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवैर्धूलो
 म्पि कृष्णाग्निनेत्रं रत्नं निधाय उत्पूतले निरुमघीहीनोप्यतान्मुसलेन पट्यावहत्यग्निः फलं कृत्य त्रिः प्रक्षाल्य अविदग्धमवहिर्गतकंचुकं
 संहृतं चरुं श्रपयेत् ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधाय तत्पात्रं पुरतः संस्थाप्य तस्मिन्नाज्यमासिन्याः ग्रेरुत्तरतः स्थितां गारां च गस्मना सहा
 ग्रेरुदकपरिस्तरणा हृदि निरूप्यते ध्याज्यस्थालीमधिप्रित्यज्वलतादर्भोल्मुकेनावज्वल्याः गुष्ठपर्वमात्रं प्रक्षालितं दर्भाग्रह्यमाज्यं निधा-
 य पुनर्ज्वलतातेनैव दर्भोल्मुकेन चरुणा सहाज्यं त्रिः पर्यग्निकृत्वा तदुल्मुकमपास्यापः स्पृष्ट्वा आज्यस्थालीं निर्विकर्षन्निबोदयुद्वास्यां गा-
 रान् प्रत्युत्थापः स्पृष्ट्वा तत्र स्थितमेवाज्यं सवितुस्त्वेत्यस्य हिरण्यस्तूपक्रुषिः सविता देवता पुरउष्णिक्कुलंदः आज्यस्योत्पवने विनियोगः
 सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति मंत्रं गोकवारं हि स्तृष्णीं पवित्राभ्यां प्रागुत्पूय ते पवित्रे अग्निः प्रोक्ष्य
 अग्नीं प्रहृत्य अग्नेः पश्चात्परिस्तरणा हृदि रात्मनो ग्रेभ्यं प्रोक्ष्य भुवि बर्हिः सन्नहनीं रज्जुमुदगग्रां वितत्यत हर्हिः प्रागग्रमुदगपवर्गं निवि-
 उमास्तीर्य तत्राज्यपात्रं निधाय दक्षिणहस्तेन दर्वां सुवौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहेवाग्नीं प्रताप्य दर्वां निधाय सव्यहस्ते सुवंगु-
 हीत्वा दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रैः सुवबिलं प्रादक्षिण्येन प्रागादिप्रागपवर्गं त्रिः संसृज्य सुवाधस्ताद्दर्भाग्रैरप्यात्मविल्लपष्टं त्रिः संसृज्य
 दर्भमूलैः सुवदंडाधस्ताद्विल्लपष्टादारभ्य यावदुपरिविलंताव त्रिः संसृज्य हिः प्रोक्ष्य सुवं निष्टप्य आज्यस्थाल्या उत्तरतः दव्यं संसृष्टं

निधायपः स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भैर्दत्तं हस्ते मृज्यतां सुवस्थोत्तरतो निधाय दर्भान्निः प्रोक्ष्याः प्रावनुप्रहरेत् ततः शृतं चरुं सुवगृहीतेनाज्येना
भिधार्य चरुस्थाली सुदगुह्यस्य अग्न्याज्ययोर्मध्ये न नीत्वा ज्यादक्षिणतो बर्हिषिसांतरमासाद्य पुनश्चरुमभिधार्य चरुं दुरणाय चर्वाज्ययो
र्मध्ये पात्रांतरं निधाय गधाक्षतपुष्पैरग्निमर्चयेत् विश्वानि न इत्यनयोर्वक्तृश्रुतऋषिः अग्निदेवता त्रिष्टुप् छंदः अग्न्यर्चने विनियोगः ॐ वि
श्वानिनो० तनूनाम् यस्त्वात्तदा कीरिणा० मृतत्वमश्यामिति क्रम्यां प्रतिपादं प्रतिदिशं प्राचीमारभ्याः अग्न्यर्च्यं यस्मै त्वं सकृत् शतेस्व
स्तीत्युपस्थायात्मानं चालं कृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इध्मबंधनरज्जुं तत्रैव निधाय दक्षिणपाणिनेध्ममादाय त्रिरिध्ममभिधार्य मूलमध्ययोर्मध्य-
भागं गृहीत्वा अयंत इध्मेत्यस्य वामदेवऋषिः जातवेदा अग्निदेवता त्रिष्टुप् छंदः इध्मर्हामे विनियोगः ॐ अयंत इध्म आत्मा जातवेदस्तेने-
ध्यस्व वहुं स्वचेत्थवर्धयचाः समान्यजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसे नान्नाद्ये न समेधय स्वाहा इतीध्मं हुत्वा जातवेदसेः अय इदं नममेत्युद्दिश्य
त्यजेत् अथ स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा परिस्तरणा द्वायव्यकोणतो नीत्वा वायव्यकोणमारभ्याः अग्नेयीपर्यंतं प्रजापतये इति मनसा स्मरन् स्वा-
हेत्यर्च्यं अविच्छेदेनाज्यधारां प्रदीप्तेऽग्नेौ इध्मदारुणि परिप्रावयन् हुत्वा पुनराज्यं गृहीत्वा परिस्तरणान्नेः कृत्यकोणतो नीत्वा नैऋती-
मारभ्य ऐशानीपर्यंतं तथैव हुत्वा उभयत्र प्रजापतये इदं नममेत्युद्देश्यत्यागौ कृत्वा स्रुवेणाज्यमादायाः अग्नये स्वाहेत्यग्रे रुत्तरपार्श्वे
पूर्वभागे हुत्वा पुनराज्यं गृहीत्वा सोमाय स्वाहेति अग्नेर्दक्षिणपार्श्वे तत्समप्रदेशो हुत्वा यथा देवतं सुद्देश्यत्यागौ कृत्वा चरुं पूर्वनिहित

पात्रांतरेष्टकृत्य इदमग्नये इदमग्नीषोमाभ्यामिति चरुभागद्वयमुत्तरसंस्थमभिमृश्य सुवेणदर्व्यामुपस्तीर्य प्रथमप्रधानदेवता
चरोर्मध्यादंगुष्ठपर्वमात्रंतिरश्नीनाभिरंगुष्ठमध्यमानामिकाभिरुदगग्राभिर्नरवस्पर्शमकृत्वा अवदायदर्व्यामोष्य ततः पूर्वभा-
गंप्रागग्राभिस्ताभिस्तथैवावदायदर्व्यामोष्य स्थालीस्थं हविरभिघार्य पश्चाद्दर्वीस्थितमभिघार्य विधूमाल्पज्वालांगाराग्नी अग्नये
स्वाहेति आज्यभागयोर्मध्ये प्राक् देशो वा दर्व्याः पार्श्वेनाच्छादय निवहुत्वा अग्नये इदं नममेत्युक्त्वा पुनस्तथैव गृहीत्वा ओं अग्नी-
षोमाभ्यां स्वाहेति पूर्वाहुतेः प्राग्भागे हुत्वा अग्नीषोमाभ्यामिदं नममेतित्यागमुक्त्वा दर्व्यामुपस्तीर्य प्रथमहविष उत्तरार्धात्पूर्वावदान्न
तोष्णयोः नूचीनाभिरेवावदायदर्व्यामोष्य पुनर्द्वितीयहविषस्तथैवावदाय स्थालीपाकमनभिघार्य दर्वीस्थं द्विरभिघार्य यदस्येत्य
स्यहिरण्यगर्भक्रषिः अग्निः स्विष्टकृद्देवता अतिष्ठतीच्छेदः अग्निस्विष्टकृद्धो मे विभियोगः ओं यदस्य कर्मणोत्यसि रित्चंयद्वा न्यून
मिहाकरं अग्निस्विष्टकृद्विद्वान्सर्वे स्विष्टं स्रुहंतं करोतु मे अग्नये स्विष्टकृते स्रुहंतं हुते सर्वं प्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे स
र्वान्नः कामान्समर्धयस्वाहा इत्यभावेशानदेशो जुहुयात् अग्नये स्विष्टकृत इदं पंचावतीतु प्रधानहोममध्यात्पूर्वार्धात् पश्चार्धात्
त्रिवारमवद्यति स्विष्टकृत उत्तरार्धात् पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति इतरत्सर्वं समानम् ततः अग्नैरुत्तरतः स्थिताभिश्च बंधनं रज्जुं विस्त्रस्य
रुद्राय पशुपतये स्वाहेति हुत्वा रुद्रायेदं नममेत्युक्त्वा अपः स्पृष्ट्वा सुवेणाज्यमादाय अयाश्चाग्नेरित्यस्य विमदक्रषिः अयाव-

अग्निदेवता पञ्चिच्छंदः प्रायश्चित्ताज्यहोमेविनियोगः अयाश्वाग्नेयनभिस्तस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि अयासावयसाकृतोयासन्-
 व्यसृहिषेयानोर्धेहिभेषजं स्वाहा अयसे अग्नयइदं अतो देवा इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः देवादेवताः गायत्रीछंदः प्रायश्चित्ताज्यहोमे
 ओं अतो देवा अवतुनो ममिः स्वाहा देवेभ्यइदं इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः विष्णुदेवता गायत्रीछंदः प्रायश्चित्ताज्यहोमे
 ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे सरे स्वाहा विष्णावइदं व्याहृतीनां व्यस्तसमस्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्नि
 वायुसूर्यप्रजापतयो देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहतीति क्रमाच्छंदांसि प्रायश्चित्ताज्यहोमे ॐ भूः स्वाहा अग्नयइदं ॐ भुवः स्वा
 हा वायवइदं ॐ स्वः स्वाहा सूर्यायेदं ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतयइदं इति समाज्याहुतीर्जुहुयात् ततो ब्रह्माग्नेवीयव्यदेवो
 स्थित्वा एताः सप्त हुत्वा मंत्रविपर्यासादिनियतनिमित्ते प्राप्ते यद्देवा इत्यस्य अमितपाऋषिः मरुतो देवताः त्रिष्टुप्छंदः प्रायश्चि
 त्ताज्यहोमे ॐ यद्देवा अतिपातयानिवाचाच प्रयुती देवहेळनम् अरायो अस्मां अभिदुच्छुनायते न्यत्रास्मन्मरुतस्तानि धेतनस्वा
 हा मरुतइदं अनाज्ञातमिति मंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भऋषिः अग्निदेवता अनुष्टुप्छंदः प्रायश्चित्ताज्यहोमे ॐ अनाज्ञातं यदाज्ञा
 तं यज्ञस्य क्रियते मिथु अग्नेतदस्य कल्पयत्व हि वेत्ययथा तथ स्वाहा अग्नयइदं ॐ पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः अग्ने
 तदस्य कल्पयत्व हि वेत्ययथा तथ स्वाहा अग्नयइदं यत्पाकत्रयस्यास्य स्थितिर्ऋषिः अग्निदेवता त्रिष्टुप्छंदः प्रायश्चित्ताज्य-

ओं यत्साकत्रामनसादीनदक्षानयज्ञस्यमन्वतेमर्त्यासः अग्निष्टुहोताक्रतुविद्विजानन्यजिष्ठोदेवाः क्रतुशोयजातिस्वाहा अग्नयइ
 दं० समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चस्यसूक्तस्य वामदेवऋषिः आपोदेवताः त्रिष्टुच्छंदः अंत्याजगती पूर्णाहुतिहोमेविनियोगः ॐ समु
 द्रादूर्मिर्मधुर्माउदारदुपांशुनासममृतत्वमानद्र घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्यनाभिः वर्यनामप्रब्रवामाघृतस्यासि
 न्यज्ञेधारयामानमोभिः उपब्रह्माशृणवच्छस्यमानंचतुःशृंगोवमीद्वोरएतत् चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षिसप्तहस्तासोअस्य
 त्रिधाबन्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्योआविवेश त्रिधाहितंपणिभिर्गुह्यमानंगविदेवासोघृतमन्वविंदन् इंद्रएकंसूर्यएकजजा
 नवेनादेकंस्वयानिष्टतक्षः एताअर्षेतित्वात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे घृतस्यधाराअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसो
 मध्यआसाम् १ सम्यकूस्त्रवंतिसरितोनधेनाअंतर्त्तदामनसापूयमानाः एतेअर्षेत्यूर्मयोघृतस्यमृगाइवक्षिपणोरीषमाणाः
 सिंधोरिवप्राध्वनेश्रयनासोवातप्रमियःपतियंतियन्हाः घृतस्यधाराअरुषोनवाजीकाष्ठाभिंदन्मूर्मिभिःपिन्वमानः अभिप्रवंत
 समनेवयोषाः कल्याण्यः१ स्मयमानासोअग्निम् घृतस्यधाराःसमिधोनसंतताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः कन्याइववहतुमेतवाउअं
 ज्यंजानाअभिचाकशीमि यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्पवंते अफ्यर्षतस्फुटिगव्यमाजिमस्मास्मद्राद्विणा
 निधत्त इमंयज्ञंनयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्पवंते धामंतेविश्वंभवन्मधिश्चित मंतःसमुद्रेत्तद्यं१तरायुषि अपामनीके

सं० को०
२३४

समिथेयआभूतस्तमश्याममधुमंतंतर्म्मिस्वाहेतिपठन् यवपरिमितधारांसंततांदव्यग्रेणसावशेषंहुत्वा अग्न्यइदंनममेतित्युक्त्वा
विज्योतिषेत्यस्यवृषक्रषिः अग्निदेवता त्रिष्टुप्छंदः अवशिष्टहोमे० ॐ विज्योतिषाहृताभ्रात्यगिराविर्विश्वानिहृणुतेमहित्वा प्रा
देवीमांसाः सह तेदुरेवाः शिशितेशृंगेरक्षसेविनिक्षेस्वाहा इत्येनेनाः वशिष्टंसर्वंहुत्वा अग्न्यइदंनममेतित्युक्त्वा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वा
हेतिसंस्मावंहुत्वा विश्वेभ्योदेवेभ्यइदंनममेतित्यजेत् ततः पूर्वासादितप्रणीतापात्रं आस्तीर्णंबर्हिषिदक्षिणपाणिनानिधाय तत्र
गंगादिपुण्यनदीः स्मृत्वादक्षिणपाणिनास्पृशन् ओं पूर्णंमसिपूर्णंमेभ्यूयाः सपूर्णंमसिसपूर्णंमेभ्यूयाः सदसिसन्मेभ्यूयाः सर्वंमसि
सर्वंमेभ्यूयाः अक्षितिरसिमामेक्षेष्टाः इतिजपित्वाकुशाग्रैः प्रागादिपंचदिक्षुप्रादक्षिण्येनक्रमेणजलंसिंचेत् प्राच्यांदिशिदेवाः क्रति-
जोमार्जयंतां दक्षिणस्यांदिशिमासाः पितरोमार्जयंतां अपः स्पृष्ट्वाप्रतीच्यांदिशिग्रहाः पशवोमार्जयंतां उदीच्यांदिश्यापओषधयो-
वनस्पतयोमार्जयंतां ऊर्ध्वाच्यांदिशियज्ञः संवत्सरः प्रजापतिमार्जयंतामित्येकंश्रुत्वापठन् प्रतिदिशंसिक्त्वा स्वशिरसि कुशाग्रैर्मार्ज-
येत् आपोअस्मानित्यस्यदेवश्रवाः क्रषिः आपोदेवताः त्रिष्टुप्छंदः मार्जनेविनियोगः ॐ आपोअस्मान्मातरः शुंधयंतु घृतेननोघृ-
तप्वः पुनंतु विश्वंहिरिप्रं प्रवहंति देवी रुदिराभ्यः शुचिरापुनएमि इदमापइत्यस्यसिंधुद्वीपक्रषिः आपोदेवताः अनुष्टुप्छंदः मा-
र्जनेविनियोगः ओं इदमापः प्रवहत० शोपुतानृतम् समिथ्यानआपओषधयः संतु एतेमैत्रैर्मार्जयित्वा निर्ऋतिदेशौदुर्मिथ्यास्त

सौंसंतुयोस्मान्देष्टियंचवयंद्विष्मस्तंहन्मीतिकुशाग्रैरपःसिंचेत् ततोयजमानस्यवामपार्श्वस्थितपत्न्यंजलौप्रणीतापात्रस्थजल
 म् माहंप्रजांपरासिचंयानस्रयावरीस्थन समुदेवोनिनयानिस्वंपाथोअपीथ इत्येकश्रुत्योच्चारितेनप्रत्यङ्मुखंनिषिच्यतदंजलिस्थ
 जलैःपापनिस्सनाय आत्मानंयजमानंतत्पत्नींचिप्रोक्षयेत् पत्नीतज्जलंबर्हिषिनिषिंचेत् यजमानःअग्नेर्वायव्यदेशोस्थितःसंस्था
 जपेनोपतिष्ठेत तद्यथा अग्नेत्वंनइत्यस्यगोपायनालौपायनावाबंधुःसुबंधुःश्वतबंधुर्विप्रबंधुरितिक्रपयः अग्निर्देवता द्विपदावि
 राद्रुचंदः अश्व्युपस्थानेविनियोगः ॐ अग्नेत्वंनोअंतम० वसुवरग्निर्वसुःश्रवा० सनोबोधिश्चुधीहव० तत्वाशोचिष्टंदीदिवः० सरिवि-
 ष्यः ओचमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तंतस्मैतेनमः इत्युपस्थाय परिस्तरणंविस्मृज्य पर्युक्ष्यपरि
 षिंच्यअलंकृत्यघृतादिहिरण्यंचब्राह्मणायदक्षिणांदत्वायस्यस्मृत्येतिविष्णवर्पणंकुर्यात् इतिपौर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः
 अथदर्शस्थालीपाकप्रयोगः यजमानःसायंहोमंकृत्वापूर्वचद्रुतनियमपरिस्तरणादिकंकृत्वापरेद्युःप्रातर्होमंविधायप्रणी
 ताप्रणयनांतेअग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामि इंद्राग्निभ्यांत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिपूषवन्निरूप्यप्रोक्षणादिहविरवदानांतंकृत्वा अग्नयेस्वा-
 हा इंद्राग्निभ्यांस्वाहेतिहुत्वा यथादेवतमुद्देश त्यागोकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् इतिदर्शस्थालीपाकप्रयोगः अथपि
 ङपितृयज्ञः प्राणानायम्यदेशकालौ संकीर्त्यपितृवृत्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपिंडपितृयज्ञंकरिष्येइतिसंकल्प्य आग्नेय्यमि

संकीर्ण
२३५

मुरगोऽग्निं ध्यात्वा अग्नेराग्नेयीं दिशमारभ्याः प्रदक्षिणमेवाग्निं परिसमुत्थ प्रा दक्षिणाग्रे दक्षैः परिस्तीर्य पशुं ह्य अग्नेरीशान्यां वायव्यां
प्रा दक्षिणाग्रान् दर्शानां स्तीर्य तेषु स्थालीं शूर्पे स्फुर्य मुलूरवले सुसलं स्क्रवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदा छिन्नं बहिर्दिशं मेक्षणं कमं
उत्तरैर्कैकशः प्राग्दक्षिणापवर्गाणि पात्राणि सादयेत् शूर्पे स्थालीं निधाय ब्रीहिपूणां निमृज्य शूर्पं स्थान् ब्रीहीन् शकटे निधाय स्थान्
ली स्थान् ब्रीहीन् कृष्णाजिनं उत्तरवले कृत्वा पत्यावधात्य अविवेचनं सकृत्कली कृतान् सकृत् स्यात्वाऽग्नौ चरुं श्रपयेत् अग्रे रुल्मुकं प्र
थक् कृत्वा प्रदीप्तं तत् ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना अक्षराः संतः स्वययाचरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निं स्याल्लोकात्पुण्डा त्वस्मात् इति
मंत्रेण अग्नेराग्नेयीं दिशं निनयेत्तदुल्मुकं पूर्ववद्दक्षैः परिस्तीर्य तस्मादवाक् अपहताक्षरारक्षां सिवेदिषदइति मंत्रेण स्फुर्येन लेखाम्ना
ग्नेयीं संस्थां स्पृष्ट्वा मुहुरवेत् तां च लेखाम्नां ह्युत्थ पूर्वसादित सकृदा छिन्नं बहिर्दिशं वस्तीर्य आज्यं कृत्वा त्रात्रे निषिञ्च्य तेनैव पात्रेण
ध्रुवायां निधाय ध्रुवाज्येन पक्वचरुमभिधार्य अग्रे रुत्तरतो दक्षिणतो वा उद्वा स्य पुनरभिधार्याऽग्नेः पश्चिमदेशे आस्तीर्णे बहिर्दिशि नि
दध्यात् ध्रुवामंजनाभ्यंजनकशिपू पबर्हणानि चाग्नेर्दक्षिणतः सादयित्वाऽग्निं प्रज्वाल्य प्राचीं नावीती श्रुत्वा तमिध्मं तूष्णीमग्नेर्गोहृ-
त्वा स्क्रवेण ध्रुवाज्यं गृहीत्वा आज्येन मेक्षणमुपस्तीर्य मेक्षणेन चरुं द्विरवदाय स्क्रवेण चरुमभिधार्या वदानं प्रत्यभिधार्य सोमाय पितृ-
भते स्वधानमइति मंत्रमुच्चार्या गोहृत्वा सोमाय पितृभत इदं नममेत्यक्त्वा पुनस्तथैवावदाय अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमइति मं

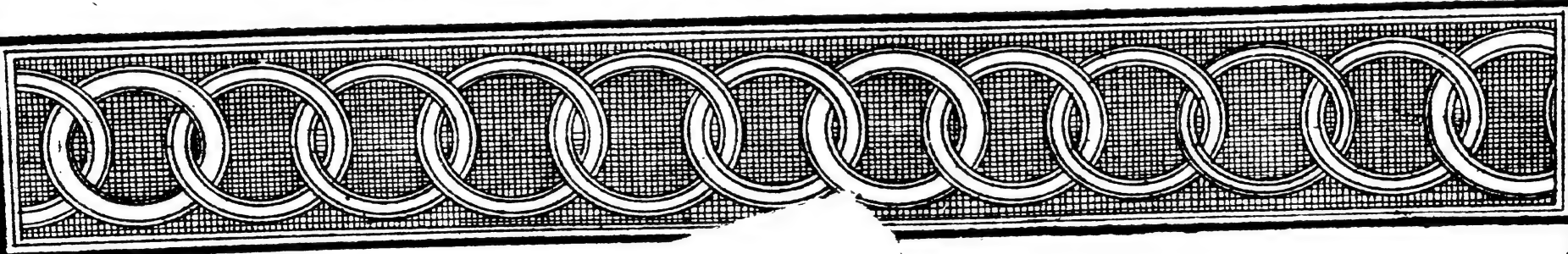
त्रमुच्चार्याग्नौ हुत्वा अग्नयेकव्यवाहनायेदं नममेत्युक्त्वा यज्ञोपवीतीभूत्वा मेक्षणमग्नौ प्रलूत्य प्राचीनावीती सन् तालेरवां आदौ म-
 ध्ये अंते च शुं धंतां पितरः शुं धंतां पितामहाः शुं धंतां प्रपितामहाः इति त्रिरुदकेन परिषिच्य तस्यां पितृतीर्थेन एतत्ते अस्मसितः अमुकश-
 र्मन्नमुकगोत्रवसरूपये च त्वामत्रानु एतत्ते अस्मस्त्रिवेः मुकशर्मणोः मुकगोत्राय वसरूपाय अयं पिंडः स्वधानमः ये च त्वामनु गच्छं-
 तितेभ्यश्चेति पित्रे पिंडं पितामह प्रपितामहयोरपिरुद्रादित्यरूपयोः पिंडौ आदिमध्यांतेषु दत्त्वा पिंडान् तंत्रतः सक्तदत्र पितरो मादय
 ध्वं यथाभागमावृषाय ध्वमित्यनुमंत्रयेत् ततः स्वपाणिं पिंडवर्हिर्मूले निमृज्य सव्यपार्श्वेन व्याहृत्य यथाशक्ति वायुं नियम्य तथैव प-
 र्याहृत्य अमीमदंत पितरो यथाभागमावृषायीषतेति पुनस्ताननुमंत्र्य पिंडं शिष्टचरोः किंचिदादाय अवधाय त्यजेत् ततो हस्तं प्रक्षाल्य
 शुं धंतामित्यादि मंत्रैः पिंडेषु पितृतीर्थेन जलं निषिंचेत् ततः पिंडेषु दर्शेण पितृतीर्थेन तैलं अस्मसितः अमुकशर्मन्नमुकगो-
 त्रवसरूपाः भ्यंस्वेति एवं पितामह प्रपितामहयोरपि संबुध्यन्ते अभ्यंस्वेत्यंतं चोक्त्वा दत्त्वा तथैव संबुध्यन्तानि नाम गोत्राण्युक्त्वा अंते
 ति चोक्त्वा तथैव अंजनं दद्यात् अथ वासः वस्त्रांतं सूत्रच्छेदं त्रापंचाशद्वर्षाधिकत्वे दातुः स्वप्रकोष्ठस्थं लोमं वा एतद्द्वः पितरो वा सोमा
 नोताः न्यसितरो युं ग्ध्वमित्यनेन प्रत्येकं पिंडेषु समर्घ्यं पूजयित्वा नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः सुष्माय नमो वः -
 पितरो योराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा-

वोजीवंत इह संतः स्याम मनोन्वाह्वामहे नाराशंसे न सोमेन पितृणां च मन्यमिः आतएतु मनः पुनः क्रत्वेदं सायजीवसे ज्योक्कस्र
 र्येदंशो पुनर्मेः पितरो मनोददातु देव्योजनः जीवं ब्रातं सर्वमहि इत्यनेन पिंडानुपतिष्ठेत अथ पिंडं स्थान् पितृन् याम्यां दिशम
 नुब्रजन् परेत न पितरः सोम्या सो गंभीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः दत्वा यास्मभ्यं द्रविणे हभद्रं रथिंचनः सर्ववीरं नियच्छते इत्यने-
 नोद्वासयेत् अथाग्निं प्रत्येयात् अग्रे तमद्याश्वं नस्तोमैः क्रतुं न भद्रं तद्विस्पृशाम् क्रध्यामात औहैः यदंतरिक्षं पृथिवी सुत-
 द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम अग्निमां तस्मादेन सः प्रमुंचतुं करोतु मामनेन सस्म बीरं मे दत्तं पितर इति जप्त्वा पिंडानां मध्यमं-
 पिंडं पत्नी आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् यथायमरपा असदिति प्राशयेत् अप्सु नीती ल्मुके वा इतरौ पिंडौ प्रक्षिपे-
 त् अन्नारुचिमान् महारोगग्रस्तो वा पिंडावुभौ प्राश्नीयात् रोगान्मुक्तिं मृतिर्वाऽस्य भवेत् उपयुक्ता वशिष्ठापात्राणां द्विर्द्विरु-
 त्सर्गः द्वाद्वितिरिक्तमेकं तृणेन सहोत्सृजेत् इति पिंडपितृयज्ञः अथ व्यतिषंगप्रयोगः यो नाहिताग्निरोपासना
 ग्निमान्मृतपितृकः वक्ष्यमाणं पार्वणश्राद्धं पिंडपितृयज्ञं च व्यतिषंगेणैव कुर्यात् व्यतिषंगो नाम विच्छिद्य विच्छिद्य स हानुष्ठाना
 त्मकस्तत्र विशेषः पार्वणश्राद्धं पिंडपितृयज्ञं च व्यतिषंगेण करिष्ये इध्माधानात्क्रान्तपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपञ्चोवाद्याद्या
 दनांतमग्नौ करणपूर्वकं सर्वं श्राद्धं कुर्यात् पुनरिध्माधानादिपितृयज्ञः आमेक्षणानुप्रहरणमन्नानुज्ञानात् अथोभयशेषं क्रमे-

सं.को.
२३७

णसमापयेदिति क्रमः आहिताग्निस्तु सर्वाधानी अधाधानी वा दक्षिणाग्नावेव पिंडपितृयज्ञैकत्वापार्वणश्चाहं प्रागेव कुर्यात्
इति व्यतिषंगप्रयोगः इति श्रीमदमृतदेवसुतापदेवतनयेनानंतदेवेन विरचितः संस्कारकोस्तुभः समाप्तिमगमत्

स्वस्त्यस्तु गजादिभू १७ ८३ मितशकेः ब्रह्मर्षी भार्गवे कुब्हांभाद्रपदस्य सोहमयिषन्द्गीवर्द्धने
यज्जनिः हेगिष्टेतु सदाशिवस्य तनुजो यो वापुशो रीति विरव्या तस्ते न निजं कितो प्रममययं त्रैकोस्तुभो यंकिल १ ७९



॥ इति संस्कारकौस्तुभः समाप्तिसंगमत् ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणप्र०

